

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. Ю. ФЕДЬКОВИЧА

БУКОВИНА

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

ЧЕРНІВЦІ ЗЕЛЕНА БУКОВИНА 1998

ББК 63.3 (4Укр-4Чен)
Б 90

Редколегія:

С. С. Костишин (голова),
В.М.Ботушанський (відповідальний редактор),
О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан, Л. П. Михайлина

Б 90 Буковина: історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
ISBN 966-7354-00-8 (льон)

Рецензент д. і. н. проф. П. П. Брицький

Літературний редактор В. М. Ботушанський

Головний редактор видавництва журналу
"Зелена Буковина" А.Т.Квасецький

З-СБ

У пропонованій колективній праці дається систематизований виклад історії Буковини і Хотинщини, Чернівецької області з найдавніших часів до наших днів. Зокрема, висвітлюються питання заселення краю, його соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного розвитку у складі різних держав, сучасного становища, зв'язків із зовнішнім світом, з багатонаціональною буковинською діаспорою.

Для викладачів вузів, учителів шкіл, студентів, учнівської молоді, краєзнавців, широкого кола читачів.

ББК 63.3 (4Укр-4Чен)

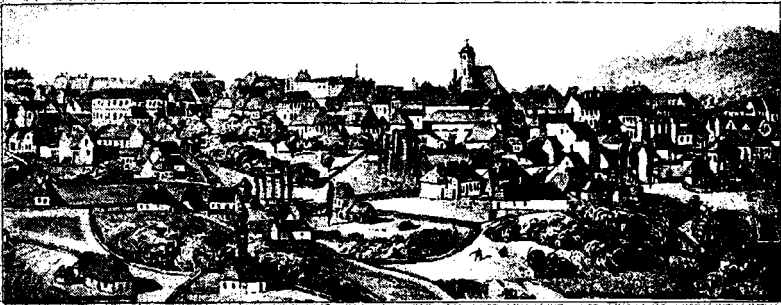
Головний спонсор проекту — Чернівецька
обласна дирекція АКБ "Укрсоцбанк"
(директор В.В.Прокопенко)

© Чернівецький державний
університет ім. Ю.Федьковича
© "Зелена Буковина"

ISBN 966-7354-00-8 (льон)

Регун

На території нинішньої Чернівецької області у сиву давнину проживали різні племена і народності, а з V ст. н.е. вона, як і інші землі на схід від Карпат, заселяється слов'янами, зокрема тиверцями, — одним із давніх племен — попередників українського етносу. Сліди слов'янства знайшли свій відбиток у численних назвах річок, струмків, урочищ, гір, а згодом — населених пунктів.

Край став складовою частиною Київської, а пізніше — Галицько-Волинської Русі, де за окремими територіями закріпилися або почали закріплюватися у той час і пізніше власні назви: Україна, Волинь, Галичина, Поділля, Закарпаття, Слобідська Україна, Буковина (східна її частина згодом дістала ще назву Бессарабія), Запоріжжя та ін. На цих територіях не раз мінялися з часом держави, правителі, та завжди залишалася основа суспільного буття — український народ з його матеріальною і духовною культурою, мовою, традиціями. Маючи певні відмінності і особливості у своєму розвитку, способі життя, населення цих історичних областей завжди відчувало спільність свого походження, єдність мови, культури, а тому незмінно відчувало потяг до братнього єднання.

Отже, Буковина здавна належала саме до таких історичних областей України. Характерно, що й сама милозвучна назва краю «Буковина» має глибоко народну основу, сягає своїм корінням у словникові глибини давньоукраїнської мови, коли цей чудовий край у багатьох місцях був покритий численними «буковинами», тобто масивами букових лісів, про що зафіксовано і в давніх літописах.

Та доля цього благодатного краю з сприятливим кліматом, родючими землями, багатими лісами не завжди була прихильною до його мешканців. Будучи окраїною частиною руських (давньоукраїнських) земель, Буковина терпіла від частих нападів кочових племен, зазнала

татаро-монгольського іга, турецько-татарського нашестя, не раз ставала предметом міждержавних суперечок.

З ослабленням Золотої Орди українські землі стали легкою здобиччю сусідніх держав, що зміцнили на той час: Литви, Польщі, Угорщини, Молдавії. З тих часів державно-політичний статус Буковини не раз мінявся, вона належала до різних країн: з другої половини XIV ст. — до Молдавського князівства і разом з останнім з 30-х років XVI ст. — до Туреччини, з 1774 р. — до Австрії, а східна частина — до Російської імперії (з 1812 р.), з 1918 р. — до Румунії, з 1940 р. — до УРСР (у складі СРСР), з 1991 р. — до самостійної держави України.

У зв'язку з перебуванням краю у складі ряду держав — від Київської Русі до нинішньої України — його історія складалася вельми непросто, що знайшло своє відображення і в історіографії Буковини. Історики тих чи інших орієнтацій, висвітлюючи одні і ті ж події, нерідко по-різному тлумачили їх, доводили правомірність приналежності краю до тієї чи іншої держави.

Давня історія Буковини висвітлювалася, особливо в останні десятиліття, на основі численних археологічних матеріалів. Перші писемні згадки про окремі населені пункти краю містяться в давнь-оруських літописах XIII—XIV ст. Значно ширше про події на Буковині згадується у слов'яно-молдавських літописах XV—XVI ст., молдавських літописах XVII — першої половини XVIII ст. (Г.Уреке, М. Костін, І. Некулче), козацьких літописах (С.Величко та ін.), польських хроніках (Я. Собеський, М.Титловський та ін.), в описах Молдавії і Буковини державних діячів, адміністраторів (Д. Кантемір, Г. фон Сплени, К. Енценберг та ін.).

Фахові дослідження історії Буковини започатковані у другій половині XIX ст. австрійськими вченими (Ф. Вікенгаузер, Ф. Ціглауер, Г. Бідерман, Р. Ф. Кайндль, Й. Полек, А. Фікер та ін.), у працях яких підкреслено автохтонність місцевого слов'янського русинського (українського) населення (ще з V ст. н.е.), розселення тут згодом і представників інших народностей, для яких Буковина стала рідною землею, загалом об'єктивно висвітлено економічне становище краю, його політико-адміністративний устрій, міжнаціональні стосунки. Однак цим працям була притаманна і деяка ідеалізація життя буковинців за часів Австрії.

У численних працях румунських авторів (Н. Йорга, І. Ністор, Т. Балан, А. Мораріу, Д. Ончул, Д. Дан, Д. Вітенку та ін.), присвячених в основному дослідженню румунського етносу на Буковині, однією з провідних була ідея «румунськості» всієї Буковини (Південної і

Північної), ігнорування факту автохтонності, а навіть і наявності тут до середини XIX ст. українців. На тій підставі, що край входив певний час до складу Молдавського князівства, обґрунтовувалася необхідність його прилучення до румунського дукату (штату) у складі Австро-Угорщини, а з часом — у складі Румунії.

У працях більшості авторів колишньої царської Росії про Буковину (А. Л. Погодін, Я. С. Спановський, В. Мордвинов, І. С. Продан, К. І. де-Вітте та ін.), за деяким винятком (Н. А. Крюков, В. І. Вернадський, І. В. Лучицький, В. Доманицький, К. Баладиженко та ін.) стверджувалося, що на Буковині проживає російське населення (а не українське), і тому край повинен бути приєднаний до Росії.

Значний вклад у наукову розробку історії Буковини внесли українські вчені, а також письменники, публіцисти, громадські і політичні діячі. Зокрема, вітчизняні і зарубіжні автори останньої чверті XIX — середини XX ст. (С. Смаль-Стоцький, М. Кордуба, В. Сімович, В. Будзиновський, І. Франко, О. Маковей, З. Кузеля, О. Попович, І. Карбулицький, Є. Дмитрів, М. Гарас, В. Колотило, І. Новосівський, Г. Піддубний, А. Жуковський, Д. Квітковський, Т. Бриндзан та ін.) ґрунтовно висвітлили ряд аспектів історичного минулого краю, особливо українське національне відродження, міжнародні стосунки в краї, боротьбу за українську державність тощо.

Великий фактичний матеріал про стародавню історію Буковини, її культуру, становище місцевих жителів та їх виступи проти соціального і національного гноблення, проти фашизму введено в науковий обіг українськими дослідниками радянського періоду Буковини (Б. О. Тимошук, А. П. Черниш, Ф. П. Шевченко, К. Г. Ципко, М. А. Алекберлі, В. В. Грабовецький, І. І. Компанієць, П. В. Свежинський, М. М. Кравець, І. А. Гриценко, П. В. Михайлина, Л. П. Михайлина, Л. І. Васюк, О. С. Романець, Є. С. Приходько, Ю. О. Карпенко, Ю. І. Макар, М. І. Юрійчук, В. І. Мельничук, О. Ф. Пастух, Г. К. Кожоляно, К. М. Демочко, Г. К. Бостан, В. М. Курило, М. Г. Кукурудзяк, В. М. Ботушанський, С. І. Комарницький та ін.). Історію Хотинщини, крім згаданих українських істориків, досліджували також науковці Молдови (Н. А. Мохов, Я. С. Гросул, І. Г. Будак, М. В. Березняков, Н. В. Бабилунга, С. Я. Афтенюк, І. А. Анцупов, А. С. Єсауленко, Ю. Г. Іванов, В. І. Жуков та ін.). Їхні роботи, без сумніву, є певним внеском у вивчення історії краю. Однак з відомих причин на працях названих авторів більшою чи меншою мірою лежить відбиток старих

донедавна пануючих ідеологічних догм, нав'язаних ученим з метою обґрунтувати правомірність існування тоталітарного радянського режиму. Це неминуче спричинило тенденційність наукових досліджень, односторонність відображення історичного процесу, а ряд аспектів, особливо пов'язаних з українським національно-визвольним рухом і боротьбою за українську державність, взагалі не досліджувався.

Ситуація, що склалася, вимагає від сучасних істориків нового підходу до висвітлення історії краю, особливо нового і новітнього часу, більш уважно, всебічно, а головне, об'єктивно, з наукових засад показати дійсний історичний процес, що розвивався на Буковині. Власне, ця робота уже здійснюється, для чого є сприятливі умови.

З'явилася нова генерація буковинознавців (О. М. Масан, І. А. Піддубний, О. В. Добржанський, І. В. Жалоба, О. І. Сич, В. Ф. Холодницький, І. Г. Буркут, С. В. Пивоваров, В. П. Фісанов, І. П. Возний, Т. В. Марусик, І. Г. Чеховський, М. М. Сайко, П. В. Рихло, В.Є. Струтинський та ін.), які активно досліджують історичний та історико-культурний процеси на Буковині і Хотинщині, публікують праці на основі нових методологічних засад. В умовах свободи наукової творчості продовжують дослідницьку діяльність і науковці старшого покоління.

Справі вивчення історії краю сприяють також створений у 1992 р. при Чернівецькому університеті Науково-дослідний центр буковинознавства, буковинознавчі конференції, новозасновані періодичні видання («Буковинський журнал», «Науковий вісник Чернівецького університету» та кафедральні збірники, «Вісник Центру буковинознавства»), місцева преса, а також співробітництво з гуманітарними НДІ НАН України, із зарубіжними буковинознавчими центрами в Німеччині (особливо в Аугсбурзі), Канаді, Румунії, США, Франції, Австрії, Ізраїлі, навчальними і науково-дослідними закладами цих країн, окремими вченими (О. Котціан, Й. Гампель, Р. Вагнер, А. Зупан, А. Моріч, В. Лукан, Е. Турчинський, А. Ончул, Р. Економу, В. Требіч, С. Пурич, Д. Ватаманюк, Р. Григорович, М. Суховерський, А. Жуковський, К. Фелешко, Т. Цюцюра, Р. Нагребецький та ін.).

В окремих країнах центри буковинознавства започаткували періодичні буковинознавчі видання, наукові записки, зокрема кварталник «Kaindl- Archiv» («Архів Кайндля», Аугсбург, з 1990 р.), «Analele Bucovinei» («Аннали Буковини», м. Радауци, Румунія, з 1993 р., виходить двічі на рік), «Glasul Bucovinei» («Голос Буковини», Чернівці-Бухарест, з 1994 р., кварталник) та ін.

Пропонована колективна праця чернівецьких істориків є першою спробою комплексного дослідження історії Буковини (переважно Північної) і Північної Бессарабії (більшої частини колишнього Хотинського пов.) з нових методологічних і концептуальних засад, з використанням переважно новітніх публікацій, у т.ч. й власних. Кожний із авторів — фахівців відповідного періоду, використовуючи раціональний доробок своїх попередників, намагався відобразити своє бачення розвитку історичного процесу в краї в різні епохи. А цього неможливо досягти без ґрунтовного вивчення джерел. Тому кожному з них, крім ознайомлення з працями вищезгаданих та інших авторів, довелося залучити в науковий обіг значну кількість різнопланових документів і матеріалів, у т.ч. й таких, які раніше зовсім не використовувалися.

Зокрема, при висвітленні історії найдавнішого періоду краю авторами-археологами широко використано результати археологічних досліджень багатьох вчених, особливо Б. О. Тимощука, археологічні колекції університету, обласного краєзнавчого музею, Буковинського центру археологічних досліджень.

При характеристиці становища краю у складі Молдавського князівства (1359-1774 рр.) чимало відомостей почерпнуто із «Слов'яно-молдавських літописів» та із літописів Г. Уреке, М. Костіна, І. Некулче, «Опису Молдавії» молдавського господаря Д. Кантеміра та ін., з окремих грамот молдавських господарів про землеволодіння, торгівлю, що зберігаються у Державному архіві Чернівецької обл.

Незрівнянно ширшою є документальна база при висвітленні історії краю в австрійський період (1774-1918). У тому ж архіві використано для цього документи фондів військової адміністрації, крайового управління, Чернівецького магістрату, повітових управлінь, виконавчого комітету крайового сейму, крайового суду, крайової комісії у справах викупу і врегулювання сервітутних прав, крайової табули, кадастрових описів, Православного релігійного фонду Буковини, Буковинської православної консисторії, крайової шкільної ради, канцелярії чернівецького губернатора та ін. Окремі документи використано із архівних фондів Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фонду канцелярії військового генерал-губернатора областей, зайнятих за правом війни 1914-1918 рр.) та у м. Львові (фонд Галицького намісництва), Державного архіву Австрії у Відні (міністерств закордонних справ, землеробства, культів і освіти) та ін. Широко використано матеріали крайової та загальноавстрійської статистики, збірники опублікованих крайових законів і розпоряджень

крайових адміністраторів, а також опублікованих за останнє півстоліття збірників документів і матеріалів.

Значний фактичний матеріал почерпнуто із крайової преси, що виходила німецькою, українською, румунською, російською і польською мовами і виражала інтереси різних політичних партій і течій, економічних, комерційних, культурологічних об'єднань, товариств: «Буковинська зоря», «Буковина», «Руска Рада», «Нова Буковина», «Народна справа», «Громадянин», «Хлібороб», «Селянин», «Народне багатство», «Народний голос», «Промінь», «Україна», «Каменярі», «Земля і Воля», «Борба», «Русская правда», «Буковинські в'єдомости», «Народна рада», «Православная Буковина», «Bucovina», «Bukowina», «Sonntagblatt der Bukowina» («Щотижнева газета Буковини»), «Landeszeitung» («Крайова газета»), «Czernowitzer Zeitung» («Чернівецька газета»), «Bukowinaer Rundschau» («Буковинський огляд»), «Bukowiner Nachrichten» («Буковинські новини»), «Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter» («Буковинська сільськогосподарська газета»), «Czernowitzer Tagblatt» («Чернівецька щоденна газета»), «Vokspreste» («Народна преса»), «Vorwärts» («Вперед»), «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» («Чернівецька загальна газета»), «Czernowitzer Morgenblatt» («Чернівецька вранішня газета»), «Gazeta Bucovinei», «Țaranul», («Селяни»), «Deșteptarea» («Пробудження»), «Gazeta polska» та ін. Придалися в роботі також різні щорічні календарі, звіти, спогади (М. Василька, О. Поповича, М. Кордуби, Т. Галіпа та ін.).

Для висвітлення стану Північної Буковини і Хотинщини у складі королівської Румунії (1918-1940 рр.) з фондів облдержархіву використано документи таких установ, як адміністрація Буковини, секретаріат внутрішніх справ Буковини, бюро міністра-делегата, адміністративний інспекторат, префектура Чернівецького пов., префектура Хотинського пов., Чернівецький обласний інспекторат поліції, адміністративний суд м. Чернівці, квестура поліції м. Чернівці, другий міністерський директорат, Чернівецький повітовий трибунал, особливий відділ сигуранци, обласний інспекторат жандармерії, окружний шкільний інспекторат, інспекторати лісової дирекції Буковини, секретаріат торгівлі і промисловості та ін. Використано також «Статистичні щорічники Румунії», «Щорічники Чернівецького університету», документи і матеріали, опубліковані протягом 50-70-х років у тематичних збірниках.

Певна інформація запозичена також з крайових газет: «Рідний край», «Час», «Самостійна думка», «Борець», «Воля народа»,

«Громада», «Нове життя», «Monitorul Bucovinei» («Вісник Буковини»), «Glasul Bucovinei» («Голос Буковини»), «Universul» («Всесвіт»), «Vorwärts» («Вперед»), «Czernowitzer Morgenblatt» («Чернівецька вранішня газета») та ін.

Численні архівні джерела лягли й в основу розділу, присвяченого історії краю у складі УРСР і суверенної України, зокрема з фондів виконкому Чернівецької облради депутатів трудящих, його відділів і управлінь (промисловості, сільського господарства, репатріації, юстиції, освіти, охорони здоров'я, статистики та ін.), райвиконкомів, апарату різних уповноважених по Чернівецькій області від високих інстанцій (від Міністерства заготівель СРСР, від Ради у справах релігії і культур при Раді Міністрів СРСР, від Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів УРСР), обласного суду і прокуратури, обласних управлінь КДБ і СБУ, інформаційного центру УМВС, обласних комітету компартії України і комсомолу тощо. Задіяно також статистичні дані облстатуправління, зокрема статистичних збірників «Народне господарство Чернівецької області», опублікованих збірників документів і матеріалів, обласної преси (газет «Радянська Буковина», «Зориле Буковиною», «Молодий буковинець», «Буковинське віче», «Буковина», «Час», «Нова буковинська газета», «Чернівці» та ін.).

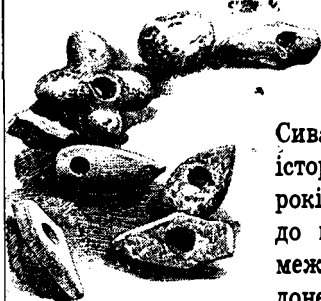
Документи і матеріали зазначених архівних фондів, опублікованих джерел, матеріалів преси використовувалися авторами творчо, з критичним аналізом, неупереджено, що дозволило їм об'єктивно відтворити в основних рисах багатовікову далеку і близьку історію, змалювати й сучасний стан колишнього буковинсько-бессарабського краю, нині Чернівецької області — складової і невід'ємної частини суверенної держави України.

Книгу підготували: д.і.н., проф. В. М. Ботушанський (Вступ. Розд. III, § 2—5. Розділ IV, § 1. Розділ V, § 6, 8, 9. Висновки. Резюме. Бібліографія), к.і.н., ст. наук. співробітник І. Г. Буркут (Розд. V, § 1, 2, 5), к.і.н., доц. О. В. Добржанський (Розд. III, § 1, 6, 7), д.і.н., проф. Ю. І. Макар (Вступ. Розділ V, § 6, 8), к.і.н., доц. О. М. Масан (Розд. II), к.і.н., доц. Л. П. Михайлина (Розд. I), С. В. Пивоваров (Розд. I), к.і.н. І. А. Піддубний (Розд. IV.), к.е.н., доц. П. С. Половець (Розділ V, § 7), д.і.н., проф. В. М. Холєвчук (Розд. V, § 9), к.і.н., доц. В. Ф. Холодницький (Розд. V, § 3, 4), д.е.н., проф. І. М. Школа (Розд. V, § 6).

Авторський колектив висловлює глибоку вдячність головному спонсору проекту Чернівецькій обласній дирекції АКБ "Укрсоцбанк" в особі директора В. В. Прокопенка, видавництву редакції журналу «Зелена Буковина» (головний редактор А.Т. Квасецький), яке взяло на

себе всі турботи по виданню книги. Автори вдячні усім країнам і зарубіжним добродіям, які сприяли виходу даної книги, а також працівникам Державного архіву Чернівецької області та вищезгаданим архівам Києва, Львова і Відня, Наукової бібліотеки ЧДУ, чернівецьких обласних музеїв: краєзнавчого і буковинської діаспори, редакціям газет "Буковинське віче", "Буковина", "Молодий буковинець", "Час", "Чернівці" за надані дослідникам документи і матеріали, літературу й ілюстрації, що використані у пропонованій праці.

БУКОВИНА З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIV ст.

Сива минувшина Буковини — це величезний історичний період, що нараховує сотні тисяч років, — від появи перших людей на терені краю до перших писемних згадок про місцину у межах річки Дністра і Пруту. Що нам було відомо донедавна про ті часи? В пам'яті народу з покоління в покоління передавалися збережені усною творчістю перекази та легенди про всесильних царів-велетів, «громові стріли», зниклі церкви, міста і села, турецькі вали та козацькі кургани-могили. Та ще нагадували про ту доісторичну епоху різні старовинні речі — керамічний посуд, вироби із каменю, скарби, що знаходили під час будівництва і польових робіт. Ще якихось сто років тому чіткої уяви про далеке минуле краю не було.

Корінним чином змінила думку про доісторичні часи Буковини археологічна наука. Обстеження території краю дало змогу встановити, що тут знаходиться більш як 2 тис. археологічних пам'яток. Це один з найбагатших у археологічному плані регіон країни.

Вивчення археологами стародавньої історії буковинського краю дозволило не тільки всебічно дослідити місцеву минувшину, а й пролити світло на «білі плями» в історії країни і навіть Європи. Величезної наукової значимості інформацію дали дослідникам матеріали, здобуті в палеолітичних нашаруваннях Молодового, під час досліджень трипільських поселень у Шипинцях та Ленківцях, пам'яток доби міді-бронзи в Магалі та Долинянах, черняхівського ремісничого поселення у Комарові, слов'янських пам'яток у Кодині, Рашкові та Ревному, давньоруського (тобто давньоукраїнського) Василева. Ці пам'ятки стали хрестоматійними, які в значній мірі доповнили наші знання про хронологію та особливості певних історичних періодів.

Перші археологічні дослідження на Буковині розпочалися у 90-х роках минулого століття і зразу ж привернули увагу наукових кіл Європи завдяки розкопкам 1893 р. селища трипільської культури у Шипинцях. Виявлені там В.Арійчуком, Р.Ф.Кайндлем, К.А.Ромшторфером, Й.Сомбаті, Є.Костіним матеріали викликали значну зацікавленість наукового світу, сприяли ознайомленню з однією із найяскравіших археологічних культур України епохи неоліту. Тому не дивно, що такі відомі європейські вчені з світовим ім'ям, як Чайльд Гордон, О.Кандиба та інші, спеціально вивчали шипинські знахідки.

Археологічні студії на Буковині проводили також учителі І.Прокопович, І.Данилевич, С.Канюк, Є.Лазар, які виявили низку археологічних пам'яток і зібрали з них матеріал.

Після Першої світової війни Ч.Амброжевич, О.Ботезат, І.Морошан займалися вивченням пам'яток кам'яного віку на берегах Дністра, Пруту та Черемошу.

Широкомасштабні археологічні дослідження на території Буковини розпочинаються після 1945 р. На терені краю проводять роботи щорічні археологічні експедиції з Києва, Львова, Чернівців, Москви та Санкт-Петербурга. Результатом їхньої плідної праці стало виявлення сотень нових археологічних пам'яток, які належать до різних епох, — від появи перших людських спільнот до розвинутого феодалізму. Наукові здобутки експедицій публікуються у вітчизняних та зарубіжних виданнях, виходять у світ спеціальні монографічні дослідження про окремі пам'ятки чи культури регіону. Питання, пов'язані в тій чи іншій мірі з буковинською археологією, постійно розглядаються на наукових конференціях та симпозиумах.

Значний вклад у дослідження археологічних пам'яток Буковини внесла ціла плеяда вітчизняних науковців. Так, питанням давньокам'яного віку присвятили свої праці П.П.Єфіменко, С.М.Бібіков, П.Й.Борисковський, Н.К.Анісюткін, О.П.Черниш. Проблеми трипільської культури вивчалися Т.С.Пассек, К.К.Черниш та Ю.І.Захаруком. Доба міді-бронзи досліджувалася І.К.Свешніковим, Л.І.Крушельницькою, В.Г.Збеновичем. Всебічний аналіз пам'яток ранньозалізного часу зробили відомі дослідники Г.І.Смирнова, А.І.Мелюкова, І.Г.Шовкопляс. Висвітленню ряду аспектів яскравої черняхівської культури сприяли роботи М.Ю.Смішка, В.Д.Барана, Г.І.Нікітіної, І.С.Винокура, В.М.Войнаровського. В досить великих масштабах були охарактеризовані пам'ятки слов'янського часу в дослідженнях В.Д.Барана, Б.О.Тимощука, І.П.Русанової, О.М.Приходнюка, Г.Б.Федорова. Давньоруська (давньоукраїнська) археологія знайшла відображення в працях Б.О.Тимощука, П.О.Раппопорта, Б.П.Томенчука, І.П.Возного. Особливої уваги заслуговують дослідження Б.О.Тимощука з різних проблем буковинської археології. Саме завдяки його роботам було обстежено більшість із нині відомих археологічних об'єктів краю, відкриті і вивчені такі відомі у вітчизняній та зарубіжній науці пам'ятки, як Кодин, Грозинці, Добринівці, Ржавинці, літописні Василів і Черн. Археологічне вивчення території краю дало змогу охарактеризувати стародавню історію краю, простежити основні етапи розвитку творців ряду культур у регіоні, визначити ступінь їх взаємозв'язків із населенням сусідніх територій, прослідкувати вплив людської діяльності на ландшафт краю, виявити корені народних обрядів і традицій сучасного населення Буковини.

1. КАМ'ЯНИЙ ВІК НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ

Перші люди на землях Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття з'явилися ще на початку кам'яної доби, в епоху раннього палеоліту (300-100 тис.років тому). Про це засвідчують найдавніші сліди людської діяльності, виявлені на високих берегах Дністра поблизу с.Бабин Кельменецького р-ну. Люди тієї епохи користувалися примітивними кам'яними знаряддями і займалися полюванням та збиральництвом.Ця територія приваблювала стародавніх людей великою кількістю риби і звірини, наявністю відкритих виходів кременю — основного матеріалу для виготовлення знарядь праці. Колективи людей продовжували тут жити і в період великого похолодання в Європі. Вони зуміли перебороти труднощі, пов'язані із зміною клімату, удосконалили свої знаряддя праці, навчилися полювати на великих тварин і користуватися вогнем. Вони вже вміли споруджувати примітивні житла і виготовляти одяг із шкір тварин.

Стоянки людей середньопалеолітичного періоду, так званого мустьєрського часу (100-40 тис. років тому), виявлені в значно більшій кількості. Найвідомішими серед них є стоянки мисливців на мамонта у Молодовому Сокирянського р-ну. Тут розкопані рештки 11 жител, що мали форму намета, спорудженого з дерев'яних жердин і вкритого шкірами великих тварин, а внизу укріплених черепами, лопатками, бивнями та щелепами мамонтів. Площа жител складала 40 - 75 кв. м, внутрішня частина ділилася на дві камери — окремо для чоловіків і жінок. Виявлені житла датуються 50-40 тис. років тому — це найдавніші житла на землях України. В житлах були знайдені рештки вогнищ, велика кількість крем'яних знарядь праці (гостроконечники, скребла, рубила, ножевидні пластини) та заготовок для їх виготовлення.

У пізньому палеоліті (40-10 тис. років тому) кількість поселень первісних людей значно зростає. Їхні рештки виявлено не лише по Дністру, але й по Пруту та Черемошу. Мисливці вели напівосілий спосіб життя. На їхніх стоянках, які досліджувалися в Молодовому, Кормані, Оселівці, Вороновиці, Атаках, Бабині, знайдені залишки зимових (заглиблених у землю) та літніх (у вигляді куреня) жител. У них та поблизу виявлено велику кількість кісток майже 25 видів тварин (мамонта, північного оленя, диких коней та ін.), крем'яні знаряддя праці та полювання (вістря списів, дротиків, скребачки, ножі), а також вироби з кістки (гарпуни, кайла, голки-дротики, молотки тощо).

Для цього періоду характерне колективне полювання, головним чином заради м'яса, яке було основною їжею, та шкір, з яких виготовлявся одяг. Певну роль у господарстві відігравало рибальство і збиральництво.

У період палеоліту виникають перші зразки первісного мистецтва. Показовими в цьому плані є малюнок оленя на лопатці мамонта, кам'яна фігурка жінки-матері (символ родючості) з Молодового. Там же та в Атаках були знайдені музичні інструменти типу флейт, зроблені з рога північного оленя. Це найдавніші музичні інструменти на території Східної

Найбільш значним витвором мистецтва первісної людини є наскельний розпис у печері неподалік с.Баламутівка Заставнівського р-ну. Тут до недавнього часу на стінах невеликого гроту-печери зберігались зображення тварин, рослин, різних магічних знаків, фантастичних звірів тощо. На особливу увагу заслуговує досить реалістично виконане зображення

Після закінчення льодовикового періоду настала нова доба у господарському та суспільному житті первісних людей — мезоліт (IX-VI тисячоліття до н.е.). В цей час основним об'єктом полювання стають швидкі північні олені, рухаючись за стадами яких, мисливці часто

змінювали місця своїх стоянок. Характерними для цього часу стають невеликі житла у вигляді куреня, рештки яких простежені в Оселівці, Атаках, Молодовому, Бабині, Нагор'ях. У цей час поширення набувають лук і стріли, значно більшого розвитку досягає рибальство і збиральництво. Проте збільшення населення, значне зменшення популяцій диких тварин змушували людей переходити від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих — землеробства і скотарства. Започаткувалося штучне розведення тварин, перші посіви землеробських культур.

Зародки найдавнішого землеробства на теренах краю виявлені в Середньому Подністров'ї, зокрема на пам'ятках неолітичної, так званої бугодністровської, культури V тис. до н.е. Пам'ятки зазначеної культури виявлені у Перебиківцях, Гордівцях, Ломачинцях, де встановлено, що населення, крім полювання, рибальства та збиральництва, займалося вже примітивним вирощуванням рослин та розведенням тварин.

Помітніші сліди на території краю залишило ранньоземлеробське неолітичне населення культури лінійно-стрічкової кераміки. Залишки його поселень досліджувалися у Василеві й Звенячині на Дністрі та Мамаївцях і Коростуватій на Пруті. Основним заняттям племен даної культури було напівкочове мотижне землеробство. Земля оброблялася до тих пір, поки давала врожай, а у навколишніх лісах було багато дичини. Потім населення переселялося на нове місце. Стародавні землероби вирощували пшеницю, ячмінь, просо, а у видовий склад стада входили кози, вівці, свині і велика рогата худоба.

2. ДОБА МІДІ-БРОНЗИ

Подальший розвиток історії людності в буковинському краї представлений яскравою трипільською культурою IV-III тисячоліття до н.е. (назва походить від с. Трипілья на Київщині, де вперше досліджено пам'ятки цієї культури), яка вважається ранньоземлеробською цивілізацією Східної Європи.

На території Буковини виявлено більше 300 пам'яток цієї культури. На окремих з них — Берновому, Ленківцях, Поливаному Яру, Вителівці, Магалі, Шипинцях та Рогатці (Чернівці) проводилися широкомасштабні археологічні дослідження.

Вже на ранньому етапі трипільської культури з'являються перші вироби з міді, застосування яких поклало початок історичному періоду — енеоліту, або мідно-кам'яному віку. Найдавніші вироби з міді на землях регіону були виявлені на ранньотрипільському поселенні в урочищі Лука поблизу Бернового Кельменецького р-ну. Під час розкопок жител-землянок тут були виявлені мідні шила і намистини.

Племена трипільської культури на ранньому етапі займалися мотижним землеробством. Як свідчать матеріали поселення Ленківців, землю обробляли кам'яними і кістяними мотиками, а врожай збирали дерев'яними і кістяними серпами з крем'яними вкладками. Зерно розмелювали на кам'яних зернотерках. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо та бобові культури. Показово, що вони вже знали і застосовували озимі та ярі посіви. Трипільське населення займалося і скотарством — доведено, що вже на ранньому етапі трипільля були приручені майже всі сучасні види домашніх тварин.

Період розквіту трипільської культури припадає на першу половину III тисячоліття до н.е. Саме цим часом датується більшість виявлених у регіоні пам'яток культури. На цей час припадають нові зрушення у господарській діяльності — починає широко використовуватися при обробці ґрунту рало, а як тяглова сила — велика рогата худоба. Населення освоїло техніку лиття міді, добилося визначних успіхів у гончарстві і будівництві. Трипільці будували великі наземні глинобитні споруди, що складалися з декількох приміщень, кожне з яких займала окрема сім'я. Очевидно, що сім'ї, які жили в одному будинку, вели спільне господарство.

Цікаво відзначити, що саме в цей час з'являються перші оборонні споруди, підтвердженням чого є досліджений оборонний рів на поселенні Поливанів Яр. На цьому ж поселенні були вперше вивчені спеціалізовані майстерні з виготовлення кам'яних знарядь праці — сокир, доліт, тесел, наконечників стріл та списів, ножів тощо. Матеріали названого поселення переконливо засвідчили про виділення общинного ремесла у трипільців як окремого заняття.

Племена трипільської культури вміли виготовляти тканини і одяг з них. Частими є знахідки глиняних грузил-розтяжок від примітивних ткацьких верстатів, глиняних пряслиць від дерев'яних веретен, а на поселенні Поливанів Яр знайдено навіть обгорілий клубок конопляних ниток.

За рівнем економічного розвитку трипільці займали одне з провідних місць серед енеолітичних племен Східної Європи. Досить високого рівня досягли вони і в розвитку культури. Про це свідчать розписані кольоровими візерунками стіни жител, досить гарно розмальоване фарбами домашнє начиння трипільців. На горщиках, амфоровидних посудинах, чашах та мисках знаходимо зображення тварин, рослинні мотиви, різні символічні знаки.

Про релігійні вірування трипільців свідчать численні глиняні жіночі статуетки, прикрашені іноді заглибленими лініями та ямками, які

зображували богиню родючості. З культом родючості та магічними уявленнями пов'язуються глиняні фігурки домашніх і диких тварин. За уявленнями стародавніх людей, вони сприяли збільшенню стад худоби.

У пізній період існування трипільської культури (друга половина III тисячоліття до н.е.) посилюється роль скотарства, відбувається поступовий занепад культури. Зникають великі наземні житла, замість них з'являються невеликі напівземлянки, розмальований посуд змінюється начинням з прокресленим орнаментом або відбитком шнура. Занепад простежується в основних видах господарської діяльності. На території краю пам'ятки пізнього трипільля знайдені в Миткові, Звенячині, Товтрах на Дністрі та Костинцях, Волоці, Цецині на Пруті.

До цього періоду належить поява перших монументальних споруд - курганів, у яких здійснювали поховання родоплемінних вождів. Пам'ятки такого характеру вивчалися у Круглику, Ставчанах, Керстенцях та Заставні. Їхнє спорудження засвідчує майнове розшарування серед людності краю в III тисячолітті до н.е.

Корінні зміни в житті місцевого населення викликала бронзова епоха (II — початок I тисячоліття до н.е.), для якої було характерним широке запровадження виробів із бронзи — першого штучного сплаву металів. У цей час основним заняттям мешканців краю стає скотарство, хоча й далі розвивається землеробство, з'являється садівництво і городництво. Подальший прогрес у господарському розвитку сприяв широкому обміну з іншими племенами. Зокрема, із Закарпаття завозилися бронзові вироби.

Нові форми господарювання і застосування металевих знарядь праці сприяли тому, що значно зростає майнова нерівність. Про нагромадження у цей час окремими особами багатств красномовно свідчать скарби бронзових речей із Бурдею, Рингача, Просіки, Прилипчого та Волоки. Вони склалися з таких дорогочінних на той час речей, як бронзові сокири-кельти, браслети, клевці, наконечники списів.

Розвиток обміну між віддаленими племенами посилював економічні зв'язки і сприяв появі великих об'єднань — племінних союзів. У ранньобронзовий час (I половина II тисячоліття до н.е.) на території Буковини відомі пам'ятки шнурової кераміки, культури, яка охоплювала широкі простори Центральної і Східної Європи. Вони відомі за знахідками поховань на околицях Чернівців та у Киселеві.

У середньобронзовий період (XV-XII століття до н.е.) у регіоні проживало населення, яке залишило археологічні пам'ятки комарівської культури (від с. Комарів Івано-Франківської обл., де вперше виявлено пам'ятки цієї культури). За характером господарства племена цієї культури належали до землеробсько-скотарських. На території Північної Буковини

залишки поселень культури відомі в Берновому, Бабині, Бурдеї, Оселівці, Новоселиці, Санківцях, Онуті та інших пунктах.

В останній чверті II тисячоліття до н.е. на території Буковини настає пізньобронзовий час, представлений двома археологічними культурами. Перша з них — культура Ноа (XIII-XI ст. до н.е.). (Назва походить від передмістя Брашова в Румунії — Ноа, де вперше виявлено пам'ятки цього типу). Вона сформувалася, як вважають, в результаті синтезу місцевої комарівської людності і прийшлого північнофракійського населення. Поселення культури Ноа виявлені в багатьох місцевостях краю. Найбільші дослідження проведені на поселенні Магала поблизу Чернівців. Розкопками встановлено, що носії культури проживали в наземних житлах та землянках, основним їхнім заняттям було землеробство (вирощували ячмінь, жито, пшеницю) та скотарство (розводили велику рогату худобу, кіз та овець). Виявлені рештки бронзоволиварного виробництва (глиняні лячки, тигильки, кам'яні ливарні формочки, злитки міді, знаряддя праці з бронзи) засвідчують розвиток металургії у місцевих племен. На поселенні також знайдені матеріали, пов'язані з косторізним ремеслом,

3. ЕПОХА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

У перших століттях I тисячоліття до н.е. на західних землях сучасної Чернівецької обл. поширюється голіградська (фракійський гальштат) культура (X-VII ст. до н.е.). Вважають, що носіями цієї культури були північнофракійські племена, можливо, агафірси, про яких повідомляв Геродот. Пам'ятки голіградської культури представлені на терені краю городищами, селищами, могильниками та скарбами. Для городищ культури характерні масивні земляні вали, серцевина яких часто обпалена, та глибокі рови. Такі укріплення обстежені поблизу сіл Широка Поляна, Волока, Коростувата та ін. На селищах культури (найбільш досліджене Магала-на-Пруті) виявлені рештки напівземлянок та наземних каркасних жител із вогнищами або глинобитними печами. Носії культури займалися землеробством, скотарством та різними ремеслами. Померлих спалювали у спеціальних крематоріях (досліджені у Круглику та Ставчанах), а рештки кремації хоронили у глиняних горщиках-урнах (Остриця).

На заключному етапі існування голіградської культури у стародавнього населення краю поширюються залізни виробы. Рештки залізобного ремесла простежені на ряді пам'яток. Перехід до використання заліза значно покращив розвиток усіх ланок людської діяльності, сприяв інтенсивному розвитку землеробства, скотарства, ремесла та торгівлі, привів до значних зрушень у суспільних відносинах.

Із середини VII ст. до н.е. на території краю поселяються скіфські племена, ймовірно, скіфи-орачі, згадувані Геродотом. Скіфські старожитності представлені західноподільською скіфською культурою (VIII-III ст. до н.е.), пам'ятки якої знайдені в багатьох пунктах краю.

У період існування цієї культури значного поширення набуває спорудження городищ, які відомі більш як у двадцяти пунктах. Для них характерними є великі розміри (декілька гектарів), будівництво валів із використанням каменю, зведення на них дерев'яних споруд, а також забудованість більшої частини укріпленої площадки.

На поселеннях культури у Нагор'ях, Селищі, Ленківцях, Долинянах та інших простежені залишки напівземлянкових жител із вогнищами, виявлено значну кількість ліпного глиняного посуду, кістяні та бронзові наконечники стріл, пряслиця, глиняні фігурки тварин тощо.

Поховальні пам'ятки культури представлені курганами, насипи яких споруджувалися з каменю. Скіфські кургани вивчалися поблизу сіл Оселівка, Долиняни, Круглик, Перебиківці, Ленківці. У могильних камерах виявлені кістяки померлих та поховальний інвентар, серед якого зустрічаються й вироби із золота.

До скіфського періоду належить також ряд культових споруд - жертovníків, залишки яких досліджувалися у Новоселиці, Круглику та Білоусівці.

Знайдені на пам'ятках західноподільської скіфської культури матеріали засвідчують, що населення займалося, в основному, орним землеробством та скотарством. Ряд предметів, виявлених на пам'ятках культури, — бронзове дзеркало, уламки чорнолакового посуду, фрагменти античних амфор, прикраси зі скла та дорогоцінних металів свідчить про зв'язки місцевого населення з античними містами Північного Причорномор'я.

В останніх століттях I тисячоліття до н.е. стародавнє населення Буковини було втягнуто у вир постійного просування більш північних племен Середньої Європи до Північного Причорномор'я. У II-I ст. до н.е. тут набувають поширення пам'ятки лукашівської культури. (Від назви с. Лукашівка в Молдові, де вперше виявлено зразки цієї культури). Носіями її було змішане населення (слов'яни, гети, германці). Пам'ятки культури вивчалися неподалік сіл Круглик, Остриця (Жодин), Грушівці, Горішні Шерівці, Долиняни. Розкопками встановлено, що носії цієї культури мешкали у наземних будинках та напівземлянках, основним заняттям населення було орне землеробство, використовувалося рало із залізним наральником, багато уваги приділялося скотарству, ремеслу і промислам. Померлих спалювали, а рештки кремації поміщали у глиняні миски-урни

і захоронювали у неглибоких ямках. На території краю відомі також і городища цієї культури. Старожитності лукашівської культури пов'язуються з племенами бастарнів, добре відомих античним авторам (Птолемей, Полібій, Пліній, Страбон).

Етнокультурна ситуація на терені краю ускладнюється в I-II ст. н.е., коли тут з'являються сармати. Збереглися пам'ятки сарматського типу (Ленківці, Киселів) та старожитності, пов'язані з липицькою культурою (Неполоківці). Аналіз археологічного матеріалу дозволяє констатувати, що в цей час на землях краю мешкало змішане населення, в середовищі якого простежуються слов'янські, дакійські, сарматські та германські елементи.

У III-IV ст. н.е. спостерігається стабілізація етнічних процесів у регіоні. На території Буковини чітко виділяються дві археологічні культури — черняхівська (від назви с. Черняхів Кагарлицького р-ну Київської обл., де вперше досліджено пам'ятки культури цього типу) та карпатських курганів, межею між якими є р.Прут. Нині на території Північної Буковини відомо майже 250 поселень і могильників черняхівської культури та 30 пам'яток культури карпатських курганів.

До найбільш вивчених пам'яток черняхівської культури належать поселення в Оселівці, Киселеві, Звенячині, Добринівцях та могильники в Романківцях, Горошівцях, Оселівці. Дослідженнями встановлено, що черняхівці займалися орним землеробством, використовуючи для обробки ґрунту дерев'яні плуги із залізними наральниками (Оселівка, Ленківці), вирощували пшеницю, ячмінь, жито, городні культури, розводили велику рогату худобу, кіз, свиней та овець. На високому рівні розвитку знаходилися ремесла та промисли, на яких плідно позначилися впливи античного світу. Особливо помітних успіхів досягли гончарство, чорна та кольорова металургія, каменерізна і косторізна справа. Важливо відзначити, що в цей час з'являються спеціалізовані майстерні з виготовлення окремих видів продукції. На терені краю досліджена поки що єдина з відомих за межами Римської імперії склоробна майстерня біля села Комарів.

Носії черняхівської культури перебували в тісних торгово-економічних відносинах із античними центрами Північного Причорномор'я та римськими провінціями. Саме звідти до місцевого населення у великій кількості надходили продукти в амфорах, вироби з металу і скла, римські срібні денарії, які, до речі, виявлені на багатьох поселеннях культури. Відомі у регіоні також декілька скарбів римських монет.

У поховальному обряді носіїв культури панував дуалізм. На могильниках поховання здійснювалися як шляхом тілопокладання, так і

тілоспалення. Інгумація здійснювалася у глибоких ямах, орієнтованих за лінією північ — південь. У могильних ямах покійних супроводжував поховальний інвентар, що складався з особистих речей, предметів побуту. На заключному етапі існування черняхівської культури з'являються поховання із західною орієнтацією, що пов'язуються з поширенням християнства у середовищі черняхівців. Другий тип поховань представлений тілоспаленням на стороні з наступним захороненням решток кремації у неглибоких ямках.

Аналіз археологічного матеріалу з пам'яток черняхівської культури дає змогу твердити, що одним з етнічних компонентів культури був слов'янський.

Синхронною черняхівській була культура карпатських курганів, пам'ятки якої здебільшого відомі у передгірних районах. Археологічні розкопки проводилися на поселенні і могильнику біля Глибокої. Тут досліджені наземні і напівземлянкові житла з вогнищами і печами, зібрано значну кількість керамічного посуду і знарядь праці, предметів античного імпорту. На могильнику простежено поховання за обрядом тілоспалення під курганными насипами. Дальшої розробки потребує проблема етнічної належності культури карпатських курганів, але вже зараз можна твердити про участь слов'янських і гето-дакійських племен у її формуванні.

4. ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

З появою у VI ст. н.е. перших писемних згадок про слов'ян під назвою «склавіни» Буковина входила до ареалу їх розселення. Тут виявлено понад 50 пам'яток культури празького типу V-VII ст. (назва походить від м. Праги, в околицях якої вперше виявлено пам'ятки цього типу), яка була створена слов'янськими племенами на значній території між Дніпром та Ельбою.

На терені краю досліджувалося декілька пам'яток празької культури, найбільш відомими з яких є Козин на р.Дерелуй та Рашків на Дністрі. Названі поселення розкопані повністю. Тут виявлені квадратні або прямокутні житла — напівземлянки (частково заглиблені в землю) площею 8-16 кв.м. Стіни жител зводилися з дерева і часто обмащувалися глиною. В одному з кутів житлових споруд знаходилася піч, складена з необробленого каменю без зв'язуючого розчину. На поселеннях виявлені також будівлі господарського призначення — ями-погреби та майстерні.

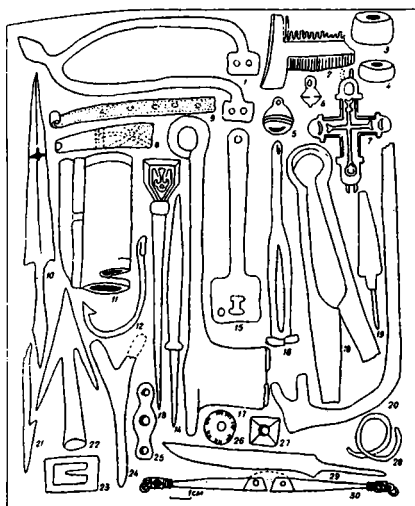
Основним осередком суспільного життя слов'янського населення краю V-VII ст. була родова сімейна община з натуральним господарством, яка забезпечувала себе продуктами харчування, одягом, побутовими предме-

тами, знаряддями праці. Виявлені знахідки вказують на землеробський характер носіїв празької культури, чому, безперечно, сприяли придатні для обробітку чорноземи. Палеоботанічний аналіз обвуглених зерен культурних злаків свідчить, що слов'яни вирощували пшеницю, просо, ячмінь тощо. Чільне місце займало і скотарство, про що свідчать візантійські автори і підтверджують кісткові рештки свійських тварин.

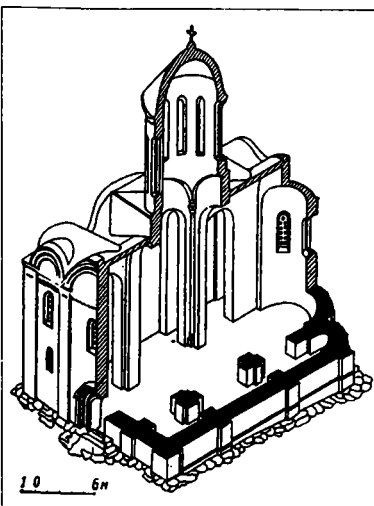
Наступна сторінка стародавньої історії краю пов'язана із східнослов'янською культурою типу Луки Райковецької VII-X ст. (назва походить від назви поселення Лука Райковецька поблизу Бердичева Житомирської обл.), яка представлена більш як 150 пам'ятками. Значні археологічні дослідження проведені на селищах і городищах у Ревному, Добринівцях, Білій, Грозинцях, Перебиківцях, Широкій Поляні, Горішніх Шерівцях та ін. Одержані матеріали засвідчують єдність матеріальної культури східних слов'ян Правобережної України напередодні утворення давньоукраїнської держави — Київської Русі. Разом з тим тут простежуються певні місцеві особливості, за якими вчені виділяють прикарпатський локальний варіант названої культури, що пов'язується з літописними хорватами.

Культура типу Луки Райковецької продовжує традиції місцевого населення V-VII ст., які простежуються у житлобудуванні, керамічному посуді, обряді поховань тощо. Однак у VIII ст. з'являються нові типи пам'яток — городища з потужними дерев'яно-земляними укріпленнями, які ставали центрами громадського, господарського і релігійного життя округи. Значно більшими за площею та кількістю житлових і господарських споруд стають селища. Такі зміни викликані зрушеннями у соціально-економічному розвитку краю. Відбувається перехід до двопільної системи землеробства, з'являються орні знаряддя обробітку ґрунту, виділяються індивідуальні господарства, ремесло відокремлюється від землеробства, зароджуються феодалні відносини. На цей же час припадає поява ремісничих поселень (зародків майбутніх міст) із великою кількістю майстерень, обладнаних кам'яними робочими площадками, печами виробничого призначення, реманентом, які стали зародками майбутніх міст.

Прикладом формування ранньофеодального міста на Буковині служить Ревнянський комплекс слов'янських археологічних пам'яток VIII-X ст., який займає суцільну площу діаметром 2,5 км і складається з двох городищ та декількох селищ. Виникнувши у VIII-IX ст. як обшинний центр, він у X ст. трансформувася у соціально-економічний організм міського типу, складовими частинами якого були дитинець (городище Ревне-I), торгово-ремісничий посад (городище Ревне-II) і сільська округа.

Знахідки з Ленківського городища (Чернівці).

Білокам'яний храм XII ст. з літописного Василява. Реконструкція Г.Н.Логвина.

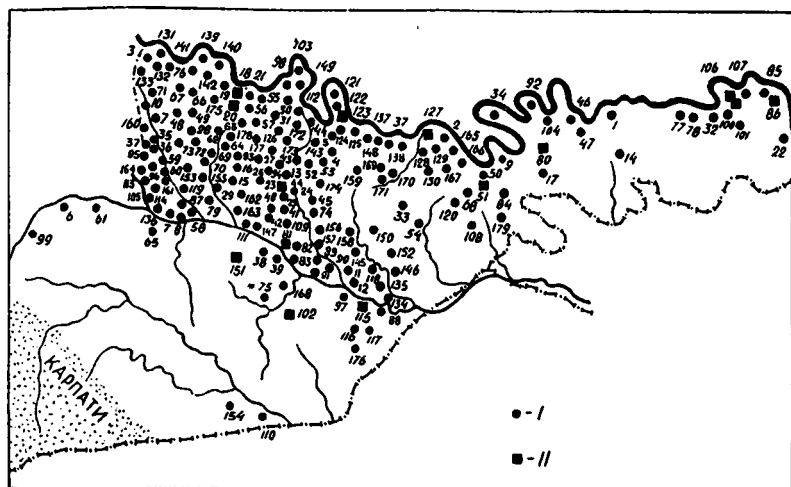

Схема розміщення археологічних пам'яток XII — першої половини XIII ст.

З утворенням Київської держави буковинський край став складовою її частиною. У X-XII ст. Буковина входила до складу Київської Русі; з другої половини XI ст. — до Тербовлянського князівства; з середини XII ст. — до Галицького князівства, а з 1199 р. до середини XIV ст. — до Галицько-Волинського князівства.

Основним заняттям населення краю того часу було землеробство. Прорівень його розвитку свідчать знахідки землеробських знарядь праці (лемеші й чересла від плугів, мотики, залізні коси та серпи), обгорілі зерна пшениці, проса, гороху. Як і землеробство, велике значення мало скотарство, про що свідчать численні знахідки кісток домашніх тварин. Значна роль відводилася й ремісництву, яке розвивалося в основному, у містах. Через Буковину проходили торговельні шляхи, що сприяли її економічним зв'язкам з іншими регіонами. Так, Дністровський водний шлях зв'язував Галицьку землю з Чорним морем, а Берладський шлях, що проходив долиною Пруту, вів із Галицького князівства до Берладського на нижньому Дунаї.

Серед великої кількості давньоукраїнських пам'яток Буковини найбільш відомими є літописні Василів, Городок на Черемоші, Плав, Кучелмін, Черн (попередник сучасних Чернівців), а також розкопана повністю укріплена феодальна садиба XII-XIII ст. у с. Чорнівці. Одними з найбільш переконливих доказів східнослов'янського (давньоукраїнського) характеру Північної Буковини є археологічні матеріали літописного міста XII — першої половини XIII ст. Василева на Дністрі (нині — село Заставнівського р-ну). Тут виявлено і досліджено рештки фортеці-дитинця (110 x 130 м), торгово-ремісничого посаду з торговою площею і ремісничими майстернями та городища — феодального замку з численними залишками матеріальної культури, характерної для Галицько-Волинської Русі. Про це ж свідчить і найвидатніша пам'ятка літописного Василева — білокам'яний храм у центрі міста-посаду розміром 21,2 x 13,6 м з трьома апсидами, 4-стовпний, характерний для архітектури Галицько-Волинської держави.

За корінними жителями краю слов'янського походження, як і за всім тогочасним населенням Русі-України, утвердилися самоназви «русич», «руський», «русак», а згодом — «українець».

Внаслідок феодальної роздробленості і монголо-татарської навали Галицько-Волинське князівство занепало, а його землі потрапили під владу сусідніх феодальних держав. На території північної частини Буковини, яка згадується у писемних джерелах як Шипинська земля, з середини XIV ст. закріпились молдавські господарі (князі).

Розділ II

У СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (друга половина XIV ст. – третя чверть XVIII ст.)

1. СТАНОВИЩЕ КРАЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — СЕРЕДИНІ XVI ст.

Внаслідок розпаду Галицько-Волинської держави територія сучасної Чернівецької обл. була загарбана Угорським королівством. Угорці та підвладні їм волохи з початку 40-х років XIV ст. здійснювали походи з Трансільванії у південно-східне Прикарпаття. Вони створили тут воєводство з центром у м. Молдава (Байя). Звідси угорсько-волоські загони почали наступ на північ, долаючи опір місцевого українського населення й громадського самоврядування. Близько 1350 р. вони просунулися до верхів'їв Сірету і середньої течії Дністра. Одночасно поляки захопили більшу частину Галицької України включно з Покуттям і всією долиною Черемошу. Таким чином, гірська зона нинішньої Чернівецької обл. потрапила до складу Польського королівства.

У 1359 р. владу в Молдавському воєводстві захопив трансільванський можновладець Богдан, котрий, збунтувавши місцеву людність проти угорського короля, почав правити Молдавією як самостійний князь. Йому вдалося відбити напади угорців, а також завдати поразки полякам неподалік від сучасних Чернівців. Молдавське воєводство відстояло незалежність і зміцнило свою владу над тією українською областю, яка згодом почала називатися Буковиною. За таких обставин розпочався понад 400-літній період перебування краю у складі Молдавського князівства, що значно вплинуло на історичну долю місцевого українського населення, його соціальне, економічне та політичне становище.

Правителі Молдавії, які носили слов'янські титули воевод і господарів, тривалий час забезпечували незалежність князівства, використовуючи суперечності між сусідніми великими державами. Проте в 1538 р. Молдавію загарбала Османська імперія, яка включила її до складу своїх володінь, зберігши за князівством внутрішню автономію. Внаслідок цього

українське населення Буковини, перебуваючи під пануванням молдавських господарів і бояр, потрапило ще й під гніт Туреччини. Ця обставина ускладнила й уповільнила розвиток краю, негативно вплинувши на правне й господарське становище людної.

Окрім того, Буковина як прикордонна область потерпала від міждержавних конфліктів у цій частині Європи. У XVI-XVII ст. вона неодноразово ставала ареною запеклих польсько-турецьких воєн, під час яких ворожі армії нещадно грабували і нищили місцеве населення. У XVIII ст. великий вплив на становище краю мало російсько-турецьке суперництво. В цьому контексті слід розглядати створення турками Хотинської нахії, або райї, внаслідок чого східнобуковинські землі були виведені з-під юрисдикції молдавського господаря (1715 р.). Обставини життя у цій мілітаризованій зоні під управлінням турецької адміністрації дещо відрізнялися від умов і відносин, які існували в західній частині Буковини, де продовжувала діяти молдавська адміністрація. Під час російсько-турецьких війн царські армії проводили тут широкомасштабні бойові операції проти турецьких з'єднань, що супроводжувалися спустошеннями й жертвами серед мирного населення.

Загалом період перебування Буковини в складі Молдавського князівства характеризувався зростаючою економічною, політичною і демографічною нестабільністю, важким іноземним гнітом, періодичними ворожими нашествиями. Наслідком цього були консервація примітивних як на той час форм господарювання, натуральний характер виробництва, відсутність умов переходу до індустріального розвитку, дуже повільна еволюція суспільних відносин, які до другої половини XVIII ст. базувалися на кріпацтві з елементами рабства, низький рівень культури населення, яке залишалося цілком неписьменним і далеким від досягнень європейської цивілізації.

Увесь цей понад 400-літній період в історії Буковини поділяється на кілька хронологічних етапів:

- 1) друга половина XIV — перша половина XVI ст.;
- 2) друга половина XVI — початок XVIII ст.;
- 3) початок XVIII ст. — 1774 р. (для західної частини краю) і 1806 р. (для східної частини).

Кожен з цих етапів має свої особливості, пов'язані зі змінами політичної обстановки та соціальної структури суспільства.

Найдавніші достовірні свідчення писемних джерел про територію Буковини належать до кінця XIV — першої половини XV ст. Вона поділялася тоді на кілька «держав», або волостей: Цецинську, Хотинську та, можливо, Хмелівську. Місцевості, розташовані на південь від р.Сірет,

належали до Сучавської волості. Центрами «держав» були «городи» (замки): Цецин, який розташовувався на горі на західному передмісті нинішніх Чернівців, Хотин на Дністрі та Хмелів, місцезнаходження котрого точно не встановлене. В історичних джерелах ці «городи» згадуються з 1395 р.

Волості очолювалися старостами - «державцями», які спочатку належали до українського, певно, місцевого боярства. Так, в акті 1403 р. згадуються бояри Хотько Цецинський та Гораець Хотинський. Старости займали високе становище в державній ієрархії як члени боярської ради при господарі Молдавії.

У декількох документах, пов'язаних з польсько-молдавськими стосунками наприкінці XIV — в першій третині XV ст., територія трьох згаданих волостей виступає як «Шипинська земля». Ця назва походить від поселення Шипинці, розташованого біля кордону з Галичиною. У вітчизняній історіографії Шипинська земля розглядається як окрема адміністративна чи навіть автономна область, яка нібито утворилася ще до середини XIV ст. Однак дані документів дозволяють говорити про неї лише як про географічну назву. Адже й сусідня галицька область називалася Покуттям, не будучи адміністративною одиницею у складі Галичини. Можливо, що саме галичани називали Буковину Шипинською землею, бо вона лежала за Шипинцями, тобто першим значним населеним пунктом на шляху з Галичини в Буковину. Цим виразом користувалася й польська дипломатія, яка виставляла претензії на володіння Шипинською землею. Однак у діловодстві Молдавського князівства жодної згадки про таку адміністративну одиницю немає. Після 1436 р., коли поляки зняли свої домагання на Шипинську землю, її назва зникла і з польських документів.

У 1457 р. господар Молдавії Петро Арон провів адміністративну реформу, внаслідок якої була ліквідована Хмелівська вол., а Цецинська перетворена на Чернівецьку. Можливо, була дещо розширена територія Хотинської вол. Сюди були призначені так звані «установичні» старости, які не лише виконували адміністративні функції, але й контролювали стосунки на молдавсько-польському кордоні.

У 1498 р. до Молдавського князівства був приєднаний Русько-Довгопільський окіл, який розташовувався у Карпатах по правому березі Черемошу та у верхів'ях Сучави. В адміністративному відношенні цей окіл, очолюваний двірником, або ворником (старостою), належав до Чернівецької вол. По Черемошу пройшов і молдавсько-польський кордон.

В історичних джерелах цього часу Прут-Сіретське межиріччя у межах сучасної Чернівецької області окреслюється назвою «Буковина». Цей

топонім виник ще в XIV ст. на основі слов'янського апелятива «буковина», тобто буковий ліс (*silva fagea, nemus fageum*). Уперше в такому значенні це слово згадується в акті молдавського господаря Романа від 30 березня 1392 р. Очевидно, вже тоді термін уживався і як топонім. Так, у документі від 15 червня 1412 р. назвою «Буковина» окреслені лісові масиви, розташовані між верхів'ями Сирету і Пруту: «*silvae maiores Bukowyna dictae*». Протягом XV ст. цей макротопонім закріпився за всією територією Прут-Сиретського межиріччя у межах краю, в XVI-XVII ст. поширився і на заліснені місцевості між Прутом і Дністром, насамперед на Хотинську височину. Назва «Буковина» не була тоді офіційною й побутувала лише в середовищі місцевого населення. Варто підкреслити, що апелятив «буковина» та макротопонім «Буковина» могли виникнути й поширюватися тільки в україномовному середовищі.

Уявлення про етнічний склад населення дають топонімічні матеріали. Із 124 топонімів, зафіксованих актами XV ст., 118 належать до слов'янських, тобто українських. Ще три назви вважаються неясними, тобто такими, що не мають відповідників ні в слов'янських, ні в романських мовах. І лише три топоніми мають молдавське походження. Отже, топонімічні дані засвідчують абсолютне переважання на території краю україномовного населення.

У другій половині XIV — першій третині XVI ст. на території краю нараховувалося понад 120 сільських та 2 міських громади. Більшість з них розташовувалися між Прутом і Дністром, у тому числі 53 поселення — на Хотинській височині. Кожна громада мала точно визначені межі (хотарі). Останні в більшості випадків склалися ще до включення Буковини в Молдавське воєводство. Тому в господарських (князівських) актах найчастіше вказувалося щодо меж громад, що їх «хотарили и оуживали из вѣка». Обмежена хотарем територія сільської громади називалася селом, а саме поселення — ватрою (вогнищем). У межах села інколи існували й менші поселення — прикутки або присілки. Наприклад, на території громади Великий Кіцмань на початку XVI ст. нараховувалося 9 присілків. Члени громад користувалися спільно орними землями, пасовищами, сіножатями, лісами, полянами, струмками та річками. Селяни активно освоювали вікові лісові масиви, які поступово вирубувалися. Звільнені від лісу ділянки використовувалися спочатку як пасовища, відтак як поля. У зв'язку з цим польський хроніст Я. Длугош (1415-1480) писав про північну частину Буковини, що густий ліс, який вкривав її ще в середині XIV ст., «з часом вирубано й у тій місцевості з'явилися орні поля». Державна влада заохочувала такі вирубки, про що свідчить дозвіл господаря Штефана IV мешканцям с. Михучани (нині Михайлівка)

«буковину колико могоут отворити и очистити» (1517 р.). За рахунок освоєних таким чином земель виникали нові присілки й села, які з часом ставали окремими громадами. Крім того, протягом XV ст. були заселені території селищ, тобто запустилих сіл, які зникли раніше внаслідок татарських й інших ворожих нападів.

Селяни займалися переважно землеробством. Найпоширенішими культурами були жито, просо, пшениця, овес, ячмінь, горох, а також льон, коноплі й городина (капуста, ріпа тощо). Велике значення в господарстві мало вирощування худоби: волів, корів, свиней, овець і коней. Гірське населення, тоді ще дуже незначне, займалося відгінним вівчарством. Поширеним у краї було й пасічництво, яке давало такі цінні продукти, як мед і віск. У зв'язку з цим лісові поляни, на яких розташовувалися пасіки, розглядалися у той час як окремі господарські об'єкти. В XV ст. ще слабо було розвинуте садівництво, хоча в документах є згадки про яблуні, груші й черешні. На численних потоках і струмках влаштовувалися рибні ставки, біля яких будувалися млини. Щоправда, в XV ст. останніх було ще мало. Певно, населення користувалося переважно ручними жорнами. Деяке господарське значення мали мисливство і рибальство, адже в дрімучих лісах водилося чимало цінних хутрових звірів, а в повноводних ріках зустрічалися нині зниклі види великих риб.

Джерела XV — початку XVI ст. не містять згадок про сільське ремесло, проте з археологічних досліджень відомо, що селяни займалися ткацтвом, гончарством, обробкою шкіри й дерева, задовольняючи свої власні потреби. В більших селах працювали ковалі.

Земля, сільськогосподарські та лісові угіддя належали державі й приватним власникам, родичам господарів, боярам, єпископству й монастирям. Сільські громади лише користувалися землею й угіддями, виконуючи за це різні повинності на користь власників. Спочатку найбільшим землевласником була сама держава. Фонд державних земель, якими розпоряджались молдавські господарі, утворився за рахунок володінь колишніх галицько-волинських князів та тих українських бояр, які чинили опір новій владі. Конфіскації земельної власності бояр через зраду («хитлянство») практикувалися і в XV ст. Однак чимало нащадків галицьких бояр зберегли свої родові отчини, в тому числі Іван Купчич, Стан Бабич, Немирко й Андрій Чорторийські, Хотько та Лев Мамуринські, Мань Глобникович й ін.

Поряд з ними земельні пожалування від господарів Молдавії одержували й особи волоського походження. Перше з відомих пожалувань відноситься до 1412 р., коли господар Олександр Добрий надав своєму слугі Журку Драготескулу с. Горішня Чорнівка, розташоване на північ від

Чернівців, у спадкову власність. Поступово кількість таких пожалуваннй отчин, якими володіли волоські бояри, зростала, а фонд державних земель скорочувався.

Поширеною була й купівля-продаж отчин та їх частин. Завдяки цьому деякі бояри стали власниками десятків сіл. У 1437 р. боярину Михайлу Дорогунському належали 52 поселення, у тому числі кілька десятків сіл на Хотинщині. Великими землевласниками були також бояри Купичі, отчина яких складалася з понад 20 сіл, розташованих переважно поблизу родового села Купка.

Верства бояр-землевласників поповнювалася й за рахунок вихідців з інших українських країв і сусідніх держав. Так, у середині XV ст. селами Репужинці та Лужани володів боярин Вітольд, очевидно, литовець, портрет якого зберігся у збудованій ним Лужанській церкві. Родина бояр Барновських, певно, вихідців з Галичини, осіла в Топорівцях. У 20-х роках XVI ст. один з Барновських займав посаду чернівецького старости, а також виконував дипломатичні доручення господаря. Сто років по тому боярин Мирон Барновський став господарем Молдавії.

Поряд зі світськими отчинами існували церковні володіння. З 1420 р. с. Великий Кіцмань з присілками належало Радівецькому єпископству. В другій половині XV ст. цілий ряд сіл (Козмин, Кличківці, Кам'янка, Строїнці й ін.) потрапили у власність Путнянського монастиря, заснованого неподалік від тодішньої столиці князівства Сучави (Південна Буковина). Як правило, церковно-монастирські володіння користувалися правом імунітету, згідно з яким місцевій адміністрації заборонялося виконувати свої функції на імунітетній території, а мешканці відповідних сіл частково або цілком звільнялися від виконання державних повинностей.

До першої третини XVI ст. селяни були особисто вільними. Вони могли переселятися з однієї громади в іншу й навіть за межі князівства, мали зброю й служили в ополченні. В документах того часу селяни називаються просто «людьми». Проте за користування землею та угіддями вони віддавали власнику десяту частину врожаю, сіна, воску, меду й риби. За випас худоби відробляли від 2 до 6 днів панщини на рік: заготовляли дрова і сіно для панського двору, ремонтували млини, копали ставки тощо. На користь держави існувало майже 20 повинностей: подвірний грошовий податок — дань, натуральні податки на утримання війська й адміністрації — іліш, посад і жолд, десятина від бджіл, свиней, капусти та риби, підводна та будівельна повинності, сторожова служба, служба в ополченні, «гоніння сліду» (розшук злочинців) тощо.

У значно гіршому правному й господарському становищі перебували

холопи, якими були майже виключно татари та цигани. Вони належали боярам і монастирям на правах приватної власності. Їх купували й продавали, обмінювали й заповідали як сім'ями, так і поодинці. Ці середньовічні раби використовувалися головню як дворові слуги, ремісники та пастухи. Вони не були членами сільських громад і не виконували державних повинностей.

У другій половині XIV — на початку XV ст. на Буковині відродилися міста, які занепали в період монголо-татарського нашествия. Цьому сприяло поживлення міжнародних торговельних зв'язків, які здійснювалися, зокрема, по трансєвропейському шляху, котрий з'єднував Балтійське море з Північним Причорномор'ям. Він проходив через Львів і Сучаву з відгалуженнями на Кам'янець (Поділля), Бистрицю та Брашов (Трансільванія) до Білгорода в гирлі Дністра й Кілії на Нижньому Дунаї. У зв'язку з цим молдавський господар заснував прикордонні митниці, в тому числі в Чернівцях і Хотині. 8 жовтня 1408 р. було видане «Уставицтво о митах», у якому вперше згадані ці населені пункти. Щоправда, Хотинська фортеця, як вже зазначалося, відома з джерел з 1395 р. («на Днѣстрѣ Хотѣнь», при цьому літеру ѣ слід читати як і). Вже тоді цей «город», тобто фортеця, був адміністративним і оборонним центром. Чернівці ж стали центром волості пізніше, в 1457 р. Як місто, точніше, містечко («орридум») Хотин уперше згадується у латинській грамоті 1459 року. Щодо Чернівців термін місто («місто» і «мѣсто») вперше вживається у документі 1490 р. Важливо підкреслити використання у слов'яно-молдавській грамоті саме українського терміну, хоча звичайно в цих джерелах вживався термін «тръг». З цього документа відомо, що в 1490 році в місті Чернівці було дві церкви, тобто воно було вже досить значним поселенням.

Наведені факти свідчать, що в XV ст. Хотин дещо випереджав у своєму розвитку Чернівці. Так, центр ділової активності середньовічних міщан — міський ринок («fozum») функціонував у Хотині вже в 1459 р. Що ж стосується ринку в Чернівцях, то перші згадки про нього належать лише до XVIII ст. Документи зберегли чимало даних про хотинських купців та ремісників, тоді як найраніші згадки про торгово-ремісниче населення у Чернівцях містяться лише в джерелах XVII ст. З цього напрошується висновок, що чернівецькі мешканці займалися головним чином сільським господарством і обслуговуванням міжнародної торгівлі, хоча юридично вони належали до категорії міщан.

Чернівці й Хотин розташовувалися на землях, котрі вважалися державною власністю й перебували під юрисдикцією молдавського господаря. У користуванні чернівецької громади перебували простори

сільськогосподарські та лісові угіддя на обох берегах Пруту. Лише будинки, присадибні ділянки та сади перебували в приватній власності міщан. Вся інша земля вважалася громадською і використовувалася спільно шляхом щорічного наділення окремих членів громади орною землею за кількістю членів сім'ї. За користування нею й іншими угіддями міщани виконували державні повинності, які суттєво не відрізнялися від селянських.

Уповільнений розвиток Чернівців, котрі в період пізнього середньовіччя були аграрним містечком, пояснюється насамперед тим, що воно неодноразово знищувалося або грабувалося під час частих ворожих нападів. З цієї точки зору міщани Хотина перебували в дещо кращому становищі завдяки наявності кам'яної фортеці та дерев'яно-земляних укріплень на підступах до неї, де в разі небезпеки можна було сховатися з майном. Чернівці ж не мали укріплень, окрім природних перешкод. Цецинський замок, який розташувався на високій горі за 7 км від тодішнього містечка, в середині XV ст. перестав функціонувати й тому не міг служити прихистком для чернівчан. Єдиним порятунком для них могли служити лише віковічні ліси, які оточували місто з півдня й заходу.

Особливо неспокійні часи для буковинської людності настали в 70-х роках XV ст., коли на Молдавське князівство почали наступати турецько-татарські завойовники. В 1476 р. турки намагалися захопити столицю князівства Сучаву в Південній Буковині, а також Хотинську фортецю. Хоча їм не вдалося добитися успіху, проте їхні полчища сильно спустошили навколишні території.

Нашестя турків повторилося у 1485 р. Вони знову намагалися захопити фортецю у Хотині, проте гарнізон вчинив мужній опір і відстояв твердиню. Цей напад ворогів був особливо спустошливий. Загинула велика кількість ополченців і мирного населення. Чимало сіл Чернівецької та Хотинської волостей були розорені.

Тодішній правитель Молдавського князівства Штефан III (1457-1504) сподівався на допомогу з боку Польщі, васалом якої він був. Однак польський король не надав війська для захисту володінь Штефана III, тому господар був змушений укласти з Туреччиною мирну угоду (1486 р.). Згідно з нею, князівство зобов'язувалося сплачувати турецькому султанові щорічну данину в розмірі 5 тис. золотих.

Це призвело до значного підвищення державних податків, які важким тягарем лягали на селянство, викликавши повсюдно гостре незадоволення. Адже селяни проливали свою кров в ополченні, захищаючи вітчизну, їхні села і господарства були спустошені ворогом, а тепер їм доводилося

сплачувати підвищені податки на його користь. У цій складній ситуації боярство і сам Штефан III вирішили спрямувати гнів селянства, серед якого були також вихідці з Галичини й Поділля, проти сусідньої Польщі. Вони звинувачували польський уряд у тому, що він не виконав своїх зобов'язань перед князівством і не захистив його від агресії Туреччини. Серед людності поширилася думка, що данину туркам слід сплатити за рахунок здобичі, захопленої у сусідніх польських володіннях.

Влітку 1490 р. стало відомо, що польське військо на чолі з королевичем Яном Ольбрахтом вирушило в похід на Угорщину. З відома Штефана III на буковинсько-галицькому кордоні зібралося майже 9 тис. озброєних селян. Їх очолив досвідчений воїн на прізвисько Муха, українець за походженням. У серпні 1490 р. це військо швидко захопило галицькі міста Снятин, Коломию і Галич, пограбувавши маєтки польських магнатів. Частина здобичі була відправлена на Буковину. Показово, що місцеве галицьке селянство й частина шляхти підтримали загони Мухи. Цей селянський похід почав набирати характеру національно-визвольної, антифеодальної боротьби українського населення проти польського гніту.

У вересні 1490 р. селянське військо переправилося через Дністер і рушило на м. Рогатин. Проти нього виступило ополчення місцевої шляхти на чолі з воєводою М. Ходецьким, підсилене 3 тис. королівської найманої кінноти й кількома сотнями піхоти. У битві під Рогатином селяни зазнали великих втрат: загинуло приблизно 1600 осіб. Муха й інші ватажки, а також 600 селян потрапили в полон. Під час відступу чимало людей втопилося у Дністрі. Майже всі полонені були страчені, а Муху та його соратників відвезли до Кракова, де він загинув у в'язниці.

Частині селян пощастило врятуватися і відійти на Буковину. Навесні 1491 р. вони поновили напади на польські володіння. Тепер загони селян очолював ватажок на ім'я Андрій Барул (чи Барула), який видавав себе за нащадка галицьких князів і родича польської королеви. Чимало селян вважало, що на чолі загонів знову став Муха, якому вдалося врятуватися, тому нові юрби буковинців приставали до війська А.Барула. Селяни знову зайняли все Покуття. Однак полякам удалося підступно схопити селянського вожака й шістьох його товаришів. Всі вони були страчені в одному з польських замків. (Дехто з істориків вважає, що це сталося у Хотині. Проте фортеця у той час належала Штефану III, а не полякам. Можливо, страта відбулася у Кам'янці). Після цього шляхетські загони прогнали селянське військо з Покуття. Але й у 1492 р. з Буковини здійснювалися окремі напади на маєтки польських магнатів у Галичині.

Ці події згодом послужили приводом для організації великого польського походу проти Молдавії, який відбувся у другій половині 1497 р. Молодий король Польщі Ян Ольбрахт на чолі численного шляхетського війська вторгнувся на Буковину, спалив Чернівці й з кінця вересня намагався взяти Сучавську фортецю. Стійкість захисників фортеці, збройна допомога Штефану III з боку Трансільванії, Валахії та Туреччини, дипломатична підтримка великого московського князя, а також брак у польському війську провіанту й фуражу, хвороба короля змусили поляків підписати перемир'я зі Штефаном III і почати відхід. Однак молдавський господар вчинив засідку у лісі біля с. Козмин (південніше Чернівців) і 26 жовтня завдав противникові нищівної поразки. Рештки поляків відійшли в Чернівці, але потрапили тут в оточення. Лише одному загонові вдалося пробитися і вивезти хворого Яна Ольбрахта до Галичини.

Пам'ять про ці події живе й нині серед місцевого населення у вигляді легенд і переказів. Тривалий час пам'ятали про буковинську поразку й поляки, серед яких поширився вислів: «За короля Ольбрахта загинула шляхта». Окрім того, звістка про нищівний розгром польської армії на Буковині облетіла всі сусідні держави, завдяки чому назва краю стала широко відомою, потрапивши в численні хроніки й літописи («И догони его Стефанъ на Буковине и поби его»).

Навесні 1498 р. Штефан III одночасно з турками й татарами спустошив Галичину й Поділля, окупувавши Покуття. Згодом він добився від Польщі уступки місцевостей по правому березі Черемошу, які були включені в Чернівецьку волость. Король Польщі, прагнучи повернути Покуття, пообіцяв видати свою сестру заміж за Богдана, сина Штефана III. Але ця угода не була виконана, що дало привід до нових конфліктів. У 1509 р.

Битва у лісі біля с.Козмин.

Штефан III.

Печатка Штефана IV:
 "PEVATY RW STEFANA
 VOEBODY. HOSPODAR
 ZEMLY MOLDAVSKOY"

Ян Ольбрахт.

польське військо вибило молдаван з Покуття, спустошило Буковину й спалило Чернівці.

Одночасно князівство зазнавало тиску з боку Туреччини. За вказівкою султана перекопська орда спустошила південні землі Молдови. У 1512 році татари «поплѣниша множество плѣна без числа, чловѣкъ же и скоть, от Нистра и до Прута, Прут весь и Жежиа, от Кыгача до Хотина, и весь полскый скот...». Аби припинити ці напади, господар Богдан III визнав себе васалом султана й зобов'язався сплачувати щорічну данину (харач) у розмірі 8 тис. золотих. Ця залежність існувала й за господаря Штефана IV. Проте він намагався зблизитися з Польщею, щоб захистити князівство від турецьких домагань. Молодий господар успішно боровся проти татарських і турецьких нападів. Зокрема, в 1524 р. Штефан IV «изби ... до 4 тысящ персь обои пол Прута, у Тарасуц, минушем им от Лѣх, и мали от них землѣ свою видѣшиа». Несподівана смерть господаря у Хотині на початку 1527 р. й прихід до влади войовничого Петра Рареша знову погіршили стан польсько-молдавських стосунків. Новий господар намагався захопити Покуття, але зазнав нищівної поразки під Обертино. У 1531 р. поляки сплюндрували Буковину й знову спалили Чернівці.

Петро Рареш намагався водночас знайти спільників для боротьби проти Туреччини, щоб звільнити князівство від васальної залежності османів. Це дало привід правителям Туреччини й Польщі укласти угоду, спрямовану проти Молдавського князівства. Влітку 1538 р. за наказом султана в Молдавію вторгнулася татарська орда. Одночасно польське військо форсувало Дністер і блокувало Хотинську фортецю. Після кількатижневої облоги твердиня була висаджена в повітря за допомогою порохових зарядів. Через Дунай на князівство посунула турецька армія на чолі з султаном Сулейманом I Пишним. Петру Рарешу вдалося розбити

татар й укласти перемир'я з поляками, але для опору туркам сил вже не було. Бояри зі своїми загонами ухилилися від битви й роз'їхалися по домівках. Господар мусив утікати до Трансільванії. Султан без бою зайняв Сучаву й захопив державну скарбницю. З того часу в столичному місті перебував загін яничарів, а господарі призначалися лише султаном.

Отже, після 1538 р. Молдавське князівство, а разом з ним і Буковина опинилися під пануванням Османської імперії, що в подальшому негативно вплинуло на становище населення краю, уповільнило його економічний розвиток і демографічні процеси.

2. БУКОВИНА ПІД ГНІТОМ ТУРЕЦЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ ТА ЇХ СТАВЛЕНИКІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ПОЧАТОК XVIII ст.)

У другій половині XVI-XVII ст. буковинські волості були ще мало залюдненими. Деяке уявлення про демографічну ситуацію у краї дає катастих (список платників податків) 1591 р. Згідно з ним, у Чернівецькій вол. було 1356 дворів, у тому числі 1163 селянських, 124 дрібних і середніх феодалів і 69 священницьких. На Хотинщині нараховувалося 2148 селянських, 240 феодалських і 95 священницьких дворів. Приблизно половина їх знаходилася у межах краю, тому що волость включала тоді частину території сучасної Молдови. В Сучавській вол. було 4568 селянських, 276 феодалських і 220 священницьких дворів. Певно, лише чверть їх припадала на територію нинішньої Чернівецької обл. В катастих не включені міщани, бояри, холопи та частина селян з церковно-монастирських володінь. Якщо прийняти середньосімейний коефіцієнт 5,5 і додати ще 10% неврахованих дворів, то загальна чисельність населення могла сягати 30-32 тис. осіб, а його густина становила 4 особи на 1 кв. км.

Села в другій половині XVI-XVII ст. залишалися невеликими. Наприклад, с.Мамаївці поблизу Чернівців у 1666 р. складалося з 20 дворів. У с. Вовчинець-над-Сіретом у 1703 р. мешкали 10 селянських родин. Напевно, лише окремі населені пункти мали 30-40 дворів. Хоча в документах XVI ст. згадується понад 50 нових поселень, проте значна частина їх існувала й у XV ст. і лише пізніше потрапила в писемні джерела.

Щодо національного складу жителів Буковини, окрім даних топоніміки, існують прямі вказівки видатного державного й культурного діяча Молдавського князівства Мирона Костіна (1633-1691). Він писав, що русини, тобто українці, «заселяли Чернівці, Хотин, всю область Дністра, волості Оргеїв, Сорока й на Пруті половину Ясської волості, а також

половину Сучавської волості». В глосі до цього місця уточнено: «Волості Чернівецька, Хотинська, половина Яської, половина Сучавської є цілком руські», тобто українські. Це уточнення було необхідне тому, що населення міст відзначалося національною неоднорідністю. Як приклад можна навести склад міської ради Хотина в 1615 р. Її очолював війт Некита, а пиргарями (радниками) були Марко Старий, Грига Старий, Іон Пушка, Малик, Кочак-вірменин, Думитру Пинтескул, Богдан-вірменин, Стаматі-грек, Козак (зять старого Марка), Тоадер Олесавин, Шефа (Степан), син Ромашка та Урсул (зять старого Григи). Отже, поряд з українцями в міській раді були представлені молдавани, вірмени та грек. Показово, що урядовою мовою у Хотині була староукраїнська, й навіть на печатці ради

вміщався напис: «Печатъ міста Хотинскаго».

У другій половині XVI-XVII ст. основою господарства краю залишалося землеробство. Документи того часу містять багато згадок про поля, орні ниви, обробіток землі, збір урожаю. Так, у грамоті господаря Семена Могили (1606-1607) щодо села Щитниківці Хотинської вол. (пізніше — Гиждеве, нині — Ярівка) сказано,

що власники розділили його «въ поли, въ царину, и въ синожатех, и съ став више села». У межовому конфлікті між селами Сербичани та Гвіздівці тієї ж волості в 1611 р., зрештою, було вирішено, що якщо хтось з гвіздівчан «вторгнеться і почне орати» в хотарі Сербичан, то власники села будуть «збирати десятину і з хлібів, і з усього, хто б не орав і не косив по їхній межі».

В урожайні роки збиралося порівняно багато хліба. Так, під час відомої Жванецької облоги восени 1653 р. поляки реквізували в Хотинській та Чернівецькій вол-х стільки зерна, що воно великими купами лежало під відкритим небом.

На користь розвитку зернового господарства свідчить і поява великої кількості млинів. Рідко в якому селі не було цих споруд, призначених для переробки зерна. В ряді поселень діяли 2-3 млини одночасно. Так, у

Боянах Чернівецької вол. в 1560 р. були 3 млини. У Мамаївцях в 1666 році згадуються 2 млини: один на Пруті, інший — на сільському ставку. В 1653 р. у Рашкові Хотинської вол. діяв млин, котрий мав 6 каменів. Цілий каскад млинів знаходився у верхів'ях р. Вілії (ліва притока Пруту) й на р. Сурша (права притока Дністра) на Хотинщині.

Все ж вирощування зернових не набуло товарного характеру через загальну низьку врожайність і феодалні повинності. Зате значно підвищилася товарність скотарства в зв'язку з постійним зростанням попиту на худобу на зовнішньому ринку. На Буковині вирощувалися у великій кількості вівці, відтак свині, воли й кози. Про це свідчать наступні дані. В с.Топорівці Чернівецької вол., яке з 1628 р. належало Барновському монастиреві в Яссах, селяни були звільнені від сплати державного податку (гостини) за 1500 овець і 500 свиней. Податок збирався лише від тих овець і свиней, котрі вирощувалися понад вказану кількість. 10 селянських родин з Вовчинця, котрий теж належав згаданому монастиреві, не платили гостину за 300 овець і 200 свиней. Отже, в середньому на родину припадало не менше 30 овець і 20 свиней. Волів було менше, зате вони коштували дорожче — до 15 талерів за голову на початку XVII ст. Селяни й деякі поміщики вирощували їх виключно на продаж.

Загалом у розвитку сільського господарства в другій половині XVI—XVII ст. спостерігалось чимало нових явищ. Дещо розширився асортимент культур. Зокрема, в кінці XVII ст. на Буковині почала поширюватися кукурудза. Збільшилися площі технічних культур, насамперед конопель. У XVI ст. у ряді сіл з'явилися виноградні плантації. Так, у 1555 році біля Новоселиці така плантація займала 10 фальч землі, тобто 10,4 га. В Хотинській, а згодом і в Чернівецькій вол-х документи згадують чимало фруктових садів (Котелеве, Росошани, Лукачани, Нелипівці, Кулішівці, Новоселиця). В описі хотаря с. Велика Черлена (1676 р.) йдеться навіть про «великий сад фруктових дерев різних сортів». Деякі історики вважають, що вже в той час частину фруктів продавали.

Дальшого розвитку набуло бджільництво, яке теж мало товарний характер. Жителі вже згадуваних Топорівців у 1628 р. були звільнені від сплати податку за 1000 вуликів. У документах містяться згадки про зимники, в яких взимку зберігалися вулики, про торгівлю медом у бочках та продаж воску, який важили каменями. В багатьох феодалних грамотах обумовлювалося право землевласників збирати десятину з пасік, котрі належали селянам. М. Костін повідомляє, що восени 1653 р. польські вояки понищили багато людських пасік у Хотинській і Чернівецькій вол-х.

Турецький мандрівник Е.Челебі, який у 50-х роках XVII ст. відвідав Хотинщину, писав, що йому сподобалися виноградники й сади цього

краю, вина й напої, мед і масло, а також паляниці, котрі він куштував у Хотині.

Зрушення відбувалися і в сільському ремеслі. Про це свідчать згадки в документах про появу механічних пристроїв для обробки сукна — валил. У 1636 р. таке валило діяло в Чорнівці біля Чернівців, а в 1652 р. — у Рашкові Хотинської вол. існувала майстерня з трьома валилами. З цього можна зробити висновок про поширення у домашньому ремеслі продуктивніших горизонтальних ткацьких верстатів. Певно, частину вироблених тканин продавали. Одночасно зародилися деякі промисли, орієнтовані на ринок, зокрема поташне виробництво. Цьому сприяла наявність великої кількості лісів. Поташ підвозився до Чернівців, а звідти транспортувався до Львова. Проте домашнє ремесло й сільські промисли розвивалися поки що в рамках натурального, самодостатнього господарства.

Буковинські міста Чернівці та Хотин, незважаючи на часті війни, почали відігравати помітнішу роль у господарському розвитку краю. Як раніше, так і в другій половині XVI-XVII ст. передував Хотин. Прошарок купців, крамарів та ремісників був тут значно більший й економічно активніший, ніж у Чернівцях, котрі продовжували залишатися аграрним

Хотин (з польської хроніки).

містечком.

З грамоти господаря Петра Кульгавого (1579 р.) відомо, що в 50-70-х роках XVI ст. у Хотині відбувалися найбільші в Молдавському князівстві ярмарки продажу худоби. Митний прибуток від них становив 10 тис. золотих на рік. Але й після того, як ярмарок був перенесений 1579 р. до Шипинців, митниця в Хотині давала державній скарбниці не менше 8 тис. талерів річно. Серед хотинських торговців з'явилися купці, які підтримували прямі комерційні зв'язки зі Львовом.

Накопичені кошти хотинські купці старалися вкладати у нерухомість, зокрема, купували земельну власність. Наприклад, наприкінці XVI ст. купцям Єремії та Івану Сербинам належало с. Синезеул під Хотином (нині не існує). Але через те, що вони заборгували 700 срібних талерів великому хотинському ватагу Ромші, господар Є. Могила в 1601 р. віддав це село останньому.

Купці були й членами міської ради Хотина. В списку пиргарів міста за 1615 р. згадується купець Т. Олесавин. Щоправда, ця верства вельми постраждала під час відомої Хотинської війни 1621 р. Літописець М. Костін писав з цього приводу: «Не знаю, чим завинили нещасні городяни з Хотина, бо деяких, що були найкращі, поляки вигнали (букв. викинули — авт.) з фортеці за стіни без жодної пощади». Зрозуміло, що наслідком цього було пограбування заможніших міщан вояками ворогуючих сторін.

Досить значний прошарок жителів Хотина складали крамарі, котрі займалися роздрібною торгівлею. Е.Челебі писав, що він бачив біля Хотинської фортеці 50 крамниць, покритих тесом, а також багато інших, убогіших крамниць, розташованих на посаді, тобто в місті. Крамарі торгували як місцевою, так і привізною продукцією. Зокрема, в 1559 р. львів'янин М. Ханел привіз до Хотина 12 возів залізних виробів, які розпродав місцевим крамарям.

Великі ярмарки продажу худоби збиралися й під Чернівцями, у Ленківцях, а також у Шипинцях. Чернівецька митниця теж приносила чималі прибутки державній скарбниці — 10-12 тис. флоринів на рік. Однак тут панували сучавські купці, тому в Чернівцях не виникла власна купецька верства. Судячи з документів, роль торгових посередників тут виконували митники, зокрема якийсь Кондря, який у середині XVII ст. доставляв сукна для молдавського господаря зі Львова, відправляючи різні товари до Галичини на замовлення або за дорученням тих чи інших купців. Небагато було в Чернівцях і крамарів, що теж пояснюється конкуренцією з боку більш розвинених міст як молдавських (Сірет), так і галицьких (Снятин, Коломия). Нечисленні торговці продавали тут сіль,

тютюн, вино, привізну ремісничу продукцію. Лише наприкінці XVII ст. чернівецька роздрібна торгівля дещо активізувалася у зв'язку з переселенням сюди єврейських крамарів з Галичини, а також постійним перебуванням у місті польських найманців.

Ще менше згадок у джерелах щодо стану міського ремесла. Це пояснюється нечисленністю самих ремісників і незначною їх роллю у міському господарстві. Документи зберегли імена лише кількох, очевидно, заможніших ремісників, котрі були членами міського самоврядування. До таких належав ювелір (золотар) Марко, на прізвисько Старий, котрий разом зі своїм зятем Козаком, можливо, теж ремісником, був у 1615 р. хотинським пиргаром. Серед чернівецьких радників у 30-50-х роках XVII ст. згадується кравець Сирбул. Певно, в Чернівцях і Хотині працювали кушнірі й кожухарі, бо це ремесло взагалі було розвинуте в містах Молдавського князівства, а також ковалі, гарбарі, гончарі. Судячи з архітектурних споруд Хотина XVI-XVII ст., тут були досвідчені мулярі, каменотеси, цегельники, теслі, столярі тощо. Але всі ці ремісники були дуже мало пов'язані з ринком, працюючи майже виключно на замовлення. Отже, ремесло в буковинських містах перебувало в досить примітивному стані. Головною причиною такого становища слід вважати сповільненість суспільного поділу праці, викликану негативними соціальними процесами, насамперед закріпаченням селянства в другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Доказом виникнення системи кріпацтва була польсько-молдавська угода 1540 р. про взаємну видачу втікачів. Хоча вона стосувалась, у першу чергу, польських підданих, а також молдавських холопів, її одразу ж почали трактувати в розширеному розумінні, підводячи під дію угоди й формально вільних людей — членів сільських громад. Головну роль у закріпаченні й визиску селян у Молдавському князівстві, в тому числі й на Буковині, відіграла державна влада. Різка посилення податкового гніту, викликане непомірними вимогами турецьких завойовників, поставило молдавську адміністрацію перед необхідністю запровадження суворого контролю за селянством як основним платником податків. На волосні адміністративно-судові органи був покладений обов'язок не допускати самовільних переселень чи втеч селян і контроль за беззастережним виконанням ними всіх повинностей. Остаточно ця система сформувалася на початку 90-х років XVI ст. Феодалам і сільським громадам було заборонено приймати втікачів. У селах була запроваджена кругова порука, згідно з якою виконання повинностей за селянина-втікача покладалося на його сусідів або й на всю громаду. Цікаво, що ці норми вводилися на основі рецепції (запозичення) «Візантійського Землеробсь-

кого закону» — пам'ятки ранньофеодального права, котре тривалий час діяло у Візантійській імперії та сусідніх слов'янських державах Балканського півострова.

Вже наприкінці XVI ст. термін «люди» був витіснений словом «вечини» (від молд. сусіди), який означав залежних людей, кріпаків. Так, у привілеї одного з монастирів XVII ст. говориться, що йому належать «вечини, сиречь сусѣди, колико суть монастырскїи ... и съ сусиди църковныи и домашныи».

Кріпосне право в Молдавському князівстві було законодавчо оформлене в «Уложенні» господаря В. Лупу (1646 р.). Воно полягало насамперед у повній забороні вечинам покидати постійне місце проживання, наданні феодалам права розшуку всіх утікачів з метою повернення їх у відповідні села. Останнє практикувалося з початку XVII ст., хоча й не завжди давало бажані результати. Тому «Уложення» передбачало високі штрафи щодо тих феодалів, котрі утримували в своїх отчинах вечинів-утікачів.

І все ж кріпацтво не набуло на Буковині таких потворних форм, як у сусідніх володіннях Польщі чи в Московській державі. Утвердження державної форми феодалізму в князівстві й значне переважання повинностей на користь держави в порівнянні з феодальною рентою значно обмежували право землевласників щодо розпоряджання особою кріпака. Його не можна було продати, подарувати чи насильно переселити, бо вечин був прикріплений до об'єкта власності, тобто до землі, а не до особи власника, як, наприклад, холоп. Важливо й те, що на Буковині не набуло поширення самостійне поміщицьке господарство. Виробництво майже цілком зосереджувалося у селянських господарствах, і пани, як правило, не втручалися у господарські справи та землекористування кріпаків. У тих випадках, коли землевласник мав власну пасіку або худобу, селянин-пасічник й пастухи звільнялися від усіх повинностей на користь пана. Зрозуміло, що таких було порівняно небагато. Кріпаки зберігали елементи особистої свободи в шлюбних відносинах, бо для вступу в шлюб не потребувався дозвіл феодала. Це пов'язано з тим, що жінки не вважалися кріпачками. Всі повинності лежали лише на чоловіках — главах родин. Нарешті, показово й те, що закріпачені селянські громади зберігали за собою право подавати скарги на землевласників до державного суду, а господарю Молдавії — на місцеву волосну адміністрацію. В останньому випадку такі скарги давали інколи позитивні результати, обмежуючи сваволлю місцевих можновладців.

Незважаючи на вказані особливості, загальне становище селянства значно погіршилося. Державні податки й повинності невпинно зростали. Протягом другої половини XVI ст. було запроваджено 8 нових податків.

У I половині XVII ст. держава ввела ще 29 повинностей. Лівову частку серед них становили грошові платежі — від 7 до 25 золотих на рік від кожного селянського двору. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. податковий тягар досяг апогею, складаючи від 16 до 32 золотих на рік від двору. Одночасно зросла й питома вага повинностей, пов'язаних з обслуговуванням турецьких військ і фортець. В умовах постійних польсько-турецько-татарських конфліктів, під час яких ворогуючі сторони, насамперед турки й татари, нещадно грабували й нищили місцеве населення, постійними явищами стали голод, епідемії, пошесті. Рятуючись від податків і грабунків, кріпаки масово тікали у віддалені гірські місцевості, в турецькі райї та за кордон. Відомо, наприклад, що людність з Хотинської вол. інколи цілими селами переселялася в Україну, в землі Війська Запорозького. Внаслідок перелічених причин у краї спостерігався економічний застій, який на рубежі XVII-XVIII ст. перейшов у занепад. Чернівецька й особливо Хотинська волості перебували у стані запустіння.

Соціальні процеси, викликані встановленням турецького панування, негативно вплинули і на феодальний стан. Ще до цього велике землеволодіння, старі родові отчини почали дробитися на середні й дрібні. Вичерпання запасу державних земель, з одного боку, й кількісне розростання боярських родин, з іншого, призводили до розподілу отчин між численними спадкоємцями. Так, с.Черлена Мала на початку XVI ст. належало боярину Боричу. Через сто років це ж село було поділене між 16-ма внуками й правнуками боярина на 16 дрібних клинів. Таким чином, на місці однієї отчини виникло кільканадцять дрібних володінь, котрі в умовах розвитку державних форм феодалізму швидко деградували.

Результатом цього процесу було виникнення досить численного прошарку землевласників-немешів. Ті з них, котрі займали якісь посади в державному апараті, називалися куртянами (дворянами). В XVII ст. ця верства середніх і дрібних землевласників почала поповнюватися за рахунок тих бояр, котрі втрачали свої посади в урядових структурах. Адже останні почали заповнятися вихідцями з Валахії та греками, яким протегували стамбульські можновладці. Відставних бояр почали називати мазилами. Всі ці категорії землевласників були обкладені державними податками, що на практиці означало передачу частини феодальної ренти в державну скарбницю. Однак власники малих отчин не мали можливості збільшувати на свою користь повинності кріпаків, бо це негайно викликало масову втечу останніх. Не дивно, що в документах XVII ст., якими оформлялися продаж чи спадкування земельних володінь, звичайною стала формула — «з вечинами, скільки їх там є або скількох зможе

розшукати». Так само досить типовим стало явище, коли в другій половині XVII ст. спадкоємець одержував від батька півсела ... з двома кріпаками.

Наслідком всього цього було оселяння частини дрібних землевласників, котрі, продавши частину землі, залишали собі відносно невеликі ділянки для ведення власного господарства селянського типу. Їх записували в «селянську числу», тобто офіційно зараховували до селянського стану. На відміну від кріпаків такі селяни були особисто вільними, володіли землею на правах приватної власності й виконували державні повинності. Їх називали резешами.

Великі вотчинники, маючи більше можливостей для пригнічення кріпаків, добилися того, що до кінця XVI ст. панщина зростає до 12 днів, а в XVII ст. — до 24 днів на рік. Всі інші повинності залишилися практично без змін, хіба що в окремих випадках землевласник комутував (замінював) традиційні десятини в грошову ренту. Незначна кількість кріпаків, котрі обслуговували панський двір, пасіку чи пасли худобу феодала, працювали до 150 днів, однак звільнялися від усіх інших повинностей.

Ті бояри, котрі досягли вищих державних посад і брали безпосередню участь у розподілі централізованої ренти, одержали можливість створення великих отчин за рахунок скуповування землі деградуючих феодальних верств. Вже на початку XVII ст. спостерігається нова хвиля появи великих земельних володінь. Так, великий логофет Гянгя разом з братом і зятем заволоділи в 1616-1624 рр. 42-ма селами або їх частинами, в тому числі в Хотинській та Чернівецькій вол-х. У середині XVII ст. величезні володіння мав великий логофет Гаврилаш Матаяш, син сільського священика з Горішніх Шерівців. Йому належали 79 сіл або їх частин, у тому числі 38 — у Чернівецькій і 16 — у Хотинській вол-х. Майже всі ці володіння були куплені ним за гроші.

У другій половині XVI-XVII ст. зростало церковне й особливо монастирське землеволодіння. Молдавські господарі засновували все нові обителі, обдаровуючи їх власними селами, в тому числі й буковинськими. За їх прикладом йшли й інші можновладці. В умовах збіднення частини феодалів монастирі одержали можливість отримувати земельну власність частинами за гроші. На Буковині існували також володіння деяких зарубіжних монастирів, зокрема Великого Скита (Манявського) з Галичини. В 60-х роках XVII ст. він одержав як дарунок села Мамаївці та Ревне поблизу Чернівців, пізніше — половину Миткова на Дністрі. В 1659 р. ченці з Великого Скита одержали право на побирання зернової десятини від громади Чернівців. Наприкінці XVII ст. починають виникати маленькі скити, засновниками яких виступали місцеві землевласники та єпископи.

Турецька прикордонна сторожа.

Турецький достойник з охороною.

Наприклад, у 1695 р. був заснований монастир св. Миколая у Вижниці. Дещо раніше невеличка обитель виникла й у Хотині (перед 1657 роком).

На відміну від світського, церковно-монастирське землеволодіння відзначалося стабільністю. Радовецьке єпископство та монастирі володіли одними й тими селами, як правило, протягом століть. Щоправда, держава час від часу змушувала й їх сплачувати «дань царську», тобто харач на користь Туреччини, й постійно обмежувала їхні імунітетні привілеї, насамперед ті, котрі стосувалися звільнення кріпаків від виконання державних повинностей.

Отже, від турецького гніту страждали всі верстви населення, насамперед селянство як основна податна категорія. Лише незначна група можновладців з господарями на чолі використовувала своє становище для подальшого збагачення шляхом жорстокого визиску народу. Все це призводило до гострих соціальних і політичних конфліктів, у які втручалися також сусідні

держави, зацікавлені в послабленні Османської імперії.

Збройні виступи проти турецьких ставлеників на молдавському престолі почалися у перші ж роки після завоювання князівства турками. У результаті повстань були вбиті господарі Штефан Лакуста (1540 р.) і Штефан V Рареш (1552 р.). При цьому населення, у тому числі й буковинці, безпощадно знищувало яничарів, які перебували в столичній Сучаві.

Використовуючи невдоволення князівства турецькими ставлениками, Польща постійно намагалася посадовити на молдавський престол своїх претендентів. За допомогою польських загонів і українських козаків у

1552 р. господарський престол захопив Олександр Лапушняну, а в 1560 р. — Яків Гераклід на прізвисько Деспот. Однак і вони визнали владу Туреччини над князівством. Це викликало нові виступи населення проти напади на польських вояків, які через буковинські ліси поверталися до Польщі, а також повстання селян Хотинської вол. в 1563 р. Тоді частина бояр вирішила проголосити господарем українського князя Д.Вишневецького, предки якого перебували у родинних стосунках з господарем Штефаном III. Прославлений сміливими походами проти турків і татар козацький ватажок восени 1563 р. українських козаків рушив на Сучаву на чолі 4-тисячного загону. До нього приєднався польський підрозділ, який квартирував у Хотинській фортеці. Проти князя Д.Вишневецького виступив інший претендент на престол Молдавії — Штефан Томша, котрому вдалося розбити козаків. Князь й інші командири потрапили в полон і були відправлені в Стамбул, де й страшили, повісивши на гаки. Рядовим козакам і жовнірам Томша наказав відрізати носи й відправити до Польщі. Проте султан не визнаючи за попадливим боярином господарем й призначив вдруге Олександра Лапушняну, прогнаного Яковом Деспотом, правителем Молдавії. В 1564 р. він прибув на чолі турецько-татарського війська до князівства, стративши десятки бояр, котрі підтримували Деспота, Томшу чи князя Вишневецького, й придушив селянські виступи.

Ці трагічні події провістили активне включення у боротьбу проти турецького гніту на терені Буковини й усього Молдавського князівства нової військово-політичної сили — українського козацтва. Запорожці відіграли видатну роль у війні господаря Іона Воде Лютото (1572-1574) проти турецьких загарбників. Козаки на чолі з отаманом І.Сверчевським героїчно билися проти ворога пліч-о-пліч з ополченцями з Буковини. Останніх очолював Єремія Чернівецький, який займав посаду хотинського пиркалаба (старости). Є всі підстави вважати, що це був Єремія Могила, майбутній господар і дядько митрополита Київського Петра Могили. У вирішальній битві 10 червня 1574 р. турецька армія перемогла військо Іона Воде, наслідком чого було різке посилення турецького гніту.

Боротьба спалахнула з новою силою, коли господарський престол захопив у 1577 р. козацький отаман Іван Підкова, який видавав себе за брата Іона Воде. Туркам вдалося витіснити козаків з Молдавії на територію Польщі, де небезпечний отаман був схоплений і страчений за наказом короля у Львові.

Козацькі походи за Дністер не припинялися. Особливо серйозних втрат туркам і татарам завдали запорожці під проводом отамана Г. Лободи й С. Наливайка в 1595 р. Це дозволило Є. Могилі при підтримці коронного

гетьмана Я. Замойського зайняти престол князівства. Військо останнього складалося переважно з українських козаків. Я. Замойський допоміг Є. Могилі в 1600 р. відбити напад валаського господаря Михая Хороброго, який захопив Сучавську й Хотинську фортеці. Валаські зағони оволоділи також Чернівцями, однак змушені були без бою відступити з Буковини, коли польсько-козацьке військо Я. Замойського форсувало біля Колодрібки Дністер і стрімким маршем підійшло до Чернівців. Валахи, які перебували в Хотинській фортеці, теж відступили на південь, не наважившись вступити в бій з противником. Зағони Замойського рушили на Сучаву через знаменитий Козминський ліс, заволоділи столицею князівства й цим дали можливість Є. Могилі поновити свою владу господаря.

Козаки.

Посилення впливу Польщі й козаків на Молдавію призвело до загострення польсько-турецьких стосунків. З 1617 р. між військами двох держав точилися локальні бойові дії, в результаті яких поляки в 1619 р. заволоділи Хотинською фортецею. У 1621 р. конфлікт переріс у війну, яка одержала назву Хотинської, бо саме під Хотином відбулися

генеральні битви між ворогуючими сторонами.

Влітку 1621 р. біля Хотинської фортеці розташувалося польське військо на чолі з великим литовським гетьманом Я. К. Хоткевичем. Воно нараховувало 35 тис. осіб при 38 гарматах. Наприкінці серпня сюди прибуло запорозьке військо в складі 13 полків загальною чисельністю майже 41 тис. козаків при 23 гарматах. У складі козацької армії було також 7 сотень донців, а в польському війську — 3 полки німецьких найманців.

На шляху до Хотина запорожці змінили командування війська: за невміле керівництво бойовими операціями гетьман Я. Бородавка був скинутий з посади, а на його місце обрано досвідченого й сміливого полковника Петра Конашевича Сагайдачного. Новий гетьман, незважаю-

чи на поранення, виявився на висоті свого становища. Завдяки його полководницькому таланту козацьке військо успішно протистояло чисельно переважаючому ворогу. Доля Я. Бородавки була трагічною: за вироком військового суду його страчено під Хотином 8 вересня.

Хотинська війна розпочалась 2 вересня, коли до міста підійшов турецький авангард. Помітивши, що козаки ще не встигли вибудувати свій табір, турки обстріляли позиції запорожців з гармат і кинулися в них в атаку силами 20-тисячного корпусу кінноти при підтримці татар. Їх зустрів щільний гарматно-мушкетний вогонь. Зазнавши великих втрат, турки й татари припинили атаку й відступили.

Через кілька днів до Хотина підійшла вся турецько-татарська армія чисельністю до 200 тис. вояків. Султан Осман II вирішив знищити, першу чергу, козаків, розуміючи, що без них поляки довго не протримаються. Тому головні удари турків були спрямовані проти українського війська. Протягом вересня турки здійснили 10 штурмів козацького табору, але всі вони закінчилися безуспішно. Козаки неодноразово переходили в сміливі контратаки, вриваючись у турецький табір. Однак нерішучі дії польського командування не дозволяли завдати ворогові вирішальної поразки. Козаки здійснювали також несподівані для ворога нічні вилазки, нищачи його живу силу і виводячи з ладу артилерію. Стійко трималося і польське військо, наймані німецькі й угорські вояки.

Турецька армія втратила до 40% особового складу. Скупчення двотрихсот тисяч вояків і коней призвело до швидкого спустошення краківського табору турків почався голод. Польське й козацьке війська теж потерпали від нестачі провіанту і фуражу. Все це змусило ворогуючі сторони піти на перемир'я. Султан Осман II переконався, що йому не вдасться здобути перемогу в цій війні, й погодився на підписання мирної угоди з Річчю Посполитою. 9 жовтня 1621 р. під Хотином був укладений польсько-турецький мир. Хотинський мирний договір передбачав відхід поляків і козаків з території Буковини, а султан зобов'язався припинити напади на володіння Польщі.

Вирішальну роль у Хотинській війні відіграли козаки. Це визнав навіть королівський комісар при польському війську Якуб Собеський котрий у своїй реляції назвав запорожців «справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі». Безсмертною славою вкрив себе гетьман П.Сагайдачний, полководницький талант якого й забезпечив цю перемогу. Вдячні нащадки увіковічили образ видатного українського діяча

Петро Сагайдачний.

Ян Хоткевич.

"Хотинська битва". Художник С.П.Войцехівський з картини художника В.Д.Орловського.

монументі, котрий височіє над Дністром біля в'їзду до Хотинської фортеці. Хотинська епопея мала й велике міжнародне значення.

Буковинські землі, особливо Хотинська вол., зазнали небувалих спустошень. Турки й татари знищили й забрали в ясир тисячі людей, спалили десятки сіл, реквізували увесь провіант і фураж. Знедолені люди тікали в ліси й гори, де утворилося чимало загонів опришків — народних месників, які саме в 1621 р. різко активізували свою діяльність. Вони нападали на помістя молдавських бояр, які в Хотинській війні билися на боці турків, захоплювали їхнє майно й нищили власницькі документи. Отже, для буковинців це був період лихоліття, непоправних втрат й економічного розорення.

Значно вплинули на Молдавське князівство та Буковину події, пов'язані з визвольною війною українського народу під проводом Б. Хмельницького. В козацькому війську був окремих «волоський» полк, яким командував двоюрідний брат гетьмана Захарій Хмельницький і в якому служили й вихідці з Буковини. Прагнучи залучити до боротьби проти Речі Посполитої молдавського господаря В. Лупу (1634-1653), Б. Хмельницький встановив з ним дипломатичні зв'язки й запропонував укласти союз між Україною та Молдавією. Однак боярська верхівка князівства боялася Польщі й відкинула цю пропозицію. Тоді Б.Хмельницький вирішив здійснити похід в Молдавію, аби зробити бояр поступливішими. Восени 1650 р. велика козацько-татарська армія на чолі з гетьманом перейшла Дністер біля Сорок. Частина війська рушила на Ясси — тодішню столицю князівства, інша група попрямувала на північ, зайнявши Хотин, Чернівці й блокувавши Сучаву. Під час перебування у Чернівцях татари й козаки понищили двори бояр, зокрема Ш.Мургульця, який був убитий.

Господар В. Лупу підписав угоду про союз з Україною і погодився на шлюб між старшим сином Б. Хмельницького Тимошем та своєю донькою Руксандою (Розандою). У 1653 р. проти В. Лупу виступила коаліція Валахії й Трансільванії, а також частина молдавського боярства на чолі з великим логофетом Г. Стефаном. На допомогу тестеві прибув гетьманіч Т. Хмельницький, який прогнав противника й навіть вступив на територію Валахії. Після відходу козаків на Україну Г. Стефан за допомогою поляків, трансільванців і німецьких найманців блокував В. Лупу в Хотинській фортеці, а його дружину — в Сучавській фортеці, де знаходилася й державна скарбниця. Т. Хмельницький знову вступив у Молдавію

Руксанда.

Т. Хмельницький.

і пробився до Сучави. Тоді польський король спішно вислав проти нього додаткові польські сили й німецьку артилерію, які через Чернівці підійшли до старої столиці Молдавії й почали обстрілювати козаків з гармат. На початку вересня 1653 р. Т. Хмельницький був смертельно поранений і невдовзі помер. Козаки на чолі з полковником М. Федоровичем ще протягом

місяця мужньо обороняли фортецю, але нестача провіанту й води змусила їх погодитися на здачу Сучави за умови пропуску їх з тілом Т. Хмельницького на Україну.

Серед буковинців і нині поширена легенда про те, що козаки відійшли з Сучави через Чернівці й Хотин, прямуючи до Жванця, де українська армія на чолі з Б. Хмельницьким тримала в облозі польське військо. Проте цей переказ не відповідає дійсності, бо Хотинську й Чернівецьку волості тоді контролювали поляки, які здобували тут харчі й фураж для обложеного війська. Через Дністер був споруджений наплавний міст, по якому здобуті припаси переправлялися у польський табір. По цьому ж мосту до короля перейшли польські загоны, котрі брали участь в облозі Сучави. Отже, козаки, маючи чимало поранених і хворих, не могли йти прямо до Жванця, тому вони попрямували під охороною молдавського загону до Сорок, де й перейшли на територію України. Тут їх зустрів спеціально висланий гетьманом київський полковник П. Яненко-Хмельницький, який і відпровадив тіло гетьманича до Чигирина.

Населення Буковини підтримувало українських козаків під час Жванецької облоги. Воно чинило впертий опір польським фуражирам, які грабували села Хотинської і Чернівецької волостей. Як відзначив сучасник цих подій, літописець М. Костін, «багато ляхів наклали своїми головами за те, що забирали в людей сіно, хліб і нищили людські пасіки». Під впливом боротьби українського народу в 1654 р. на Буковині почався селянський рух під проводом Дитинки, котрий скасував владу молдавського господаря і, як пише М. Костін, «повелівав селами Хотинської та

Чернівецької волостей». Місцеве боярство виявилось безсилим придушити цей рух, тому господар Г. Стефан спрямував проти Дитинки військо на чолі зі стольником Бучоком. Він розбив загін народного ватажка й відновив владу господаря над Буковиною.

Українські козаки побували на Буковині і в 1657 р., коли Б. Хмельницький спрямував Київський, Білоцерківський і Переяславський полки на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем на допомогу трансільванському князеві Ю. Ракочі, котрий в союзі зі Швецією воював проти Речі Посполитої. У Чернівцях до козаків приєдналися невеликі загони молдавського та валаського господарів. Звідси вони рушили Снятинським шляхом по Підгір'ю на Польщу, взявши участь у боях під Краковом і Варшавою. Влітку козаки повернулися на Буковину, переправилися біля Хотина через Дністер і попрямували до Чигирина, доставши звістку про смерть гетьмана Б. Хмельницького. Пам'ять про походи українського козацтва й нині живе в буковинських селах у піснях, переказах і місцевих назвах, у яких домінує оспівування героїчної боротьби запорозького лицарства проти поневолювачів Вітчизни.

У другій половині XVII ст. знову загострилися стосунки між Османською імперією, котра прагнула загарбати Україну й ослабити Польщу, та Річчю Посполитою, яка планувала захопити Молдавське князівство. Як плацдарм для наступу на супротивника Туреччина використовувала Буковину, намагаючись відтяти від Польщі Поділля й Галичину. Зокрема, влітку 1672 р. величезна турецька армія на чолі з султаном Мехметом IV прибула на Хотинщину й почала форсування Дністра біля с. Вороновиця. Загарбники взяли в облогу Кам'янець, залога якого мусила за два тижні капітулювати. Поділля опинилося під османським пануванням. Восени турецько-татарська армія рушила на Галичину, проте коронному гетьманові Я. Собеському вдалося зупинити ворога. Згідно з підписаним у середині жовтня 1672 р. Бучацьким миром, Поділля відійшло до Туреччини.

Султан Мехмет IV не відмовився від подальших загарбницьких планів щодо Галичини, тому залишив значні з'єднання своєї армії в Кам'янці й Хотині. Окрім того, він планував після захоплення Галичини скасувати рештки молдавської державності й перетворити князівство в турецький пашалик. Коли це стало відомо господарю Ш. Петричейку, він уклав таємну угоду з Польщею про спільну боротьбу проти турків. У жовтні 1673 р. 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Я. Собеським увійшло на Буковину, прямуючи до Хотина. Тут, в укріпленнях з часів Хотинської війни 1621 р., розташувався турецький

корпус Хусейна-паші. Молдавський і валаський господарі Ш. Петричейку та Г. Гіка, дізнавшись про наступ поляків, залишили турецький табір і згодом приєдналися до Я. Собеського.

11 листопада польське військо атакувало противника й прорвало його оборону. Тисячі турків кинулися до мосту на Дністрі, але дерев'яна споруда завалилася, і велику кількість втікачів поглинула холодна в цю пору року ріка. В битві загинуло до 10 тис. турків, 8 тис. потрапили в полон. Переможцям дісталася артилерія й інші трофеї. Після цього всі турецькі війська покинули Молдавію. Я. Собеський розташував у Хотині, а також у Сучаві й Нямці великі гарнізони, укомплектовані переважно з німецьких найманців. Буковина фактично опинилася під польською владою. Коронний гетьман заборонив жовнірам грабувати місцеве населення. І хоча вояки не завжди дотримувалися наказу, все ж, як свідчать молдавські літописи, селяни зазнавали від поляків менше збитків, ніж від турків й особливо татар.

У 1675 р. султан знову рушив на Галичину. На підступах до Львова турецько-татарське військо було зупинене. Великих втрат зазнала татарська орда, в розгромі якої взяли участь і «волоські» корогви, укомплектовані вихідцями з Молдавії та Буковини. Я. Собеський, на той час вже король Польщі, не наважився переслідувати противника на молдавській території, бо влітку 1675 р. тут спалахнула епідемія чуми, яка охопила й Буковину. За свідченням літописця І. Некулче, тоді вмерло стільки людей, що їх не встигали ховати й доводилося скидати покійників у спільні могили навалом. Епідемія припинилася лише в січні наступного року.

Влітку 1676 р. на Буковині з'явилася нова турецько-татарська армія на чолі з пашею Дамаску Ібрагімом Шайтаном. Аби затримати просування противника, Ян III вислав до Хотина летючий загін, котрий спалив міст на Дністрі. Збудувавши новий міст, турки й татари рушили через Поділля на Галичину, спустошили Покуття, блокували Станіслав і знищили Скит Манявський. І на цей раз Янові III вдалося зупинити наступ ворога й змусити його відступити. Турки не досягли своєї мети, завдяки чому й Молдавське князівство зберегло автономію і не стало турецьким папаліком.

Після славетної перемоги під Віднем у 1683 р. поляки активізували воєнні дії на терені Молдавії. Восени того ж року польське військо на чолі з экс-господарем Ш. Петричейку опанувало Буковину й досягло Ясс. Згодом турки й татари витіснили його з Молдавії, але окремі польські й «волоські» корогви продовжували вести рейдову війну проти ворога,

Надмогильний кам'яний хрест із с.Василів Заставнівського району з написом: "Року Божого 1698 погрома била у Василеві от кам'янецьких яночарув..." і переліком загиблих василівчан.

використовуючи як бази Чернівці й Хотин.

Восени 1685 р. на Буковину вступило нове польське військо, яке під Боянами зіткнулося з чисельно переважаючим противником. Від розгрому поляків врятувала їх вправна артилерія, а також допомога місцевого населення. Селяни повідомили коронного гетьмана С. Яблоновського про маневр татар, які намагалися зайти в тил поляків. Гетьман зумів непомітно відійти лісовими дорогами до Дністра, зберігши військо від неминучої поразки.

Король Ян III у 1686 р. знову очистив Молдавію від турецько-татарських військ, але йому не вистачило сил втримати все князівство під своїм контролем. Землі Буковини були фактично приєднані до Польщі. Місцеві землевласники визнали владу короля і масово вступали до його війська. В 1687 р.

король видав указ про створення Чернівецького староства й призначив на посаду старости ротмістра К. Туркула (Туркульця), надавши йому повноваження «генерального судді й губернатора».

У 1690 р. між представниками Молдавії та Габсбургів була підписана таємна угода про входження князівства до складу Австрії. Дізнавшись про це, поляки ввели на Буковину додаткові війська. Восени 1691 р. Ян III здійснив черговий похід у Молдавію, але через нестачу провіанту й фуражу мусив відступити. Два тижні військо рухалося під безперервним дощем, який переходив у снігові. У перших числах листопада кілька днів не вшухав сніговий буран. Військо й король зупинилися у с. Ропче біля Сторожинця. Тут поляки закопали артилерію, бо не було чим її тягнути. Майже всі коні загинули. Знесилені жовніри кидали зброю. Замість блискучого війська до Чернівців прийшла юрба обірванців. Лише від голоду й холоду загинуло понад 1,5 тис. вояків. Незважаючи на фактичну

невдачу кампанії 1691 р., Польща володіла Буковиною до Карловицького миру 1699 р. За його умовами, польські частини залишили край, передавши Хотинську фортецю Молдавії.

3. КРИЗОВІ ЯВИЩА ТА ПЕРШІ РЕФОРМИ XVIII ст. (ДО 1774 р.)

За кілька десятиліть безперервних війн, які супроводжувалися голодом та епідеміями, більша частина Буковини була спустошена, різко скоротилася чисельність населення, деякі села цілком обезлюдніли, а окремі зовсім щезли з лиця землі. «Молдавія уся розорена ... і з неї всі повтікали й ще повтікають, включаючи кішок і собак» — ці слова іноземного мандрівника значною мірою стосувалися й Буковини.

Втечі кріпаків і холопів за межі краю були постійним явищем і в XVII ст., однак на початку XVIII ст. вони набрали масового характеру. Нестерпний податковий гніт примушував селян, у тому числі вільних резешів, перебиратися через Дністер, переважно в Подільське та Брацлавське воеводства. Польські феодали, повернувшись у 1699 р. на Поділля, потребували робочих рук і тому створювали «слободи», жителі яких звільнялися від повинностей на 4-6 років. У 1703 р. молдавський господар заявив Польщі протест у зв'язку з цим, бо сусідні з Поділлям волості князівства залишилися майже без населення. Чимало молодих людей продовжували найматися до польського війська, а відтак — і до російської армії.

Деяке уявлення про масштаби запустіння Хотинської вол. дає турецький реєстр 1715 р. Збереглася саме та його частина, яка містить дані про 59 сіл, що знаходилися на території нинішньої Чернівецької обл. В 49-ти з них не було жодного мешканця, а в інших 10 селах залишилося лише 385 родин.

Молдавські господарі вживали деякі заходи, аби виправити катастрофічне становище з народонаселенням. Наприклад, у 1705 р. якомусь В. Онескулу було доручено «запрошувати й збирати чужих людей з Турецької землі та Ляської землі й з інших сторін і місць». Переселенцям обіцяли тимчасове звільнення від державних податків, а також «милість й опіку» з боку господаря. Найчастіше їх звільняли від оподаткування на 8 місяців, інколи — на 1 рік і тільки у виняткових випадках — на 2 роки. Проте й ці мізерні терміни не дотримувались місцевими властями. Так, доручаючи боярину Й. Кантакузино в 1739 р. «зібрати й запросити чужих людей з Ляської землі або з інших країн» у с.Шипківці Чернівецької вол., господар Молдавії водночас попередив місцеву

адміністрацію, що переселенці будуть звільнені на 8 місяців від сплати податків і виконання повинностей. Тому влада не повинна їх обтяжувати чи забирати в них худобу. Винних у насильстві над переселенцями чекатиме суворе покарання. Зрозуміло, що ці заходи не давали відчутних результатів. Головна причина спаду народонаселення — нестерпні податковий гніт, який зводив нанівець всі заклики й обіцянки.

По-іншому склалася ситуація на Хотинщині, яка в 1715 р. була перетворена в турецьку райю (мілітаризовану зону). Нова адміністрація зразу ж оголосила, що всі втікачі можуть повернутися на старі місця з своїм майном, протягом господарського року вони звільняються від будь-яких податків, а відтак сплачуватимуть твердо фіксовані податки за турецькою системою. Слід підкреслити, що в порівнянні з повинностями на території князівства оподаткування в райї було меншим. Окрім того турки скасували тут поміщицьке землеволодіння, внаслідок чого селяни припинили виконувати повинності на користь приватних власників. Всі ці заходи призвели до швидкого росту населення, насамперед за рахунок повернення утікачів з Поділля і переселення великих мас людей із сусідніх волостей Молдавії. Відомо, наприклад, що лише в 40-х роках XVIII ст. у райю переселилося майже 4 тис. родин. У згаданих 59 селах, де в 1715 р. було лише 385 сімей, через 60 років нараховувалося майже 3 тис. родин. Отже, в Хотинській райї демографічне, а відтак і господарське становище поліпшилося.

Західна ж частина краю перебувала в глибокій кризі. Скоротилося сільськогосподарське виробництво, зменшився торговельний обіг, занепали ярмарки, продовжувалося розорення дрібних і частини середніх землевласників. Як відзначив у 1741 р. молдавський господар К. Маврокордат, «на кордонах країни зникли служилі люди, бо вони перетворилися в селян». Але й становище останніх було важке, бо податки, які складали в середньому 15 флоринів з двору, розоряли селян. Щоб сплатити таку суму, селянин мусив продати вола або двох корів. Якщо ж він не мав худоби на продаж, то повинен був заробляти гроші на косовиці, наймаючись до поміщика чи багатого купця. Щоб одержати 15 флоринів, селянин мусив викосити 15 фальч (15,5 га) й відтак скласти сіно в копиці.

Владі все важче було збирати податки. Як писав сучасник, «збір податку відбувався важко й часто супроводжувався побиттям і навіть ув'язненням неплатників, при цьому громада була зобов'язана вносити повну суму податку навіть тоді, коли частина платників покидала село». Ця система державного визиску не залишала селянському господарству шансів на розвиток.

Цілком закономірно, що саме на цей кризовий час припадає ріст соціального розбійництва, яскравим прикладом якого був рух опришків під проводом Олекси Довбуша. В 1738-1745 рр. його загін активно діяв на польськомолдавському кордоні, в тому числі в долині Черемошу. Опришки нападали на панські помістя й представників влади, роздаючи частину здобичі місцевим жителям. Численні легенди про сміливих опришків і самого Олексу Довбуша свідчать, що народні месники користувалися авторитетом серед селянства.

Через постійне зменшення надходжень у державну скарбницю та з метою подолання кризової ситуації господар К. Маврокордат провів ряд соціальних реформ. З 1742 р. заборонялося закріпачувати переселенців, які осідали в боярських отчинах. Пізніше, в 1749 р., господар формально скасував особисту кріпосну залежність вечинів, хоча останнім заборонялося покидати село без дозволу влади. Панщина зберігалася, але стала фіксованою — 24 дні на рік. Ті ж селяни, яких залучали на державну службу, наприклад, у прикордонній варті (калараші), звільнялися від деяких податків і виконували панщину в половинному обсязі.

Враховуючи інтереси феодалних станів, господар у 1742 р. законодавчо оформив так зване скутельництво. Воно полягало в тому, що для кожного представника державної ієрархії й церкви встановлювалася точна кількість селян, які повинні були виконувати повинності на користь службовця, за котрим їх закріплювали. Скутельники звільнялися від усіх державних податків, але продовжували сплачувати ренту землевласникові, у володіннях якого вони мешкали. Як відзначав сучасник, «бояри старалися вибрати для цього класу (тобто скутельників — авт.) найзаможніших селян».

Всі перелічені заходи певною мірою стабілізували демографічну й економічну ситуацію в буковинському селі. Значно припинилася міграція населення за межі краю, водночас спостерігалася переселення сюди людності з інших теренів, де соціальне становище селянства було важким. Зокрема, в 60-х роках XVIII ст. у селах, розташованих над р. Сірет, почали осідати румунські селяни з Трансільванії, а між Прутом і Дністром оселялися утікачі з Галичини.

Цей процес посилювався після видання господарем Г.О. Гікою 1 січня 1766 р. хрисува («золотої грамоти»), згідно з яким панщина скорочувалася до 12 днів на рік і встановлювалися норми денного виробітку: селянин мусив обробити 0,25 погона (0,5 га) землі під кукурудзу, а під час косовиці викосити 0,5 фальчі й скласти сіно в копиці. Для жителів прикордонних сіл, а таких у Чернівецькій вол. було чимало, панщина встановлювалася в 6 днів на рік. Хоча інші повинності — традиційні

десятини — залишилися без змін, все ж «золота грамота» 1766 створювала умови для подальшої стабілізації сільськогосподарської виробництва.

Господарі намагалися впорядкувати місцевий державний апарат, що підвищити його ефективність. У 1741 р. Чернівецька вол. була поділена на околиці: Міський, Дністровський, Черемоський і Пруцький. Русько-Довгопільський окіл став самостійною волостю у складі двох околиць Довгопільського та Путильського. В кожен окіл призначався адміністратор — намісник, або околаш, який виконував фіскальні й деякі судові функції. Він мав під своїм началом двох злоташів, які займалися збором податків за допомогою ворників (двірників), тобто сільських старост і ватаманів (підстарост).

Волосний староста (ісправник) мав чималий виконавчий апарат, який складався із 40 биранів (піших судових виконавців) на чолі з капітаном 30 умблаторів (кінних слуг) на чолі з ватагом та 10 арнаутів (охоронці порядку) на чолі з чаушем. Останні використовувалися і як кур'єри для передачі донесень господарю князівства.

Охороною кордону й митним оглядом займалися калараші чисельністю понад 100 осіб, яких очолювали великий капітан Кіцманя та 4 капітани. Окрім того, вони повинні були перешкоджати втечам селян за кордон і вести боротьбу проти опришків.

«Через те, що весь цей адміністративний персонал, починаючи від старости, за винятком лише арнаутів, не одержував від князя жодних платні, то легко уявити, як ці чиновники виконували свою службу та як вони пригнічували народ», — писав у 1775 р. австрійський генерал Сплени, командуючий окупаційного війська на Буковині.

Незважаючи на обмеженість урядових реформ і збереження податкового гніту, економічне становище краю почало поліпшуватися: поживалися торгівля, відродилися деякі ярмарки, зокрема біля Городенки на галицько-буковинському кордоні та в Чернівцях. Ярмарковим містечком стала Вижниця-над-Черемошем. Головну роль у торгівлі відігравали євреї та вірмени, а в Хотині — турки. Головним експортним товаром, як і раніше, була худоба, але вивозилися також шкіри, вовна, масло, сир, сало, віск, мед тощо. Волів переганяли в Силезію, корів — у Трансільванію, овець — у Стамбул. Шкіри продавалися у Галичину. Вовну поставляли у Трансільванію та Польщу. Масло, овечий сир і мед закуповували оптом турецькі купці з Хотина для продажу в Стамбулі. Віск вивозився грецькими та єврейськими купцями до Венеції. Предметами ввозу була сіль з Галичини й Окниці в Молдавії, залізні вироби, зброя праці та зброя — з Туреччини, Австрії, Угорщини, Німеччини, шкіряні й сап'яні

вироби — з Галичини, вино — з Молдавії, столове начиння — з Туреччини та мідне начиння — з Галичини, виготовлене з угорської міді. З України довозилися скло й горілка. В незначній кількості продавалися предмети розкоші, прянощі й солодоці з Туреччини, Венеції й Німеччини. Високоякісне хутро поступало з Росії.

Торгівля велася й у межах краю. Так, дерев'яне начиння й інша продукція з дерева довозилися з гірських і підгірних сіл до Хотина, в зручному же напрямку поступали зерно й мука.

Ввіз з-за кордону промислової продукції стримував розвиток місцевого ремесла, і все ж число ремісників у містах зростало. В травні 1774 року у Чернівцях нараховувалося 84, в Хотині — 47 ремісників. Найбільше було спеціалістів з обробки шкіри — відповідно 28 і 14, виробників продуктів харчування — 13 і 9, кравців і ткачів — 10 і 9. Але це був час російсько-турецької війни, тому чисельність населення у містах дещо скоротилася. У Чернівцях тоді мешкало 388 родин, у Хотині — 156. Відповідно питома вага ремісників залишалася незначною — 25% і 30%. Більшість міщан продовжувала займатись сільськогосподарським виробництвом.

Та й зовні міста нагадували великі села: у дворах, засаджених фруктовими деревами, стояли хатки, покриті очеретом або соломкою, на підвищеннях розташовувалися дерев'яні церкви під гонтовими дахами. У Чернівцях з початку XVIII ст. діяла також синагога. Лише деякі заможні торговці будували кам'яні погребі-пивниці для зберігання своїх товарів.

Феодалні стосунки на селі, гніт Османської імперії та боярської верхівки Молдавського князівства — все це залишалось стримуючим фактором у поступі продуктивних сил краю. До цього додавалися моменти дестабілізації, які виникали під час російсько-турецьких війн.

Уперше російське військо з'явилося на Буковині у вересні 1709 р., здійснивши напад на шведські та козацькі підрозділи, які розташувалися у Чернівцях після Полтавської битви. Шведи після короткої сутички з чисельно переважаючим противником здалися у полон, а козаки відступили на територію Молдавії. Цей епізод став одним із приводів до початку турецько-російської війни, яка закінчилася Прутським миром 1711 р. Зростаюча загроза з боку Росії змусила Туреччину ввести в Хотинську фортецю постійний гарнізон на чолі з пашею. На початку 1715 р. турецький уряд прийняв рішення про створення Хотинської нахіє, або райї. Сюди були перекинуті додаткові військові частини з Боснії. Водночас турки окупували Чернівецьку вол., маючи намір приєднати її до райї. Господар Михайл Раковіца добився від Порти виведення війська й відмежування волості від райї.

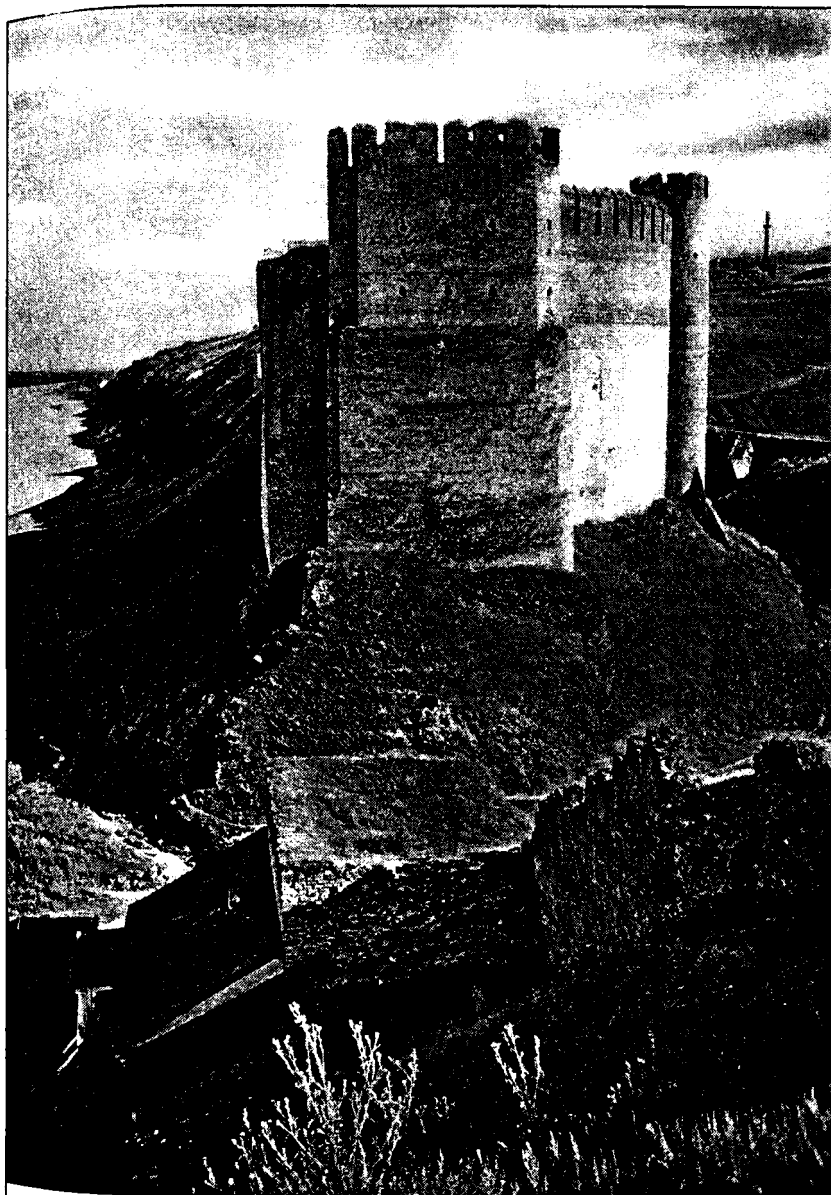
За допомогою французьких інженерів турки ґрунтовно перебудували систему оборони Хотинської фортеці. По периметру 1200x250 м були нашіпані високі вали, викладені зовні каменем. Широкі рови перед ними мали кам'яну викладку. У найважливіших місцях були споруджені бастіони й башти. Артилерія, встановлена на цих укріпленнях, складалася з майже 200 далеkobійних гармат. Для 20-тисячного гарнізону були споруджені казарми, мечеть з мінаретом, майстерні, склади тощо. Завдяки модернізації й стара цитадель. Після закінчення у 1718 р. цього будівництва Хотинська фортеця стала найпотужнішим вузлом оборони Османської імперії на сході Європи.

Під час наступної російсько-турецької війни 1735-1739 рр. вирішальна кампанія відбулася на Буковині. Влітку 1739 р. царська армія під командуванням генерал-фельдмаршала Б. Х. Мініха форсувала біля Брідка Дністер і, відбиваючи атаки турецьких з'єднань, попрямувала на Хотин в обхід з півдня. На підступах до фортеці, між селами Ставчани й Недобойці, розташувалася 90-тисячна турецька армія з артилерією. 11 серпня відбулася відома Ставчанська битва, в якій турки зазнали поразки й панічно відступили. 19 серпня капітулював гарнізон Хотинської фортеці. Після цього росіяни досить швидко окупували всю Молдавію. Проте за умовами Белградського миру князівство залишилося у складі Османської імперії.

Повертаючись, царська армія пограбувала Хотинщину й частину Чернівецької вол. Російські офіцери-дворяни забрали в неволю чимало селян, яких розселили у своїх помістях як кріпаків. Тоді ж у Російській імперії утік митрополит Сучавський Антоній, родом з Горечі під Чернівцями, де заснував невеликий монастир. Він осів на Україні, одержавши Чернігівське архієпископство.

У 1768 р. спалахнула нова російсько-турецька війна. Навесні 1769 р. армія генерала П. Голіцина форсувала Дністер біля с. Непоротове й блокувала Хотинську фортецю. Після 4-місячної облоги в ніч з 8 на 9 вересня росіяни захопили твердиню. У 1770 р. на прохання російської імператриці Катерина II повернула Хотинщину під юрисдикцію молдавського господаря. У тому ж році барон Гартенберг-Садогурський за дорученням російського командування заснував біля Чернівців, на лівому березі Пруту, монетарню. Запрошені ним німецькі майстри, використовуючи як сировину трофейні турецькі гармати, карбували монети, виготовляли медалі, відливали дзони й невеликі польові гармати. Так виник містечко Садгора, яке нині є частиною Чернівців.

За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. Молдавське князівство було повернуто Туреччині. Проте під час виводу російських військ

Хотинська фортеця.

Буковини сюди увійшли австрійські частини, котрі окупували Чернівецьку Сучавську й частину Хотинської вол-й до Пригородка під Хотином У 1775 р. Туреччина добилася відведення австрійських військ з Хотинщини, яка знову була перетворена в райю, і за Константинопольської конвенцією передала Буковину (крім північно-східної її частини) Австрії «на вічні часи». У травні наступного року Туреччина й Австрія підписали конвенцію про демаркацію кордону між Чернівецьким дистриктом Хотинською райєю.

Під час війни 1788-1791 рр. проти Туреччини російські й австрійські війська оволоділи фортецею у Хотині. Райя була окупована австрійцями й приєднана до Буковинського округу як марка, або дистрикт. У зв'язку з війною проти Франції Австрія мусила наприкінці 1793 р. повернути Хотинщину Туреччині.

Нарешті, в листопаді 1806 р. російське військо, захопивши Хотинську фортецю, утримувало її до підписання Бухарестського миру 1812 р. згідно з яким турецькі володіння між Дністром і Прутом відійшли до Російської імперії. Таким чином, територія краю опинилася у складі різних держав, що істотно вплинуло на подальшу долю Буковини.

Оцінюючи період перебування краю у складі Молдавського князівства як суперечливий, у багатьох випадках несприятливий і не раз трагічний слід все ж підкреслити, що ні іноземне панування, ні панський гніт, ні воєнні спустошення не змогли винародовити цей давній український терен. Змінювалися правителі, піднімалися й занепадали феодальні клани, приходили й відходили завойовники, але тільки один фактор залишився постійним — українське селянство. В умовах насильства, пограбування й руйнації воно було єдиною творчою силою, здатною зберегти й примножувати надбання попередніх поколінь, а тим самим і зберегти свою національну ідентичність. Завдяки цьому й Буковина, зокрема північна її частина, незважаючи на міграцію молдавського населення й відірваність від українського етнічного материка, не втратила свого первісного українського характеру.

Російсько-молдавські монети, карбовані в Садгірській монетарні.

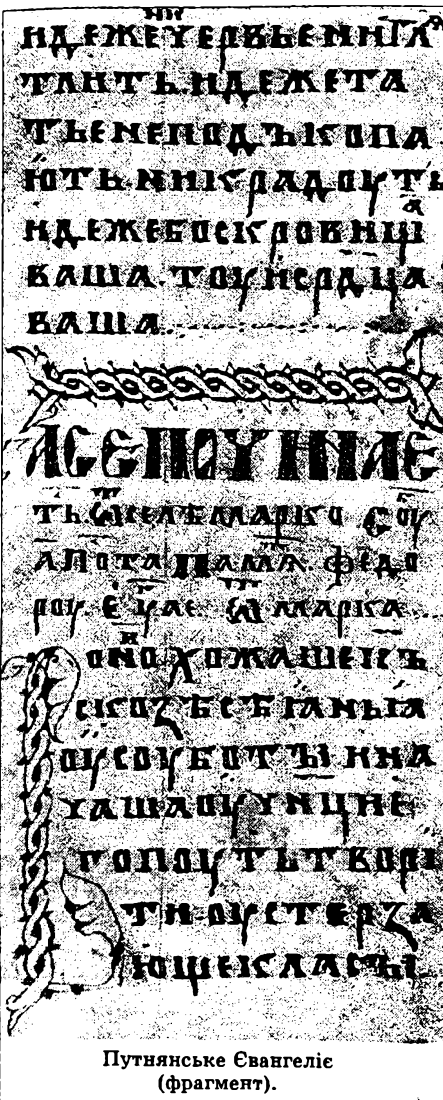
4. КУЛЬТУРА

З часів приналежності Буковини і Хотинщини до Молдавського князівства і Турецької імперії збереглося небагато зразків усної народної творчості, рукописних і друкованих книг, пам'яток культової та оборонної архітектури, образотворчого і прикладного мистецтва. Проте

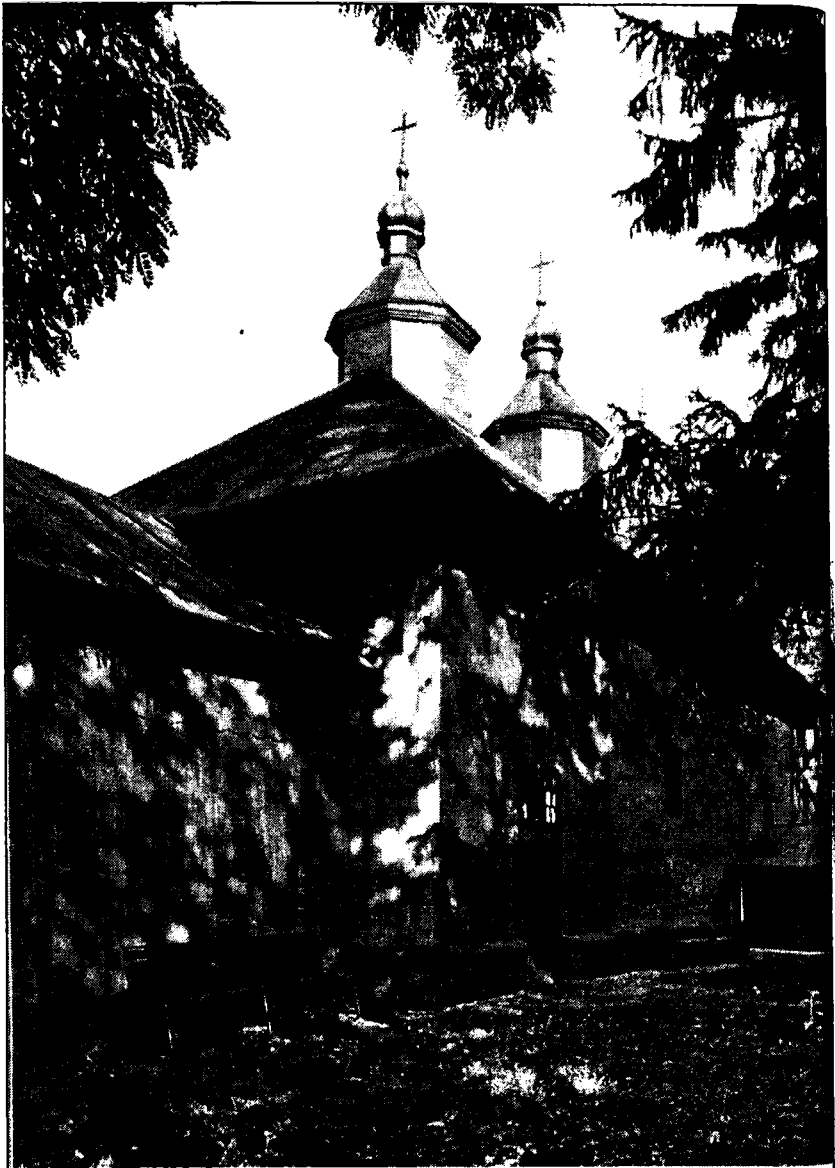
серед них зустрічаються справжні шедеври, насамперед фольклорні. Найдавніша з відомих українських пісень «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш...», відома ще під назвою «Пісня про Штефана-воеводу», була складена, певно, наприкінці XV ст. Можливо, вона народилася на Хотинщині, де неодноразово бував молдавський господар Штефан III.

Після встановлення над Молдавським князівством турецького гніту в народно-поетичній творчості українців і молдаван краю з'явилися мотиви боротьби проти поневолювачів. Видатною пам'яткою місцевого фольклору є пісня «Ой Хотине, граде давній, на всю землю вельми славний ...», у якій розповідається про Хотинську війну 1621 р. Цей шедевр був складений невдовзі після закінчення воєнних дій під Хотином.

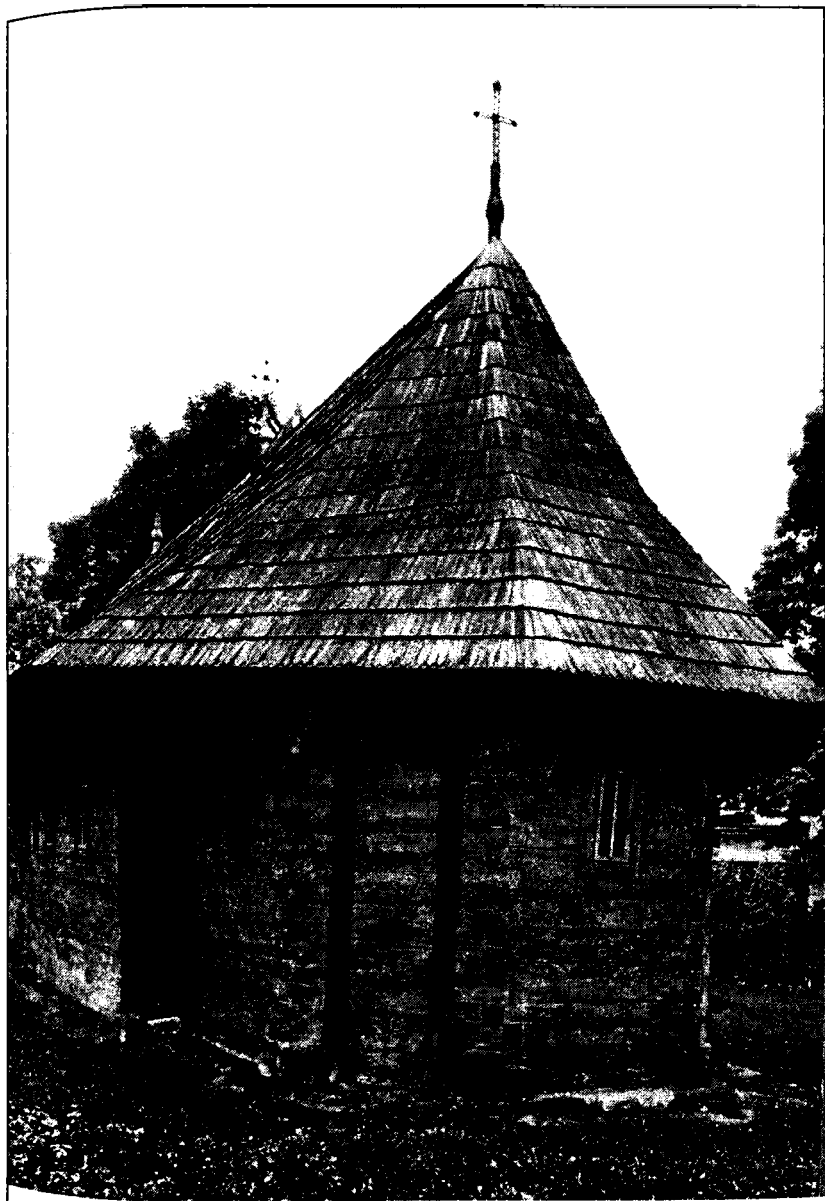
У селянському середовищі побували також думи, коломийки, шумки, колядки, шедрівки, гаївки та інші пісенні жанри. Схожі народно-пісенні форми поширені і серед молдаван.

Путнянське Євангеліє
(фрагмент).

Вознесенська церква (Лужани Кіцманського району).

Миколаївська церква (Чернівці).

У XV-XVIII ст. було порівняно небагато освічених людей. Документи й інші писемні пам'ятки склалися староукраїнською канцелярською мовою, яка панувала до середини XVII ст. навіть при дворі молдавських господарів. Щоправда, вже в першій половині того ж століття окремі грамоти писалися по-молдавськи, але кириличним шрифтом. У богословній літературі використовувалася церковнослов'янська мова. Проте жива розмовна мова українців і молдаван активно проникала в писемні пам'ятки, особливо документи і літописи. В XVII ст. молдавська мова поступово витіснила староукраїнську з офіційного вжитку. Цей процес, однак, не вплинув на розмовну мову українців Буковини і Хотинщини. За свідченням Д. Кантеміра, що належать до початку XVIII ст., населення прикордонних з Поділлям районів «до теперішнього часу говорить по-русинськи і польськи».

Цінними пам'ятками писемної культури XV — початку XVI ст. є так звані слов'яно-молдавські літописи, які склалися у південнобуковинських монастирях Путна і Бистриця, а також у Сучаві. В них описані деякі події з історії Буковини і Хотинщини, зокрема битви з поляками, татарами тощо.

Найпоширенішими творами були церковні книги: Біблія, Євангеліє, житійна література. Такі твори переписувалися від руки, як це зробив 1504 р. священник Ігнатій з Кіцманя, котрий скопіював Євангеліє. Освічених людей цікавила й світська література, особливо на історичні теми. Так, у 1574 р. писар Г. Юрашко купив у хотинського священника Івана книгу «Літописець про сербських королів і архієпископів».

З появою книгодрукування почали поширюватися друковані богослужбні книги. Їх привозили переважно зі Львова, Києва та Почаєва. В Україні друкувалися твори й молдавських церковних діячів. Зокрема, митрополит Досифей видав 1673 р. «Псалтир у віршах», надрукований в Уневському монастирі. У молдавських парафіях у XVII- XVIII ст. поширювалася богослужбна література старорумунською мовою. Ці книги доставлялися сюди з Трансільванії і Валахії.

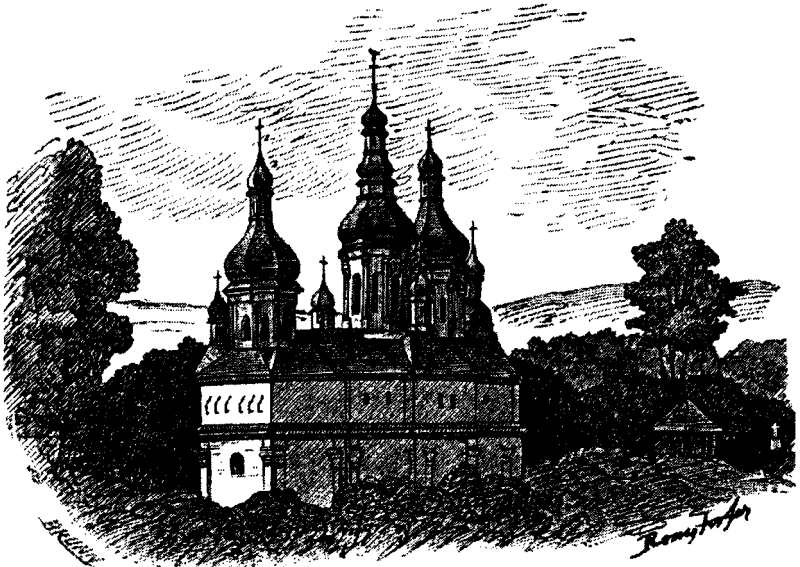
У добу середньовіччя будинки, укріплення і церкви споруджувалися переважно з дерева. До нашого часу збереглися лише окремі культові споруди, найстарішими з яких є храми так званого «хатнього» типу. Вони нагадують звичайні зрубні хати. Для них характерна відсутність куполів. До храмів цього типу належить Хрестовоздвиженська церква в с.Бечешти (Підвальне) Герцаївського р-ну, збудована 1561 р., Святомиколаївська у Чернівцях (1607 р., згоріла 1992 р., відновлена 1995 р.) та ін.

Складнішими за конструкцією є Покровська церква в Ясенах біля Сторожинця та церква Різдва Богородиці в Селятині на Путильщині (XVII ст.). Вони складаються з трьох зрубів і мають по одному куполу. У другій

Чудо святого Юрія. ↗

Монастирська церква
на Горечі. ↘

половині XVIII ст. поширилися трикупольні дерев'яні храми, зразком для яких служили церкви України.

Найдавнішою монументальною пам'яткою, яка збереглася донині, є Вознесенська церква в Лужанах Кіцманського р-ну. Вона збудована 1453-1455 рр. на кошти боярина Вітольда. Церква використовувалася водночас і як оборонна споруда. В її архітектурі відчувається вплив традицій давньоукраїнського зодчества. Церква св. Іллі в Топорівцях Новоселицького р-ну була збудована 1560 р. під впливом молдавських і західноєвропейських зразків. Вона теж мала оборонний характер. Цікавим прикладам церковної архітектури XVII ст. є храм Різдва Богородиці, збудований 1646 р. у с. Могошешти (Байраки) Герцаївського р-ну. Стиль бароко виразно представлений у церкві Різдва Богородиці, спорудженій 1765 - 1766 рр. на території монастиря Гореча під Чернівцями. В її архітектурі поєднані українські і молдавські традиції. Храм міг використовуватися і як оборонна споруда.

Видатною пам'яткою фортифікаційного зодчества є Хотинська фортеця. Кам'яний замок з 4 баштами, церквою, палацом і казармою зберігся майже в тому вигляді, в якому він був відбудований у 40-х роках XVI ст. В архітектурі перелічених споруд присутні яскраво виражені елементи пізньоготичного стилю, а в орнаменталії стін та фортечного муру простежується вплив місцевого та подільського декоративно-прикладного мистецтва.

Зразки старого буковинського малярства збереглися у деяких культових спорудах, зокрема в Вознесенській церкві в Лужанах. На фресках XV ст. зображені православні святі, портрет боярина Вітольда-Федора у червоній киреї на білому коні, а також побутова сцена «Убогий на гноєвищі». Всі ці фрески виконані в приємних пастельних тонах. У них відчувається вплив тодішнього українського живопису.

Від XVII ст. дійшла ікона з «бабинця» Святомиколаївської церкви в с.Берегомет на Вижниччині. Це багатофігурна поліхромна композиція на тему «Страшного суду». Тут зображене пекло, в якому мучаться грішники: шинкарка, розбійники, клятвовідступники, нечестивці тощо.

Чудові фрески збереглися і в колишній монастирській церкві на Горечі. Зокрема, привертає увагу зображення св. Георгія на коні, виконане в стилі українського бароко. За деякими свідченнями, цю церкву розмальовували львівські майстри. Проте в краї працювали і місцеві живописці, імена яких залишилися невідомими. Румунський церковний маляр Пирву Муту (1657-1735) свідчив, що юнаком його віддали вчитися «на Буковину до знаменитого русинського майстра».

Отже, в культурі населення краю плекалися місцеві традиції, а також перепліталися українські, молдавські і західноєвропейські культурні впливи.

Розділ III

БУКОВИНА У СКЛАДІ АВСТРІЇ (АВСТРО-УГОРЩИНИ) (1774-1918 рр.)

ХОТИНЩИНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1812-1918 рр.)

1. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

Після окупації Буковини австрійськими військами у вересні 1774 р. і офіційного приєднання краю у травні 1775 р. до габсбурзької імперії на Буковині встановилося правління військової адміністрації, яке тривало до 1786 р. Вся повнота влади спочатку зосереджувалася в руках глави цієї адміністрації — генерала Сплєні, а з 1778 р. — генерала Енценберга. Військові адміністратори мали помічників — обер-аудиторів, а також по одному директорові та адміністраторові у Чернівцях, Сереті і Сучаві. Директори займалися політичними й адміністративними справами, аудитори — цивільним і кримінальним судочинством. Протягом певного періоду поряд з австрійською військовою адміністрацією діяв і старий молдавський персонал. Поділ краю до 1783 р. зберігався попередній — 2 цинуги і 14 околів.

Вища адміністрація Буковини підпорядковувалася Придворній військовій раді у Відні і військовому командуванню у Львові. Край становив окрему автономну адміністративну одиницю Австрії.

Із 1775 р. обговорюються різні пропозиції щодо подальшого статусу Буковини, яка в джерелах цього часу називається «Буковинським дистриктом», «Чернівецьким генералатом» та «Галицьким прикордонним генералатом», а колишні цинуги — дистриктами. У 1783 р. край поділено на 4 дистрикти, а в 1786 р. його як 19 округу приєднано до Галичини. Поступово протягом перших десятиліть після приєднання на території Буковини вводиться загальне австрійське законодавство.

У 1790 р. під тиском молдавських бояр та православного духовенства край отримав деяку самостійність порівняно з іншими округами Галичини. Найбільше це проявилось у створенні в 1804 р. окремого кримінального суду та введенні окремого крайового права. Проте вже в 1817 р. ці особливості скасовано і до середини XIX ст. Буковина у політико-

правовому відношенні перебувала у повному підпорядкуванні Галицького намісництва.

У 1794 р. дистрикти перейменовано у повіти — Чернівецький, Вижницький, Серетський, Сучавський — та утворено окремий Русько-Довгопільський окіл. Повіти ділилися на 12 околів по 10 громад у кожному. Управління Буковиною зосереджувалося в руках окружного старости, підзвітного галицькій адміністрації. Він мав комісарів-заступників. Повіти очолювали старости. Адміністративним центром Буковини з 1779 р. офіційно стало місто Чернівці, яке з 1786 р. отримало австрійський міський статут, а з 1832 р. почало управлятися магістратом на чолі з бургомістром.

Революція 1848 р. в Австрії викликала значні зміни в устрої держави. Після прийняття конституції 1849 р. Буковина визнана окремим, відділеним від Галичини автономним краєм з титулом герцогства. Згідно з крайовою конституцією Буковини та адміністративним законом, виданими у вересні-жовтні 1850 р., управління краєм мало перейти в руки крайового намісника (начальника крайового управління), підпорядкованого міністерству внутрішніх справ.

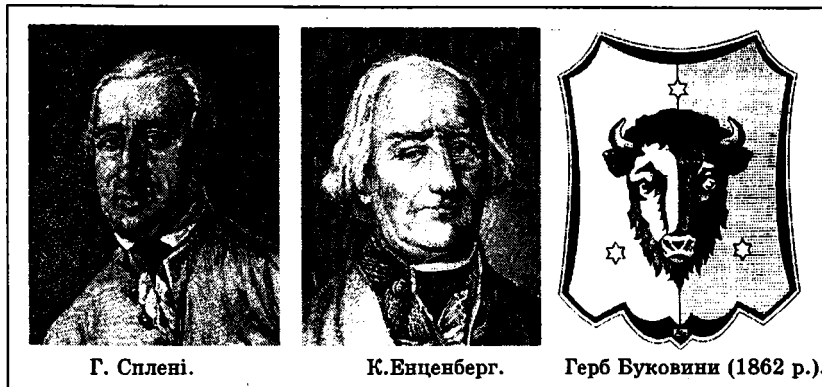
Передбачалося скликання крайового сейму. Однак у грудні 1851 р. конституцію в Австрії скасовано, одночасно анульовано автономні права країв. 50-ті роки XIX ст. були періодом посиленої необмеженої монархічної влади. Посилюються тенденції до централізації та онімечення. Імператорський указ 14 вересня 1852 р. зазначав, що менші коронні землі, в тому числі і Буковина, очолюватимуться крайовими президентами. У 1853 році призначено першого президента краю. Але у квітні 1860 р. Буковина знову ввійшла до складу Галичини.

Це друге приєднання тривало недовго. Під тиском зовнішньополітичних поразок віденські власті змушені знову міняти державний устрій імперії. У жовтні 1860 р. відновлено конституційне правління, а наступного року суттєво змінено основний закон держави. Згідно з цими законодавчими актами, Буковина знову отримувала самоврядування. 9 грудня 1862 р. автономні права підтверджено наданням Буковині крайового герба із зображенням голови тура і трьох зірок на червоно-синьому фоні.

У 1867 р. знову ж таки під тиском зовнішньополітичних поразок реорганізацію держави продовжено. Тепер вона перетворилася у дуалістичну монархію і почала називатися Австро-Угорщиною. Широко декларувалися демократичні свободи, зокрема рівність усіх громадян перед законом, свобода пересування, занять, право володіння рухомим і нерухомим майном, вільно висловлювати свої думки, видавати часописи, сповідати свою віру, учити і навчатися рідною мовою, подавати прохання,

збиратися на наради, засновувати товариства, партії, інші об'єднання. Зазначалося, що «всі народності держави рівноправні і кожна народність має право охороняти і розвивати свою національність і свою мову». Однак більшість із перерахованих свобод спочатку не підкріплювалася належним чином ні соціально-економічними, ні політико-культурними чинниками, тому нерідко ці права залишалися лише на папері, а українці були змушені вести важку боротьбу, щоб зрівнятися у правах з іншими народами.

Конституційні закони 1867 р. завершили формування системи управління Австро-Угорщиною, яка з невеликими змінами проіснувала до її розпаду. Буковина входила до австрійської частини монархії — Ціслейтанії і була одним з 17 її автономних коронних країв. Представниц-

Г. Сплєні.

К. Енценберг.

Герб Буковини (1862 р.).

тво центральної влади в краї здійснювалося крайовим президентом, який призначався імператором і підпорядковувався міністерству внутрішніх справ. При президенті діяло крайове управління, в повітах йому підпорядковувалися начальники повітових управлінь. Він також очолював фінансовий директорат, адміністрацію Православного релігійного фонду Буковини, крайову шкільну раду. До складу крайової адміністрації входили також секретар, головний інженер, крайовий комісар, начальник суду, чотири професійні урядники, галузеві відділи.

Місцеве самоврядування Буковини здійснював крайовий сейм як законодавчий орган і його крайовий віділ (виконавчий комітет). Крайовий сейм обирався на 6 років у складі 31 депутата. Вибори проводилися по 4-х куріях. Від першої курії великих землевласників обирали 10 послів (тобто депутатів), від другої — Чернівецької торгово-промислової палати — 2, від третьої — великих міст — 5 і четвертої — сільських громад — 12. Крім того, буковинський митрополит і ректор Чернівецького

університету ставали депутатами за посадою вірилісти. Вибори проводилися усно і відкрито, крім того, в четвертій курії були двоступеневими. Це давало можливість місцевій адміністрації суттєво впливати на хід виборів.

Буковинський сейм збирався не рідше одного разу на рік і працював, як правило, декілька тижнів. У його віданні знаходилися економіка краю, освіта, охорона здоров'я, дотримання порядку, догляд за дорогами, розвиток торгівлі тощо. Сейм заслуховував звіт виділу, ухвалював крайовий бюджет, бюджет шкільний, контролював витрати, вирішував питання про видатки на різні потреби. Сейм мав право накладати додаткові податки, за рахунок чого формувався крайовий бюджет.

Для попередньої підготовки питань, які виносилися на обговорення сейму, створювалися депутатські комісії. Безпосереднє керівництво і головування на засіданнях сейму здійснював його голова — крайовий маршалок (за його відсутності — заступник), який призначався імператором з числа депутатів за поданням крайового президента.

Маршалок очолював також крайовий виділ, до якого, крім нього, обирали ще чотирьох депутатів: один від першої, один — від другої і третьої, один — від четвертої курій і один — від усіх депутатів.

Сейм залежав від центральних властей. Імператор мав право в разі необхідності розпускати його і призначати нові вибори. Рішення сейму ставали чинними тільки після затвердження їх імператором.

У 1904 р. буковинський сейм прийняв рішення про зміну виборчого закону. Однак його із суттєвими змінами затвердили у Відні тільки в 1910 р. Згідно з цим законом, кількість депутатів збільшувалася до 63. Як і раніше, вибори проводилися за куріальною системою. Від православної консисторії — 2 послы, від великих землевласників — 11, від торгово-промислової палати — 2, від сільської курії — 28, від загальної курії — 18 і 2 — за посадою. В куріях місця розподілялись за національною ознакою, пропорційно до кількості виборців. Через те, що у курії великих землевласників і торгово-промислової палати українських виборців не було, то вони й не отримували тут місць. У результаті такої системи українці, яких було найбільше в краї, під час виборів до сейму у 1911 р. отримали 17 місць, румуни — 23, євреї — 10, німці — 7, поляки — 6.

Новий закон збільшував крайовий виділ до 7 осіб, з них двоє обов'язково українці. Вибори ставали прямими і таємними.

На повітовому рівні головною владою були начальники повітових управлінь, які мали невеликий адміністративний персонал. Найнижчою ланкою в системі самоврядування були громадські ради, обирали громадами у складі від 9 до 30 осіб (залежно від кількості виборців). На своїй території вони дбали про громадське майно, розвиток освіти і охорону

здоров'я, пожежну безпеку, дороги і мости, наглядали за торгівлею, будівництвом, контролювали роботу за наймом, вирішували дрібні конфліктні справи тощо. З-поміж себе радні обирали громадського голову (двірника) і як мінімум — двох присяжних. Двірник виконував ухвали ради, завідував усіма громадськими справами, представляв громаду перед властями, мав право підписувати документи за громаду. Усі виборці в громадах ділилися на три групи у відповідності до сплати громадських податків (додатків). Кожна з них обирала третину радних. Громадська рада і двірник переобиралися кожні три роки. Громадський бюджет формувался за рахунок додаткових податків, які сплачували члени громади.

Спочатку статус громад визначався імператорським патентом від 13 квітня 1784 р. У 1864 р. видано новий громадський статут і виборчий закон, який ввів так звані «двірські обшари» — землі, які належали на час скасування панщини у 1848 р. поміщикам і до 1864 р. не підпорядковувалися громадам. Ті, хто проживав на цих землях, не платили громадських податків і не виконували громадських повинностей, але їм не мали права брати участь у громадських виборах. Такий порядок скасовано новим громадським статутом, який набрав чинності з березня 1909 р. З серпня 1908 р. введено новий виборчий закон для громад. За ним виборче право незалежно від сплати податків мало все чоловіче населення, яке досягло 24 років і не менше 2 років проживало в одній громаді. Вибори ставали таємними, але зберігався поділ виборців на 3 групи залежно від величини сплачуваного податку. Крім того, право вибору мали також товариства, які діяли в громадах, наприклад, ощадно-позичкові (райфайзенські) каси.

Як автономний край Буковина мала своїх представників у парламенті Австрії, як у верхній, так і нижній його палатах. Спочатку їх було 5 і обиралися вони з депутатів сейму. У 1873 р. їх кількість збільшено до 9 і введено вибори на зразок сеймових. У 90-х роках XIX ст. цю систему дещо змінено введенням п'ятої виборчої курії, в якій брало участь усе доросле населення краю, а в 1907 р. введено загальне пряме виборче право. Кількість депутатів від Буковини зросла до 14. Останні вибори до парламенту Австрії у 1911 р. проводилися за національними куріями. 5 місць надавалося українцям, 5 — румунам, решта — німцям, євреям, полякам. Незавжди побачити, що виборчий закон до парламенту був значно демократичнішим, ніж відповідний документ, який регламентував вибори до буковинського сейму.

Територіальний поділ Буковини протягом другої пол. XIX - поч. XX ст. також неодноразово мінявся. У 1850 р. територія краю поділялася на 6 повітів, 1855-1868 рр. — на 15, 1868—1893 рр. — 8, 1893-1903 рр. — 9, 1903—1905 рр. — 10, 1905—1914 рр. — 11, з них 7 — у північній частині

краю. Напередодні Першої світової війни Буковина ділилася на такі повіті: Чернівецький, Кимполунзький, Гура-Гуморський, Кіцманський, Радівецький, Серетський, Сторожинецький, Сучавський, Вашковецький, Вижницький, Заставнівський. Крім того, зберігався поділ на судові повіті та релігійні округи.

Судові установи Буковини підпорядковувалися вищому крайовому суду у Львові, військове управління — Львівському генерал-комендантству.

Щодо Хотинщини, слід зазначити, що в 1774 р. австрійськими військами поряд з територією майбутнього герцогства Буковина була окупована і Хотинська райя, до якої входили села нинішнього Хотинського, Кельменецького, Сокирянського, частково Новоселицького районів і фортеця Хотин. Проте за австро-турецькою конвенцією 1775 р. Хотинська райя залишалася у складі Турецької імперії. Всю повноту влади в ній мав турецький паша (з 1713 р.). Адміністративно Хотинська райя підпорядковувалася сілістрійському пашалату (генералату) в Добруджі. З 1806 р. після вступу в Хотинську райю російських військ у зв'язку з черговою російсько-турецькою війною і адміністративна влада зосереджується в руках військових. За Бухарестським мирним договором між Росією і Туреччиною 1812 р. Бессарабія, а разом з нею і Хотинська райя переходять до складу Російської імперії. З 1816 по 1873 рр. Хотинщина — повіт Бессарабської області, а з 1873 по 1918 рр. — Бессарабської губернії. Адміністративно-поліцейську владу в повіті здійснював справник (або капітан-справник), який підпорядковувався губернатору.

З 1837 р. Хотинський повіт ділився на 4 стани. В кожен стан з кандидатів, обраних дворянством, губернатор призначав станових приставів, які виконували поліцейсько-адміністративні функції. У другій половині XIX ст. повіт поділили на 12 волостей, які об'єднували 283 сільські громади.

Хотинський повіт належав до Київського військового округу і Київського округу міністерства шляхів сполучення, але до Одеського судового і навчального округів, Кишинівського поштово-телеграфного та Південного митного округів.

2. НАСЕЛЕННЯ

Австрійська імперія другої половини XVIII ст. була великою європейською державою, де склався типовий феодално-абсолютистський лад з централізованою владою, а в останній третині століття — і з проявами освіченого абсолютизму.

Перехід Буковини з-під володіння Османської імперії у склад Австрії як черговий 25-й «придбаний» нею клаптик мав певні позитивні наслідки для краю. За своїм економічним розвитком Австрія стояла вище від Туреччини. Українське населення Буковини, що завжди становило тут більшість, дістало можливість об'єднатися у межах однієї держави з українцями сусідньої Східної Галичини і Закарпаття (поновити тим самим колишню історичну єдність цих давньоукраїнських земель) і успішніше стримувати денаціоналізаторські процеси, зберегти себе як етнічне ціле. Створилися сприятливіші можливості для ширших зв'язків з більш цивілізованими європейськими країнами.

На час приєднання краю до Австрії його територія (понад 10 тис. кв.км) була заселена досить нерівномірно: більш щільно проживало населення у північній рівнинній частині, рідше — у передгірній і значно рідше — у гірській. Приєднання Буковини до сильної на той час Австрійської держави мало й той позитивний наслідок, що тут на 140 років припинилися воєнні дії різних воюючих сторін, що наносили раніше краєві величезні збитки, людські жертви; число населення почало швидко зростати: з 75 тис. у 1775 р. до 208 тис. у 1807 р., 381 тис. у 1851 р., 568 тис. у 1880 р., 800 тис. у 1910 р. Отже, за 135 років населення зросло в 11 разів. У тому числі населення північних повітів Буковини зросло з 97 тис. у 1786 р. до 305 тис. у 1857 р., 374 тис. у 1880 р., і 520 тис. у 1910 р.

На час приєднання краю до Австрії більшість населення становили «руснаки», тобто автохтонні жителі краю — українці, майже чверть — молдавани (румуні). Однак через те, що Австрія приєднала Буковину до своїх володінь, відібравши її від Туреччини і відповідно — від Молдавського князівства, де пануюче православне віросповідання за давньою назвою молдаван — «волохи» — називалося ще «волоською вірою» і де з середини ХVІІ ст. офіційною мовою була молдавська, австрійські власті за наполяганням впливових місцевих землевласників та урядовців молдавського походження, що зберегли тут свої сильні позиції, ще довгий час зараховували всіх місцевих православних, зокрема українців, до «волохів», тобто молдаван. З другої половини ХІХ ст. почалися переписи населення за розмовною мовою, і виявилось, що українці у всій Буковині становлять відносну більшість (38-42%), а у Північній — переважну (54-58%). Із усіх сіл Буковини лише у 28 не було зовсім українців, румунів зовсім не було у 64 селах. Зокрема, у північних повітах Буковини (Вашковецькому, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському, Серетському, Сторожинецькому, Чернівецькому і Чернівцях) українці становили: у 1869 р. — 178,7 тис. осіб, або 54%, 1890 р. — 243,5 тис. (58%), 1900 р. — 268,9 тис.

(57%), 1910 р. — 283,4 тис. (55%). У останній чверті XVIII — I пол. XIX ст. притік українського населення з Галичини на Буковину був незначним, бо австрійські імператори на домагання польських магнатів, які хотіли втрачати безплатну робочу силу своїх підданих, забороняли подібне переселення. Після скасування панщини міграція українського населення з Галичини на Буковину дещо збільшилася, але переважно заробітчанська і в незначній мірі — переселенська. Частина населення тікала на Буковину з Хотинської райї, що залишалася під гнітом турків. За 1789—1803 рр. звідти втекло понад 3 тис. осіб.

Зростання питомої ваги українців у 80—90-ті роки пояснюється тим, що в процесі українського національного відродження вони почали себе національно самоусвідомлювати і при переписах записувалися не «волохами» (за віросповіданням), а русинами, тобто українцями. Деяке зниження питомої ваги українців на поч. XX ст. пов'язане з їхньою масовою заокеанською еміграцією, вищою дитячою смертністю, записом румунськими переписувачами у 1910 р. значної частини українців (до 22 тис. осіб) румунами, особливо у селах із змішаним населенням, відносно швидшим приростом населення інших національностей (євреїв, поляків). Українці були зайняті у сільському господарстві, частково — у ремеслі й промисловості.

Друга за чисельністю група корінного населення краю — румуни (до середини XIX ст. — молдавани) становила на Буковині 33-34%, у т.ч. у північних повітах: у 1869 р. — 78,1 тис. осіб (18%), 1890 р. — 73,1 тис. (17%), 1900 р. — 77,2 тис. (16%), 1910 р. — 96,2 тис. (19%). Деяке зниження питомої ваги румунів у кінці XIX ст. пов'язане, як уже зазначалося, з національним самоусвідомленням частини українців і записом їх при переписах «русинами» (українцями), а також відносно швидшим приростом населення інших національностей (євреїв, поляків). Після приєднання Буковини до Австрії продовжувався процес переселення румунів на Буковину, особливо з Трансільванії, частково — з Молдови. Зокрема, у 1777—1778 рр. звідти переселилося майже 1200 сімей, 1781—1782 рр. — 786 сімей. Частина румунських жителів втекла на Буковину з Трансільванії під час революційних подій 1848—1849 рр. Молдавани (румуні) були зайняті в основному у сільському господарстві, частково у ремеслі, промисловості.

З перших десятиліть приєднання Буковини до габсбурзької монархії австрійські власті, що були зацікавлені в інтенсивнішому освоєнні краю, запрошували сюди переселенців з різних країв, у першу чергу, із сусідньої Німеччини, щоб, з одного боку, поширити кращий досвід землеробства, а з другого — посилити в краї німецькомовний елемент і німецький вплив.

Русин.

Гуцулка-руси́нка.

Румуни.

Переселенцям надавалися певні пільги: звільнення на 50 років від рекрутчини, на 10 років — від податків, заміна панщини конвенціями (угодами) з поміщиками, землю яких вони отримували в користування, деяка фінансова і матеріальна допомога з боку держави і т.п. Ці та інші умови були визначені у спеціальному «Патенті (указі) про переселення» від 17. 09.1781 р. З 1782 р. і до кінця 30-х років XIX ст. на Буковину переселилося до 3 тис. німецьких сімей із Швабії, Баварії, Франконії, Саксонії, а також із Богемії та Семигороду, де спостерігалось гостре малоземелля і феодална експлуатація селян. Вони заснували на Буковині 19 німецьких колоній, а також поселилися групами у багатьох буковинських селах та містечках, зокрема таких, як Тереблешти, Молодія, Стара Жучка, Роша, Калічанка, Нова Михальча, Нижні Станівці, Глибока, Сторожинець, Лукавець, Черешенька, Валя Кузьмина, Садгора, Чудей (нині Межиріччя) та ін. Німецькі колоністи доклали багато зусиль для освоєння одержаних земель на новій батьківщині, перетворення їх у родючі поля, створення багатьма з них міцних заможних господарств. Німецькі селяни-колоністи сприяли поширенню в краї кращих знарядь і методів праці, більш врожайних сортів пшениці, жита, ячменю і нових культур (картоплі та ін.), запровадженню трипільля, а згодом — багатопільних сівкозмінін та кращих порід худоби і її утримання, а отже, загалом сприяли підриву старої перелогової системи землеробства, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. До німців належали і власне австрійці, які прибули, в основному, у міста краю як військові, адміністратори, урядовці, чиновники різних служб, промисловці, ремісники, торговці, робітники, представники вільних професій. Німці займали привілейоване становище в краї, їхня частка в різні роки становила 8-9%, у т.ч. на Північній Буковині: 1869 р. — 21,2 тис. (6%), 1880 р. — 13,4 тис. (4%), 1890 р. — 16,3 тис. (4%), 1900 р. — 29,3 тис. (6%), 1910 р. — 26,5 тис. (5%).

На час приєднання до Австрії у 1774 р. на Буковині нараховувалось лише 526 єврейських сімей. З часом у край прибула значна кількість євреїв (з Галичини, інших провінцій імперії, Молдови) з метою комерційно-торговельного, промислово-ремісничого, фінансово-лихварського занять, а з часом — діяльності в судовій, адміністративній, медичній, освітній та інших сферах. Із 1789 р. було дозволено наділяти єврейські сім'ї землею. Приріст єврейського населення, яке вважало себе німецькомовним, у північних повітах краю був найбільш інтенсивним, а кількість євреїв відповідно тут становила: 1857 р. — 25 тис. (8%), 1869 р. — 38,4 тис. (12%), 1880 р. — 52,7 тис. (14%), 1890 р. — 66 тис. (13%), 1890 р. — 68,1 тис. (14%), 1910 р. — 75,1 тис. (15%). По всій Буковині їх частка

Липованин.

Вірменин.

Німецький колоніст.

Єврей.

становила 12-13%.

Помітною групою населення були поляки, які становили на Буковині 3-4%. Більшість з них прибула з Галичини після приєднання краю до Австрії, особливо під час його територіально-адміністративного входження у склад Галицької губернії (1786—1849 рр.) і в наступний період. Цьому де в чому сприяла купівля великими польськими землевласниками з Галичини маєтків на Буковині і залучення ними сюди для їх обслуги численної челяді, управителів, економів із числа галицьких поляків. З побудовою залізниці Львів—Чернівці—Сучава (1866 — 1869 рр.), управління якої цілком перебувало у руках польської адміністрації у Станіславі, тут дістала постійну роботу більша частина управлінців і робітників — галицьких поляків. Деяка частина прибулих поляків була зайнята у промисловості, ремеслі, фінансовій, судово-адвокатській діяльності, медичній, культурно-освітній сферах. Певне число поляків поселилося у сільській місцевості, зокрема у Сторожинецькому, Кіцманському та інших повітах. У 1880 р. у північних повітах Буковини проживало поляків 14,7 тис.(4%), 1890 р. — 18 тис. (4%), 1900 р. — 20,3 тис. (4%), 1910 р. — 30,3 тис. осіб (6%). Отже, 4/5 польського населення проживало у північній частині краю.

Проживали тут і липовани (филипони) — секта російських старообрядців. Вперше вони прибули з Причорномор'я в 1777 р. у с.Климівці, у 1783 р. — у Білу Криницю, згодом поселилися також у селах Вовчинець, Лукавець, на хуторах Майдан, Липовани, Міхідра у Сторожинецькому, Серетському і Вижицькому повітах. Їм було дозволено вільно відправляти свої релігійні обряди, звільнено на 20 років від державних податків, на 50 років — від військової служби, вони одержали за плату землю без виконання панщини. Липовани сприяли поширенню в краї садівництва, бджільництва, льонарства, гречкосіяння, меліорації земель. У північних повітах краю у 1869 р. їх було 2,5 тис. осіб (0,7%), 1910 р. — 2,6 тис. (0,5%), а на всій Буковині — 3,2 тис. (0,4%).

Проживала на Буковині й незначна частина прибулих словаків (1869 р. — 742 осіб, 1910 р. — 430 осіб) та чехів, які заснували у Сторожинецькому повіті скляні гуті. У південній частині Серетського повіту прибули в край угорці заснували 4 угорських села, а в північних повітах поселилися лише в окремих селах (Раранча та ін.) — усього на Буковині 1910 р. 10,4 тис. осіб (1,3 %). Вони сприяли розведенню в краї крапчих порід свиней.

З Галичини і Семигороду переселилася на Буковину частина вірменів, які, в основному, займалися торгівлею. Але через меркантилістичну політику уряду вони не змогли вкладати у великих масштабах свої капітали у торгіву справу, тому вдалися до скуповування чи оренди

Українці
над Прутом(1),
над Черемошем(2),
над Дністром(3),
в Карпатах(4).

Збірка зображень з 1914 року.

поміщицьких маєтків, особливо заборгованих. У результаті тут з'явилося ряд ополячених сімей вірменських землевласників (Айваси, Джурджуванни, Ромашкани, Вартарасевичі, Капрі, Шимоновичі, Задуровичі, Якубовичі та ін.). Основна частина вірменського населення займалася торгівлею та ремеслами, проживали вірмени переважно у Сучаві, Чернівцях та інших містах.

Ще однією групою населення краю, що не фіксувалася офіційною статистикою, були цигани. Їх число зросло на Буковині з 1,5 тис. у 1776 р. до 3 тис. у 1800 р. Спочатку вони були на становищі рабів, згодом звільнені від рабства в результаті реформ Йосифа II.

Отже, в результаті згаданих переселень Буковина стала найбільш багатонаціональною серед усіх австрійських провінцій і за цим показником (9 націй) займала 1 місце. Незважаючи на відмінність національного складу, мови, культури, традицій і звичаїв, усі жителі краю, для яких Буковина була чи стала рідною землею, називали себе буковинцями і вносили елементи національної своєрідності в його економічне і духовне життя. При наявності неминучих міжнаціональних суперечностей, що виникали у сфері національно-культурного, шкільного і церковного життя, ці різномовні співвітчизники, спираючись на конституційні засади, в цілому толерантно ставилися одні до одних, нерідко засвоювали мови одні одних, що полегшувало їм взаємне спілкування і взаєморозуміння. Тому в краї не було жодного будь-якого серйозного конфлікту на національному ґрунті.

Важливим примирювальним фактором у краї виступала також приналежність двох найбільш численних груп корінних жителів краю — українців і румунів (молдаван), що становили від 4/5 до 2/3 усього населення краю, до одного і того ж православного віросповідання. Так, у північних повітах Буковини православні (до них належали, крім українців і румунів (молдаван), липовани, частина вірменів, циган) становили у 1857 р. 234 тис. (79%), 1880 р. — 264 тис. (70%), 1900 р. — 338 тис. (71%), 1910 р. — 351 тис. (68%). Зниження питомої ваги православних при абсолютному їх рості пояснюється прибуттям і більш швидким зростанням представників інших конфесій. Патентом імператора Йосифа II від 13.10.1781 р. було проголошено рівність усіх віросповідань в Австрії, у т.ч. й на Буковині, вільне відправлення різних релігійних обрядів, а також свобода для прибічників усіх релігій вільно набувати нерухоме майно, вступати на державну службу, переселятися в іншоconfесійне середовище. Це полегшувало буковинському населенню, в основному православному, інтегруватися у склад в основному католицької Австрії. Водночас це відкривало ширші можливості для вільного

пересування представників різних конфесій. Зокрема, у північній частині краю інтенсивно зростало число іудеїв (до них належали лише євреї): 1857 р. — 25 тис. (8%), 1880 р. — 53 тис. (14%), 1900 р. — 68 тис. (15%), 1910 р. — 75 тис. (14%). По всій Буковині ці дані відповідно становили: 1857 р. — 29,2 тис. (6%), 1880 р. — 66,9 тис. (12%), 1900 р. — 96,2 тис. (13%), 1910 р. — 102,2 тис. (13%). Їх ріст пояснювався відносно більшими сім'ями, нижчим рівнем дитячої смертності, а також дальшим прибуттям у край частини іудеїв. Зростала також питома вага римо-католиків, до яких належали німці, поляки, угорці, частина вірмен, чехи, словаки, італійці та ін. Зокрема, їх число у північних повітах краю становило у 1857 р. — 24 тис. (8%), 1880 р. — 37 тис. (10%), 1910 р. — 59 тис. (11%) (по Буковині — 99,1 тис. (12 %)). Більшою стабільністю відзначалася група віруючих греко-католиків, до яких належали українці (частково вихідці з Галичини, частково місцеві) і румуни (частково вихідці з Трансільванії, частково місцеві). У північних повітах краю вони становили: 1857 р. — 7 тис. (3%), 1880 р. — 14 тис. (4%), 1910 р. — 22 тис. (4%) (по Буковині — 26,2. (3 %)). Незначну частину віруючих становили у Північній Буковині євангелісти (німці, угорці): 1857 р. — 2 тис. (1%), 1880 р. — 4 тис. (1%), 1910 р. — 8 тис. (2%) (по Буковині — 20,5 тис. (2 %)) та віруючі інших конфесій (до 13,3 тис. чол.)

Отже, за кількістю віросповідань (не менше 8) Буковина теж займала одне з перших місць серед австрійських провінцій. Незважаючи на багатоманіття конфесій у краї, деякі локальні внутріконфесійні суперечності (зокрема, домагання православних українців поділу Буковинської православної дієцезії на українську та румунську, розширення підготовки священників з числа українців, направлення в українські парохії тільки священників-українців, припинення румунізації українського населення через церкву та ін.), в цілому тут панувала міжконфесійна віротерпимість, цивілізованість, а приналежність кількох націй до одного і того ж віросповідання навіть пом'якшувала міжнаціональні тертя.

У східній («російській») частині Буковини — Хотинщині, теж відбувалися певні зміни у народонаселенні. Тут більш як на 100 років припинилися воєнні дії, що сприяло загальному росту населення за весь період майже у 10 разів. У 1902 р. воно становило у повіті 303,3 тис. осіб. Звідси виїхала більшість татарів, греків, частково — молдаван (на південь Бессарабії). Зате сюди тікали з турецьких володінь українці та росіяни. Через те, що в Бессарабії майже не було кріпацтва, сюди ринуло багато втікачів з українських та російських губерній, старообрядців. Чимало останніх оселилося в Хотині, селах Грубна, Білоусівка та ін. На різні посади в державні органи влади і управління призначалися, в основному,

вихідці з числа росіян. З Молдавії, Галичини, Поділля на Хотинщину переселялися євреї, поляки. Про національний склад населення повіту початку XIX ст. можна судити лише приблизно. У середині XIX ст. (1848 р.) у 3-х волостях — Грозинецькій, Клішковецькій та Новоселицькій із 30,2 тис. осіб 25730 (85,3%) становили українці, 120 (0,04%) — євреї, 351 (1,1%) — росіяни, 3605 (12,6%) — молдавани і румуни. У майбутньому це співвідношення змінювалося на користь єврейського та російського населення, про що свідчать дані перепису 1897 р., за якими українці становили 53,2%, молдавани — 23,8%, євреї — 15,6%, росіяни — 5,8%, німці — 0,2%, решта — 1,4%, у т.ч. в Хотині відповідно: 21,6%, 0,3%, 50%, 25,4%, 0,2%. Більшість населення Хотинщини була православного віросповідання, в меншій мірі — іудейського, римо-католицького.

Щодо зайнятості населення Буковини, то абсолютна його більшість була зв'язана з сільським господарством. Так, у 1890 р. у цій галузі було зайнято 75%, у промисловості і ремеслі — 11%, у торгівлі й транспорті — 7%, офіційній службі, вільних професіях — 6%. До 1910 р. картина дещо змінилася і відповідно становила: 71, 10, 10 і 9 процентів. Ще більш контрастною була ситуація у Північній Буковині. Тут у 1869 р. у сільському господарстві було зайнято 85%, промисловості і ремеслі — 6%, торгівлі і транспорті — 3%, офіційній службі, вільних професіях — 2% і т.д. У наступні роки це співвідношення дещо мінялося і відповідно становило: у 1890 р. — 75, 11, 8 і 6%, 1910 р. — 69, 10, 11 і 10%. Отже, при закономірному скороченні питомої ваги зайнятих у сільському господарстві не зростає питома вага промислового населення, зате зростає питома вага людей, зайнятих у торгівлі і офіційній службі, що характерно для аграрних окраїн метрополій.

Характерно також, що абсолютна більшість корінних жителів краю була зайнята в сільському господарстві, у той час як прибуле населення — у промисловості, ремеслі, торгівлі, офіційній службі. Так, за переписом 1910 р. з усіх 305,2 тис. українців Буковини у сільському і лісовому господарстві було зайнято 88%, промисловості і ремеслі — 4%, торгівлі й на транспорті — 3%, у офіційній, військовій службі, вільних професіях і без занять — 5%. Приблизна ситуація була і серед 273,2 тис. румунів Буковини, з яких у відповідних галузях було зайнято: 89%, 3%, 2%, 6%. Інша картина спостерігається серед німецького і єврейського населення: із 168,8 тис. осіб у сільському господарстві було зайнято лише 24%, зате у промисловості і ремеслі — 27%, торгівлі і на транспорті — 30%, у офіційній і військовій службі, вільних професіях і без занять — 19%. Наближалися до них за градацією зайнятості і поляки, становлячи

відповідно 31, 33, 16 і 20%. Щодо інших народностей (угорці, липовани, чехи, словаки та ін.), то їхня зайнятість відповідно становила: 65, 14, 9 і 12%.

Приблизно такою була картина зайнятості населення Хотинщини, тільки зайнятість у сільському господарстві була ще вищою, а у інших сферах — нижчою.

3. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

На час приєднання до Австрії Буковина була майже повністю аграрним краєм, де сільське господарство базувалося на примітивній середньовічній перелоговій системі землеробства та праці феодално залежних селян.

Землеробство було розвинене, в основному, у Прут-Дністровському межиріччі, тобто у рівнинній і частково передгірній частині краю. Решту території становили гори, ліси, чагарники, болота, пасовиська. На родючих ґрунтах населення вирощувало переважно кукурудзу, частково — ярі зернові культури (жито, ячмінь, пшеницю), згодом — картоплю. Так, у 1796 р. на Буковині було зібрано майже 900 тис. корців (1 корець = 1 ц) зернових і круп'яних культур, серед яких кукурудза становила приблизно 2/3 усього валового збору. Крім рільництва, сільське населення займалося і тваринництвом, птахівництвом, вирощуючи велику рогату худобу, коней, овець, свиней, домашню птицю.

У гірських місцевостях на невеликих, в основному присадибних ділянках, на підсонні вирощували здебільшого картоплю, овес, ячмінь, деякі овочі, однак загалом землеробство мало там мінімальне значення. Головним було скотарство, вирощування гірськими жителями (гуцулами) великої рогатої худоби, овець, коней місцевої породи і одержання різноманітної тваринницької продукції — молока, бринзи, сиру, вовни, шкір та ін., що йшла як для власного споживання, так і на продаж.

Істотних змін у землеволодінні і землекористуванні не відбулося. Землею, як і раніше, володіли молдавські бояри, дворяни, дрібна шляхта, монастирі, держава. Виникло землеволодіння камерального (державного) фонду, Православного релігійного фонду Буковини, яке за формою власності було фактично державним, Галицького шкільного фонду та ін. Однак внаслідок переважання відсталого перелогової системи, при якій почергово одні ділянки оброблялися, а інші надовго лишалися під вигони і пасовиська, рілля займала ще незначну частину сільськогосподарських угідь. У 80-х роках XVIII ст. вона становила у селянських господарствах північної частини краю 15-20%, у домініальних (поміщицьких) — 1—2%. В результаті на орних землях, якими користувалися селяни,

вирощувалося до 4/5 зернових і круп'яних культур, а на домініальних — до 1/5. Про загальну структуру усіх угідь Буковини можна досить приблизно судити за даними 1786 р.: оброблювана земля становила тоді 22%, пасовиська — 12%, ліс — 51%, болота — 3%, неужитки — 12%.

Селяни вважалися лише користувачами землі на умовах виконання певних повинностей. Зокрема, у 1790 р. у 16 тис. наявних у краї селянських сімей у постійному користуванні були лише городи, а решта угідь, що їм надавали в користування великі землевласники, щороку перерозподілялася шляхом «чисел», тобто жеребкування стосовно того, чи були вони «повними» (повноупряжними в 4 тяглові сили), «половинними» (2 тяглові сили), «чвертковими» (1 тяглова сила) і т.д. Халупники, городники, комірники взагалі не наділялися землею і змушені були найматися у поміщиків та заможних селян.

У перший період після приєднання до Австрії соціальний склад населення краю мало чим відрізнявся від подібного складу часів його перебування у складі Молдавії. Усе тодішнє суспільство краю складалося з таких станів: селяни, купці і ремісники, духовенство, дворянство. До селян належала основна маса поземельно залежних від землевласників селян («царан»), резеші (вільні селяни на спадковій землі, які до 1787 р. належали до дворян), скутельники (селяни, передані із податкової залежності держави у податкову залежність бояр і монастирів), раби (цигани і татари). До дворян належали: бояри (великі землевласники), мазилі (дрібнопомісні бояри), рупташі (дрібні дворяни), шляхтичі (збіднілі, часто безземельні дворяни, вихідці з Буковини і Галичини). У 1787 р. буковинські дворяни були зрівняні у правах із галицькими дворянами і становили дві групи: пани і рицарі. Найбагатшим панам присвоювалися титули графів і баронів, як у власне Австрії. Всього у 1851 р. на Буковині нараховувалося 1560 осіб дворянського стану. До купців і ремісників спочатку належали переважно вірмени та євреї, згодом — і представники інших народностей.

Найбільш чисельним, а, отже, головним станом, який ніс основний тягар феодальних повинностей і державних податків, було селянство. Система повинностей селян на користь великих землевласників регулювалася у перше десятиліття австрійського панування нормами, що склалися у часи правління молдавських господарів К.Маврокордата і Г.Гіки («Хрисовул Гіки» або «Золота грамота», 1766 р.), підтверджена 13.11.1776 р., а 4.04.1780 р. її визнано головним законодавчим актом, що регулював повинності селян на користь поміщиків. Зокрема, селяни відробляли 12 днів панщини в рік по 4 дні у різні пори року від сходу до заходу сонця (денні норми визначалися) від кожного глави сім'ї (крім інвалідів), а у прикордонних селах — 6 днів. Крім того, вносилися десятина від усього майна; в середньому з селянського двору стягувалося в рік до 15 флоринів.

Селянина не можна було продати, дарувати, обміняти без землі, розбивати сім'ю під час продажу, селянин мав право вступати в шлюб без дозволу пана, набувати і продавати деяке майно. Селянин розглядався, у першу чергу, як підданий держави, через те державні повинності були у 3-4 рази вищі, ніж поміщицькі. Феодальні повинності у кінці XVIII ст. були ще порівняно невеликими, бо доміняльна рілля ще була незначною, фільваркові господарства ще не сформувалися, робочу силу підлеглих селян ще не було де використати у повному обсязі, як це було в Галичині. Це був наслідок нерозвиненості феодально-кріпосницької системи, що існувала перед тим у Молдавії.

Вихід у поле.

Залишалася ще значною роль сільської громади. Хоч земельні угіддя (в основному перелоги і пасовиська) юридично належали поміщику, їх розділом фактично відала сільська громада. Вона ж здійснювала й чималу частину судової влади над селянами. Поміщицькі господарства у власному веденні землевласників залишалися незначними — до 1/10 усіх сільгоспугідь, а у користуванні селян — до 4/5.

Австрійські власті залишили на перших порах і стару податкову систему в краї: контрибуцію, що досягала 2/5 усіх податкових зборів (її розмір залежно від заможності селянських господарств коливався від 1 флорина 30 крейцерів до 5 флоринів), податок від приплоду худоби, а також різні податі (т.зв. «регалії» і «камералії»), зокрема, гостину (десятину від овець і кіз, 5 кр.), десятину (від свиней і бджіл, 6 кр.), коницю (за випас худоби на пасовиську), калдарит (збір від горілчаних

котлів по 5 фл.), старостине (збір від ввозу товару), двірниче велике і мале, млинове, чопове, соларит (за споживання солі), на утримання війська (офіцерське), сінове (1 фл.), квартирне, стайннове (5 кр.), госпітальне та ін. Селяни відбували також державну панщину, підводні повинності, «національні» повинності (під час війни), воєнні позики, ремонтні роботи та ін.

Для жителів гірського колишнього Русько-Довгопільського околу (нині Вижиницький і Путильський р-ни), де у 1780 р. проживало 1266 сімей, було визначено окремий досить високий на той час податок у сумі 4631 фл. У часи військової адміністрації поміщики, переважно, були звільнені від податків. Отже, держава виступала головним визискувачем селян і мала над ними значну владу.

З початку 80-х років XVIII ст. в Австрії імператором Йосифом II було здійснено ряд реформ (військову, аграрну, церковну, адміністративну та ін.) в дусі освіченого абсолютизму. Використовуючи деякі ідеї просвітителів, Йосиф II прагнув обмежити станові привілеї земельної аристократії, скасувати найвідсталіші форми феодалного гноблення, відкрити ширший простір для розвитку ринкових відносин.

Певним чином ці реформи стосувалися і Буковини. Надаючи першочергового значення сільському господарству як основі економіки країни і добробуту її населення, Йосиф II у 1781 р. видав свій перший патент про підданство селян, за яким кріпосне право скасовувалося і замінювалося т.зв. «підданством». Земля залишалася у володінні поміщиків, а селяни за користування нею вимушені й далі відробляти панщину, сплачувати оброк, виконувати інші феодалні повинності. Особиста ж залежність селян була скасована, селянин міг вільно пересуватися, обирати професію, шукати вільно заробітків у будь-якій місцевості імперії, віддавати дітей у ремесло.

Проте на Буковині ця реформа мала обмежений характер, бо тут класичного кріпацтва не було, кріпаками на становищі рабів були лише цигани. Вони були звільнені аж у 1787 р.

Щоб підняти зацікавленість селян у виробництві сільськогосподарської продукції, збільшити продуктивність їхньої праці, Йосиф II патентом від 24 лютого 1787 р. оголосив усі землі, що були у користуванні селян станом на 1.XI.1786 р., рустикальними, тобто селянськими, а решту — домініальними. Поміщики не мали права скорочувати, міняти селянам земельні наділи чи використовувати для власних цілей. Ці наділи переходили у спадкове користування селян без щорічних переділів. Громадські землі переходили у сервітутове, тобто спільне користування.

Якщо для інших провінцій ця реформа була благом, то для буковинських селян поземельні відносини навіть дещо погіршилися. Через те, що при традиційній перелоговій системі багато землі залишалось необробленою, а передана поміщиками земля в користування селян була не у розпорядженні персонально кожного селянина, а громади, то й рустикальні землі дісталися не безпосередньо кожному селянину, а громаді. Всі землі, які не були до згаданого указу в користуванні селян, а також угіддя спільного користування, поміщики оголосили своїми.

Клака.

Водночас «підтягаючи» Буковину до інших провінцій імперії за рівнем панщини (3 дні на тиждень), буковинські поміщики прагнули використати нове австрійське аграрне законодавство для збільшення кількості днів панщини на рік. Хоч офіційно норма панщини залишалася та ж (12 днів на рік), але запроваджувалася система «наймання», яка давала поміщикам можливість широко (до 60-100 днів на рік) використовувати у своїх господарствах працю селян за мінімальну винагороду. Фактично це був один із способів самочинного підвищення поміщиками панщини. Згідно із патентом від 15.01.1784 р. вводилися обов'язкові «помічні дні», які перевищували норму панщинизняних днів. Суб'єктивно це вело до посилення експлуатації селян. Об'єктивно ж мало своїм наслідком руйнування відсталого середньовічної системи землеробства, що тут це збереглося, і поступове зростання продуктивності праці у цій галузі. А

воно було можливе у той час тільки завдяки більшому використанню праці — добровільної чи підневільної.

До аграрної реформи на Буковині частково прилучалася й церква (хоч остання мала свої суто релігійні аспекти). Зокрема, протягом 1782-1786 рр. було секуляризовано в краї землі більшості монастирів, які ввійшли у склад 6 великих доміній, у т.ч. 3 — у північній частині Буковини (43 села). На їх основі царським «Духовним регламентом» (29.04.1786 р.) створено Православний релігійний фонд Буковини, який на кінець 30-х років XIX ст. охоплював понад 255 тис. га, а на кінець XIX ст. — 271 тис. га, у т.ч., 253 тис. га лісу і пасовиськ, 18 тис. га ріллі. Він був під контролем імператора, управлявся призначеними з Відня чиновниками, а згодом — спеціальною дирекцією і кількома міністерствами. За його рахунок утримувалися православні церкви та інші духовні заклади, духовенство, релігійна освіта тощо. Кожній церковній парафії виділялося по 44 йохи (1 йох = 0,57 га) землі (т.зв. «сесія»), а парафіяни зобов'язані були відробити на ній по 2 дні панщини в рік.

Реорганізовано й систему податків. Селяни сплачували їх залежно від наявної у їх користуванні землі: у повного селянина — 38 йохів, половинного — 19, чверткового — 10, півчверткового — 6, у халупників — присадибної ділянки. Розмір податків залежав від якості землі: від 1 йоха землі I класу — 16 кр., II — 12 кр., III — 8 кр. На цій же основі визначався і нововведений з 1783 р. т.зв. аллодільний податок, який сплачували поміщики і який становив 10% їхніх доходів, але насправді він був меншим. Було введено посімейний податок на кожне рустикальне господарство — 4 фл. 5 кр. (з 1811 р. — 6 фл. 35 кр.). Від нього звільнялася сільська старшина (всього 648 осіб у 1799 р.). Отже, 4 основних податки (контрибуція, десятина, аллодільний і посімейний) становили у кінці XVIII ст. 108,6 тис. фл. Податок від різних господарських об'єктів: млинів, олієнь, майстерень, торговельних та інших закладів сплачувався залежно від їхніх розмірів. Багато натуральних державних податків замінювалися грошовими. Зростає і загальний обсяг податків, через кожних 5 років він майже подвоювався. До того ж домінії перебрали на себе функції збору податків, що значно підірвало вплив громад.

У 1818 р. було введено більш стабільну систему оподаткування. Основним став поземельний податок, а також додатковий податок, військовий, що разом становили 320 тис. фл. конвеційною валютою, або 800 тис. фл. віденською валютою. З часом скасовано десятину, гостину, новорічний подарунок, соляний, сінний, квартирний податки, чартаки та інші середньовічні податки, хоч деякі з них (наприклад, податок на євреїв та ін) ще залишалися. З усього поземельного податку 2/3 повинні були

платити власники доміній, $1/3$ — власники рустикальної землі. Це викликало невдоволення великих землевласників. У відповідь на їхні численні протести Придворна канцелярія 14.08.1820 р. встановила новий розподіл сплати поземельного податку: $8/15$ платили домінії, $7/15$ — рустикалісти. Це співвідношення залишалося аж до 1848 р.

У 1786 р. на Буковині, як і в усій Австрії, було замінено судочинство у домініях. Але якщо в інших провінціях це призвело до обмеження влади поміщиків над селянами, то на Буковині — навпаки: влада сільських громад була передана т.зв. «мандаторам» — посередникам між поміщиками і селянами. Через те, що вони утримувалися за рахунок доміній, то здебільшого захищали інтереси останніх.

Більшість реформ Йосифа II, загалом прогресивних, особливо щодо рустикалізації землі, суперечила здебільшого інтересам великих землевласників, тому після його смерті вони були призупинені або й скасовані і почали здійснюватися лише у першій половині XIX ст., зокрема аграрна — з 1836 р.

В міру розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. відбувалися суттєві зміни в усіх сферах економічного життя краю, насамперед у сільському господарстві. Розширювалися площі під ріллею за рахунок лісу, пасовиськ, сіножатей. У кінці 30-х років XIX ст. у рівнинній частині краю рілля у селянських господарствах досягала уже $2/3$ сільгоспугідь, сіножаті — приблизно $1/5$, пасовиська — до $1/10$; у передгірній зоні вони становили відповідно $2/5$, $1/5$ і $2/5$. Зростала площа ріллі і у домініальних господарствах (у 1835 р. було 157 доміній), інколи — за рахунок селянських угідь. Якщо в кінці XVIII ст. домініальні угіддя (без лісу) становили до $1/5$ їхньої загальної площі, то у кінці 30-х років XIX ст. — до $1/3$. Ліс, що раніше використовувався спільно з селянами, поміщики намагалися перетворити лише у свою власність. В цілому в кінці 30-х років XIX ст. з усієї земельної площі краю в 1 млн. га домініальне землеволодіння становило 410 тис. га, або 41% (у т.ч. ріллі — 62,5 тис. га), рустикальне — 342 тис. га, або 34% (у т.ч. ріллі — 138,6 тис.га), решту становила неоподаткована площа.

Внаслідок розширення ріллі, деякого поліпшення системи землеробства, використання дещо кращих знарядь праці збільшувалося виробництво сільськогосподарської продукції, зростало поголів'я худоби. При гуральнях у поміщицьких господарствах було запроваджено відгодівлю великої рогатої худоби, яка продавалася у Відні, Ольмюці та інших містах імперії. Поголів'я худоби в краї зросло і у 1847 р. становило: великої рогатої худоби — 157 тис., коней — 32 тис., овець — 117 тис.

Поміщицькі маєтки все частіше ставали предметом купівлі грошовитими людьми, внаслідок чого за чверть століття до $2/3$ маєтків були

придбані новими власниками (повністю або частково), особливо поляками і вірменами, що прибули з Галичини. Більшість маєтків здавалася їхнім власникам в оренду. Однак не всі орендарі були справжніми фахівцями, здебільшого не вкладали якихось значних коштів у господарство. Головною метою було одержання за час оренди максимального прибутку. Як результат посилювався визиск селян.

У соціальному відношенні буковинське селянство у I пол. XIX ст. відзначалося певною майновою диференціацією, що складалася протягом попередніх десятиліть. Так, напередодні реформи 1848 р. окремі майнові групи селян Буковини становили: фрунташі (заможні) — 5%, міжлокаші (середняки) — 16%, кодаші (бідняки) — 61%, колибаші (халупники) — 17%. У т.ч. на Північній Буковині із 38,1 тис. селянських господарств халупники становили 13%, ті, що мали в користуванні землі до 2 йохів — 19%, 2—5 йохів — 26%, 5—10 йохів — 23%, 10—20 йохів — 12%, зверх 20 йохів — 7%. Заможними можна вважати тих, що мали приблизно 20 і більше йохів землі, зверх 10 голів великої рогатої та іншої худоби, наймали робочу силу.

Селяни продовжували виконувати на користь поміщиків згадані раніше повинності, які все більше зростали і замінялися грошми. Зростали й державні податки. Стара, хоч дещо модернізована реформами Йосифа II феодальна система ставала все більш невідповідною економічним і соціальним потребам часу. Посилення феодального гноблення селян (збільшення панщини, натуральних і грошових повинностей, захоплення великими землевласниками громадських угідь, особливо у гірській частині краю, шарварки та ін.) викликало їхнє невдоволення і різні форми протесту: скарги, відмова виконувати феодальні повинності, домагання переведення поміщицьких селян у стан державних, бо у них були легші повинності та ін.

Окремі невдоволені селяни продовжували вдаватися до збройного опору у вигляді опришківства. На чолі одного із загонів був виходець із с.Довгопілля на Путильщині Онуфрій Бодурак. Проти опришків власті кидали збройні сили, спійманих ватажків катували і прилюдно страчували, але опришківський рух тривав майже до середини XIX ст.

Особливо значним був селянський рух у Русько-Довгопільському околі у 1843-1844 рр. під проводом Лук'яна Кобилиці. Невдоволені здирствами поміщиків (особливо даниною вівцями), селяни 22 громад після неодноразових безрезультатних скарг до цесаря та губернатора Галичини вдалися у листопаді 1843 р. до масової непокори: проганяли панських лісників і стрільців із лісів, не виконували шарварки, складали все нові скарги до властей. Уповноважений від 22 громад селянський заступник Лук'ян

Кобилиця разом з іншими селянськими представниками гідно обстоював перед властями інтереси селян, посилаючись на чинне законодавство, доводив незаконність дій і зловживання з боку місцевих поміщиків. Для придушення виступу було послане військо, яке протягом 3 місяців перебувало на постої і утриманні селян, 220 учасників виступу було покарано киями (по 5—20 ударів) та різками. Л.Кобилицю і 13 найактивніших учасників арештовано, допитано, карано киями і відправлено у в'язницю.

Лук'ян Кобилиця
(робота проф. С.Ліпецького).

Буковинське селянство взяло активну участь у революційних подіях 1848—1849 рр., що охопили всю Австрію, домагаючись скасування панщини та інших феодальних повинностей без викупу, національної рівноправності, повернення гірським жителям захоплених поміщиками лісів і полонин, створення на базі гірських населених пунктів Буковини і Галичини окремого адміністративного округу та ін. Селяни відмовлялися виконувати панщину. 17 квітня 1848 р. цар мусив видати указ про скасування панщини в Галичині, у склад якої входила і Буковина. 9 серпня того ж 1848 р. подібний указ було видано окремо для Буковини.

Під час виборів до австрійського парламенту із 8 депутатів від Буковини було обрано 7 селян. Серед них — і Л.Кобилиця. Буковинські депутати виступали за скасування панщини без викупу. Але консервативна більшість парламенту проголосувала за викуп. Це викликало невдоволення селян, особливо гірської частини краю, яке знову виступило під керівництвом Л.Кобилиці. Він проводив масові збори селян, закликав не виконувати панщизняні та інші повинності, усунути із самоврядування поміщицьких ставлеників шляхом виборів, намовляв до самочинного повернення селянам громадських лісів і пасовиськ. Чимало сільських громад діяли у дусі цих вимог. Крайові власті знову послали у гірські місцевості війська,

добилися від парламенту позбавлення Л.Кобилиці депутатського мандата і віддали наказ про його арешт. Рух придушено збройною силою. У квітні 1850 р. арештовано Л.Кобилицю та його активних сподвижників і доставлено у чернівецьку тюрму, жорстоко побито. Численні уповноважені від багатьох сіл просили звільнити його як батька багатодітної сім'ї, але власті перевели Л. Кобилицю у Гура-Гумору (Пд. Буковина), де він 24 жовтня 1851 р. помер (за деякими даними — отруєний) у віці лише 39 років.

Внаслідок революції 1848—1849 рр. і відповідних реформ на Буковині було скасовано панщину, десятину, пропінację (монопольне право поміщиків на виробництво і збут спиртних напоїв) та інші феодальні повинності і привілеї. В результаті земельної реформи селяни одержали у власність наділи колишньої рустикальної землі, якою вони користувалися до реформи (близько 170 тис. га ріллі і городів, з них 70% — у північних повітах краю), але за викуп. Викупні операції здійснювалися більше ніж 40 років із коштів крайового фонду, що формувався із спеціального крайового податку та кредитів. Завдяки цьому великі землевласники одержали замість 12 млн.фл. викупних платежів зверх 27 млн. та 8 млн.фл. за пропінację. Право ж користування пасовиськами, вигонами, лісами та ін. (сервітуту) селяни повинні були врегулювати з поміщиками шляхом укладення відповідних угод. Сільські громади подали у зв'язку з цим понад 1300 заяв. Через те, що поміщики часто не визнавали права спільного користування в минулому цими угіддями, третина сервітутних справ вирішувалася через суд, тяглися вони по кілька десятиліть, у ході яких селяни здобули порівняно невеликі площі цих угідь (т.зв. «еквіваленти»). У кінці XIX ст. у володінні окремих селян та селянських громад перебувало 237 тис. га пасовиськ і лісів, або лише 39% усіх угідь.

Хоч аграрна реформа була порівняно обмеженою, загалом вона створила сприятливіші умови для розвитку продуктивних сил у краї по шляху вільного підприємництва, ринкових відносин, зростання числа власників землі (з 64,9 тис. на поч. 50-х рр. XIX ст. до 219,5 тис. у 1905 р.) і господарств (з 38,1 тис. у 1847 р. до 109,2 тис. у 1902 р., у т.ч. 68,3 тис. на Пн.Буковині).

Аграрна еволюція у пореформний період відбувалася повільно. Феодальна система не могла зразу ж бути замінена чисто підприємницькою, що базується виключно на товарно-грошових відносинах: селянські господарства — через їх переважно дрібний характер, поміщицькі — через нестачу капіталів, найманих робітників, безгосподарність частини поміщиків, їх не вміння організувати господарювання по-новому. Адже до

скасування панщини прями видатки на сільське господарство вносилися в основному (до 4/5) селянами, решта (1/5) — поміщиками. Частина селян, боячись, що після реформи 1848 р. на їхню одержану землю знову може відновитися власність поміщиків, продали її за низьку ціну — 10-15 фл. за морг (1 морг=0,57 га), хоч через кілька років ціна на землю зросла у 5-10 разів. Звільнені від панщини селяни у перші пореформні роки не хотіли йти на роботу до своїх вчорашніх гнобителів навіть за плату. Тому частина поміщицьких земель залишалася необробленою, урожай — незібраним. Господарства великих землевласників переживали кризу перехідного періоду, що тривала приблизно до середини 60-х років XIX ст.

Аграрна реформа не внесла значних змін у розподіл землі між поміщиками і селянами. Поміщики зберегли повністю свою колишню домінуючу власність і в значній мірі — колишні угіддя спільного користування (сервітути). Селяни стали власниками лише колишніх рустикальних наділів, переважно дрібних, і частково — громадських угідь. Найбільш характерною особливістю аграрних відносин на Буковині було абсолютне переважання дрібних малоземельних господарств. Так, у 1856 р. на Північній Буковині з 41,1 тис. селянських господарств такі, що мали до 5 йохів землі, становили 63%, 5-10 йохів — 25%, 10—20 йохів — 10%, зверх 20 йохів — 2%. На середину 60-х років XIX ст. великим землевласникам Буковини належало 611 тис. га землі (59%), селянам — 417,5 тис. га (40%), решту становила неоподаткована земля.

Внаслідок купівлі-продажу поміщицьке землеволодіння дещо скорочувалося, землеволодіння релігійного фонду залишалося в основному таким же, бо уряд забороняв продавати землю цього фонду. Число селянських господарств зростало, але в основному не за рахунок парцеляції поміщицьких маєтків, а в результаті поділу селянської спадщини. У 1902 р. із 109,2 тис. господарств усієї Буковини такі, що мали до 2 га землі, становили 56,6%, 2—5 га — 28,7%, 5—10 га — 9,4%, 10—100 га — 4,8%, зверх 100 га — 0,5%, у т.ч. на Північній Буковині відповідно: 60%, 27,1%, 8,5%, 4% і 0,4%.

У кінці XIX ст. поміщикам і релігійному фонду Буковини належало 520,4 тис. га землі (49,8%), селянам — 484,5 тис. га (46,4%), решту — 39,4 тис. га (2,8%) — городянам, державі та ін. У тому числі 356 господарствам розміром понад 100 га у північних повітах Буковини належало 215 тис. га (43,5%), а 68 тис. селянських господарств — 262 тис. га (52,9%). На одне велике господарство розміром понад 100 га припадало у 1898 р. в середньому 740 га, на одне дрібне (від 0 до 100 га) — 2,1 га. З усіх 150 найбільших приватних маєтків у 1910 р. 50 належали полякам, 48 — румунам, 50 — євреям.

Більшість приватних маєтків (у 70-х рр. XIX ст. — бл. 70%, 1914 р. — 75%) і всі маєтки релігійного фонду здавалися в оренду на строк 6–12 років. Серед орендарів фахівців сільського господарства було порівняно мало, це були типові комерсанти, що нажили капітали на торговельохварських операціях. Через обмеженість сфери капіталовкладень (промисловість була розвинута слабо) вони вкладали їх у оренду маєтків. Значна частина з них дбала, у першу чергу, про одержання за час оренди максимального власного прибутку, а не про підвищення рівня агрокультури.

Гостре безземелля і малоземелля значної частини селян змушувало останніх брати у великих землевласників і орендарів ділянки землі в користування за 1/3, а то й 1/4 урожаю. Частина таких селян через грошову скруту вдавалася до поміщиків за грошовими і натуральними завдатками під майбутню роботу, зобов'язуючись відробити у них за це відповідну кількість днів. Були й інші форми кабальних відробітків, переважно за низьку денну плату. Так складалася відробіткова система, яка існувала кілька пореформних десятиліть, згодом співіснувала з системою вільного наймання. Остання поступово витісняла відробітки. У 1869 р. у північних повітах краю у сільському господарстві працювало за найманою системою 128 тис. осіб. У наступні роки це число зростало. У 1902 р. із заробітками було зв'язано 72% усіх селянських господарств, найману працю використовували на Буковині 9418 господарств (8,6%, у т.ч. у північних повітах — 5,6 тис.), у яких працювало 12,5 тис. постійних наймитів, 50,2 тис. поденників, а також десятки тисяч селян, що наймалися несистематично, 3–5 тисяч галицьких заробітчан. Серед усіх 295,8 тис. працюючих у сільському господарстві Буковини у 1902 р. 12% становили підлітки до 16 років.

У зв'язку з такими істотними соціальними контрастами різні за заможністю господарства розвивалися неоднаковими темпами: великі — більш успішно, дрібні — із значним напруженням фізичних сил та матеріальних ресурсів.

Нова епоха ринкових відносин вимагала більше продукції, дешевої і високоякісної. Це спонукало власників до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, певних прогресивних зрушень. Так, у рільництві у великих і почасти середніх господарствах застосовується глибока, а інколи і подвійна оранка, багатопільні (до 9 полів) плодозмінні сівозміни, започатковані у маєтках релігійного фонду, а згодом у поміщиків і німецьких колоністів. Використовуються кращі сорти насіння (лише протягом 1902–1911 рр. його завезено через «Раду крайової агрокультури» понад 10 тис. ц), краще угноюється земля, з кінця XIX ст. починають

вноситися в ґрунт штучні добрива (у 1902—1911 р. при посередництві тієї ж Ради їх завезено понад 30 тис. ц), здійснюються меліоративні роботи (на 1903 р. було виготовлено документацію на проведення дренажу на площі 3 тис. га, у 1908 р. — на площі 5,6 тис. га), вапнування ґрунту. Все ширше використовуються сільськогосподарські машини, досконалий інвентар: молотарки, жнивирки, косарки, грабарки, віялки, універсальні кількालемішні плуги, сівалки, котки, з'являються локомотиви, трактори. Застосовуються також викопувачі коренеплідів, преси для сіна і соломи, коренерізки, запарювачі кормів, соломорізки, лушниці, сепаратори та ін. У 1902 р. машини і досконалий інвентар застосовували на Буковині 13,5 тис. господарств (12,3%, у т.ч. на Північній Буковині — 14,7 %). Щоправда, у більшості з них машини приводилися в дію мускульною силою людей, частково — тварин, вітру, води і в незначній мірі — пари, електрики, двигунів внутрішнього згорання. Існували магазини з продажу сільгосптехніки і майстерні з їх ремонту, проводилися показові експерименти з машинами в дії.

Більш прагматичними колами великих землевласників у 1851 р. створено «Товариство крайової агрокультури» (з 1901 р. — «Рада крайової агрокультури»), яке у наступні десятиліття відіграло важливу роль у впровадженні наукових і технічних досягнень у сільське господарство краю. За ініціативою «Товариства» і його філій на місцях, при його сприянні і домаганнях з державного і крайового бюджетів виділялися субвенції і пільгові кредити, на які завозилися і поширювалися в краї кращі сорти насіння, особливо нових культур (цукрових буряків, конюшини, люцерни та ін), створено дослідні школи садівництва і овочівництва, доставлялися і розподілялися по краю більш продуктивні породи худоби (по 90—100 плідників щороку), закупавалися, довозилися в край досконали на той час сільгоспмашини та інвентар, мінеральні добрива і збувалися на пільгових умовах, організовувалися у різних зонах численні агротехнічні і зооветеринарні експерименти, створювалися т.зв. зразкові господарства, поширювалися сільськогосподарські знання шляхом заснування разом із крайовими властями відповідних шкіл, курсів, проведення лекцій і бесід т.зв. «мандрівними вчителями», через пресу, літературу, влаштовувалися крайові сільськогосподарські виставки з преміюванням переможців, приймалися крайові закони щодо розвитку і захисту сільського господарства та ін.

Зокрема, завдяки 20-річному клопотанню «Товариства крайової агрокультури» у 1871 р. у Чернівцях створено крайову середню сільськогосподарську школу з трирічним строком навчання німецькою викладавою мовою. Школа мала своїм завданням готувати спеціалістів —

старших економістів — господарників чи управлінців, викладачів сільськогосподарських дисциплін, управителів для великих і малих маєтків (власних чи за найманням), орендарів. Число учнів у ній зросло з 16 у 1886—87 н.р. до майже 100 у 1896—97 н.р. (37 німців, у т.ч. 21 єврей, 20 поляків, 9 румунів, 8 українців, 1 чех).

Школа давала ґрунтовні знання з багатьох галузей знань: фізики, хімії, ботаніки, математики, ґрунтознавства, рослинництва, тваринництва, птахівництва, агротехніки, рибальства, бджільництва, метеорології, кліматології, будівельної справи, переробки сільгоспсировини, історії, географії, літератури, мови та ін. Школа мала добру навчальну базу: 30 га землі (у т.ч. 21 га ріллі), ферму, хімічну лабораторію, насінневу, метеорологічну та інші станції, садівничі шкільки та ін., де учні здобували ґрунтовну практичну підготовку. Тут проводилися значні науково-дослідні експерименти у галузі насінництва, садівництва, селекції тварин, видавалися практичні рекомендації, публікувалися наукові праці, популярні брошури.

Із 1897 р. у Кіцмані та Радівцях почали діяти дворічні нижчі рільничі школи, у які набирали сільських юнаків по закінченні початкової школи. Навчання велось рідною мовою, вивчалися основи знань з агробіології, зооветеринарії, агротехніки, механізації, економіки, законодавства, географії, математики, історії, краєзнавства, релігії, рідної та німецької мов, музики й співів. Школи мали добру виробничу базу (поля, ферми, інвентар), де учні проходили практику з тим, щоб вміти вести раціонально господарство у себе чи службовцями у маєтках поміщиків.

Сприяла поширенню сільськогосподарських знань серед населення краю і місцева преса - німецька, українська, румунська, польська, зокрема газети «Селянин», «Хлібороб», «Народне Богатство», «Добрі ради», «*Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter*» («Буковинська сільськогосподарська газета»), «*Mitteilungen des Vereines für Landeskultur*» («Вісті Товариства крайової агрокультури») та ін. Всього у 1908 р. на Буковині виходило 56 сільськогосподарських газет і журналів, у яких публікувалося багато науково-просвітних матеріалів, порад, рекомендацій на сільськогосподарські теми.

Зазначені заходи, з одного боку, і всезростаючий попит неземлеробського населення на сільгосппродукцію, з другого, мали своїм наслідком дальше пристосування рільництва до потреб ринку: змінювалися пропорції сільгоспугідь, зростали посіви під більш «торговельними» культурами і т. п. Зокрема, якщо у 1819—1823 рр. з усієї площі краю 1044,3 тис. га під ріллею щороку було 180,3 тис. га, або 17% усієї площі, під луками — 176,4 тис. га (17%), пасовиськами — 143,1 тис. га (14%), лісом — 476 тис.

га (46%), то у 1913 р. — відповідно: 314 тис. га (30%), 128 тис. га (12%), 80 тис. га (8%), 445 тис. га (43%). Отже, істотним було зростання ріллі (у 1,7 раза). Але воно відбувалося завдяки розорюванню луків, пасовиськ, викорчовуванню лісів. 70% ріллі зосереджувалося у Пн. Буковині.

Змінювалася і структура посівних площ. Якщо у середині XVIII ст. абсолютно переважала така продовольча культура, як кукурудза, і навіть у середині XIX ст. вона ще становила 3/5 усієї ріллі, а з технічних — коноплі та льон для домашніх потреб, то з часом розширювалися площі під пшеницею, картоплею, кормовими і технічними культурами. Так, у 1869-1879 рр. середньорічні площі під пшеницею становили на Буковині 16000 га (або 6% усієї ріллі), під житом — 30000 га (11%), ячменем — 37000 га (14%), вівсом — 36000 га (14%), кукурудзою — 78000 га (30%), бобовими — 2000 га (1%), льоном і коноплями — 4000 га (2%), картоплею — 19000 га (8%), багаторічними травами — 11000 га (4%), а у 1903-1913 рр. — відповідно 21000 га (7%), 28000 га (9%), 30000 га (10%), 45000 га (15%), 68000 га (22%), 12000 га (4%), 7000 га (3%), 32000 (11%), 39000 (13%). Крім того, з'явилися посіви цукрових буряків — 2600 га (1%), кормових коренеплодів — 5000 га (5%). Отже, зростали площі під пшеницею, вівсом, бобовими, технічними, картоплею, кормовими культурами і водночас скорочувалися площі під житом, кукурудзою, ячменем, що було свідченням раціоналізації посівних площ.

Внаслідок певного прогресу у землеробстві дещо зросла врожайність сільськогосподарських культур, по деяких з них Буковина наблизилася або й вийшла вперед у порівнянні з австрійською частиною габсбурзької монархії. Так, середня врожайність пшениці зросла на Буковині з 10,8 ц у 1886—1895 рр. до 14,8 ц (+38%) у 1903—1912 рр., жита — відповідно з 8,9 до 12,7 ц (+42%), ячменю — з 11,5 до 13,5 ц (+20%), вівса — з 7,5 ц до 13,5 ц (+70%), кукурудзи — знизилася з 12,5 ц до 12,2 ц (—1,6%). Для порівняння вкажемо, що по австрійській частині монархії урожайність цих же культур зросла за ці роки: пшениці — з 8,9 ц до 13,3 ц (+19,4%), жита — з 9,9 до 13 ц (+25,3%), ячменю — з 11,1 до 14 ц (+21,6%), вівса — з 8,9 до 11,5 ц (+21,5%), кукурудзи — зменшилася з 12,4 до 12,1 ц (2,4%). Щоправда, Буковина відставала за урожайністю лише від таких провінцій, як Нижня Австрія, Чехія і Моравія, тобто найбільш розвинених.

Помітне зростання врожайності сільгоспкультур, як і зростання посівних площ обумовили істотний ріст валових зборів урожаю. Якщо у 1862—1871 рр. на Буковині було зібрано щороку в середньому пшениці — 87 тис. ц, жита — 289, вівса — 326, кукурудзи — 828, бобових — 19, картоплі — 2308 тис. ц, то у 1903—1912 рр. — відповідно щороку: пшениці — 313,

жита — 354, ячменю — 405, вівса — 595, кукурудзи — 3047, картоплі — 3047 тис. ц, тобто, за півстоліття збір зернових зріс у 1,9 раза, а картоплі — у 1,3 раза. Це сприяло тому, що при порівняно значному зростанні неземлеробського населення, а, отже, і рості попиту на продовольство й сільгоспспривину ціни на сільськогосподарську продукцію зростали помірно. Так, у 1880 і 1912 рр. вони відповідно становили у кронах за 1 ц: пшениця — 21 і 22,3 (+6%), жито — 18,7 і 18,36 (-1,9%), ячмінь — 13,5 і 18,62 (+37%), овес — 10,6 і 18,64 (+76%), кукурудза — 11 і 16,1 (+46%). Загальні доходи від землеробства зросли з 6,3 млн. крон у 1901 р. до 9,2 млн. крон у 1911 р. (в 1,5 раза), а земельний податок — з 803,4 тис. крон до 915,2 тис. крон (+14%).

З інших галузей землеробства слід виділити овочівництво, яке практично розвивалося в усьому краї, крім гірської частини (цибуля, часник, капуста, огірки, редиска, у меншій кількості — томати, столові буряки, морква, топінамбур та ін.). Але найбільш інтенсивно розвивалося овочівництво у містах, передмістях, навколишніх приміських селах та у господарствах німецьких колоністів.

Садівництво в австрійській частині Буковини спочатку було розвинуте у незначних масштабах, зокрема у межиріччі Дністра і Сучави, в долині Черемошу, на півдні краю в окремих поміщицьких і селянських господарствах. Вирощувалися, в основному, сливи і яблуні, частково — інші фруктові дерева (у 1870 р. із 600 тис. фруктових дерев більшість становила слива). У більшості селянських господарств через малоземелля садівництво обмежувалося кількома фруктовими деревами (не завжди сортовими) біля домівок, а тому не мало у них скільки-небудь помітного економічного значення.

Найбільше садівництво було поширене у липованських селах і хуторах (Біла Криниця, Климівці, Вовчинець, Липовани та ін.), в окремих українських і румунських селах (Топорівці, Костинці, Розтоки, Треблешти, Балачана та ін.). Деяку роль у поліпшенні стану садівництва відіграла школа садівництва у Жучці під Чернівцями. У 1891 р. тут вирощувалися на продаж саджанці яблунь 38 сортів, груш — 36, персиків — 10, вишень — 16, слив і аличі — 10 сортів. З часом садівництво розширилося, особливо у великих господарствах. Лише за 1875—1898 рр. площі під садами зросли з 3775 га до 8078 га, або у 2,2 раза, а валовий збір фруктів — з 89,4 тис. ц у 1878 р. до 121 тис. ц у 1912 р. Середній урожай фруктів у 1900—1912 рр. становив 94 тис. ц. Переробка фруктів була незначною: частково вироблявся сік, частково — сухофрукти, із слив — повидло і горілка (сливовиця).

Виноградарство на Буковині було розвинуте слабо, зосереджувалося, в основному, у південній частині краю. Слабкий його розвиток пояснював-

ся, по-перше, значним ввозом дешевого вина з Молдавського князівства (згодом — Румунії), а, по-друге — хронічними хворобами винограду (філоксери), що знищували його. Площі під виноградниками були незначними: 50 га у 1851 р., 97 га у 1897 р., 90 га у 1912 р. Середній валовий збір коливався у 70-х рр. XIX ст. у межах 460 ц у 90-х рр. — 500—800 ц. Місцевий виноград споживався в краї в основному у гронах, частково вивозився у Відень, але Буковина більше завозила винограду з Румунії (у 1897 р. — 4,8 тис. ц).

Певні зрушення відбулися і в галузі тваринництва. Розвиток міст, зростання неземлеробського населення потребували все більше тваринницької м'ясо-молочної продукції, ремісничо-мануфактурне і промислове виробництво — сировини (шкір, вовни, шерсті, щетини, смушків),

рільництво — тяглової сили (волів, коней) і удобрення (гною). З другого боку, аграрна криза спонукала сільських виробників шукати виходу в розвитку торговельного тваринництва.

Тривалий час на Буковині не було потреби всерйоз займатися поліпшенням

Стіна.

тваринницького стада, бо десятки тисяч голів худоби завозилися в край щороку з Румунії та Російської імперії (України і Бессарабії). На домагання австрійських (у т.ч. і буковинських) поміщиків, що не хотіли конкуренції закордонної худоби, в Австрії у 1880 р. прийнято закон про заборону ввозу худоби з Російської імперії та Румунії (під приводом епізоотії). Щоб покрити таке різке скорочення худоби (16—20 тис. голів великої рогатої худоби (врх) щороку), необхідно було значно поліпшити племінну справу і розширити кормову базу. З цієї метою малопродуктивна сіра степова подільська порода врх ще з 30-х років XIX ст. почала схрещуватися з довізною цаллертальською породою, у другій половині XIX ст. — з довізними продуктивнішими биками бернської, швейцарської, тирольської, симентальської, голландської, мюрцтальської порід, порід алгоер, пінцгау, куглендер, шартер та ін., що давало можливість поліпшити тваринницьке стадо. У 1895 р. прийнято крайовий закон про поліпшення племінної справи в краї щодо врх, взято великий (200 тис. фл.) кредит для купівлі і завозу щороку до 100 і більше племінних бугаїв, засновано по всьому краю сітку злучних пунктів (1882 р. їх було в краї 53, 1896 р. — 104). В результаті посилення уваги до цієї справи у 1904 р. у рівнинній

і передгірній частинах краю породи худоби становили: бернська — 40%, пінцгау — 25%, симентальська — 10%, інші — 25%.

У якісному поліпшенні поголів'я коней важливу роль відігравав Радівецький кінний завод — один з найбільших в Австрії, де вирощували коні англійської, арабської та інших порід, створювалися злучні пункти коней (1911 р. — 27), що значно покращувало породність коней у краї.

Для поліпшення племінного стада свиней з 60-х рр. XIX ст. закуповувалися і завозилися хряки спочатку угорської, молдавської, а з 70-х років — англійської чистокровної йоркширської, ланкаширської порід, а також порід лінкольн, фрізо (1891—1898 рр. — майже 140 голів щороку) і передавалися на місцеві злучні пункти, де вони схрещувалися з місцевою породою свиней. У галузі племінної роботи у вівчарстві теж завозилися породисті тварини мериносової, бергомоської, фрізької, англійської м'ясної, цигейської іранської каракулевої порід, а також кращі породи з Російської імперії, Румунії та ін. Для поліпшення поголів'я птиці завозилися кури кохінкінської, польської, брахмапутрської, падуанської порід, а також породи плімут, гуси — тулонської, італійської, угорської і японської порід, качки — пекінської та інших порід.

Ці заходи сприяли тому, що поголів'я худоби і птиці в краї зростало не тільки кількісно, але і якісно. Так, поголів'я врх становило в краї у 1786 р. 108 тис. шт., 1851 р. — 157 тис. шт., 1886 р. — 321 тис. шт., 1910 р. — 228 тис. шт (у т.ч. на Північній Буковині — 124 тис. шт.). Деяке скорочення поголів'я врх у кінці XIX — на початку XX ст. пояснювалося в основному скороченням пасовиськ, заміною у невеликих селянських господарствах через труднощі утримання великої рогатої худоби дрібною (вівцями, свиньми), волів — кіньми заборонаю ввозу худоби з-за кордону.

Кількість коней зросла з 15,5 тис. у 1786 р. до 31 тис. у 1851 р. і 70 тис. у 1910 р. (у т.ч. на Північній Буковині — 36 тис.). Такий істотний ріст поголів'я коней пояснювався прагненням багатьох, навіть малозаможних селян утримувати коней не тільки для потреб власного господарства, але й для того, щоб іти на заробітки з конем, які оплачувалися значно вище, ніж без коня. Поголів'я овець в краї становило у 1786 р. 129 тис. шт., 1851 р. — 190 тис. і 1910 р. — 190 тис. (у т.ч. на Північній Буковині — 79 тис.шт). Утримання поголів'я овець у 1851—1910 рр. на одному рівні пояснювалося, в основному, розорюванням і скороченням площ під пасовиськами. Поголів'я свиней зросло з 110 тис. шт. у 1851 р. до 219 тис. шт. у 1910 р. (у т.ч. на Північній Буковині — 131 тис.).

Більшість худоби, за переписами, числилася у селянських господарствах. Так, у повітах північної частини Буковини у 1890 р. поміщикам належало 16% врх, 8% овець, 7% свиней, у цілому — 13% усього

поголов'я худоби. Всі поміщицькі господарства мали коней, більше 90% — мали врх. Серед селянських господарств коней мали 1/3, врх — 2/3 і т.д. До того ж у селянських господарствах з числа врх утримувався здебільшого молодняк, який спродувався, у т.ч. у поміщицькі господарства на відгодівлю.

Тваринництво все більше набирало торговельного характеру. Продовжувалася відгодівля на продаж «великих буковинських волів» (вагою до 1000 і більше кг) при гуральнях т.зв. бардою: 1851 р. — 5,7 тис. шт., 1862—1871 рр. — 5—10 тис. голів щороку, у 90-ті роки — 9—10 тис., 1910 р. — 10,4 тис. При кожній гуральні відгодовувалося одночасно від 200 до 600 голів врх. При цьому для відгодівлі скуповувався молодняк як у місцевих, так і закордонних продуцентів худоби (Бессарабії, України, Румунії, Угорщини, Сербії), особливо до 80-х років XIX ст. Крім «рідкої» відгодівлі при гуральнях, була ще й «суха відгодівля» у поміщицьких маєтках (у кінці XIX ст. — у 36 господарствах), де щороку відгодовувалося майже 4 тис. волів, для чого використовувалося 120 тис. ц картоплі, 12 тис. ц кукурудзи та ячменю. Отже, разом відгодовувалося у 90-ті роки до 14 тис. волів, з них не менше 4/5 — у північних повітах краю. Вирощувалися на забій також свині, вівці. Щоправда, першочергова увага до відгодівлі м'ясної худоби і тяглової сили частково відсувала на задній план молочне господарство.

У більшості господарств, особливо селянських, вирощувалася значна кількість птиці — у 1857 р. — 525 тис. шт., 1904 р. — зверх 1 млн. шт., 1910 р. — 1,4 млн. шт., у т.ч. у північній частині краю — 1,1 млн., шт.

В окремих маєтках поміщиків і релігійного фонду були розвинуті рибальство, бджільництво, шовківництво. Так, у кінці XVIII ст. в краї існувало понад 100 великих ставів загальною площею більше 3 тис. йохів, у яких виловлювалося від 1 тис. до 3,5 тис. ц риби. На початку XIX ст. у володіннях релігійного фонду у Кіцмані, Суховерхові, Лашківці були ставки загальною площею 240 йохів. Однак внаслідок повеней, руйнування гребель, а також розширення площ під луками до 1871 р. у всьому краї залишилося ставків загальною площею до 350 йохів. У них та у ріках Буковини виловлювалося близько 2,5 тис. ц риби. Її не вистачало, тому щороку довозилося ще 7 тис. ц риби.

У 1897—1899 рр. у згаданих маєтках релігійного фонду за останнім словом науки у галузі ставкового господарства було відновлено 32 ставки загальною площею 150 га, у яких у 1901—1904 рр. виловлювали щороку в середньому 225 ц риби (дзеркального коропа, а також линів, форелі, судака, японського коропа, окуня та ін.). Крім того, у володіннях релігійного фонду у гірській частині краю було створено 5 форельних

ставків. Великі рибні ставкові господарства існували також у поміщицьких маєтках у Чорнівці (29 га), Заставні (104 га), Ставчанах (105 га), Веренчанці (140 га), Оршівцях та ін. селах. У краї, де переважало православне населення, яке протягом 194 днів на рік дотримувалося постів, вилов і споживання риби мало досить важливе значення.

Бджільництво у краї тривалий час велося у вигляді бортництва, згодом почали застосовувати примітивні вулики у вигляді колод (дупляки), яких у 1851 р. нараховувалося близько 50 тис. шт. - переважно у липованів, сільського духовенства, службовців державних маєтків релігійного фонду, у деякої частини селян. Медом і воском торгували, в основному, липовани. Згодом з'являються рамкові вулики, які заміняли кілька колод. У кращі роки один вулик давав прибутку до 25 фл. в рік, у гірші — до 5 фл. Кількість пасік і вуликів та їхня продуктивність різко коливалися. У 1861 р. в краї нараховувалося 21 тис. вуликів (зібрано 1,9 тис. ц меду і воску), 1878 р. — 25 тис. (зібрано 180 ц меду і 64 — воску), 1900 р. — 18 тис. (зібрано 180 ц меду і 60 ц воску), 1910 р. — 32 тис. вуликів. Загалом, бджільництво мало підпорядковане значення у сільському господарстві.

Розвиток різних галузей сільського господарства краю вимагав все більше грошового капіталу. Тому з кожним пореформним десятиліттям все більшу роль у цій галузі відігравали банки. Тут діяли філії позакрайових банків: Галицького іпотечного (з 1869 р.), Галицького рустикального (1871 р.), Австрійського національного (1874 р.), (з 1878 р. — Австро-Угорського), центрального банку чеських ощадних кас у Празі (1909 р.), Англо-Австрійського (1910 р.), Віденського об'єднання банків (1911 р.) та ін. Діяли і крайові банки: Буковинська ощадна каса (з 1860 р.), Буковинський задатковий банк (1870 р.), Буковинський кредитний земельний банк (1882 р.), Крайовий банк (1905 р.). Здійснював кредитні операції Православний релігійний фонд Буковини, а також понад 500 різних спілкових кас. Їхні активи зростали. Так, у «Буковинському земельно-кредитному банку» вони становили у 1882 р. 860 тис. крон, а у 1905 р. — 41 млн. крон.

Власники великих господарств, частина заможних селян брали кредити на розвиток рільництва, тваринництва, розвиток переробної промисловості (купівля машин, інвентаря, худоби кращих порід, сортового насіння, штучних добрив, проведення меліорації), на сплату попередніх боргів, а то й на споживчі, інколи марнотратні цілі. Так, у 1904 р. іпотечним кредитом користувалося 82% усіх табулярних маєтків, а сума іпотеки становила 37 млн. крон. Внаслідок фінансового банкрутства деякі маєтки повністю чи частково попадали під продаж з аукціону. Певна частина селян користувалася кредитом Галицького Рустикального

банку, інших банків, але внаслідок недосвідченості у цій справі, високих процентів, неможливості своєчасно погасити позику потрапляли у скрутне становище, їхні господарства спродувалися шляхом ліцитації. Якщо у 1875 р. в краї відбулося 253 літації, то у 1900—1908 рр. по 720 щороку, з них 60% площею до 5 га кожна. У 1905 р. було створено Крайовий банк Буковини, який мав своєю метою надавати селянам та їх спілкам дешевий кредит — під 7—8%. У 1913 р. було закладено 54,2 тис. га селянської землі на 0,4 млн. крон і 900 будинків.

Через те, що власникам дрібних селянських господарств складно було одержати невеликі суми кредиту у великих банках, вони ще довгий час користувалися кабальним лихварським кредитом, сплачуючи за нього від 50 до 300 процентів. Лихварство проявлялося у різних формах і носило масовий характер. Це істотно підривало фінансово-економічну спроможність частини селянських господарств, зокрема невеликих. Тому селяни з 80-х років XIX ст. починають об'єднуватися у різні спілки, створювати свої ощадно-позичкові сільські каси (т.зв. «райфайзенки»). Їх число зросло з 33 у 1900 р. до 385 у 1909 р. Виникали й постачально-збутові, деякі виробничі товариства (всього їх у 1911 р. було 71). За національною приналежністю їх членів всі вони почали об'єднуватися у крайові союзи. Зокрема, у 1902 р. виникли «Центральний союз румунських сільськогосподарських товариств» і «Німецький союз хліборобських спілок», у 1903 р. — український союз «Селянська каса», у 1905 р. — москвофільський «Русько-народный союз райфайзенских касс». Наприклад, у «Селянську касу» в 1908 р. входило 149 сільських кас, 6 споживчих та ряд інших товариств. Сільські кооперативні спілки, каси сприяли обмеженню лихварства, поширенню більш цивілізованих форм кредиту, торгівлі, обміну. Однак внаслідок погіршення фінансового становища їхня діяльність перед Першою світовою війною була обмежена. Крайовий сейм для їхньої санації змушений був вишукувати значні суми кредиту.

Одночасно із значними зрушеннями у сільському господарстві Буковини другої половини XIX — поч. XX ст. слід вказати і на ті фактори, які гальмували цей розвиток. Не застосовувалися всюди правильні сівозмінні: у заможних господарствах сіялось підряд роками те, що користується найбільшим попитом, у дрібних — кукурудза як основна продовольча культура. Запровадженню правильних сівозмін перешкоджала консервативна традиція в краї: восени і навесні перетворювати поля у пасовиська. Багато орендарів маєтків дбали, у першу чергу, про свої прибутки, а не про піднесення сільського господарства, не вкладали в нього значних капіталів, не вносили достатню кількість добрив. Несприятливими були

податкова, тарифна і почасти митна політика уряду, постійними були брак дешевого кредиту, поширення лихварства. Слабкою була база сільськогосподарського машинобудування, штучних добрив, негативний вплив мало також переважання у більшості селянських господарств примітивних малопродуктивних знарядь праці, високі ціни на привозні машини і добрива, недостатнє угноєння ґрунту через брак великої рогатої худоби у дрібних господарствах, дальноземелля, використання гною для опалювання селянських осель.

Утруднювала землеробство надмірна роздробленість землеволодінь на дрібні нивки, розкидані у різних місцях, що відбувалося, в основному, внаслідок поділу батьківської спадщини між нащадками. Адже ділили (по справедливості) кожне батьківське поле різної якості на відповідні частки (парцели), потім при новому поділі між наступними поколіннями наставало нове дроблення, внаслідок чого окремі нивки ставали неймовірно вузькими. Якщо у 1883 р. на Буковині було 916 тис. парцел, то у 1893 р. — 976 тис., 1903 р. — 1078 тис., 1912 р. — 1233 тис. парцел (на якихось 110 тис. господарств). Малоземелля і безземелля нерідко породжували між нащадками чвари, ворожнечу, які часто супроводжувалися судовими процесами, а інколи закінчувалися трагічно, про що повідала світу буковинська письменниця О.Кобилянська у повісті «Земля».

Розширення посівних площ велося у значній мірі за рахунок скорочення лук і пасовиськ, що обмежувало можливість випасу селянської худоби. Це змушувало сільські громади лишати надовго поля восени і навесні під пасовиська, що утруднювало, а то й унеможливило зяблеву оранку, осінні посіви і утримання озимини у доброму стані. Внаслідок переважання низької агротехніки у багатьох господарствах загалом родюча буковинська земля давала відносно нижчий прибуток. У 70-80-ті роки XIX ст. кадастровий прибуток одного гектара землі на Буковині становив 1,81 гюльдена, а у Моравії — 7,32, Нижній Австрії — 6,56, Богемії — 6,02, Верхній Австрії — 5,96, Сілезії — 4,63, Штірії — 3,54, а по імперії — 3,72 гюльд. Пізніше цей розрив скорочувався, але все ж залишався значним. Все це поряд з обмеженістю землеробства у гірській частині краю зумовлювало недостатню забезпеченість Буковини сільськогосподарською продукцією власного виробництва. Через те вона змушена була довозити кукурудзи (в основному з Бессарабії та Румунії) до 40% від споживання.

Скотарство велося у значній частині дрібних господарств примітивно, нерідко без приміщень, з використанням низькопородної худоби. Посилений вивіз із краю кращої худоби, особливо молодняка, призводив до того, що в краї залишалася худоба гіршої якості, у т.ч. й на розплід. Частина орендарів маєтків всупереч угодам оренди утримувала мінімальну кількість худоби. Дошкуляли й часті епідемії, що супроводжувалися

помітним падежом худоби.

Негативно позначалися на стані сільського господарства різні стихійні лиха: посухи, повені, градобиття, знищення врожаю шкідниками і хворобами, пожежі. При цьому більшість дрібних власників майже не діставала відшкодування, бо їхні господарства не були застраховані. Особливо важким був 1866 рік, коли внаслідок посухи і неврожаю 1865 р. валовий збір зернових становив ледве 9% зборів звичайного року. Край охопив страшний голод, від якого померло 5823 осіб, а від голодної дистрофії у наступні роки — ще понад 3 тис. осіб.

Великим тягарем для селянства, як і всього краю, були війни, що велися на території Австрії чи суміжних країн вони, супроводжувалися відривом чоловічого населення від господарств, а то й загибеллю на фронтах, додатковими видатками на військо, його квартирування, ростом податків на воєнні потреби.

Негативно впливала на сільське господарство і загальноавстрійська аграрна криза, що почалася з середини 70-х років XIX ст. і продовжувалася до кінця століття. Мало допомагала й підготовка крайовою сільськогосподарською школою кваліфікованих спеціалістів, бо більшість з них не працювала в краї за фахом або виїжджала за його межі. Давалися ознаки й загальний низький освітній рівень селян, деякий їх консерватизм, скептичне ставлення до різних прогресивних нововведень, які важко було використати у малоземельних господарствах.

Матеріальне становище більшої частини селянства було важким. Заробітки у сільському господарстві для тих, що наймалися, були порівняно невисокі — від 0,4 до 1 крони, рідше — до 2 крон в день. Тривалість робочого дня коливалася від 12 до 15 і більше годин. При так званих «співках» селяни обробляли кукурудзу за 1/4 — 1/3 урожаю, жали хліб за 12—13-й, рідше — за 10—11-й сніп. Вищим був заробіток селян з конем — 5—8 крон у день. Але таких заробітчани було мало.

На ґрунті невдоволення умовами праці і її оплати виникали соціальні конфлікти, зокрема, у вигляді аграрних страйків, що почалися з 1897 р. Всього до Першої світової війни їх виникло в краї понад 30, у яких брало участь до 7 тис. осіб. Їх учасники вимагали, в основному, підвищення платні, поліпшення умов праці. Спочатку ці вимоги здебільшого ігнорувалися роботодавцями, з часом конфліктуючі сторони йшли на взаємні компроміси.

Частина селян шукала заробітків за межами краю — в основному у Бессарабії, Румунії, на півдні України, згодом — у Німеччині, Канаді, США, Аргентині, Бразилії та інших країнах. Поряд із заробітчанською еміграцією мала місце і переселенська. У пошуках кращої долі тисячі

селянських родин покинули рідну землю і переселилися за океан. За офіційними даними, за 1891—1910 рр. з Буковини емігрувало майже 50 тис. осіб. Важкою працею вони прагнули поліпшити своє життя і своїх нащадків на новій батьківщині.

На Хотинщині, що з 1812 р. ввійшла до складу Російської імперії, теж вживалися заходи для стабілізації становища і відбудови господарства після війни 1806—1812 рр. Згідно з тимчасовими правилами управління Бессарабською областю від 31.07.1812 р., для жителів на 3 роки вводилися пільги по сплаті податків. За царським рескриптом від 23.08.1813 р. населення звільнялося на невизначений термін від рекрутчини. Ці пільги були підтвержені рескриптом від 1.04.1816 р. Незважаючи на гнобительську національну політику царизму в майбутньому, українське населення Хотинщини, яке тут переважало (крім східної кінцевої частини), дістало можливість об'єднатися із задністрянськими українцями, що об'єктивно сприяло утвердженню їхньої національної свідомості, єдності з усім українським народом, консолідації в єдину українську націю.

Землі колишньої Хотинської райї оголошувалися власністю казни і роздавалися місцевим боярам (їх було порівняно небагато), розбагатілим під час війни чиновникам і їх клієнтам, що дістали маєтки збіглих бояр, а також російським поміщикам, генералам, царським сановникам. Згідно з статутом утвореної Бессарабської області 1818 р., місцеві поміщики одержували російське дворянство, звільнялися від податків, за ними закріплювалися землі. Дрібні поміщики (мазилі, рупташі) у 1847 р. були прирівняні у правах до дворян. Резеші визнані як вільні селяни.

На Хотинщині, як і в усій Бессарабії, кріпацтва у класичному розумінні не було. Кріпаками були тільки цигани. Селяни (царани), як і при молдавських господарях, виконували феодалні повинності на користь поміщиків тільки у зв'язку з користуванням їхньою землею: вони мусили вносити десятину від врожаю, скосити фальчу (1,03 га) сіножаті, сплатити 10 леїв за т.зв. «панські дні», певну суму від кожної віпки і колоди бджіл, відро бринзи від кожних 100 дійних овець, мішок пряжі та ін. Селяни сплачували й державні податки, які зросли з 1,5 крб. сріблом у кінці 30-х рр. XIX ст. до 16 крб. у 1861 р. Ці повинності зростали, що викликало постійні скарги, невдоволення селян. Щоб уникнути селянських заворушень, які мали місце, російські чиновники Бессарабії розробили у 1834 р. положення, за якими всі поміщики з 23.04.1836 р. повинні були укласти з селянами письмові угоди з точним визначенням прав і обов'язків сторін. Через те, що селяни уникали укладення таких угод, 27.03.1846 р. був складений т.зв. «Нормальний контракт», у якому знову визначалися права і обов'язки сторін, зокрема обмежувався перехід селян від одного

поміщика до іншого. Однак селяни і далі відмовлялися укласти контракти з поміщиками.

Загальне невдоволення селян кріпосними порядками в Російській імперії призвело до скасування кріпацтва у 1861 р. Однак на Хотинщині, як і в усій Бессарабії, реформа була здійснена пізніше на основі «Положення 14 липня 1868 р.». Від кріпацтва звільнилися тільки кріпосні цигани, бо селяни вважалися особисто вільними. Вони звільнялися тільки від феодальних повинностей, пов'язаних із користуванням поміщицькою землею. Згідно із місцевим положенням, селяни Хотинського пов. повинні були одержати наділи землі площею 8—8,5 десятин (1 дес. = 1,09 га) у посімейно-спадкове користування і володіння з правом продажу. Однак внаслідок багатьох зловживань з боку великих землевласників, які під різними приводами мали право скорочувати селянські наділи, середній розмір останніх був знижений до 4,7 дес., причому гіршої землі за викуп протягом 49 років. При середній ціні 22 крб за 1 дес. у кінці 60-х років ХІХ ст. викупна ціна була визначена у 50 крб. До кінця викупу ціна зростає у кілька разів.

Скорочення наділів і відведення під них гіршої якості землі мало своїм наслідком масові заворушення на Хотинщині. Всього у 1869—1872 рр. їх відбулося 44, у ході яких селяни проганяли або фізично розправлялися із землемірами, ламали знаряддя розмежування (плуги), знищували межові знаки, вдавалися до насильств щодо урядовців. На придушення цих виступів власті кидали роти і батальйони солдатів Модлінського та Празького полків, десятки селян було арештовано, покарано.

Однак селянам не вдалося досягти визначених їм «Положенням 1868 р.» наділів. Велике поміщицьке землеволодіння збереглося. У 1902 р. із 334783 дес. усієї площі повіту селянам належало 160571 дес. (47,9%), решта — дворянам, монастирям, казні тощо. Хоч останнє землеволодіння внаслідок процесу купівлі-продажу землі дещо скорочувалося, воно й надалі залишалося значним. Так, перед Першою світовою війною поміщикам, монастирям, казні належало у повіті 46% усієї землі, решта — селянам. Але значна їх маса відчувала малоземелля, а то й безземелля. Якщо у 1871 р. середній наділ на селянську сім'ю становив 4,7 дес. землі, то у 1884 р. — 4 дес., 1905 р. — 3,4 дес., 1916 р. — 2,3 дес. У 1905 р. селянські господарства з площею землі до 2 дес. становили 10,9%, 2—5 дес. — 82,5%, 5—10 дес. — 6,4%, 10—20 дес. — 0,1%, 20—50 дес. — 0,1%. 2/5 селян доорендовували для прожиття землю у поміщиків. У ряді сіл селяни створювали спілки для оренди землі, інші об'єднання.

Поряд з аграрною реформою у Хотинському пов., як і в усій Бессарабії, були проведені й інші реформи: земська, міська, судова та ін. Зокрема,

було створене Хотинське повітове земство, у якому більше 70% становили дворяни. Тривалий час його очолював великий землевласник Хотинщини М.Крупенський. В цілому земство відіграло позитивну роль в історії повіту, зокрема у розвитку освіти, охорони здоров'я, благоустрою міст і містечок, налагодженні інших служб.

Незважаючи на недосконалість аграрної та інших реформ, в цілому вони відкрили шлях для більш успішного розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, спрямування народного господарства по шляху вільного підприємництва.

Відробіткова система поступово витіснялася вільнонайманою працею. Приміром, на весняно-польові роботи на полях цукрового товариства братів Рафаловичів у с.Зарожани у кінці XIX ст. наймалося від 500 до 800 осіб. У сільському господарстві, зокрема у великих маєтках, все більше використовувалося машин і досконалих знарядь праці. Так, із 1871 по 1897 рр. кількість машин (сівалок, жниварок, косарок, молотарок, віялок) зростає з 205 до 571 (у 2,8 рази), а досконалого інвентаря (плугів, борін) — з 2,8 тис. до 14 тис. (у 5 разів). Це сприяло розширенню масштабів землеробства, деякому поліпшенню агротехніки, зростання урожайності й валових зборів сільськогосподарських культур (кукурудзи, жита, пшениці, ячменю, вівса, проса та ін.). Тут переважали зернові культури. У 1900—1901 рр. з 208,4 тис. дес. ріллі під зерновими було 194 тис. дес. (93%), у т.ч. більше третини — під кукурудзою. У великих господарствах зібраний урожай порівняно з висіяним насінням становив: пшениця — сам—5,2, жито — сам—7, ячмінь — сам—5,5, овес — сам—6; у селянських господарствах урожайність цих же культур відповідно становила: сам—3,3, 4,5, 4,5, 4. Білий хліб вирощувався в основному у великих господарствах. Так, посіви під пшеницею становили на початку XX ст. у великих господарствах 30%, у дрібних — 13% (у них переважали посіви кукурудзи). З'являється така технічна культура, як цукрові буряки, дещо розширюються площі під соняшником, коноплями. Широко використовуються у селянських господарствах ущільнюючі культури: коноплі, квас ля, боштани, кормові буряки. На Хотинщині, особливо у південно-західній її частині, у великій кількості вирощувалися фрукти, зокрема сливи.

Певного розвитку на Хотинщині набуло скотарство. Тут вирощувалася велика рогата худоба (переважно сірої степової породи), яка у значній мірі вивозилася на продаж в «австрійську Буковину», частково використовувалася як тяглова сила (воли) і в меншій мірі — як молочна худоба. Вирощувалися також коні у всіх великих господарствах і в частині селянських як тяглова сила для власних потреб і на заробітках. У дрібних

господарствах переважала така худоба, як вівці, свині, кози, вирощувалася значна кількість домашньої птиці.

Однак значна частина селян не мала продукції на продаж, сама вдавалася до купівлі продуктів харчування шляхом заробітків. Денна плата заробітчан була порівняно невисокою і у 80-ті роки XIX ст. становила 35—50 коп. Тому майже 40% селян відправлялися на заробітки на Південь Бессарабії та України, а з кінця XIX ст. — у США, Канаду, інші країни. Частина з них переселялася за океан на постійне життя.

Соціальні суперечності на селі на ґрунті малоземелля та низьких заробітків набирали інколи значної гостроти. Зокрема, у 1905—1907 рр. селяни вдавалися до страйкової боротьби, пограбування і підпалів поміщицьких садіб, захоплення монастирської землі та ін. Всього у ці роки сталося 12 значних селянських виступів, якими було охоплено більше 20 сіл, 8 з них було придушено царськими військами. Та соціальна напруга залишалася й надалі. Вона свідчила про те, що аграрно-селянське питання (зокрема потреба збільшення селянського землеволодіння) залишалося невирішеним.

4. РОЗВИТОК ДОМАШНІХ ПРОМИСЛІВ, РЕМЕСЛА І ПРОМИСЛОВОСТІ

Поряд із сільськогосподарським виробництвом значна частина сільського населення Буковини була зв'язана з домашніми промислами, а переважна частина міського — з ремеслом і промисловістю. Буковинські селяни у всі часи намагалися забезпечити себе усім необхідним: від зерна і молока до житла, одягу і взуття. Цьому сприяли сільські домашні промисли, якими було зайняте за його видами як жіноче, так і чоловіче населення. Саме тут підтримувалося і розвивалося традиційне національне ужиткове мистецтво і художні промисли.

Найбільш поширеним було ткацтво. Але щоб ткати, потрібна була пряжа. Її прями з льняного і конопляного волокна, а також з овечої вовни і козячої шерсті. Прядінням займалися тільки жінки у вільний від сільськогосподарських робіт час ручними веретенами, прядками, подинці чи клакою, ба навіть їдучи на базар чи в поле, а гуцулки — навіть їдучи в горах верхи на конях. Із виготовлених ниток, а також додаючи бавовняних, буковинські селянки, як українки, так і румунки, при допомозі дітей ткали у хатах із глибокої осені до ранньої весни на простих верстатах (кроснах). Наприклад, у 1862—1871 рр. для цього промислу використовувалося щороку до 15 тис. ц сировини, як крайової, так і з Румунії, і вироблялося майже 1 млн. ліктів (1 лікоть = 63 см) тканин загальною вартістю 250 тис. фл. З неї виготовляли натільну і постільну

білизну, хустки, скатерки, покривала, рушники, басми. Крім того, чоловіки з волокна плели вірówki, риболовні снасті, а липовани — личаки. З овечої і козячої пряжі, пофарбованої рослинними барвниками, виготовляли національний одяг і хатні речі: сардаки, горботки, сукманя, катрінки, манти, хустки, гачі, шкарпетки, рукавиці, крайки, ковирці, пов'язки, пояси, коци, опінчі, тайстри, килими, скорци, обійця — всього у 60—70-ті роки XIX ст. понад 300 тис. ліктів і 15 тис. пар опінчів на суму понад 200 тис. фл. в рік.

Поширеним було вишивання селянками на полотні, сорочках тощо шовковими, вовняними нитками, рідше — срібними і позолоченими, з використанням пацьорок (бісеру), а чоловіками (кушнірами) — на шкіряно-хутрових виробах (чересах, гаманцях, кожухах, кептариках та ін.).

У домашніх умовах виготовлялася значна кількість взуття — до 170 тис. пар (1895 р.) сільськими шевцями (всіх до 890 і 900—1000 їх учнів і челядників). Частина взуття навіть вивозилася в Румунію. Але всі вони шили просте взуття для «нижчих класів» і лише у зимовий час: високі жіночі черевики з шнурівкою і чоловічі чоботи. Крім того, виготовлялися широкі шкіряні череси (пояси) з металевими чи шкіряними гудзиками, а чи з переплетеними різнокольоровими ремінцями, кінська збруя та ін. З овечих та інших шкір шилися різноманітні хутрові вироби, особливо кожухи з узорами і без них.

Особливо поширеним був у межиріччі Пруту і Сирету (села Жадова, Комарівці, Панка, Корчівці та ін.) дерев'яний промисел, на який у 60 — на поч. 70-х рр. XIX ст. йшло маже 30 тис. куб. сажнів лісу. Місцеві майстри виготовляли з нього вози, сани, ярма, прості меблі (ліжка, нефарбовані столи і ослони (лавки), скрині з геометричним орнаментом, мисники та ін.), сідла, тачки, лопати, вила, граблі, кіссята, праники, магільніці (рублі), тачалки, решета, ночви, черпаки, кухлі, миски, ложки, збивачки, цебри, діжки, бочки, коновки, бербениці, веретена, вулики, гнуті палиці, надмогильні і придорожні хрести, а також гонт, драницю, лаття, планки, жердини, вікна, двері, черевики і сандалі (у німецьких колоністів); на Сторожинеччині було поширене плетіння з лози меблів, корзин, кошків, ваз, вуликів, колисок, сит, личаків (у липован) — всього дерев'яних виробів на суму до 1,5 млн. фл. в рік. Крім звичайного дерев'яного промислу, був і художній, особливо на Вижниччині, Путильщині, де вправні сільські майстри-різьбярі виготовляли високохудожні вироби: тарелі, миски, барильця, пляшки, скриньки, табакерки та ін.

У 1869 р. запрошеними сім'ями з Чехії у Чернівці було організовано виробництво дерев'яних цвяхів для виготовлення взуття, які не поступалися за якістю подібним цвяхам у країнах Європи.

Крім, так би мовити, «творчих» дерев'яних промислів, був і «винищувальний», тобто випалювання деревного вугілля, що почалося у лісових місцевостях з початку ХІХ ст. На початку 60-х років його випалювалося 18 тис. куб. сажнів, у 70—ті — 123 тис. гл щорічно.

У місцевостях на лівому березі Пруту селяни виготовляли різні вироби з соломи: селянські брилі, корзини і корзинки, вулики, мати та ін. Окремими умільцями виготовлялися різні прикраси: саморобні перла, корони на голови дівчатам, у т.ч. з привізного пав'ячого пір'я висотою до 40—50 см, стрічки, прикраси до селянських святошних капелюхів, паперові квіти та ін.

Сільські умільці виготовляли і різні пристрої, що використовувалися у млинах, олійнях, сукновальнях, зокрема преси для олієнь і соковижималок, гончарні круги, крутильні пристрої для кінних молотарок, домашні ткацькі верстати, прядки, мотовила, прості віялки, підйомні пристрої для поливу городини, пристрої до стругальних і токарних верстатів, для виготовлення драниці та ін. Виготовляли вони і різні музичні інструменти: цимбали, скрипки, шарманки, сопілки та ін.

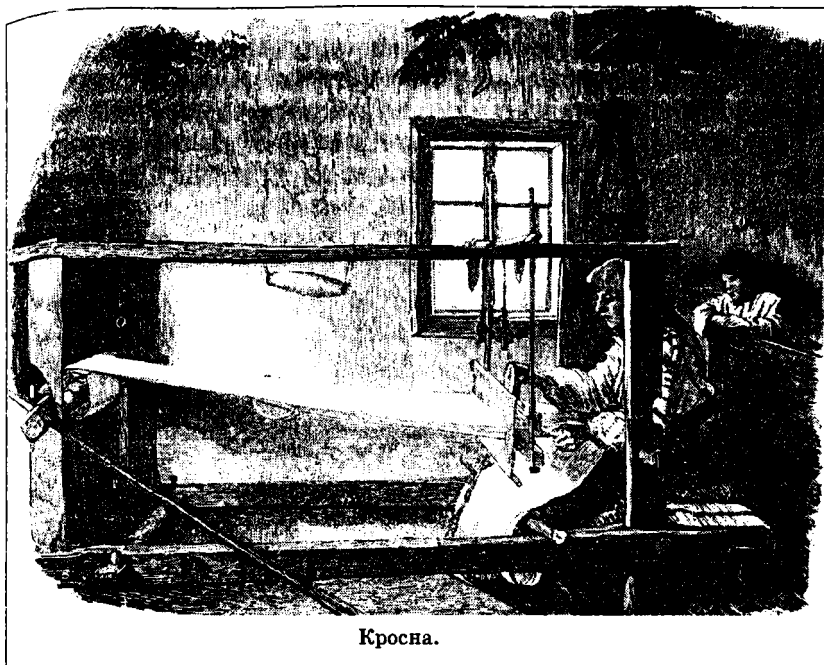

У придністрянських селах (Василів, Товтри, Хрещатик, Дорошівці, Звенячин, Онут, Бабин, Репужинці, Кострижівка та ін.) частина чоловічого населення у вільний від польових робіт час займалася видобутком будівельного каменю (до 14 тис. куб. м у 1874 р.) і тесаного (800 куб. м), виготовленням з нього різних виробів: цокольних блоків для фундаментів, облицювальних і тротуарних плит, карнизів, балок, східців монументів, пам'ятних, приколодязних, польових і надмогильних хрестів, кілометрових дорожніх стовпів, жолобів. У ряді сіл межиріччя Дністра і Пруту, Пруту і Сірету (Чорнівка, Горішні Шерівці, Васловівці, Боянчук, Кам'янка та ін.) виготовлялися млинові камені (понад 250 шт. у рік) та камені для домашніх жорен (понад 900 шт. у рік). В околицях сіл Товтри, Репужинці та інших населення видобувало сірий і чорний алебастр для виготовлення плит і оздоблення ними великих залів, зокрема великого синодального залу резиденції буковинських митрополитів. У ряді сіл селяни випалювали вапно (до 19 тис. куб.м у 1874 р.).

Про високий рівень виробів домашніх промислів і ремесел Буковини свідчить той факт, що вони не раз були представлені на виставках у Чернівцях, Станіславі, Коломиї, Львові, а у 1873 р. — на Всесвітній промисловій виставці у Відні і дістали там високу оцінку.

Про масштаби виробництва у домашніх промислах можна судити з того, що на початку 70-х років XIX ст. в них щороку виготовлялося: 4 тис. килимів, 8 тис. селянських кожухів, 25 тис. шт. капелюхів, 100 тис. пар чобіт, 20 тис. шт. інших шкіряних виробів, 60 тис. шт. сит, 800 тис. м льняного і конопляного полотна, 160 тис. м вовняної тканини та ін. Частина з них йшла навіть на експорт. Всього в домашніх промислах виготовлялося тоді продукції на 20 млн. фл. Зазначимо, що у промисловому виробництві випускалося тоді ж продукції на 16-17 млн. фл. Не втратили свого значення домашні промисли і пізніше. У 1907 р. на Буковині нараховувалося 6069 закладів домашніх промислів, з них 4052 — у північних повітах краю.

Значна частина населення міст і містечок, частково сіл здавна була зв'язана з різними ремеслами, які були для неї основним заняттям. До появи промисловості саме ремісники забезпечували, в основному, потреби городян і селян у їх виробничих і побутових запитах, а з появою промисловості ремесло ще тривалий час продовжувало з нею співіснувати. Ремісницький стан складався з майстрів (власників майстерень), підмайстрів або челядників (найманих помічників) та учнів, що кілька років навчалися тому чи іншому ремеслу. У 1851 р. в краї нараховувалося 2940 ремісників — платників податків (у т.ч. 871 — шинкар) 83 спеціальностей: м'ясники, кушнірі, мельники, ковалі, кравці, шевці,

Кросна.

гончарі, столярі та ін. У 1861 р. власне ремісників було 3976 чол., а ремісниче виробництво зросло з 1804 р. по 1871 р. на 373%. З метою підвищення кваліфікації та організованості буковинських ремісників урядовим декретом від 18 червня 1804 р. в краї запроваджувалися ремісничі цехи (у Західній Європі на той час вони вже майже віджили). За 1804—1830 рр. кількість цехів зросла у 3—4 рази. Однак внаслідок утисків властей деякі з них розпадалися. У 1830—1859 рр. були цехи, що склалися з 2—3 майстрів. Правда, число ремісників зросло (з 2 тис. у 1830 р. до 4 тис. у 1859 р.), але за рахунок малокваліфікованих. У Чернівцях у 50-ті роки XIX ст. існувало 13 цехів (мулярів, кравців, шевців, ковалів, м'ясників, лимарів, слюсарів, теслярів, кушнірів, дубильників, столярів, гончарів, художників і ювелірів), що об'єднували ремісників 45 спеціальностей. Наприклад, цех бондарів у Чернівцях нараховував 87 бондарів і 35 помічників. Крім того, в Чернівцях існували ще 2 гільдії і ремісниче товариство. У Сучаві існувало 12 цехів (8 спеціальностей), Сереті — 6 (29 спеціальностей). У 1853—1854 рр. виникло ще 5 цехів (майже 30 спеціальностей). Кожний із цехів мав свій прапор, знак та іншу цехову атрибутику. Під час зібрань (здебільшого в

ратуші) виступаючі вживали звертання «браття». В цехах панував суворий режим, поліцейська система регламентацій через концесії. На все потрібен був дозвіл. За порушення цехових норм накладалися великі штрафи, порушників могли навіть віддати в рекрути.

20 грудня 1859 р. в Австрії було прийнято закон про свободу заняття ремеслами і підприємництвом (набрав чинності у травні 1861 р.), за яким знімався цілий ряд цехових обмежень. Чимало майстрів і вчорашніх малокваліфікованих підмайстрів кинулися створювати власні ремісничі заклади. Їх число в краї до 1863 р. зросло на 8%. Однак через обмеження збуту, не завжди належну якість продукції, нестачу найманих помічників їх кількість з 1863 по 1871 р. скоротилася на 9%. Після прокладення на Буковину у 1866 р. залізниці і доставки сюди дешевших і кращих промислових товарів чимало ремісничих закладів не витримували конкуренції, розорялися. Цей процес підсилювала й митна війна між Австро-Угорщиною та Румунією. Остання до 80-х років була основним зарубіжним ринком збуту буковинських ремісничих виробів. У зв'язку з тим, що австрійський уряд заборонив ввозити з Румунії худобу і зерно, румунський уряд різко підняв ввізне мито на промислові та ремісничі вироби з Австрії, у т.ч. й з Буковини. Втративши румунський ринок збуту промислових товарів, частина західноавстрійських фірм збільшила ввіз цих товарів на Буковину, що посилювало натиск на буковинське ремесло. Не витримавши конкуренції, ремісники іудейського віросповідання виїжджали в США, Канаду, а християнського — в Румунію, Російську імперію. Число ремісників скорочувалося. Якщо у 1864 р. їх було в краї 5646, то у 1880 р. — 3303. В результаті ремісничі цехи занепадали. У Чернівцях цехи ковалів і м'ясників припинили своє існування на початку 60-х років, мулярів — у 1876 р., кравців — у 1880 р., сучавський цех шевців — у 60-х роках, серетські цехи — у 1883 р. До 1883 р. у Чернівцях збереглися лише цехи столярів і шевців.

Загалом число ремісників істотно коливалося і відповідно становило: у 1844 р. — 2300, 1851 р. — 2941, 1861 р. — 3465, 1871 р. — 2643, 1885 р. — 3037. Хоч число ремісників дещо скорочувалося, роль ремісничого виробництва залишалася значною. У вартісному виразі воно не поступалося промислового, а щодо кількості закладів залишалася домінуючим. За промисловим переписом 1902 р., фабрично-заводські підприємства становили лише 1,1%, решту — ремісничо-мануфактурні. У Чернівцях з 1873 р. існувала спеціальна державна реміснича школа, яка готувала фахівців різних галузей ремесла, промисловості, торгівлі. У 1907 р. у ній навчалося 220 учнів. У 1891 р. у Сторожинці виникла кошикарська школа плетіння з лози. Існували ремісничі школи також у Сереті (з 1882

р.), Радівцях (з 1883 р.), Сучаві (з 1888 р.) та ін. Скорочення числа ремісників не означало витіснення ремісничого виробництва. Воно частково переростало протягом ХІХ — поч. ХХ ст. у мануфактурне, а останнє — у промислове. Саме на базі ремісничо-мануфактурного виробництва і розвинулася більшість галузей промисловості краю.

Промислове виробництво супроводжувалося технічним переоснащенням, застосуванням різних машин і пристроїв, спочатку природних сил, а потім і механічних двигунів. Так, у краї у 1851 р. існувало 804 водяні двигуни, які приводили в дію 569 млинів на 874 камені, 48 набивальних і 28 сукновальних установок, 47 молотарок, 1 дубильню, 4 голландські папірні, 31 дробильню у гірництві. Силою тварин приводилися в дію 18

млинів, 4 дубильні, 43 молотарки, силою вітру — 14 млинів. Всі ці механізми обслуговувало 1146 осіб. Однак на перших порах промислового розвитку ще значна частина промислових закладів, особливо тих, що належали поміщикам, здавалася в оренду. Так, у 1871 р. в оренді перебувало 32 водяні лісопилні, 3 скляні гуті, 80 млинів та ін.

Водяний млин.

З 30-х років починається застосування парових машин, з

чим пов'язується і промисловий переворот. Перша парова машина була встановлена в гуральні поміщика Волянського у с. Щербинці (Пд. Буковина) 1831р., згодом, у 1832 р. — у гуральнях у Босанчі (Пд. Буковина) та в с.Іспас, у 1833 р. — у гуральнях в с.Добринівці та в Гура-Гуморі, у 1834 р. — у Великому Кучурові, Кам'яній та Глибокій і т.д. У 1847 р. парові машини були уже у 35 гуральнях, 1850 р. — 44, 1856 р. — 85. У 1876 р. на Буковині діяло 136 парових котлів на 120 підприємствах, у 1890 р. — 183 на 132 підприємствах (у т.ч. на Північній Буковині — відповідно 124 котли на 92 підприємствах), у 1910 р. — 489 парових котлів (у т.ч. 284 — на державних і 205 — на приватних підприємствах). У 1902 р. підприємств з механічними двигунами було всього на Буковині 809 (8% усіх промислово-ремісничих закладів) із загальною потужністю 11356 к.с. На них працювало 7370 осіб, або приблизно 30% усіх працюючих у цих закладах. І все ж при помітному зростанні паросилових установок Буковина не могла навіть наблизитися по цьому показнику до

більш розвинутих провінцій імперії. Так, у 1910 р. на 1000 осіб населення Буковини припадало лише 0,6 парового котла, у той час як у Сілезії — 2,8, Чехії — 2,2, Моравії — 2,1, а по імперії — 1,3.

З початку ХХ ст. починається також використання двигунів внутрішнього згорання.

Складовою частиною технічного переоснащення промисловості було використання електрики, спочатку лише для освітлення, а згодом — і для виробничих цілей. Спочатку (кінець 70—80-ті роки) використовувалися автономні динамо-машини. У 1895—1896 рр. нюрнберзькою фірмою «Шуккерт і К» в Чернівцях було збудовано електростанцію, струм якої використовувався не тільки для освітлення, а й для електричного трамвая, водогону та ін. (зайнято на ній у 1898 р. 196 осіб). У 1903 р. в краї діяло 4 електростанції, 45 підприємств мали електричне освітлення. У 1914 р. у Чернівцях в електромережу було включено 47 тис. електроламп, 171 двигун потужністю 885 к.с., 137 вентиляторів та ін.

У результаті все більшого використання механічної енергії зростала кількість підприємств фабрично-заводського типу. Якщо у 1860-х роках у краї таких підприємств було лише 2, то у 1904 р. — 101, 1912 р. — 112, з них у 1904 р. у лісовій промисловості — 50, харчовій — 16, промисловості будівельних матеріалів — 12, металообробній — 4, машинобудівній — 2, хімічній — 8, поліграфічній — 5, текстильній — 1, шкіряній — 1 і т.д.

Відповідно зростало й число працюючих у промисловому виробництві. Якщо у 1851 р. у промисловості і ремеслі працювало 8218 осіб, 1871 р. — 9562, то у 1910 р. — 32 тис., з них до 8 тис. — у фабрично-заводській промисловості. 2/3 робітників було зосереджено у Північній Буковині. Найбільше серед них було, за даними 1910 р., євреїв і німців — 43%, далі йшли українці (18%), румуни і молдавани (16%), поляки (15%), представники інших національностей (3%).

Розглянемо стан промисловості за окремими галузями, причому по всій Буковині, бо її економіка становила тоді єдине ціле, а вироблена продукція споживалася у всьому краї.

Найбільш помітний розвиток дістала в краї харчова промисловість, для чого тут була певна сировинна база. Зокрема, до однієї з давніх галузей належала борошномельна промисловість, що брала свій початок ще від примітивних середньовічних млинів на річках і потоках. Цих млинів завжди не вистачало, бо в часи феодалізму право їх утримання мали тільки поміщики, а селяни довгий час змушені були задовольнятися домашніми ручними жорнами. Перші наплавні млини на р. Прут з'явилися у 1779 р. Першим власником такого млина був Йосип Вайник.

Поступово кількість млинів зростала і відповідно становила: у 1804 р. — 215, 1844 р. — 469, 1851 р. — 569, 1861 р. — 581 (на 897 каменів), 1871

р. — 516, 1893 р. — 638, 1902 р. — 639, де було зайнято 1320 осіб (у т.ч. у північних повітах краю 404, на яких зайнято 849 осіб). Більшість з них була дрібними, малопотужними (10—15 ц муки на добу) підприємствами на один, рідше — на 2 камені, що приводилися в дію силою води, тварин, рідше — вітру. Так, у 1861 р. з 581 млина 329 були грубого помелу і приводилися в дію силою води, 65 — кінною тягою. Наплавних млинів було всього 79, але з розвитком лісосплаву лісоторговцям вдалося добитися від властей їх скорочення.

Тривалий час борошно вироблялося невисокої якості (у 1851 р. був лише 1 пильовий млин), краще борошно довозили з Галичини і Бессарабії.

З 60-х років XIX ст. виникають невеликі парові млини. Першими виникли такі млини у Чернівцях у 1863 р. у Боруха (двигун 100 к.с., склад, магазин, пекарня) і Амстера. У 1865—1866 рр. споруджено великий паровий млин Шлоссмана, потужність двох парових машин якого зростає до початку XX ст. до 500 к.с., а продуктивність — до 500 ц на добу. Незабаром став до ладу по вул.Руській млин графа Блюхера. У 1868 р. запрацювали млини з паровими локомотивами у Раранчі, Боянах, Красній (нині — Красноільськ), Негостині. У 1874 р. у с.Веренчанці споруджено паровий млин з пекарнею і магазином. У 70-х роках стали до ладу парові млини у селах Великий Кучурів, Старі Бросківці, Нижні Станівці, Мигове, у 1897 р. — у Терблештах і т.д. Якщо у 1863 р. на Буковині було 2 парових млини, то у 1871 р. — 9 (зайнято 70 осіб), 1910 р. — 14 (зайнято 150 осіб). Щоправда, частина буковинського зерна (до 130 вагонів у рік, 1 вагон = 10 т) із суміжних з Галичиною місцевостей вивозилася на помел у Снятин, Коломию та інші галицькі міста. Щоб завантажити потужності, власники чернівецьких млинів заохочували ввіз зерна на помел з Румунії (до 1,5 тис. вагонів у рік) та Російської імперії (до 2 тис. вагонів).

Так, лише на двох чернівецьких млинах у 1894 р. було перероблено 180 тис. ц пшениці і 20 тис. ц жита (з них 90 тис. ц з Румунії та Російської імперії), у 1897 р. — 200 тис. ц, з яких 30 тис. ц муки експортовано в Німеччину, Англію і Швейцарію. На базі чернівецьких парових млинів у 1888 р. виникло «Перше Буковинське акціонерне товариство парових млинів, колишнє Шлоссман і К» з акціонерним капіталом у 1894 р. 300 тис. фл. Дивіденди товариства у цьому році становили 5%. Більшість парових млинів належала поміщикам і здавалася в оренду. З початку XX ст. виникають млини з двигунами внутрішнього згорання (с. Доросівці, Топорівці та ін.), сільські господарі - власники млинів створюють т.зв. «млинські спілки». Незважаючи на труднощі, конкуренцію, борошно-

мельна промисловість Буковини загалом розвивалася у зазначений період успішно.

З борошномельною галуззю тісно було пов'язане хлібопекарне виробництво. Адже з розвитком міст, зокрема Чернівців, зростала потреба у систематичному постачанні їх хлібом. У результаті виникли пекарні, переважно дрібні, які використовували в основному муку місцевих млинів. Їх число зростало. Якщо у 1804 р. в краї було 15 пекарень (112 зайнятих), то у 1844 р. — 53, 1851 р. — 69 (у т.ч. у Чернівцях — 18), 1861 р. — 81. Більшість з них залишалася дрібною. У 1902 р. у Чернівцях діяло 5 великих пекарень (з числом зайнятих понад 10 осіб на кожній) і 32 дрібних. У 1873 р. у Чернівцях підприємцями Лангенганом і Вальтером було започатковано першу парову пекарню. У 1902 р. на ній було зайнято понад 20 осіб. А всього на початку ХХ ст. на Буковині діяло більше 70 пекарень з добовою потужністю 53 тис. кг хліба. Слабше було розвинуте кондитерське виробництво. В краї діяло лише одне кондитерське підприємство фабричного типу.

У містах і містечках краю, великих селах здавна існував м'ясо-різницький промисел, а з часом виникло і м'ясопереробне виробництво. Одні з так званих «м'ясників» закуповували і доставляли худобу в міста і містечка, інші були власниками боєнь, число яких зростало. Якщо у 1804 р. їх нараховувалося 29, то у 1844 р. — 216, 1851 р. — 328 (у т.ч. у Чернівцях — 50), 1861 р. — 325, 1871 р. — 354. На початку 60-х років у краї забивалося майже 20 тис. голів великої рогатої худоби (врх), з яких 2/3 споживалося у краї, 1/3 вивозилася у Семигород, Моравію, Нижню Австрію, Богемію.

У 1879 р. у Чернівцях була споруджена чимала бойня врх, а у 1893 р. — свинойня, що значно розширило масштаби забою худоби на м'ясо. Так, якщо у 1868 р. у Чернівцях було забито 1669 голів свиней, 6287 врх, 2477 овець, разом — 10430 голів, то у 1880 р. — відповідно 6360 голів свиней, 9544 врх, 2618 овець, разом — 18522 голів, або у 1,8 раза більше. З 80-х років велика бойня діяла у Садгорі. Всього у 1902 р. у краї існувало 539 боєнь, переважно дрібних, де було зайнято 735 осіб, а також 137 коптилень (184 особи). Слабше було розвинуте ковбасне виробництво. У 1851 р. на всю Буковину було лише два власники підприємств по виробництву ковбас (обидва у Чернівцях). У 1910 р. на більш-менш значному підприємстві ковбасного виробництва у Чернівцях було зайнято 26 осіб.

Незважаючи на порівняно значну кількість дійної худоби в краї (корів, овець, кіз), молочне виробництво тут тривалий час було розвинуте слабо і носило переважно натуральний характер. Лише у приміських

седах та у німецьких колоністів, а також у деяких поміщицьких господарствах вироблялася молочна продукція на ринок. Так, у 1857 р. тут з усього молока (972 тис. відер) було вироблено 22,2 тис. ц тваринного масла, бринзи, вурди та ін., 25,9 тис. ц сиру, причому в абсолютній більшості — для власних потреб. У наступні роки картина змінювалася повільно. У 60-ті роки масла вироблялося не більше 3 тис. ц. У 1878 р. з усього молока в краї (понад 0,5 млн. гл) на переробку для продажу було використано лише дещо більше 1/5. У 1881 р. безпосередньо на продаж було вироблено 887 ц масла і 10750 ц сиру. У 1880 р. поголів'я худоби на Буковині становило 3,2% поголів'я австрійської половини монархії (тобто, без угорських володінь), але надоєне молоко, вироблені з нього масло і сир становили відповідно лише 1,2 і 1,7 процента австрійського виробництва цих продуктів.

Певні зрушення у переробці молока сталися з появою молочарень. Перша приватна молочарня виникла на Буковині у 1877 р. у поміщицькому маєтку у Слободзії — Берлінцях, згодом — у австрійській Новоселиці, у 1880 р. у Ленківцях. З кінця XIX ст. виникають спілкові молочарні. Станом на 1911 р. в краї діяло 24 молочарні (з них 23 — у північних повітах), у т.ч. 12 приватних і 12 спілкових, на які було доставлено 2,6 млн. л молока, виготовлено і продано 52 т масла і 33 т сиру — кількість явно незначна, бо перероблялося всього приблизно 5% наявного в краї молока.

Чільне місце у харчовій промисловості Буковини займало спиртово-горілчане виробництво. Перші гуральні виникли в краї приблизно у 1782 р. У пошуках шляхів інтенсифікації своїх господарств поміщики з початку XIX ст. вдалися до значного розширення виробництва спиртово-горілчаної продукції. В результаті число гуралень швидко зростало: у 1804 р. їх було 29, 1820 р. — 31 (вироблено 21 тис. відер 18-33-градусної горілки), 1827 р. — 119, 1844 р. — 104, 1851 р. — 192. Однак після введення на це виробництво прибуткового податку число гуралень значно скоротилося і відповідно становило: у 1861 р. — 69, 1875 р. — 64 (зайнято 500 осіб), 1885 р. — 44, 1900 р. — 43, 1912 р. — 67 (з них 56 у північних повітах Буковини). За винятком однієї, всі гуральні були поміщицькими (сільськогосподарськими), працювали на зерні як місцевому, так і привозному (з Бессарабії і Румунії), а з 1820 р. — і на картоплі. Одна фабрична гуральня працювала на мелясі.

Обладнання на гуральнях було спочатку досить примітивним, поліпшення почалося лише з другої половини XIX ст. На них було зайнято здебільшого незначне число працюючих. При певному скороченні у 70—90-х роках XIX ст. кількості гуралень обсяг вироблюваної продукції

зростав, в середньому щороку він становив: у 1860—1864 рр. — 44 тис. гл, 1880—1884 рр. — 31 тис. гл, 1900—1904 рр. — 50 тис. гл, 1910—1912 рр. — 54 тис. Про масштаби діяльності цієї галузі можна судити з того, що, наприклад, у 1910 р. на 64 гуральнях було перероблено 504 тис. ц картоплі, 11 тис. ц кукурудзи і 14 тис. ц інших матеріалів і вироблено 73,4 тис. гл спирту. Якщо в Австрії у 1900—1909 рр. вироблялося щороку в середньому на душу населення по 5,6 л алкоголю, то на Буковині по 7,5 л.

Однак буковинські гуральні виробляли в основному спирт-сирець, більшість якого для ректифікації вивозилася на очисні підприємства у західній частині монархії, Галичину, Угорщину та за кордон у Швейцарію.

Розвиток спиртовиробництва обмежувався в краї урядовою системою контингентування, якою кожному підприємству визначався обсяг виробництва продукції як для внутрішнього (контингентного) споживання, так і на експорт (ексконтингентного). Так, на 1900—1903 рр. для 43 сільськогосподарських гуралень Буковини було визначено квоту в 45,3 тис. гл спирту з розрахунку 1 гл спирту на кожен гектар сільгоспугідь, хоч можливості галузі були більші. Ця система була вигідна для великих західних підприємств і знижувала конкурентну спроможність порівняно невеликих буковинських гуралень. Так, у 1910 р. ексконтингентна частина виробленого спирту становила на Буковині лише 34%, у той час як у Верхній Австрії — 62, Карінтії — 57, Нижній Австрії — 53, Чехії — 43%.

З метою більш успішної конкуренції буковинські і галицькі продуценти спирту створили у 1906 р. спиртове об'єднання, яке у 1911 р. переросло у картель, що визначав монопольні ціни на всю крайову спиртову продукцію і зайняв провідне становище у її збуті. Незважаючи на згадані обмеження і труднощі, власники гуралень та їх орендарі виробляли все ж порівняно значну кількість продукції і мали від цього немалі прибутки (наприклад, у 1908 р. — 1,9 млн. крон).

Певного значення набуло на Буковині пивоваріння. Пиво на Буковині почали вживати значно пізніше, ніж в інших провінціях і країнах, бо вживали переважно горілку, а у Південній Буковині — молдавське вино. Перша броварня виникла на Буковині у 1783 чи у 1785 р. у Садгорі у приміщенні колишньої монетарні, заснованої Гартенбергом. Згодом вони виникли при гуральнях у Чернівцях, Жучці, Петрівцях, Іспасі, Рогізні, Виженці, Боянах з метою виробництва дріжджів для гуралень та безалкогольного напою для робітників. Виробництво пива на них було порівняно незначне. Так, у броварні у Садгорі у 1793 р. було вироблено 1160 бочок пива, у 1801 р. — 1560. Для виробництва пива використовувався спочатку дикий хміль. З винайденням пресованих дріжджів згадана роль брова-

рень відпала, вони перейшли на випуск оцту, і лише згодом після великих капіталовкладень — до виробництва справжнього пива. Щоправда, працювали вони спочатку лише декілька місяців у рік, обсяг виробництва пива був незначним. Тому значну його частину довозили з Тешена, Львова, Освенцима, Пльзеня, Корвіна. Для простого ж люду вироблялося місцеве, т.зв. кукурудзяне пиво.

Приміщення Першого буковинського пивоварного заводу акціонерного товариства в Чернівцях та реклама його продукції.

Акціонерний завод, Чернівці

Число броварень було непостійним і в різні роки становило: 1783 р. — 1, 1793 р. — 3, 1804 р. — 4, 1851 р. — 25 (зайнято 70 чол.), 1861 р. — 19. Броварні у поміщицьких маєтках, в основному, здавалися в оренду. Але через обмеженість збуту, необхідність постійного вивозу пива у міста тощо пивоваріння у сільській місцевості занепало і залишилося в основному у містах і містечках. Тому число броварень скоро-

чувалося: якщо у 1860 р. їх було 20, то у 1863 р. — 18, 1866 р. — 17, 1867 р. — 15, 1880 р. — 7, 1892 р. — 3, 1900 р. — 8, 1912 р. — 7 (зайнято 225 осіб). У 1871 р. спеціально створеним пивним консорціумом було збудовано у Чернівцях перший добре обладнаний паровий пивзавод. Правда, того ж року він згорів і відновив свої потужності тільки у 1877 р. Це було найбільше підприємство галузі, воно стояло на рівні пивзаводів Австрії і Німеччини, виробляючи пиво міцністю до 10-14 і більше градусів. Для нього поставлялося щороку як з Буковини, так і з Бессарабії, України, Румунії до 1100 ц ячменю, а з Чехії — до 200 ц хмелю. Річне виробництво високоякісного пива становило у 70-х р. понад 44 тис. гл, вивозилося навіть у Румунію, Галичину, Семигород.

Незважаючи на скорочення кількості броварень, обсяг пивної продукції зростає. Якщо у 1851 р. в краї було вироблено 6 тис. гл пива, то у 1853—

1857 рр. в середньому щороку 31,5 тис. гл, 1860—1864 рр. — 25 тис. гл, 1880—1884 рр. — 45 тис. гл, 1900—1904 рр. — 126 тис. гл, 1908—1912 рр. — 148 тис. гл (причому, у 1912 р. — 193,5 тис. гл). Основна його частина (80—85 тис. гл щороку у 1900—1904 рр.) вироблялася на 3 чернівецьких броварнях, решта (35—40 тис. гл) — на заводах у Сереті, Сучаві, Радівцях, Солці (Південна Буковина). На базі чернівецьких пивзаводів у 1884 р. виникло «Перше Буковинське акціонерне товариство пивоварів». Розширення виробництва пива стримувалося тією ж системою контингентування, спрямованою на те, щоб пиво вироблялося тут лише для місцевого споживання і не чинило конкуренції західним продуцентам пива. З метою захисту і виживання галузі у конкурентній боротьбі виробники пива Буковини і Східної Галичини створили у 1911 р. галицько-буковинський пивний картель, монополізувавши виробництво і збут пива у краї.

Для потреб хлібопечення, пивоваріння на Буковині було створено кілька дріжджових заводів, але внаслідок конкурентної боротьби із західними дріжджовими картелями вони занепали; перед Першою світовою війною у краї залишився лише один дріжджовий завод.

У краї існували численні невеликі олійні, де вибивали олію з соняшнику, ріпака, насіння конопель і льону, зерняток баштанних культур тощо. На початку 60-х років тут вироблялося до 2 тис. відер олії, з них — 1,6 тис. відер продовольчої, решта — для господарських потреб. Згодом виникають і великі підприємства цього профілю. Зокрема, при паровому млині фірми Е.Крауса у Чернівцях існував порівняно великий олійний завод. У с.Жучці під Чернівцями у 90-х роках існувала механічна олійня, де перероблялося у рік до 15 тис. ц рапсу. Вироблені в краї олія і макуха споживалися не тільки на місці, але й вивозилися час від часу в Німеччину.

Особливий інтерес становить виникнення на Буковині цукрової промисловості. Перші спроби цукрового виробництва в краї належать ще до початку XIX ст., коли внаслідок континентальної блокади, запроваджені Наполеоном I, Чернівці і край лишилися без цукру. У Горечі під Чернівцями було збудовано примітивний цукровий «завод», який виробляв цукор з клена і діяв у 1811—1814 рр. Однак це був лише епізод. Справжнього цукрового виробництва у краї довгий час не було (хоч, приміром, у 1871 р. в Австро-Угорщині діяло уже 269 цукрових заводів). Цукор ввозився на Буковину з Відня, Граца, Віннер-Нойштадта та інших міст — всього у кінці XIX ст. до 80 тис. ц в рік, за який населення платило до 2 млн. фл.

У місцевій пресі питання про заснування цукрозаводу піднімалося ще з 1868 р. У 1896 р. це питання підняв у австрійському парламенті буковинський депутат, великий землевласник із с.Бояни Стефан Стефанович, воно набуло широкого розголосу. Великі поміщики краю, що шукали виходу із аграрної кризи, підтримали цю ідею. У квітні того ж року депутати С.Стефанович і барон Й.Мустаца скликали у Чернівцях нараду з участю представників від поміщиків, орендарів і селян, щоб обговорити питання про вирощування цукрових буряків і будівництво цукрозаводу, створення акціонерного комітету по будівництву цукрозаводу, вирішено провести пробне вирощування цукрових буряків для майбутнього заводу (у 1897 р. таких проб було 103 у господарствах 69 сіл, на площі 35 га). Такі наради в наступні роки проводилися ще неодноразово, причому не тільки у Чернівцях, але і у повітових центрах, де великих і дрібних господарів агітували за вирощування цукрових буряків, обіцяли різні вигоди, допомогу насінням, добривами, авансами, добру платню за цукросировину. Відповідна агітація велася і у місцевій пресі.

Однак уряд довгий час не давав дозволу на будівництво цукрового заводу на Буковині, бо на нього чинили тиск західноавстрійські цукропромисловці, яким непотрібною була поява конкурента на сході монархії. Стримувала будівництво і нестача капіталів. Зрештою, акціонерний комітет по будівництву заводу вирішив питання фінансування з «Галицьким акціонерним товариством цукрового промислу» у м.Пшеворськ (Зах. Галичина, нині Польща). Це товариство з акціонерним капіталом у 3350 тис. крон з метою більш успішної конкурентної боротьби проти австрійських цукрових картелів прагнуло розширити сферу своєї діяльності за рахунок Буковини і після тривалих переговорів з акціонерним комітетом у Чернівцях та детальних узгоджень погодилося взяти участь у фінансуванні будівництва. Після цього цісар 1 серпня, а міністерство землеробства 18 серпня 1900 р. дали дозвіл на будівництво цукрозаводу вартістю 2,8 млн. крон. З них 2,6 млн. крон мали вкласти буковинці, 0,2 млн. крон — галичани, точніше польські магнати на чолі з князем Андрієм Любомирським. Зокрема, надав позику у 350 тис. крон Православний релігійний фонд Буковини та виділив безплатно земельну ділянку у 40 йохів у Жучці біля Чернівців під будову заводу; на 100 тис. крон акцій купило і крайове управління Буковини, решту акцій купили різні акціонери, що забезпечило фінансування будівництва, яке розпочалося у серпні 1900 р., а 12 жовтня 1901 р. завод було пущено в дію.

На заводі щороку в час сезону працювало 550—580 осіб, випускалося майже 100 тис. ц цукру. Акціонерний капітал заводу становив понад 4 млн. крон. Власникам акцій за 1904—1910 рр. виплачені дивіденди (від 5% до 15%) в сумі 1,5 млн. крон.

Дозвіл Відня на будівництво цукрового заводу на Буковині Галицьким (з 1900 р. Галицько-Буковинським) цукровим товариством викликав невдоволення керівників австрійського Хропінського цукрового картелю, які з метою конкурентного протистояння негайно добилися у 1900 р. дозволу на будівництво за кілька кілометрів від Жучки свого конкурентного заводу у Лужанах. Ставилося завдання: як тільки цукрозавод в Жучці збанкрутує, закрити і свій завод у Лужанах, щоб і далі довозити на Буковину свій цукор по високих цінах. Цукрозавод у Лужанах став до ладу того ж 1901 р., перехоплюючи місцеву і позакрайову цукросировину (до 560 тис. ц в рік). Завод нарощував потужності. У 1908 р. тут працювало 825 осіб, акціонерний капітал становив 9 млн. крон, а середньорічне виробництво цукру у 1906—1908 рр. — 86 тис. ц. З 1904 р. на заводі введено в дію рафінадний цех.

Якими б мотивами не керувалися цукрозаводчики згаданих картелю і товариства, але Буковина замість одного обзавелася одночасно аж двома цукрозаводами. Звичайно, місцевої сировини для них не вистачало, тому до 60 % її завозили з Галичини, Бессарабії та Румунії. Конкуруючи, жодна з цукроварень не хотіла «помирати», нарощувала потужності. У 1905—1906 рр. на них діяло 32 паросилові установки, працювало 1800 осіб (з них майже третина — жінки і підлітки 14—16 років). Якщо у 1902—1906 рр. на обох заводах щороку перероблялося 885 тис. ц цукрових буряків і вироблялося 115 тис. ц цукру, то у 1907—1911 рр. — відповідно перероблялося 1066 тис. ц буряків і випускалося 160 тис. ц цукру.

У 1911—1912 рр. у Кострижівці Заставнівського пов., біля Дністра на кошти розбагатілого орендаря, великого землевласника Маркуса Фішера збудовано третій у краї завод, що виробляв цукор-пісок і рафінад. На його базі виникло сімейне «Акціонерне товариство цукрової фабрики Маркуса Фішера у Хрещатику» з акціонерним капіталом 5 млн. крон. Членами товариства, крім Маркуса Фішера, стали семеро його дорослих дітей, президент торгово-промислової палати Буковини та ін. Це було сучасне, добре оснащене підприємство, де було встановлено 16 парових котлів, дві потужні парові турбіни, різні автоматичні пристрої з чеської фірми «Шкода» загальною вартістю 1,4 млн. крон, а загальна вартість заводу становила 4,4 млн. крон. Цукросировина для цього заводу (понад 1,2 млн. ц в рік) постачалася, в основному, з навколишніх маєтків М.Фішера площею понад 7 тис. йохів, куплених ним на початку ХХ ст. по обидва береги Дністра. Фірма мала збутову філію у Відні, діяла успішно.

З введенням в дію заводу в Кострижівці потужність двигунів на трьох цукроварнях Буковини зросла до 4200 к.с., а річне виробництво цукру —

до 270 тис. ц. На буковинських заводах вироблявся переважно цукор-пісок, частково — рафінад. Споживався він, в основному, в краї, частково вивозився в Галичину.

Навесні 1914 р. Хропінський картель все ж скупив більшість акцій цукрозаводів у Жучці і Кострижівці і взяв під свій контроль цю молоду галузь крайової промисловості. Цукрова промисловість Буковини зазнавала ударів конкурентної боротьби на європейському цукровому ринку. Внаслідок підписання у 1903 р. Брюссельської цукрової конвенції австрійський уряд змушений був ввести систему контингентування, кожному буковинському цукрозаводу доводилася квота виробництва цукру, яка була нижчою від виробничих потужностей цих підприємств.

З інших підгалузей харчової промисловості слід відзначити виробництво соків, різних напоїв. У 1891—1892 рр. д-ром Барбером і проф. Вендером засновано у Чернівцях завод шипучих напоїв. Його продукція була представлена у Відні на виставці і дістала загальне схвалення. Вендер був запрошений у Німеччину і заснував там такий же завод під назвою «Санітас». Фабрика шипучих напоїв системи д-ра Вендера». Він виробляв зельтерську воду і лимонад. Згодом на міжнародній виставці у Берліні д-р Вендер за цей винахід був удостоєний диплома і срібної медалі.

Буковина була порівняно небагатою на корисні копалини. І все ж у часи пізнього феодалізму і відносно обмеженого попиту місцевого населення на вироби з них вони задовольняли до певної міри елементарні потреби мешканців краю. Зокрема, після відкриття у Південній Буковині покладів залізної руди в Якобенах з досить високим (45—50%) вмістом заліза тут з 1784 р. почався її видобуток. Незабаром підприємцем Манцом фон Марієнзее було розгорнуто досить значний видобуток руди, а з 1820 р. — виплавку з неї заліза у Якобенах, Ейзенау, Стульпиканах, Фріденталі, Калиті (Букшої) та інших населених пунктах. У 1851 р. на його підприємствах працювало 1065 осіб і вироблено понад 49 тис. ц заліза та чавуну. У 1857 р. видобуто 160 тис. ц залізної руди і вироблено 33 тис. ц заліза та чавуну.

У 1835 р. у Берегометі Вижницького пов. у маєтку поміщика Василька збудовано залізобудівний завод, який працював на місцевій, бідній на вміст заліза руді, а з 1845 р. — лише на довізній руді і металоломі. Зокрема, з цією метою закуплено трофейні турецькі гармати у Хотині.

З 1797 р. в Кирлибабі почався видобуток срібних, золотих і свинцевих руд. З кінця XVIII ст. і особливо з 1805 р. в Люїзенталі почали діяти мідні рудники і мідноплавильні підприємства. У пісках на р.Бистриці місцеві цигани до 1840 р. мили золото.

Видобуток руди і виплавка металу дали поштовх до розвитку металообробки, виготовлення різних металовиробів, інструментів, нескладних механічних пристроїв тощо. З 1820 по 1850 рр. виготовлялося листове залізо, ливарні вироби. У 1857 р. обробка металу здійснювалася у 7 населених пунктах краю, зокрема, у Іспасі у маєтку поміщика М.Ромашкана, у Лопушній у маєтку барона Василька, де сезонно діяли два механічні молоти. У Чернівцях з першої половини XIX ст. діяло підприємство бронзових виробів Карла Гретца (у 1851 р. зайнято 8 осіб), де виготовлялась досить якісна продукція, що не поступалася віденській, виставлялася навіть на міжнародних виставках. Із металу, виробленого на заводах Манца, виготовлялися для потреб усієї Буковини плужні лемеші, лопати, сапи, скоби, ломи та інші господарські вироби. У 1874 р. було вироблено 5 млн. шт. цвяхів, 3920 ц виробів із заліза, 112 ц мідної бляхи та ін. Буковинська мідь славилася навіть на лондонському ринку. У 1876 р. вироби гірничого управління Буковини були направлені на виставку у Філадельфію, де відзначені медаллю.

У 1884 р. у краї діяло 9 металообробних підприємств. Крім того, існували дрібні слюсарні, яких у 1804 р. нараховувалося 17, 1844 р. — 37, 1875 р. — 45, а також кузні (1804 р. — 14, 1844 р. — 171, 1861 р. — 465, 1871 р. — 251), бляхарні (1844 р. — 6, 1861 р. — 16, 1871 р. — 29 і т.д.).

У краї виникло нескладне машинобудування. З 1801 р. у Чернівцях почала діяти обозна фабрика, яка виготовляла прості господарські вози і ресорні карети (80 шт. в рік). У 1851 р. на підприємстві працювало 140 осіб. У Чернівцях у 50-ті роки діяло невелике (12 осіб) машинобудівне підприємство Альберта Грохольського і Карла Шпайсера, що виготовляло прості сільськогосподарські машини і пристрої, здійснювало їх ремонт. У 70-ті роки XIX ст. діяв машинобудівний завод Реддінгера з ливарнею по вул. Новий Світ (нині вул. Т.Шевченка). Повільно відбувалися зміни і у наступні десятиліття. За промисловим переписом 1902 р., з підприємств фабрично-заводського типу цієї галузі діяли у північних повітах краю лише слюсарня (23 осіб) і залізнична майстерня (49 осіб), решта — дрібні слюсарні і кузні (131 осіб). Всього у гірничій, металообробній і машинобудівній галузях у 1902 р. працювало на підприємствах фабрично-заводського типу 369 чол., або 7% усіх фабрично-заводських робітників краю. До Першої світової війни число підприємств фабрично-заводського типу цієї галузі дещо зросло, зокрема існував машинобудівний завод у Чернівцях (250 осіб), розширилася залізнична майстерня (200 осіб) та ін.

Гірничу, металургійну, металообробну і машинобудівну галузі не могли успішно конкурувати з більш розвинутими відповідними галузями західних провінцій імперії, їх більш дешевими і доброякісними довізними

металом і металовиробами, машинами. Заводи Манца збанкрутували і в 1858 р. здебільшого припинили діяльність. Не дістали належного розвитку й інші подібні підприємства. Середньорічний видобуток корисних копалин на Буковині у 1900—1912 р. становив всього 150 тис. ц, а на колишніх залізобних заводах в Якобенах та Ейзену виливалися хіба що праски, казанки для приготування мамалиги, інші дрібні речі. Негативно позначалися високі ціни на довізне вугілля, несприятливі залізничні та митні тарифи тощо.

У першій половині XIX ст. на Буковині в долині Черемошу біля сіл Іспас, Карапчів, Замостя, Вилавче, Станівці на невеликій глибині (4—5 сажнів) було відкрито поклади бурого вугілля товщиною шару до 45 см. Одним з перших почав видобувати його на основі концесії у 50-х роках XIX ст. біля Вилавчого співвласник маєтку Анаклет Богданович, вивозячи його тисячі центнерів на продаж в Галичину. В окремі роки його видобуток в долині Черемошу становив: у 1862 р. — 3,4, 1863 р. — 2,2, 1871 р. — 16,8 тис. ц. У зв'язку з тим, що цей видобуток був нерентабельним, його було згорнуто, кам'яне вугілля завозилося з інших вугільних басейнів (лише у Чернівці його було завезено у 1906 р. по залізниці 41,1 тис. ц). Наприклад, у 1910 р. у цій галузі було зайнято всього 34 чол. і видобуто 2,1 тис. ц бурого вугілля. Високі ціни на привізне вугілля, масове безробіття людей у передвоєнні роки спонукали власті і підприємців у 1913—1914 рр. відкрити вугільну шахту в районі Іспаса, було створено однойменне акціонерне товариство «Іспас», яке займалося видобутком і продажем вугілля (типу верхньосілезького). На початку 1914 р. на шахті працювало близько 200 чол. Перша світова війна перервала становлення на Буковині вугільної галузі.

З давніх пір на Буковині, особливо у гірській її частині, населення видобувало сіль із соляних джерел способом випаровування. З 1783 р. тут почали діяти соляні копальні. Більш масштабні розробки кам'яної солі почалися з 1790 р. у Качиці (Пд. Буковина). Обсяг видобутку солі зростав. Якщо у 1851 р. він становив 19 тис. ц, то у 1891 р. — 31,3 тис. ц (зайнято 81 особа), у 1900—1912 рр. 60 тис. ц щороку. Частково і далі використовувалися соляні джерела. Отже, Буковина забезпечувалася, в основному, власною сіллю, і навіть вивозила її.

У кінці XVIII — першій половині XIX ст. в краї інтенсивно розвивалося поташеваріння як у маєтках релігійного фонду, так і у поміщицьких. Підлеглим селянам виділялися ділянки лісу, з яких ті повинні були спалювати на попіл відходи лісу від бурелому, перестоялі дерева — хто скільки зможе. А у низинній частині краю селяни мушили для заготівлі попелу на поташ спалювати солому (до 90 ц соломи на 1 ц попелу). На 1

ц поташу йшло 8—10 корців попелу та ще незначна частина лугу. Кожна сім'я виготовляла в домашніх умовах 3—5, щонайбільше — 10 ц поташу, що використовувався у скловиробництві. В ряді сіл — Берегометі, Молдавському Банилові, Чудеї, Красній, Великому Кучурові, Гліпештах, Солці, Фюрстенталі (з 1827 р. — Карлсберг) виникли великі поташарні, де виготовляли поташ для виробництва скла на місцевих гутах. Число поташарень швидко зростало: з 9 у 1804 р. до 24 у 1814 р. Посилене виробництво поташу призвело до масового винищення лісів, особливо навколо Чернівців, Чудея та інших населених пунктів. Причому, спалювалися не лише відходи, а першокласна деревина. Тому власті змушені були вдатися у 1816—1820 рр. до різкого обмеження виробництва поташу. Число поташарень скоротилося у 1861 р. до 14 (2 у поміщицьких маєтках, 12 — у маєтках православного релігійного фонду), які виготовили до 5 тис. ц поташу. Зате зріс вивіз поташу за межі краю: з 2 тис. ц (по 10 фл. за 1 ц) у 1851 р. до 4 тис. ц (по 15 фл.) у 1861 р. (у Бреслау, Прагу, Бялу, Броди та інші міста). Однак поступово поташне виробництво занепадає. У 1863—1882 рр. щороку його вироблялося в середньому 906 ц, 1883—1885 рр. — 258, а в кінці XIX ст. це виробництво припиняється зовсім.

У 1832 р. у Вашківцях виникла папірня, яка у старий спосіб виготовляла невисокої якості папір. Разом з папірнею у Радівцях (на обох фабриках у 1851 р. було зайнято 14 робітників) виготовлялося у середині XIX ст. понад 1600 рулонів паперу вартістю від 7—10 до 95—105 фл. за рулон. Однак в міру доставки в край більш якісного і дешевшого паперу з заходу папірня у Вашківцях, як і в Радівцях з початку 60-х років XIX ст. припинила своє існування. Неодноразові звертання крайових властей і підприємців до уряду дозволити побудувати на Буковині целюлозний завод і новітню паперову фабрику не увінчалися успіхом. З подібних же причин занепадо у Радівцях сірникове виробництво. Щоправда, аналогічна фабрика виникла у 1908 р. у с.Рогізні біля Чернівців.

У 1910 р. у Чернівцях було збудовано шпалерну фабрику, обладнану машинами, що працювала на довізному папері і фарбах, виготовляла майже 200 тис. рулонів шпалери в рік. Її продукція споживалася не тільки в краї, але й вивозилася в Галичину, Угорщину, країни Близького і Середнього Сходу.

Набули певного розвитку різні види обробки мінеральної сировини, особливо пов'язані з виготовленням будівельних матеріалів. Зокрема, тут досить давно, приблизно з 1784 р., виникли цегельні заводи, які нарощували свої потужності у зв'язку із значним будівництвом у містах. Число цегельень було непостійним і в різні роки становило: 1844 р. — 7, 1861 р.

— 30 (вироблено 4,5 млн. шт. цегли), 1871 р. — 26, 1895 р. — 61, 1902 р. — 73 (зайнято 618 осіб). Переважали дрібні примітивні цегельні з важкою ручною працею. Великих цегельень з числом робітників понад 20 було у 1902 р. — 3 (зайнято 230 осіб), у 1910 р. — 7 (понад 1 тис. осіб). Найбільше цегельень було у Чернівцях (1897 р. — 32, 1902 р. — 22), а також у Сторожинецькому, Серетському і Вижницькому повітах. Найбільшими підприємствами цієї галузі були цегельні заводи Маріна у Чернівцях (з 1860 р.), завод «Патрія» (там же, зайнято у 1900 р. 138 осіб), завод у Глибокій. Продукція буковинських цегельень повністю йшла для потреб місцевого будівництва.

У 1839 р. у Чернівцях засновано перший черепичний завод. Однак черепиця тривалий час була низької якості, тому виробництво не раз припинялося. У 1874 р. вироблено всього 100 тис. шт. черепиці. Пізніше черепиця, дренажні гончарні трубки почали виготовлятися також на заводі у Глибокій.

Перші спроби кахельного виробництва в краї було зроблено у 1860 р. Однак кахля була неякісна. Після 6-річних дослідів, вивчення європейського досвіду, залучення керівника виробництва і робітників з Німеччини чернівецький підприємець Розенцвайг у 1886 р. відкрив у Чернівцях на правому березі Пруту високотехнологічне кахельне виробництво, з паровими двигунами, широким набором форм і моделей. Підприємство виготовляло першокласні різнокольорові глазуровані кахельні плити різних форм для грубок, облицювання, мощення підлоги, а також фризи, карнизи, консолі, різний архітектурний орнамент, теракотові фігурки, вази, копилки та ін. Підприємство мало склад-виставку своєї продукції по вул. Панській (нині О.Кобилянської). Вироби збувалися не тільки в краї, але й у країнах Європи. Всього у 1906 р. на Буковині діяло 4 кахельних та гончарних підприємства (зайнято 350 робітників), що працювали як на місцевий, так і частково на європейський ринок. Слід, однак, зазначити, що через різні причини (дороге привізне вугілля, обладнання, високі тарифи та ін.) кахельне виробництво не могло сповна реалізувати свої можливості.

До однієї з давніх галузей на Буковині належало скловиробництво. У селах Красна Ільська і Красна Путна, на землях релігійного фонду виникло три скляні гуті, засновані прибулими з Богемії склоробами: Стара Гута (1797), Красна (1803), Нова Гута (1815). Через те, що ліс навколо гут незабаром був повністю винищений, їх перенесли в інші місця, одну з них — в околиці Чудея. Гуті виготовляли хоч і не першосортне, але досить добротне посудне і віконне скло. У середині XIX ст. щороку виготовлялося 40 тис. кіп (1 копа=60 шт.) посудного і 24 тис.

кіп листового скла (у 1874 р. — всього 90 тис. кіп), забезпечуючи як внутрішні потреби, так і на вивіз. Так, у 1851 р. у Молдавію було експортовано 25 тис. кіп скла, у Галичину — 15 тис. кіп. В окремі роки за межі краю, зокрема в Бессарабію, на Україну, в Молдавію вивозилося скла на 250—300 тис. фл. На гутах працювало понад 80 склоробів і більше тисячі осіб на різних підсобних роботах. Гути давали релігійному фонду значні прибутки.

Однак внаслідок конкуренції дешевшого і кращого ввізного богемського, австрійського, галицького скла, відставання технології буковинських гут, підвищення Румунією ввізного мита на буковинське скло під час митної війни між Австро-Угорщиною і Румунією (остання була для нього основним зовнішнім ринком збуту), частих пожеж на гутах та ін. більшість цих виробництв була закрита до 1890 р. решта — напередодні Першої світової війни.

З середини XIX ст. зростав попит в краї на цемент. Його довозили з Англії, Німеччини, інших країн. Після наполегливих пошуків у 1868 р. спенсіонованим капітаном Францом Морбітцером було відкрито у Стражі (Пд. Буковина) поклади цементної сировини, що тяглися смугою аж до Берегомета-над-Сиретом. Йому вдалося відкрити у 1870 р. цементний завод. У 1874 р. він виробив 14 тис. ц цементу марки Портланд і Роман відмінної якості, який збувався як у краї, так і в Румунії та Російській імперії. З 1898 р. почав діяти цементний завод у Путні (Пд. Буковина) фірми Е.Аксельруд (104 чол. зайнятих у 1902 р.). У 1910 р. на заводі працювало 180 осіб (у т.ч. 170 робітників), завод виробив 1,8 тис. вагонів (1 вагон = 10 т) цементу, з яких вивезено в Російську імперію 26 вагонів, в Румунію — 1, решту використано в краї. На базі цього заводу створено Буковинське акціонерне товариство «Роман — і цементний завод, колишнє Е.Аксельруд у Путні» з акціонерним капіталом 1,4 млн. крон. Однак потужність цементних заводів була невелика, через нестачу вугілля заводи не раз припиняли надовго виробництво, тому частина необхідного цементу і далі завозилася в край з Сегету (Угорщина) та з Німеччини.

У краї було поширене випалювання вапна. У 1844 р. тут діяло 8 вапнярок, 1861 р. — 23, 1871 р. — 29, 1902 р. — 16 (зайнято 78 осіб), з них у північній частині краю — 5. Відповідно зростав і випал вапна: з 20 тис. ц у 1848 р. до 75 тис. ц у 1861 р., 55 тис. гл у 1874 р.

У придністрянських селах Бабин, Василів, Онут, Борівці, Веренчанка, Заставна, Юрківці, Чорний Потік, Кострижівка та ін. були виявлені поклади алебастру — сировини для випалювання гіпсу. Розробки його почалися з 70-х років у Чорному Потіці; найбільше виробництво гіпсу було розгорнуто згодом у Кострижівці.

У Карпатах було виявлено поклади мармуру, які використано, зокрема, при будівництві резиденції буковинських митрополитів.

На Буковині виникли деякі підприємства хімічної промисловості. Зокрема, у кінці 60-х років XIX ст. у Чернівцях почав діяти завод підприємця Молledo з Опайця, який виробляв Rothsalz і колісну мазь та ін. З давніх-давен у деяких гірських поселеннях Буковини в долині річок Черемошу і Молдови (Дихтинець, Довгопілля, Бряза, Кимполунг та ін.) населення черпало з неглибоких колодязів нафту, що піднімалася з глибини, відстоювало її і використовувало для освітлення. У 60-ті роки було пробито глибокі (до 40 м) колодязі (зокрема, у Дихтинці), у яких за добу збиралося до 1 т нафти. Однак ці джерела з часом вичерпалися. У 80-х роках при допомозі новітньої бурової техніки у краї велися більш інтенсивні пошуки нафти, пробито колодязі глибиною від 27 до 200 м. Було створено у 1883 р. «Буковинське нафтове об'єднання» з основним капіталом 150 тис. фл. Добута нафта перероблялася в Галичині (Слобода Ронгурська), а незабаром — на Буковині. У Старій Жучці під Чернівцями виник перший нафтопереробний завод Горшова, а згодом — у сусідніх селах Ленківцях (два) і Рогізні (один). Внаслідок перешкод з боку конкуруючих галицьких нафтопромисловців, відсутності крайового законодавства про видобуток нафти, високих тарифів на ввізну нафту і нижчих на ввізні нафтопродукти, нестачі капіталів, часті пожежі тощо нафтодобувна промисловість на Буковині не дістала розвитку, а нафтопереробна розвивалася у порівняно незначних масштабах. Так, у 1906—1908 рр. на 4 нафтопереробних заводах (зайнято 70 осіб) було перероблено 33 тис. ц галицької і румунської нафти на бензин, гас, парафін, мазут. У 1911 р. діяло 7 нафтопереробних заводів (крім згаданих — ще 3 у Пд. Буковині).

У 1896 р. у Боянах Чернівецького пов. підприємцями Еннером і Ландау збудовано невеликий завод, який виготовляв з місцевої і довізної сировини та напівфабрикатів фосфатні і суперфосфатні добрива, кісткове борошно, вапняну селітру, каїніт, гіпсово-суперфосфатну суміш та інші комбіновані добрива. Подібне підприємство існувало і у Сереті.

Одна з німецьких фірм з Касселя збудувала у Путилі і Руській Молдавиці у 1897 р. у лісах релігійного фонду два заводи сухої перегонки дерева (понад 30 тис. куб. в рік), виробляючи щороку 70—80 т метилового спирту, 220—270 т деревного спирту-сирцю, 900—1120 т оцтовокислого кальцію, 360—500 т дьогтю і 4900-6600 гл деревного вугілля загальною вартістю всієї продукції 833—1221 тис. крон. Метиловий спирт і

оцтовокисле вапно йшли в Німеччину і Чехію для виробництва фарб, оцтової кислоти, спирт-сирець — в Угорщину, деревне вугілля — в Сілезію і Галичину, а дьоготь як паливо використовувався в краї парових котлах.

На нафтопереробному заводі Янкеля Лайзера у 90-х роках, крім гасу, вироблялося також мило, свічки, крем для взуття. Напередодні Першої світової війни у Сторожинці діяло підприємство братів Гехтів по виробництву мила й інших виробів з жиру, у Чернівцях — миловарня та підприємство по виробництву крему для взуття, що належали українським підприємцям Кривоносу, Соколишину і Москалику.

Отже, хімічна промисловість Буковини була представлена окремими невеликими підприємствами, що працювали для місцевих потреб. Нафтопереробні заводи дуже залежали від довізної сировини і кон'юнктури на нафтовому ринку.

Значною галуззю на Буковині була лісова промисловість. На час приєднання Буковини до Австрії переважна частина її площі була вкрита лісами. Причому, ліс тривалий час розглядався ще як «противник» людини, з яким необхідно було вести боротьбу з метою розширення площ під рілля і пасовиська. Тому лісові площі нещадно вирубувалися, викорчовувалися, випалювалися, особливо навколо скляних гут, поташарень. Випалювання лісів в окремих місцевостях тривало приблизно до 1837 р. У другій половині XIX ст. «війна» з лісом продовжувалася, але уже на промисловій основі. Якщо у 1851 р. з 1044,3 тис. га усїєї площі краю ліс становив 479 тис. га (46%), то у 1876 р. — 473 тис. га, 1898 р. — 448 тис. га, а до 1910 р. його площа скоротилася ще на 14 тис. га і становила 42%. Майже 2/3 усїх лісів зосереджувалося у південній частині Буковини. Більше половини (51%) становили ліси Православного релігійного фонду Буковини і державні, решту — поміщицькі (36%) і громадські (13%).

Однак при наявності такої значної кількості лісу справжньої лісової промисловості тут довгий час не було. Перші дві лісопилні виникли у 1786 р. З 1812 р. на ріках Черемош, Прут, Бистриця почалося спорудження водяних лісопилень. Після відповідного регулювання і шлюзування з 1816 р. почався сплав лісу по Черемошу, Пруту, Бистриці та інших ріках як для лісопилень, так і для продажу за кордон. У результаті число лісопилень швидко зростало. Якщо у 1786 р. їх було всього 2, то 1814 р. — 5, 1834 р. — 29, 1844 р. — 44, 1851 р. — 51, 1861 р. — 56, 1871 р. — 60 (у т.ч. 1 парова), 1885 р. — 72 (у т.ч. на Пн. Буковині — 48), з них — 13 парових (414 к.с.) і 59 з водяними двигунами (1286 к.с.) з 808 повздовжніми полотнами пил і 42 циркулярними пилами; 1895 р. — 149 (у т.ч. 27 парові і 122 водяні, 3208 к.с.), з них 16 парових і 55 водяних

— на Північній Буковині; 1906 р. — 150 (45 парових і 105 водяних), 1910 р. — 114 (43 парові і 71 водяна). Разом з обробними виробництвами лісопромисловий комплекс Буковини охоплював до 200 підприємств. Зокрема, у 1903 р. із 198 підприємств цієї галузі (у т.ч. 50 — фабрично-заводського типу) 143 становили лісопилні, 2 — стружкові фабрики, 2 — фабрики деревного волокна, 1 — підприємство з виготовлення деталей

Плотогони.

для музичних інструментів, 5 — підприємства по заготівлі і виготовленню дубильних речовин, 1 — кошикарське підприємство і т.д. Більшість лісопиленей належали не власникам лісу, а орендарям, різним фірмам.

З кожним десятиліттям зростали й заготівлі лісу. Так, лише у лісах релігійного фонду і державних у 1862—1871 рр. в середньому щороку заготовлялося 81 тис. складометрів (с/м) ділової деревини і 272 тис. с/м дров, 1896—1898 рр. — відповідно 918 і 677 тис. с/м, а разом з приватними лісами ці заготівлі були у 3 рази більші, зокрема, у 1903 р. — відповідно 2889 і 2114 тис.с/м. Заготовлена деревина частково (від 1/3 до 1/2) перероблялася на пиломатеріали — дошки, бруси, лаття — щороку в кінці XIX — на поч. XX ст. 500—600 тис.

куб. м, деревне волокно (до 10 тис. куб. м), а також драницю, гонт (400 тис. шт. у 1874 р.), деревну стружку тощо. Більшість з них вивозилася за межі краю.

Лісорозробки, пиляння і обробка деревини вимагали значних капіталовкладень, тому створювалися окремі фірми, які об'єднували свій капітал, вкладали у справу, щоб потім одержати значно більші прибутки. Однією з перших великих компаній у лісовій промисловості краю була фірма «Хорст і Пфаннекухе» (1868 р.), що уклала багаторічний контракт

на експлуатацію лісів Православного релігійного фонду у Стражі (Пд. Буковина), згодом дістала назву «Товариство лісової і землеробської продукції», але у 1876 р. через нестачу капіталів припинила своє існування.

У 1874 р. виникла нова велика фірма «Філіпп і Чарльз Гетц і К» (сім'я Гетців прибула в Австрію з Ельзасу, Франція). Урядовим розпорядженням від 11.07.1884 р. вона дістала назву «Акціонерне товариство по експлуатації лісу і парових лісопилень» (управління у Відні, філія у Чернівцях) з акціонерним капіталом 10 млн. фл. Воно заснувало чернівецький лісопилний завод з паровими машинами (250 к.с.), 80 стрічковими пилами. Це було перше підприємство фабрично-заводського типу в краї. У кінці XIX ст. завод мав 10 пилорам з 170 стрічковими, 12 циркулярними і 2 поперечними пилами, 2 стругальні і 2 фельцові машини, переробляючи щороку 92 тис. куб. м (на поч. XX ст. — 110 тис. куб. м) лісу і видаючи понад 50 тис. куб. м пиломатеріалів. На заводі на основних роботах постійно працювало 450—480 робітників (1902 р. — понад 700 робітників і службовців).

Крім того, ця фірма купила, орендувала чи побудувала нові лісопилні заводи у Фалькові, Бродині, Боулі, Берегометі - над Сіретом, Дорна-Ватрі, Якобенах, Лукавці, Нижніх Петрівцях. Всього на підприємствах цієї фірми на поч. XX ст. діяло 30 пилорам із 515 стрічковими, 35 циркулярними і 3 довбальними машинами, які обслуговувало майже 1100 осіб, а на лісорозробках і транспортуванні було зайнято до 6 тис. осіб. Підприємства заготовляли щороку майже 500 тис. куб. м лісу, виробляючи до 140 тис. куб. м пиломатеріалів, з яких приблизно 14 тис. м куб. використовувалися в краї, до 6 тис. куб. м йшло залізницею на захід, решта — 120 тис. куб. м — по ріках, залізниці і по морю — на Одесу, Галац і далі в Україну, Бессарабію, на Кавказ, в Туреччину, Грецію, Італію, Францію, Іспанію, Голландію, Бельгію, Німеччину, північноафриканські країни і навіть в Індію. Прибутки фірми зросли у 1912 р. до 7 млн. крон.

У краї виникло і ряд філіалів інших позакрайових фірм, що володіли багатьма підприємствами лісової індустрії. Зокрема, у 1888 р. виник філіал фірми «Луїс Ортіб», яка у Руській Молдавиці і Якобенах виробляла пиломатеріали, деревне вугілля в брикетах, метиловий спирт, ацетилен. На її підприємствах було зайнято 500 осіб. У 1889 р. виникла філія будапештської фірми «Леопольд фон Поппер» (заводи у Марджині, Петрівцях, Сторожинці, Негрильясі), з 1899 р. вона влилася у «Акціонерне товариство по експлуатації лісу і парових лісопилень». У тому ж 1889 р. з'явилася філія фірми «Шлессінгер» (управління в м.Моліт), яка на заводах у Поянах, Іцканах виробляла деталі до музичних інструментів,

зокрема піаніно, що відправлялися в Долішню Австрію, Німеччину, Францію, Англію. З 1893 р. почала діяти філія фірми «Адольф Леві» (управління у м.Тешен), що мала підприємства у Фрасині, Балешескулі.

У 1896 р. у Комарівцях виник філіал фірми «Ізидор Верт і К», що спеціалізувався на виготовленні деталей для меблів із гнутого бука для всесвітньо відомої меблевої фірми «Кон», зокрема, для гнутих крісел. З цією метою тут перероблялося понад 7 тис. куб. м червоного бука в рік і виготовлялося 2,8 тис.куб. м деталей. Тоді ж у Комарівцях почала діяти аналогічна філія компанії «Фріц Векс». З 1898 р. почала свою діяльність у Путні, Негрильясі, Фрасині, Селятині філія фірми «Олександр фон Поппер», виробляючи пиломатеріали і деревне вугілля. З 1900 р. її справи перебрала фірма «Союз акціонерних товариств лісової промисловості», або ж «Уніон». Діяли й інші філії: німецької фірми «Ф. Крупп» у Пожориті (фабрика деревної стружки), однієї з мюнхенських фірм у Лужанах (лісопилний завод), будапештської фірми «Грайнер» у Палтіносі і Фундул Молдовеї, Львівської фірми «М.Фішер» у Стульпіканах (виробництво деталей до музінструментів) та ін.

Крім того, діяли лісопромислові фірми місцевих поміщиків та промисловців: «Якоб Гехт і барон Валеріан Капрі» (Рус пе Боул, Фальків, Бродина), «Хаїм Маркович і Шапіро», «Мозес Майданек», «Стефан Стефанович», «Григорча і Волчинський», «Віктор Стирча», «Балан і К», «Блинду і К» та ін. Напередодні Першої світової війни більшість з місцевих лісопромислових фірм ввійшли у об'єднання «Буковина» («Перше Буковинське товариство лісової промисловості Леві Лангенган, Ангаух і Мільх»).

Більшість фірм, особливо позакрайових, одержавши лісові площі в оренду на 6—10 років, прагнули взяти за цей час з них якомога більше, вирубували ліс по-хижацьки, не дбали про його відновлення. При щорічному природному прирості 1,7—1,8 млн. куб. м щорічні заготівлі деревини (разом з дровами) сягали за 4 млн. куб. м. В результаті оголялися гірські вершини в Карпатах, порушувався водний режим, виникали руйнівні повені, посилювалася водна і вітрова ерозія тощо.

При багатющій сировинній базі деревообробна промисловість на Буковині була розвинута слабо. Лише в кінці XIX — на початку XX ст. тут виникло кілька дрібних столярних та бондарних майстерень і т.зв. резонансних фабрик, що, крім названих населених пунктів, існували ще у Новому Воронці, на деяких підприємствах у Вижницькому пов. Вони виготовляли резонансні і клавіатурні деталі до музичних інструментів (піаніно, гітар, мандолін та ін.), що повністю вивозилися за кордон, а особливо в Італію. У 1902 р. в Чернівцях діяло 4 столярних майстерні з

числом робітників від 11 до 20 на кожній, 2 бондарні (21 особа). Згодом вони були дещо розширені, встановлено механічні двигуни. З 1910 р. у Чернівцях діяло невелике меблево-паркетне виробництво (15 осіб). Однак в краї не було жодного значного меблевого підприємства із закінченим циклом виробництва. Слабкість деревообробної промисловості краю була наслідком вивозу з краю переважної частини сировини і напівфабрикатів, переважання інвестицій у лісозаготівлю при мізерних чи й нульових капіталовкладеннях фірм у деревообробку, конкуренції західноавстрійських і європейських меблевих фірм, які ввозом своєї продукції стримували розвиток відповідної крайової галузі.

З галузей легкої промисловості деякий розвиток дістало текстильне виробництво. Воно брало свій початок з відповідного ремесла. Так, у 1851 р. у ткацькому ремеслі (крім домашніх промислів) було зайнято 99 ткачів і 7 челядників. У краї здавна вирощувалися льон і коноплі. Їхні валові збори волокна становили відповідно у 1864 р. 7,4 і 10,9 тис. ц, 1895 р. — 3,5 і 25,0, 1912 р. — 13,2 і 40,6 тис. ц. Порівняно значна кількість вироблялася й овечої вовни (у 50—60-ті роки її поступало на ринок до 5 тис. ц), козячої шерсті, однак їх лишки вивозилися за межі краю — у Кути, Бреслау, Відень та інші міста. Розвивалося у окремих господарствах краю і шовківництво (коconi тутового шовкопряда). Отже, наявна сировина могла бути базою для більш-менш значної текстильної промисловості в краї. Однак тут переважало дрібне ремісничє і мануфактурне виробництво. У 1902 р. із 1,5 тис. «підприємств» цієї галузі лише на 56 працювало по 6 осіб і більше і лише на 17 використовувалися нескладні машини загальною потужністю 65 к.с. У 1911 р. у Чернівцях виникла перша невелика (25 верстатів) ткацька фабрика, на якій з місцевої та привозної сировини вироблялися льняне полотно, шовкові та інші вироби, що збувалися в краї. Внаслідок значного довозу тканин із західних провінцій текстильне виробництво на Буковині розвивалося в обмежених масштабах.

Це ж стосується і шкіряного виробництва. У 1851 р. у краї працювало 262 кушнірі і 344 їх челядники, 47 лимарів і 29 челядників, 560 шевців і 322 челядники. Однак вироблялося взуття мало, бо основне населення краю — селяни влітку ходили босі, взимку — у постолах. Гарне, модне взуття для інших верств населення, зокрема заможних, привозилося в основному з-поза меж краю — з Відня, Праги, інших міст.

У краї щороку забивалося у 60-ті роки понад 20 тис. голів великої рогатої худоби, побічною сировиною чого були шкіри. Крім того, у 70-ті роки у ході торгівлі ввозилося понад 270 тис. сирих шкір. Однак через слабкість шкіряної галузі (23 дубильні у 1884 р.) тут встигали видубити

примітивним способом лише до 30 тис. шт. цих шкір (не рахуючи овечих, козячих та ін.), решта вивозилася у Семигород, Моравію, Долішню і Горішню Австрію, Богемію, зокрема у Відень, Брюнн (Брно), Прагу, Ланкут, Болеків, внаслідок чого край втрачав значні прибутки.

Досить поширеним, особливо у Чернівцях, було кравецтво. Цим ремеслом у 1851 р. займалося 312 кравців і 200 їх челядників. У наступні десятиліття кравецтво залишалось дрібним ремісничо-мануфактурним виробництвом. Лише у 1912 р. у Чернівцях виникла перша на Буковині швейна фабрика, де шили одяг, білизну тощо і збували в краї.

До Першої світової війни порівняно значними підприємствами стали фабрики хустинок (200 осіб) і парасольок (50 осіб) у Чернівцях, фабрика капелюхів Скальського у Сторожинці та ін.

У першій половині XIX ст. в краї зародилася поліграфія. На початку 50-х років тут діяло 3 друкарні (16 робітників), зокрема Йоганна Екгарда і синів, яка видавала друковану продукцію німецькою, польською, єврейською і румунською крайовими мовами. Папір в основному доставлявся з радівецької папірні. До початку XX ст. число друкарень зросло до 13, (більшість з них — у Чернівцях). Внаслідок економічної кризи 1900—1903 рр. їх кількість скоротилася. У друкарнях Г.Чоппа, «Австрія», «Буковинська об'єднана друкарня» та ін. друкувалася значна кількість газет, журналів, книг, календарів, різноманітні бланки документації та інша продукція крайовими мовами, у тому числі й українською. На найбільших трьох друкарнях 1906 р. працювало 70 осіб. До цієї галузі належала тоді також фотосправа та художнє ремесло. Тож загальна кількість цих закладів була більшою, ніж кількість друкарень і становила у 1844 р. — 9, 1885 р. — 27, 1902 р. — 56.

Про місце кожної з галузей у промисловому розвитку краю можна судити в різні роки із загального вартісного обсягу вироблюваної продукції. Так, у 1871 р. на Буковині було вироблено промислової продукції на 16,5 млн. фл., у т.ч. продукції харчової промисловості — на 12,6 млн. фл. (76,6%), далі йшли вироби із шкіри, кісті, пір'я та ін. — 1,4 млн. фл. (8%), металовироби — 0,7 млн. фл. (4,5%), тканини — 0,6 млн. фл. (3,9%), по 0,3 млн. фл. (2—1,9%) — вироби з каменю, глини і піску, вироби з дерева, хімічна продукція, 0,2 млн. фл. (0,9%) — продукція машинобудування. В наступні десятиліття це співвідношення істотно змінювалося на користь лісової, хімічної та інших галузей.

Щодо територіального розміщення промисловості, а також ремісничо-мануфактурного виробництва, то найбільше у цьому відношенні виділялися

Чернівці. За даними 1898 р., тут діяли: великий 8-рамний лісопилний завод (зайнято 372 осіб, а у 1902 р. — 600), три парові млини (158 осіб), слюсарна майстерня (20 осіб) і 2 майстерні по ремонту машин, 6 водопровідних та каналізаційних установок, 1 насосна станція (390 осіб), електростанція (196 осіб), 3 броварні (158 осіб), велика олійня, бойня (8 осіб), до 30 цегельень, значна кількість текстильних, швейних, хімічних, поліграфічних та інших закладів. Тут зосереджувалася третина усіх індустріальних робітників краю. У Чернівецькому пов. певного значення набули галузі хімічного, швейного, спиртового, олійного, борошномельного виробництва, безалкогольних напоїв та ін., у Кіцманському — харчового, металообробного виробництва, виготовлення возів, нескладних верстатів, інструментів, у Сторожинецькому — лісової промисловості, будівельних матеріалів, обробки металів, виготовлення нескладних машин, верстатів, господарських знарядь, у Вижицькому — лісової і деревообробної, швейної, шкіряної, будівельної, харчової промисловості і т.д.

Загальну кількісну характеристику ремісничо-мануфактурного і промислового виробництва на Буковині у 1804—1902 рр. можна мати з таких даних (див. табл.).

Кількість ремісничих і промислових закладів на Буковині у 1804-1902 рр.						
Галузі ремесла і промисловості	1804	1844	1851	1871	1885	1902
Металообробна	40	275	364	415	466	914
Машинобудівна	8	82	106	144	191	429
Обробка мінеральної сировини	19	179	209	138	137	230
Хімічна	12	39	43	47	72	171
Харчова	295	894	1101	1105	1163	1431
Лісова і деревообробна	145	1145	1401	1254	560	967
Легка	88	443	482	381	1177	2681
Поліграфічна	-	9	11	17	27	56
Інші	-	-	-	-	-	28
Разом	605	3066	3717	3501	3793	6907

До 1908 р. кількість промислових і ремісничо-мануфактурних підприємств зросла до 10833, з них 7415 — у Північній Буковині. Отже, за кількістю число «підприємств» для такої порівняно невеликої провінції, як Буковина, було досить великим. Однак більшість з них була дрібними. У 1902 р. 94,5% з них належали до тих, де було зайнято від 1 до 5 чол., 4,5% — від 6 до 20 чол., 0,8% — від 21 до 100 чол., 0,2% — понад 100 чол., а в цілому на одне підприємство припадало менше 3 чол. У 1902 р. чисто фабрично-заводська продукція становила лише 1,1%, решта — ремісничо-мануфактурна чи змішана мануфактурно-заводська. Але зростала вона (фабрична продукція) досить інтенсивно: з 3,5 тис. тонн у 1900 р. до 24,8 тис. тонн у 1911 р. (у 7 раз), а у вартісному виразі — з 72,5 тис. крон до 313 тис. крон (у 4,3 раза). Протягом ХІХ — поч. ХХ ст. на Буковині фактично співіснували ремісниче, мануфактурне і промислове (у т.ч. фабрично-заводське) виробництво, взаємно доповнюючи одне одного, співробітничавши, конкуруючи чи поступово переростаючи з нижчої стадії у вищу.

Приєднання Буковини до економічно більш розвинутої Австрії, безперечно, сприяло інтенсивнішому економічному, зокрема, промислового її розвитку. Однак, маючи нижчі «стартові» можливості, вона так і не змогла подолати розрив у економічному розвитку чи, тим більше, зрівнятися з більш розвинутими провінціями імперії.

Буковина залишалася в основному аграрною провінцією імперії. Так, у 1910 р. у промисловості і ремеслі краю було зайнято лише 10,4% усього населення, у той час, як у Сілезії — 46,3, Богемії — 41,1, Долішній Австрії — 40,4, Моравії — 35,6, Горішній Австрії — 26,7, Зальцбурзі — 23,5, Штірії — 21,9, Карінтії — 21,7 процента і т. д. Причиною цього, крім успадкованих від молдавсько-турецьких часів відсталості, нижчого рівня цивілізованості, був ще ряд негативних факторів. Представники ділових кіл панівних націй в Австрії (Австро-Угорщині), що займали домінуюче становище в економіці імперії, і уряд, що, в основному, відстоював їхні інтереси, дбали, у першу чергу, про всебічний розвиток промисловості метрополії, залишаючи далеким приєднанням окраїнам, зокрема Буковині, переважно роль постачальника дешевої сировини, напівфабрикатів і ринку збуту своїх промислових товарів. Саме у добувні галузі Буковини були спрямовані основні позакрайові інвестиції західних промислових компаній та банків і незначні — в індустрію готових виробів, особливо тих, що могли чинити конкуренцію їхній продукції. Через слабку конкурентоспроможність місцевої промисловості у кінці ХІХ — на поч. ХХ ст. на Буковині розорилося близько 20 значних місцевих промислових фірм і до 280 дрібних, окремі галузі значно скоротили своє виробництво.

До цього спричинилося й прокладення в край залізниць, загалом явища прогресивного, по яких доставлялися дешеві і кращі товари. На неодноразові прохання крайових властей і промисловців Буковини віденський уряд так і не дав дозволу на будівництво тут ряду промислових підприємств, зокрема целюлозного, шкіряного, льонопереробного заводів, паперової, взуттєвої, тютюнової фабрик. 10 років пішло на випрошування дозволу збудувати цукровий завод і т.п. Буковинський депутат Микола Василько говорив у лютому 1903 р. в парламенті, що австрійський уряд щодо розвитку промисловості на Буковині «не тільки нічого не робив, щоби поперти (підтримати — а в т.) наші заходи, але противно (навпаки — а в ст.) — всіма силами їх спиняє». Утруднювали розвиток промисловості також несприятливі високі залізничні тарифи, митна війна Австро-Угорщини з сусідніми країнами, досить часті пожежі на промислових підприємствах, що надовго виводили їх з ладу, економічні кризи (1900—1903 рр. та передвоєнна) і т.п.

Будівництво промислових підприємств, об'єктів культового, комунального, культурного і житлового призначення, особливо у містах, прокладання доріг, залізниць, як також збільшення виробництва будівельних матеріалів сприяли розвитку будівельної галузі, що поступово переростала з простого ремісничого промислу у значну галузь виробництва. Так, якщо у 1804 р. в краї діяло лише 17 самостійних будівельних майстрів, підрядчиків, то у 1844 р. — 115, 1851 р. — 149, 1885 р. — 505, 1902 р. — 684. У середині XIX ст. будівельні майстри у Чернівцях мали свій цех (гільдію). У 1871 р. обсяг будівельних робіт становив 1,4 млн.фл. Це досить значний обсяг, якщо врахувати, що все промислове виробництво у тому ж році становило 16,5 млн. фл. В кінці XIX — на поч. XX ст. створюються різні будівельні фірми, об'єднання, що концентрують тисячі робітників.

Важливу роль в економічному житті краю відігравав транспорт і, відповідно, шляхи сполучення. Після приєднання Буковини до Австрії тут з економічних і стратегічних міркувань здійснювалося досить інтенсивне шляхове будівництво, прокладалися нові дороги, наводилися переправи, будувалися мости. Усі сухопутні шляхи, як і в Австрії, ділилися на загальнодержавні, крайові, повітові, конкурентні і громадські. Особливо доглядалися дороги загальноімперського значення. У 1814 р. було завершено будівництво головного т. зв. Семигородського шляху, що пролягав від Снятина до Чернівців і далі до Сучави, Кимполунгу і угорського кордону загальною довжиною близько 34 миль (1 австр. миля = 7,58 км), названа в честь тодішнього імператора «дорогою Франца». Від неї біля с.Дубівці було зроблено відгалуження на Глинницю, Сторожи-

нець, Віків, Гура-Гумору, угорський кордон і протягом 1786—1809 рр. під керівництвом інженера капітана Гора збудовано Карпатський шлях довжиною 15 миль, названий в честь керівника будівництва «Горайським шляхом». До загальнодержавних належав також Подільський шлях: Мамаївці — Заліщики (понад 4 милі), Синівецька дорога: Синівці — Серет — румунський кордон. До 1860 р. протяжність доріг з твердим покриттям зросла до 1683 км, у 1892 р. — до 3892 км. У 1883 р. з усіх 4008 км доріг 428 км були загальнодержавного значення і крайові, 704 км — повітові і конкурентні, 2875 км — громадські.

У кінці XVIII — I пол. XIX ст. спеціального візницького промислу ще майже не було, бо основні вантажі перевозилися у вигляді підводної повинності феодално залежних селян. Лише німецькі і угорські колоністи час від часу наймалися для перевезення гужовим транспортом різних вантажів (будівельного лісу, дров, зерна, а також пасажирів) від російського і молдавського кордонів до меж Галичини і Семигороду. Вперше візницький (пасажирський) промисел як постійне заняття започаткував у 1838 р. у Чернівцях Марціан Юркевич. Якщо у 1844 р. на Буковині був лише один візник, то у 1851 р. — 55 візників і 6 слуг, 1871 р. — 140 візників і 43 слуги.

Протягом першої половини XIX ст. було проведено значні очисні поглиблювальні і регуляційні роботи на ріках Дністер, Прут, Черемош, Путилівка, Сучава, Молдова, Золота Бистриця, Дорна, в результаті чого вони стали судноплавними чи придатними для лісосплаву на протязі 600 км. По них щороку сплавлялися тисячі плотів. Винятково важливе значення в економічному житті Буковини мали залізниці. У 1866 р. було завершено будівництво залізниці від Львова до Чернівців, у 1869 р. її продовжено до Сучави (загальна довжина буковинської її ділянки — 114 км). Згодом її з'єднано з Яссами з виходом на Унгени і Одесу. Через те, що залізниці були в той час головним видом транспорту, який забезпечував великовагові перевезення, було взято курс на широке будівництво місцевих залізниць. У 1884 р. було збудовано залізницю Чернівці — Новоселиця (31 км), яка через 10 років була з'єднана з тодішніми російськими (фактично українськими) Південно-Західними залізницями: у 1886 р. — Глибока — Берегомет-над-Сиретом (53 км) з віткою на Чудей (19 км), згодом — ще й до Красноільська (8 км). У тому ж 1886 р. від Берегомета-над-Сиретом до Межиродів прокладено вузькоколійну залізницю. Від неї поміщик Василько Сирецький проклав вузькоколійку до Лопушної (6 км). У 1888 р. збудовано залізницю Гатна — Кимполунг (67 км), 1889 р. — Гадікфальва — Радівці (9 км) і вузькоколійку Вама — Руська Молдавиця (20 км), 1897 р. — Іцкани — Сучава (5 км) і Глибока

— Серет (18 км). У наступні роки збудовано ще місцеві залізниці Радівці — Бродина (42 км), Неполоківці — Вижниця (44 км), Лужани — Заліщики (42 км), Веренчанка — Вікно (25 км). З Чудея прокладено вузькоколейку до Кошуї (23 км). В результаті протяжність залізниць швидко зростала: з 114 км у 1869 р. до 598 км у 1911 р., або по 12 км щороку. У 1883 р. було створено товариство «Буковинські локальні залізниці». Залізниці з'єднали як внутрішні райони Буковини, так і забезпечили її зв'язок з іншими провінціями Австрії та з сусідніми країнами: Росією (власне, Україною і Бессарабією) та Румунією. По залізниці перевозилася велика кількість внутрішніх і транзитних вантажів. У 1871 р. по залізницях Буковини (зайнято 532 чол.) було перевезено понад 100 тис куб. м лісу, а у 1903 р. — більше 1,3 млн. куб. м. Внутрішній перевезення по місцевих залізницях зросли з 0,9 млн. т у 1900 р. до 1,8 млн. т у 1913 р.

Справі посилення зв'язків між окремими регіонами Буковини, а також з австрійськими провінціями та із закордоном сприяло запровадження в краї поштового (1783 р.), телеграфного (1855 р.) і телефонного (1883 р.) зв'язку, де було зайнято у 1913 р. 1185 осіб.

Слід зазначити, що технічний прогрес у промисловості, будівництві, на транспорті та інших галузях економічного життя Буковини у XIX — на поч. XX ст. перебував ще тільки на початковій стадії, продуктивність праці була порівняно невисокою. Тому більшість підприємців на цій стадії нагромадження капіталу, в умовах конкурентної боротьби прагнули здешевити вартість виробництва, в основному, за рахунок основних виробників — робітників. Цього досягалось шляхом збільшення робочого дня (замість 11-годинного, згодом — 9-годинного звичайна його тривалість становила 12—14, а то й більше годин), встановлення невисокої платні (40 крейцерів — 1 фл. або 80 гелерів — 2 крони, рідше — 3 крони), якої ледве вистачало на прожиття (наприклад, у 1901 р. 1 кг печеного пшеничного хліба коштував у Чернівцях 0,28 крони, яловичини — 1,4, свинини — 1,16, сала — 1,56, сиру — 0,4, олії — 2,47, масла тваринного — 2,15, цукру — 0,92, гасу — 0,96, вина — 1,6, горілки — 1,39 крони і т.д.), значного (зверх 1/5 усіх робітників) використання дешевшої дитячої і жіночої праці, економії на техніці безпеки та обладнанні робочих місць. Все це мало своїм наслідком те, що робітники працювали здебільшого у тісних, низьких, брудних, темних, перезвожених, задимлених, задушливих, жарких влітку і холодних взимку приміщеннях, що викликало часті професійні і загальні захворювання, виробничий травматизм, погані житлово-побутові умови. Через недосконалість, обмеженість фабричного законодавства, соціального страхування робітники не раз залишалися

безправними і безсилами перед підприємцями, позбавлялися соціального захисту. Не раз дошкуляло їм безробіття.

Такі обставини викликали невдоволення робітників, що виливалися в різного роду протести і соціальні конфлікти: скарги, петиції, страйки, мітинги, сутички з поліцією тощо. Перші робітничі страйки виникли у 1872, 1875 рр., згодом — у 1891 і наступних роках, особливо на початку ХХ ст. Всього до Першої світової війни на Буковині відбулося понад 100 страйків, у яких взяло участь майже 15 тис. чол.

Робітники під час страйків, а також мітингів і демонстрацій вимагали підвищення платні, поліпшення умов праці, скорочення робочого дня, роботи для безробітних, допомоги обездолим, запровадження загально-го виборчого права, припинення підготовки до війни та ін. Ці конфлікти, зокрема страйки, вирішувалися переважно компромісами, взаємними поступками, не переростаючи у крайні форми класової боротьби.

Певного розвитку набули ремісничо-мануфактурне та промислове виробництво і на Хотинщині, особливо у пореформний період. Тут переважали дрібні ремісничі заклади і домашні промисли, де виготовлялися одяг, взуття, килимові вироби, прості знаряддя праці та ін. Найбільш інтенсивно ремісниче, а згодом і промислове виробництво розвивалося у Хотині. Так, якщо у 1828 р. у місті діяло 106 ремісників, які становили 1,3% його населення, то у 1863 р. — 684 (3%), 1897 р. — 1893 (8,8%), а у всьому повіті — 3228.

Але, крім дрібних ремісничих закладів, виникають і порівняно значні промислові підприємства, зокрема гуральні. Вони існували у поміщицьких маєтках у Сокирянах, Василівцях, Недобойцях, Ставчанах, Іванівцях, Ломачинцях, Новоселиці та ін. Так, на кожній з 9 найбільших гуралень, що діяли у Хотинському пов. у 80—90-х роках ХІХ ст., працювало від 21 до 47 чол., прероблялося від 30 тис. пудів (1 пуд = 16 кг) до 165 тис. пудів зерна і від 100 до 200 тис. пудів картоплі. На цих 9 гуральнях вироблялося до 300 тис. відер спиртово-горілчаної продукції і відгодовувалося близько 1,5 тис. великої рогатої худоби. На гуральнях Хотинщини у 1862—1863 рр. було вироблено половину усієї спиртово-горілчаної продукції Бессарабії. Продукція споживалася не тільки на місцевому ринку, але й вивозилася в Одесу, Херсонську губ., за кордон.

Найбільш значним промисловим підприємством у повіті був цукровий завод у Зарожанах (єдиний у Бессарабії), заснований купцем і землевласником Федором Рафаловичем, що прибув з сусідніх австрійських володінь ще у дореформний період. Він скупив у місцевих поміщиків 10 маєтків, зокрема у Зарожанах, Долинянах, Ставчанах, Рукшині, Шилівцях, Сянжері (нині — Жилівка), Керстенцях, Лівинцях та інших селах,

загальною площею 12700 дес. (у 90-х рр. ця площа скоротилася до 8510 дес.). Ф.А.Рафалович побудував у 1861 р. цукровий завод у Ставчанах, а у 1866 р. — у Зарожанах, обладнавши його найновішим на той час обладнанням, 15 паровими двигунами (215 к.с.) і витративши на це півмільйона карбованців, з-за кордону було привезено 130 осіб німців-спеціалістів разом із сім'ями. Для них було збудовано при заводах три селища. Наймали в основному місцевих робітників, частково приїжджих. До початку 70-х років на обох заводах працювало близько 800 робітників. Вони жили у спеціально збудованих казармах, частково — на квартирах протягом сезону робіт (50—60 днів).

Цукросировина доставлялася з власних цукрових плантацій (800—1000 дес.) і орендованих маєтків, селянських господарств (за контрактами), з Подільської губ. У 1876 р. цукровий завод у Ставчанах було переобладнано у спиртовий завод (27 осіб), що працював, в основному, на мелясі, виробляючи 50 тис. відер спирту в рік, а виробництво цукру-піску було зосереджене у Зарожанах: понад 100 тис. пудів у середині 80-х років і до 150 тис. пудів у кінці 90-х рр. XIX ст. Необхідне паливо (дрова) доставлялося з власного лісу Рафаловича площею 2,7 тис. дес.

Відходи виробництва, зокрема жом, використовувалися для відгодівлі закупуваної великої рогатої худоби, яка вигідно збувалася. Тут же утримувався кінний завод. Спадкоємці Ф.А.Рафаловича створили акціонерне «Сільськогосподарське товариство спадкоємців Ф.А.Рафаловича», яке з 1890 р. називалося «Зарожанське промислове товариство» з акціонерним капіталом 2 млн. крб. Товариство користувалося кредитом «Бессарабсько-Таврійського кредитного банку» (до поч. XX ст. — на суму 641 тис. крб.), на який розширювалося виробництво, збудовано у Ставчанах паровий млин (60 робітників, щорічна продукція — на суму до 160 тис. крб.) і пивзавод, тобто створено своєрідний аграрно-промисловий комплекс, який забезпечував сотні селян роботою і певним заробітком, споживачів — цінною продукцією, а підприємцям приносили великі прибутки. Вартість усього майна становила 2,7 млн. крб., основний капітал — 1,9 млн. крб., річний промисловий оборот — 210 тис. крб.

Інтенсивно зростала у повіті борошномельна промисловість. Якщо у 1861 р. на Хотинщині діяло 4 парових млини, то у кінці XIX ст. — 57. Крім того, у повіті існувало багато водяних млинів, особливо на Дністрі, і вітряків — всього у 1891 р. 921 (у т.ч. у Хотині — 30). Взагалі, на Хотинщині концентрувалося 2/3 усіх водяних млинів Бессарабії. Власниками парових млинів були переважно поміщики: сім'я Крупенських у селах Романківці, Ларга і Болбока, Колпакчі (с.Недобоївці), купець М.І.Бернштейн (с.Санківці) та ін.

У повіті діяло кілька броварень: у Хотині (37 робітників, 1913 р.), одна у Сокирянах; 8 олієнь, зверх 1,5 тис. фружтосушарок і овочесушарок. Так, у Рестеу-Атаках (нині Дністрівка) у маєтку поміщиків В.Г.Зикіна та К.А.Лішина на овочесушарні висушували цибулю, буряки, моркву, капуста. В кінці XIX ст. загальний щорічний обсяг сухофруктів становив понад 250 тис. пудів. У повіті існували салотопні заводи, чотири тютюнові фабрики у Хотині (1892 р.).

У певній мірі була розвинена промисловість будівельних матеріалів. У придністрянських селах видобувався будівельний камінь, алебастр. Зокрема, у маєтках поміщика Г.П.Ромашкана у 1888—1910 рр. діяв паровий завод по виробництву гіпсу, де було зайнято до 30 осіб. У маєтку поміщика Бокала (с.Перебиківці) випалювався алебастровий камінь, а звідти човнами доставлявся по Дністру у с.Мопанець, де розмелювався на гіпсовому млині з паросиловою установкою, і доставлявся до залізничної ст.Ларга. Підприємцями Ф.Сеником, П.Августиновим та ін. у Мамалізі на орендованій у селян землі на початку XX ст. було організовано видобуток і випалювання гіпсового каменю; у 1912 р. на його основі створено «Перше Бессарабське товариство гіпсового виробництва». У 1914 р. у нього ввійшов і гіпсовий завод у Сталінештах. Ще одне алебастрове підприємство було засноване підприємцем Ш.К.Шебельманом у 1885 р. у Анадолах (біля Хотина), де було зайнято 10 осіб. У 1903 р. подібне підприємство виникло у Дарабанах (15 робітників). У маєтках поміщика А.Н.Скорделі добували вапняковий камінь, з якого виготовляли будівельні блоки. З нього були споруджені кращі будівлі в повіті, а також собор в Бухаресті.

У маєтках поміщика М.М.Крупенського у Романківцях у 80—90-х рр. діяв цегельно-черепичний завод (зайнято 15 робітників), а у Ломачинцях з 1906 р. — цементно-черепичний завод.

У незначній мірі розвивалося хімічне виробництво. Так, у маєтку того ж М.М.Крупенського у Ломачинцях у 80-ті роки на місцевих фосфоритах діяло підприємство по виготовленню фосфорної муки. Подібне підприємство А.Ромашевського діяло у Ожевому, де у 1900 р. було зайнято 13 чол. Всього у 1909 р. фабрики фосфоритів існували у чотирьох селах продуктивністю 22 тис. пудів у рік. У 1880 р. у Новоселиці збудовано свічково-миловарний завод. Кілька свічкових заводів існувало у м.Сокирянах.

Лісопильна і деревообробна промисловість була зосереджена, в основному, у Хотині, куди по Дністру прибували плоти буковинського і галицького лісу. Лісопильні заводи існували в Хотині (у 1911 р. на заводі Ф.І.Штефанеско і К було зайнято 25 осіб, які виробляли пиломатеріали

на 40 тис. крб. в рік), у Сокирянах (зайнято 18 чоловік, продукції на 20 тис. крб.). Частина буковинського і галицького лісу сплавлалася на територію повіту (як і Бессарабію в цілому) по Пруту, вздовж якого теж виникли лісопилні заводи. У с.Тарасівці у маєтку поміщиків Мільвичів діяла стружкова фабрика. У Маршинцях на заводі П.Я.Ромашкана діяла 40-сильна парова машина, було зайнято 48 робітників, що виробляли продукції на 66 тис. крб. в рік. Крім пиломатеріалів і теслярсько-столярних виробів у Хотині з відходів деревини випалювалось деревне вугілля, виготовлялася смола.

Обробка металу була зосереджена в основному в Хотині (бляхарні, слюсарні, ремонтні майстерні), а також у сільських кузнях. Але існували і більш значні заклади. Так, у Тарасівцях з кінця XIX ст. діяло підприємство по випуску дроту і цвяхів, осначене 2 паровими машинами по 30 к.с. Тут було зайнято 36 осіб. Вони виробляли чималу кількість продукції — на 175 тис. крб. в рік.

Діяли також невеликі сукновальні, шкіряні заводи (м.Новоселиця), дві друкарні у Хотині.

У 1903 р. на Хотинщині 18 великих підприємств випускали продукції на 0,9 млн. крб., в тому числі у Хотині — 9 підприємств, що давали продукції на 0,3 млн. крб. До 1912 р. кількість великих підприємств (а до таких належали ті, на кожному з яких було зайнято понад 25 осіб при механічному двигуні, або зверх 50 осіб без механічного двигуна) зростає до 37, а обсяг вироблюваної продукції порівняно з 1899 р. — у 2,7 раза.

В економічному розвитку повіту важливе значення мав подальший розвиток шляхів сполучення. Був поглиблений у ряді місць Дністер, що зробило його судноплавним на всьому протязі, у Хотині збудовано пристань, пароплави рухалися з різними вантажами до Чорного моря, Одеси і у зворотному напрямі. Продовжувалося будівництво шосейних шляхів, мостів, паромних переправ через Дністер і Прут. У 1902 р. в Хотинському пов. було 58 верст (1 верста = 1067 м) шосейних шляхів (з усіх 104 верст у всій Бессарабії). Особливо важливе значення мало прокладання по території повіту залізниці Окниця — Ларга — Новоселиця і з'єднання її в Новоселиці у 1894 р. з австрійськими залізницями. Це відкрило широкі можливості як для внутрішнього руху вантажів, так і для транзиту. У 1897 р. на території повіту було в експлуатації 80 верст залізниць. Перед Першою світовою війною залізничну станцію Ларгу було з'єднано через Дністер з Кам'янцем-Подільським, що поліпшувало транспортний зв'язок з Поділлям.

У цілому Хотинський пов. у промисловому відношенні істотно відставав. Він лишався аграрною окраїною Російської імперії. Деякі промислові заклади внаслідок економічної кризи початку XX ст. скоротили своє виробництво або й закрилися.

5. ТОРГІВЛЯ. МІСТА

На час приєднання Буковини до Австрії жваво вели торгівлю в краї єврейські та вірменські купці. Вони довозили товари із Силезії, Польщі, Туреччини: хутрові і шкіряні вироби, залізні і мідні знаряддя, скло, хустки, полотно, сіль, вино, олію, цукор, кофе, ізюм, інжир, солону рибу та ін. Водночас скуповували в краї по дешевих цінах велику рогату худобу і коней, шкіри, молочну продукцію, віск, мед та ін. і продавали як у краї, так і поза його межами.

Певний розвиток ремесла, мануфактурного і промислового виробництва, а також сільського господарства у XIX ст. призвів до дальшого розширення обміну, урізноманітнення товарно-грошових відносин. Основними предметами торгівлі місцевого походження залишалася продукція сільського господарства (зерно, худоба, м'ясо, шкіри, жир, вовна, молоко і молочна продукція), у деякій мірі ремісничо-промислові вироби (спирт, поташ, металовироби, саморобні одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, інвентар тощо).

Однак констатоване вище помітне відставання краю у промислому розвитку не могло не позначитися на характері торгівлі, структурі і напрямках товаропотоків. Через те, що тут не виготовлялося значної кількості промислових виробів, особливо широкого вжитку, їх необхідно було доставляти з інших провінцій і країн. У той же час порівняно невелика частка в краї неземлеробського населення, що жила із заробітної плати, і невисокий рівень цієї платні, а також переважання серед землеробського населення незаможних власників призвели до низької купівельної спроможності більшості жителів краю. Це спонукало великих продуцентів сільськогосподарської продукції вивозити її у провінції імперії і країни з вищою купівельною спроможністю, де за неї можна було одержати вищу ціну. Так само через неспроможність переробити значну кількість місцевої сировини промисловці почали вивозити її за межі краю у непереробленому вигляді і збувати за набагато нижчими цінами, ніж за готові вироби. На цьому втрачалися кошти краю, робочі місця, вільна для обміну готівка.

Це, з одного боку, обмежувало зайнятість населення у виробничій сфері, а з другого — потребувало все більшого припливу людей у торгівлю, щоб доставляти та збувати чужу продукцію й вивозити для збуту крайову. Якщо у 1804 р. у краї було 595 торгових підприємців, то у 1851 р. — 1628 (і 460 челядників), 1871 р. — 3718 (і 2489 челядників та учнів), 1890 р. — 6561, а разом з найманим персоналом — 12113 осіб. У 1900 р. усіх зайнятих у торгівлі числилося 29459, 1910 р. — до 48 тис. Отже, питома вага працюючих у торгівлі зросла за 1851-1910 рр. серед зайнятого

населення краю з 1,8% до 6%. Більше 2/3 зайнятих у торгівлі краю становило єврейське населення, а серед торговців Чернівців — понад 90%.

Відповідно зростала й кількість торговельних закладів: з 2901 у 1879 р. до 7 тис. у 1902 р. Не менше третини серед них становили шинки.

Тривалий час торгівля розвивалася на основі старих цехових засад, а також традиційних ярмарків і базарів. Зокрема, у 1861 р. 2181 торговець (з них 1574 — у північних повітах Буковини) належали до 47 категорій, з них 491 крамар, 263 — бакалійники, 237 — спекулянти, 115 — маклери; далі йшли торговці різними видами продукції: зерном — 256 осіб, змішаними товарами — 100, лісом — 88, мукою — 84, фруктами — 68, вином — 62, великою рогатою худобою — 57, сіллю — 47 і т. д. Найбільше цих торговців концентрувалося у Чернівцях (539), Садгорі і околицях (363), Вижниці й околицях (165) та ін. Так, торговці зерном закуповували зерно у місцевих поміщиків, частково — у Молдавії і продавали на місцевому та позакрайовому ринках (Галичині, Силезії, Угорщині). Торговці худобою скуповували велику рогату худобу на ярмарках і тижневих базарах (до 44 тис. у середині 70-х рр.), частково у Молдавії та Бессарабії і перепродували великим землевласникам для відгодівлі і продажу або самі відгодовували її в орендованих приміщеннях.

Торгівлею свинями, щетиною, фруктами займалися липовани, відправляючи у Відень та інші міста щороку тисячі голів свиней, до 100 ц щетини, до 100 вагонів фруктів (у Чехію, Саксонію, Пруссію, в Париж).

Торговці лісом (у 1851 р., 124) зосереджувалися в основному у містечку Вижниця. Вони скуповували майже весь будівельний ліс і дрова на Вижниччині, Путильщині і сплавлили по Черемошу і Пруту до Чернівців, частково — у Бессарабію.

Ще з дореформних часів на Буковині існувала так звана розносна торгівля, якою займалися словаки і тирольці, розносячи товари західноавстрійського виробництва. Інколи ці торговці («коробейники»), щоб привернути увагу покупців, йшли вздовж села з бубном. Однак з часом ця форма торгівлі витісняється іншими, більш організованими її видами.

Тривалий час зберігалася і т. зв. «похатна торгівля», коли дрібні покупці-посередники за завданням великих торгових фірм ходили по хатах і скуповували за низькими цінами сільськогосподарську продукцію для наступного перепродажу.

Чільне місце в системі торговельних зв'язків між містом і селом, між неземлеробським і землеробським населенням, між Буковиною та іншими провінціями і країнами відігравали традиційні ярмарки і тижневі торги (базари) у строго визначених властями містах, містечках і великих селах,

у певні числа й дні тижня. Їх число зростало. Якщо у 1851 р. відбувалося 37 ярмарків у 8 містах і містечках краю тривалістю 80 днів, то у 1908 р. — 53 ярмарки у 12 містах і містечках тривалістю 86 днів. Тижневих базарів на початку 50-х років було дуже мало, а у 1908 р. вони відбувалися у 20 містах, містечках та селах (у деяких — і по 2-3 дні на тиждень) загальною кількістю понад 1100 базарних днів (з них 768 днів у північних повітах).

Найбільш значним ярмарковим містечком вважалася Садгора (з 1820 р.), де щороку відбувалося 8 ярмарків (11-17 днів) і щотижня — базар. Тут щороку продавалися десятки тисяч голів худоби, значна кількість зерна, овечої вовни, необроблених шкір. Зокрема, у першій половині 70-х років у кінці літа і восени продавалося до 20 тис. голів врх, 12,5 тис. ц овечої вовни і стільки ж волових і коров'ячих шкір, 3 тис. ц жиру та ін. У 1900-1909 рр. тут щороку продавалося 6,3 тис. ц зерна.

Ярмарок у Вашківцях на поч. XX ст.

Найбільш тривалим (2 тижні і більше) був Петрівський ярмарок у Чернівцях, що починався 11 липня (на св. Петра), на який прибували задалегідь торговці з багатьох провінцій імперії, Німеччини, Туреччини, Молдавії, Бессарабії, України, збуваючи і купуючи різноманітні товари.

У 1908 р. 10 ярмарків (35 днів) було у Вижниці, по 8 — у Боянах і згаданій Садгорі, по 4 — у Сереті і Вашківцях, по 3 — у Сучаві, Заставні і Кимполунзі, по 2 — у Сторожинці, Чудеї і Радівцях. На ярмарках збувалася значна кількість продукції сільського господарства та промислово-ремісничих виробів. Наприклад, у 1904-1909 рр. на ярмарках і базарах 6 міст і містечок Буковини щороку продавалося до 36 тис. ц зерна. На двох ярмарках у Чудеї у 1892 р. було продано 368 коней, 3266 голів врх, 1731 вівцю, 84 коней, 2608 свиней і т. д. Існувала певна торговельна спеціалізація ярмаркових міст і містечок: Садгора — центр торгівлі врх, Серет — свиньми, Вижниця — лісом, лісоматеріалами і дерев'яними виробами. Ярмарки у гірських районах і прилеглих до них

місцевостях (Вижниця, Кимполунг, Сторожинець та ін.) відігравали важливу роль у обміні ремісничих виробів гуцульського населення на хліборобську продукцію низинних повітів.

Тижневі торги (базари) були покликані забезпечити збут сільськогосподарської продукції як у центрі, так і у глибинних місцевостях краю, щоб уникнути селянам далеких перевезень і перегонів худоби. Тут теж збувалась значна кількість продукції. Скажімо, у 1892 р. на базари 9 міст, містечок і сіл Сторожинецького та Кіцманського пов-в було доставлено 7,5 тис. коней, 70,8 тис. голів врх, 10,4 тис. овець, 80,9 тис. свиней, у Чернівці — 13,1 тис. голів врх, 3,1 тис. овець, 9,9 тис. свиней. У 1902-1904 рр. щороку на базари Буковини доставлялося 37 тис. шт. годованої врх (у т. ч. 30 тис. з північних повітів краю) по ціні: коні — по 200 крон за голову, воли — по 150, вівці — по 14, свині — по 30 крон. У 1885 р. базари були у 31 населеному пункті Буковини, здебільшого по 1 дню на тиждень, а у Чернівцях — 3 дні, Кіцмані, Вижниці — по 2 дні. Крім того, буковинці могли продавати і купувати на сусідніх галицьких ярмарках і базарах: у Заліщиках, де проходило в рік 6 ярмарків і один тижневий базар, Кутах і Косові — відповідно по 3 ярмарки і 2 тижневих базари, Снятині — 4 ярмарки і три тижневі базари і т. д. Ярмарки і базари для міст і містечок були вигідними, бо грошові збори від них поповнювали міський бюджет. В значній мірі завдяки цим зборам у середині 90-х років XIX ст. у Чернівцях прокладено водогін і каналізацію, трамвайну лінію і електрифіковано місто.

Однак поступово дещо знижується значення ярмарків і базарів, бо з'являються нові більш організовані форми торгівлі — біржа, торгові компанії, мережа магазинів, перехід від оплати золотом і сріблом до паперових грошей, торгівля в кредит тощо. В окремих селах базари закриваються через те, що відбувалися в неділю (Боянчук, Василів та ін.), через погані шляхи сполучення (Веренчанка та ін.), наявність по сусідству інших базарів, певні обмеження в торгівлі (спочатку мали право купувати жителі свого села, а потім — приїжджі) та ін.

Особливо пожалілася торгівля, зокрема збут промислових товарів у сільській місцевості після прийняття у 1859 р. закону про свободу занять різним підприємництвом, у т. ч. й торгівлею. Вже у 1860-1861 рр. у 134 селах, переважно віддалених від міст, виникло 302 крамниці. До 1909 р. їх кількість досягла 1648, з них єврейським торговцям належало 818 крамниць, 453 корчми і 239 тютюнових лавок, українським — 117 крамниць. Ці крамниці об'єднувалися у кооперативні споживчі і збутові товариства (наприклад, українське «Буковинська торгівля» та ін.). Їх число зросло з 44 у 1900 р. до 61 у 1910 р.

Важливе значення в розвитку торгівлі в краї мала Буковинська торгово-промислова палата, заснована 25 червня 1850 р. Вона регулювала торговельні відносини в краї, сприяла відкриттю нових ярмарків і базарів, видавала дозвіл на заняття торгівлею і ремеслом, брала дорадчу участь у виробленні митної і тарифної політики, укладенні торгових угод з Румунією, Російською імперією, Німеччиною, у розвитку кредитних закладів, будівництві залізниць, заснуванні реальної гімназії, торговельної і ремісничих шкіл. На її кошти у Чернівцях збудовано власне просторе 4-поверхове приміщення — чудову пам'ятку архітектури (нині приміщення Буковинської медичної академії).

Стараннями палати у Чернівцях було засновано зернову (продовольчу) біржу, яка почала діяти з 23 липня 1877 р. Акумуляючи кошти своїх постійних і тимчасових пайовиків, біржа скуповувала у краї і в сусідніх країнах зерно за нижчими цінами, а згодом продавала за вищими, виплачуючи своїм членам дивіденди. Крім зерна, біржа торгувала ще борошном, лісом, фуражем, спиртом та іншою продукцією. У 1879-1883 рр. біржа продавала зерна і борошна в середньому по 602 тис. ц щороку, а всього продавалося продукції на 6 млн. гульд., у наступні п'ятиріччя ці цифри відповідно становили: 1884-1888 рр. — 332 тис. ц і 3,5 млн. гульд., 1889-1893 рр. — 352 тис. ц і 4 млн. гульд., 1894-1898 рр. — 329 тис. ц і 2,8 млн. гульд. Зниження обсягів торгівлі пояснювалося в основному «митною війною» Австрії з Румунією і частково — з Російською імперією, а також виникненням ряду спеціалізованих торговельних картелів, що у значній мірі монополізували торгівлю.

Картелі (або рінги) об'єднували більшість торговців-посередників по скуповуванню на місцевих ринках і перепродажу тих чи інших видів продукції: зерна, свиней, молока, великої рогатої худоби та ін. Вони диктували свої низькі закупівельні ціни, і дрібні неорганізовані у спілки продуценти (переважно незаможні і середньо заможні селяни) змушені були продавати продукцію за цими цінами, потребуючи грошей для сплати податків, погашення боргів, купівлі найнеобхідніших предметів побуту і виробництва, а перед новим урожаєм — докуповувати хліб по значно вищих цінах.

Так, у кінці XIX — на початку XX ст. закупівлю у Чернівцях і на навколишніх ринках та подальший збут свиней у значній мірі зосереджував у своїх руках рінг на чолі з Карлом і Ладиславом Бориславськими та Міхаєм Регвальдом, збут борошна і крупи — «Перше Буковинське товариство парових млинів, колишне А.Шлоссман і К^о», молока і молочної продукції — рінг «Перше Чернівецьке молочне товариство Адольф Рольнер і К^о» та ін.

Поміщицькі господарства та господарства Православного релігійного фонду Буковини, що стали постачальниками значної кількості товарної продукції, об'єднувалися у власні товариства і через них збували її здебільшого за межі краю, де її можна було продати за вищими цінами. Так, у 1910 р. з усіх 106 табулярних маєтків, що об'єднували господарства у 135 селах північних повітів Буковини, зерно продавали 72 маєтків, насіння — 3, картоплю — 32, цукрові буряки — 18, велику рогату худобу — 21, свиней — 3, спирт — 11, молоко і молокопродукти — 12, ліс і пиломатеріали — 8, фураж — 5, дичину — 5, фрукти — 2, хміль — 1 маєток. У 1910 р. великі землевласники створили «Союз по збуту спирту», який об'єднував 57 буковинських і 15 галицьких гуралень. У 1911 р. ними створено «Буковинське товариство по збуту худоби», а 1913 р. у Чернівцях засновано «Сільськогосподарський синдикат», що займався збутом сільськогосподарської продукції і доставкою та продажем знарядь праці, машин, добрив, сортового насіння та ін.

Буковина, аграрна і прикордонна провінція на сході Габсбурзької монархії, відігравала помітну роль як ринок збуту промислових товарів західних провінцій, як джерело постачання сировини і сільськогосподарської продукції в останні, а також як посередник у торгівлі між цими провінціями, з одного боку, і Російською імперією та Румунією — з другого. До того ж вона обслуговувала і транзитну торгівлю між сходом і заходом. З Буковини вивозилися: велика рогата худоба і свині (у Відень, Брюнн (Брно), Оломоуц, Прагу, у Німеччину), зерно (у Галичину, Силезію), спирт (в Угорщину, Галичину, Швейцарію — на ректифікацію), жир (в Моравію, Силезію, Богемію, Долішню Австрію), необроблений ліс і лісоматеріали, дерев'яні вироби (у Російську імперію, країни Західної Європи), березовий дьоготь, свиняча щетина, овече і козяче хутро, поташ, скло і скловироби та ін.

Зокрема, у 1852-1861 рр. з Буковини щороку вивозилося 4,5 тис. голів врх, до 300 шт. коней, 6,7 тис. кубічних сажнів лісу, 700 саней та ін., у 1862-1871 рр. — до 5 тис. шт. врх, 1,5 тис. шт. свиней, 900 коней, 30 тис. кубічних сажнів лісу, до 15 тис. ц рослинної продукції, у 90-х роках — 30 тис. голів врх, 55-60 тис. шт. свиней, на початку ХХ ст. — до 38-40 тис. шт. врх, до 80 тис. шт. свиней та ін.

З Буковини експортувалася значна кількість лісу. У 90-х роках лише з володінь релігійного фонду вивезли 24 тис. вагонів (1 вагон — 16-20 с/м), з них 2,5 тис. вагонів — у західному напрямі, 17 тис. — у східному, 4,5 тис. — у провінції Австро-Угорщини. З 17 тис. вагонів, що йшли на схід, 4 тис. вагонів вантажилися на Чорному морі на кораблі і йшли у голландські та інші європейські порти. Крім того, до 14 тис. вагонів лісу

(половину становив галицький) йшло з краю у вигляді плотів по Черемошу, Пруту, Бистриці на південний схід, Дунаєм до Чорного моря, а звідти — в різні напрями — 2-2,5 тис. плотів з пиломатеріалами зверху загальною вартістю до 1 млн. фл. Окрім того, у 70-ті роки за межі краю (в основному у Бессарабію) йшло понад 300 вагонів різноматітних виробів з дерева (продукція домашніх промислів), у 90-ті роки — понад 3 тис. ц. Особливо похвалилася ця торгівля після прокладення залізниці Чернівці—Новоселиця (1884 р.) і з'єднання її у 1894 р. із залізницею Жмеринка—Новоселиця. Буковинським лісом забезпечувалася більша частина території Бессарабії, Поділля і Півдня України.

На Буковину з інших провінцій ввозилися в основному промислові вироби, а з Російської імперії та Румунії — переважно худоба і зерно. Зокрема, у середині XIX ст. з фабрик Відня, Богемії, Силезії, Штирії щороку поступало до 4 тис. ц бавовняних виробів, 300 ц цвяхів, кілька сот центнерів сталі, до 10 тис. шт. кіс і 2 тис. серпів, верстати для обробки дерева, з Галаца і Трієста — до 400 ц рису, з Відня, Семогорода, Румунії, Туреччини — до 1,6 тис. ц вовняних виробів, кілька сот центнерів туалетного мила, з польських земель — сита, з Бреслау (Броцлав) — сода, з Відня і Праги — галантерея, Граца, Гйорца — цукор і т. д. У 80-90-х роках XIX ст. ввозилося майже 5 тис. ц фаянсового і гончарного посуду, до 360 вагонів цементу (з Кракова, Щакови, Подгорзе, а також з Німеччини), рибні консерви, оселедці, смола (з Данії, Швеції і Норвегії), фарби, вироби з дорогоцінних металів, модне взуття та ін. — з різних провінцій і країн. Особливо похвавився цей ввіз після прокладення у 1866 р. залізниці Львів—Чернівці: у 1867 р. — 81 тис. ц, 1868 р. — 151,4 тис. ц і т. д.

В основному з Російської імперії і Румунії на Буковину ввозилося: у 1852-1861 рр. в середньому щороку 19,6 тис. голів врх, 22,2 тис. шт. овець, 6,2 тис. шт. свиней, 9,3 тис. голів коней, частина худоби в забійній вазі, 469 тис. ц зерна; у 90-ті роки — понад 30 тис. голів врх, 9-10 тис. свиней, 350 тис. ц кукурудзи, 650 тис. шт. птиці (600 тис. — з Бессарабії і 50 тис. — з Румунії, з них 20% залишалося в краї, решта йшла в Німеччину).

Буковина стала значним осередком міжнародної посередницької торгівлі. Її здійснювало ряд великих чернівецьких торговельних фірм, доставляючи з Бессарабії і України, а також з Румунії в західні провінції імперії, Німеччину, Англію, Швейцарію, Данію та інші країни у 90-ті роки понад 3 тис. вагонів зерна, 2-3 тис. вагонів худоби, 120 вагонів бобових (у країні Середземномор'я), 400-500 вагонів яєць (у Німеччину і Англію), до 90 вагонів спирту (в Німеччину, Угорщину), 100-150 вагонів

фруктів (у Берлін, Штутгарт та інші міста). Важлива роль при цьому належала згадуваній Чернівецькій продовольчій біржі.

Особливо значною була торгівля зерном через митницю в Новоселиці. Буковинські купці скуповували його в Бессарабії і Україні, доставляли на склади в Новоселиці і частково у Чернівцях і, діждавшись вигіднішої кон'юнктури, відправляли на захід — по 40 і більше вагонів щодня. Якщо у 1860 р. через Новоселицю на захід вивозилося 20,8 тис. пудів зерна, то у 1902 р. — 4470,9 тис. пудів. З Румунії через Буковину йшло у 90-х роках 8-10 тис. вагонів зерна. Коли Австрія підняла ввізне мито на румунське зерно, його почали доставляти в російську Новоселицю (понад 1 тис. вагонів щорічно), де мито було набагато нижче, звідти як «російське зерно» — на захід.

У цій торгівлі було зайняте значне число людей, фірм. Так, торгівлю зерном у Новоселиці обслуговувало 12 фірм (С.Зільбербуш і син», «Гольдлюст і К», «Мозес Флемінгер», «Міхаел Цаплер», «Сімон Балтух» та ін.). Їх кредитували філія «Галицького акціонерного іпотечного банку» та інші банки. В той же час через буковинські, особливо чернівецькі торгово-посередницькі фірми на схід, у першу чергу в Бессарабію і Україну, постачалася значна кількість промислової продукції: сільськогосподарські та інші машини, верстати, інвентар, інструменти, різні металовироби, метал, цемент, парафін, сода, фарби, сірники, аптечні матеріали, тканини, одяг, взуття, галантерея тощо. Взаємний рух товарів через Новоселицьку митницю сприяв підтриманню економічних зв'язків між українськими землями, розділеними кордоном.

У цілому обсяг посередницької торгівлі на Буковині становив в кінці 90-х років до 22 млн. фл. Про масштаби руху товарів на Буковині крайового і позакрайового походження можна судити з таких даних: у 1851 р. у край було ввезено товарів усіх видів на 3,9 млн. фл., вивезено — на 1,3 млн. фл., 1874 р. — відповідно на 10,1 і 11,6 млн. фл. Крім того, транзитом через територію краю за ці ж роки було провезено товарів відповідно на суму 2,3 і 10,9 млн. фл. У 1897 р. через Буковину транзитом було перевезено зерна з Російської імперії 8 тис. вагонів, з Румунії — 7 тис. вагонів і кормів для худоби — 3 тис. вагонів.

Про структуру товаропотоків можна мати уявлення, скажімо, з того, що у 1874 р. серед ввезеної продукції 40% її вартості становили зерно і бобові, 27% — худоба, 15% — овеча вовна, 4% — необроблені шкури і хутро, решта — промислові вироби (у майбутньому питома вага останніх різко зросла). Серед вивезених товарів-продукція рослинництва становила 6%, тваринництва — 10%, ділова деревина і вироби з неї — 11%, ремісничо-промислові вироби місцевого походження — до 10%. Отже, у

загальній вартості буковинського вивозу майже 2/3 становила продукція позакрайового походження.

Розвитку буковинської торгівлі, що досить успішно розвивалася, серйозної шкоди завдала т. зв. «митна війна», що розпочалася з початку 80-х років XIX ст. між Австрією, з одного боку, і Румунією та Російською імперією — з другого. Введення високого мита, обмеження, а то й заборона (на догоду великим австрійським аграріям) ввозу в Австрію худоби з цих країн (під приводом карантину), а з Румунії — ще й зерна призвели до відповідного підвищення мита, а то й заборони ввозу в Румунію з Австрії, у т. ч. й з Буковини цілого ряду ремісничо-промислових виробів. В результаті скорочувалася не лише торгівля, а й саме виробництво, що втрачало ринок збуту.

Захищаючи митними бар'єрами інтереси промисловців західних провінцій та великих аграріїв імперії, австрійські правлячі кола підривали традиційні економічні зв'язки Буковини, цієї прикордонної провінції, яка географічно і економічно тяжіла до України, Північної Бессарабії і Румунії, а її заради «загальноавстрійських інтересів» змушували приносити у жертву свої економічні інтереси.

Певний розвиток промисловості і ремесла, шляхів сполучення, прикордонне становище Хотинського пов., що межував з Румунією і Австро-Угорщиною, сприяли жвавій тут торгівлі як внутрішній, так і зовнішній. Остання здійснювалася через митницю у Новоселиці і дві митні застави (у Новоселиці і Липканах), перенесені у 1830 р. з Дністра на Прут. У торгівлю втягувалося все більше число людей. У 1861 р. лише у Хотині нараховувалося 675 купців, що володіли сумарним капіталом 288 тис. крб. сріблом. Число держальників купецьких і торгово-промислових акцій у місті постійно зростало: з 1744 у 1876 р. до 2176 у 1899 р.

Загальний обсяг крамничної торгівлі становив у Хотині у 1865 р. майже 110 тис. крб. сріблом, у 1901 р. — 300 тис. крб., ярмаркової — 400 тис. крб. (1901 р.), а у повіті (без Хотина) у тому ж 1901 р. — 1,4 млн. крб. сріблом. За обсягом торгівлі на душу населення Хотин переважав решту повіту: якщо у повіті крамничний торговий оборот становив на одну людину 7,1 крб. сріблом (1897 р.), то у Хотині — 18,2 крб. сріблом (1901 р.). Найбільшим купцем у Хотині у 90-х роках був Шмуль Штефанський, який торгував лісом, зерном, мануфактурою та ін. з річним обігом до 100 тис. крб. сріблом (1895 р.).

Основними предметами торгівлі у повіті була сільськогосподарська і ремісничо-промислова продукція переважно власного виробництва. Насамперед Хотин, Сокиряни, Новоселиця були значними центрами торгівлі хлібом. Через те, що неземлеробське населення становило у повіті

порівняно невеликий відсоток, чимала кількість зерна збувалася за межами краю. Із східної частини повіту закуплений у поміщицьких і селянських господарствах хліб (пшениця — по 55-81 коп. сріблом за пуд у 80-90-ті роки XIX ст., жито — по 37-64 коп., ячмінь — по 43-75 коп., овес — по 39-54 коп., кукурудза — по 36-54 коп.) поступав на дністровські пристані у селах Молодове, Кормань, Наславча, у містечку Атаки, а з побудовою залізниці з середини 90-х років XIX ст. — і на станції Сокиряни, Романківці, Яноуци, Ларга, Новоселиця — всього 1,5-2 млн. пудів щорічно; із західної частини — у порт Хотина, а з середини 90-х років XIX ст. — на станцію Новоселиця — всього (разом з деякою частиною хліба із Румунії) до 50 тис. четвертей (1 чверть = 8 пудів). Всього ж через Новоселицю протягом останніх десятиліть XIX ст. проходило з України, Бессарабії, у т.ч. й з Хотинщини, частково з Румунії від 150 до 350 тис. четвертей хліба в рік. Хліб йшов з повіту по Дністру і залізницею до Одеси, через Могилів-Подільський — на Кенігсберг і Данціг, через Новоселицю — в Австро-Угорщину, Швейцарію, Німеччину (Баварію) та інші країни.

Помітне місце у торгівлі повіту займав збут продукції садівництва. Найбільше ним займалися господарі 11 великих сіл південно-західної частини повіту (т.зв. «руської Буковини»). У середині 50-х років тут вироблялося до 150 тис. пудів чорносливу на суму понад 100 тис. крб. сріблом. У 1870 р. у повіті існувало 11,1 тис. фруктосушарок, або 60% усіх фруктосушарок Бессарабії. У кінці XIX ст. садівництвом займалося вже до 10 тис. господарств, а площа під садами становила понад 3 тис. десятин, збиралося 1,6 млн. пудів фруктів, з яких половину вивозили по Дністру в Одесу, а по залізниці — в Київ, Москву, Петербург та інші міста імперії. Понад 800 господарств спеціалізувалися на сушінні фруктів, особливо слив у т.зв. лозницях і духовках, виготовляючи кожна по 120-130 бочок (у бочці — 10 пудів) чорносливу. Від його продажу окремі господарства мали до 350 крб. сріблом чистого прибутку. Чорнослив і сушені яблука збувалися у російських і польських губерніях, в Австро-Угорщині, у т.ч. в Чернівцях, Львові, інших містах. З цією метою управління Південно-Західних залізниць виділило у 90-х роках XIX ст. 150 спеціально обладнаних вагонів.

Через малоземелля ряд сіл і волостей ще з першої половини XIX ст. і особливо після реформи спеціалізувався на торговельному городництві, вирощуючи цибулю, капусту, перець, часник. Зокрема, у 80-ті роки часник скуповувався приїжджими купцями і розвозився для продажу у центральних губерніях імперії, а самі виробники збували його у Бессарабії, на Поділлі, Херсонщині. У середині 80-х років у Грозинецькій і

Клішковецькій волостях не менше п'ятої частини селян вирощували товарний часник, продаючи його возами (до 30 крб. сріблом за віз), або вінками (у кожному по 100 головок) по 10-30 коп. сріблом.

У селах Рукшин, Рухотин та ін. понад 40% селянських господарств вирощували капусту і продавали її в Хотині, Новоселиці, Липканах, Жванці, Кам'янці-Подільському та ін. пунктах по ціні до 3 крб. сріблом за 100 головок. Село Пригородок спеціалізувалося на вирощуванні червоного перцю, продаючи його у повіті і за Дністром по 20 і більше копійок сріблом за 100 стручків. В окремих селах вирощувався тютюн, який продавали на тютюнові фабрики у Хотині, на Правобережній Україні по 2,5-18 крб. сріблом за пуд. У Зарожанах і десятках навколишніх сіл селяни за контрактами вирощували цукрові буряки і везли на Зарожанський цукровий завод по 10-12 коп. за пуд.

Чільне місце займала торгіля худобою і продукцією тваринництва. Так, у кінці XIX ст. щотижня на базари приганялося худоби: у Сокирянах — 300-400 коней і 200-300 овець, у Ленківці — 150-200 голів врх і 50-75 коней, у Бричани — 350-600 голів врх і 300-600 коней, у Хотин, Новоселицю і Липкани — 750-800 врх і понад 500 коней і т.д. Чимала частина цієї худоби закуповувалася (воли — по 50 крб. сріблом у 90-ті роки XIX ст., корови — по 34, коні — по 40, вівці — по 5, свині — по 10-17 крб.) для збуту в Австро-Угорщині, у т.ч. на ярмарках і базарах у Чернівцях, містечках Садгора, Бояни, а також в Румунії. Деяка кількість цієї худоби вивозилася у західні провінції Австро-Угорської імперії після її відгодівлі на Буковині. Всього через Новоселицю вивозилося туди з Хотинського пов. в середньому щороку у 20-40 роки XIX ст. врх — 14,2 тис. голів, у 50-80 рр. — 5,3 тис., коней — відповідно 0,6 і 0,8 тис. голів (по 125-175 крб. сріблом), овець і кіз — 1,9 і 3 тис. голів. Крім того, багато худоби доставлялося через кордон контрабандним шляхом. Частина худоби з Хотинщини поступила у Галичину по шляху Хотин-Жванець-Ісаківська митниця, інша частина залізницею — до Одеси.

У торгівлі тваринницькою продукцією найбільше значення мав збут м'яса, в абсолютній більшості на місцевому ринку. М'ясна продукція поступала на продаж як з бойні у Хотині, найбільшої у повіті, так і з домашнього забою. М'ясо збувалося (яловичина — по 2,2-2,8 крб. сріблом за пуд у 80-90 роки XIX ст., свинина — по 3,2-3,5, баранина — по 1,8-2,1) у численних м'ясних лавках, що належали місцевим купцям, переважно євреям, а також окремим великим власникам худоби. Так, поміщику, генералу Н.П. Лішину у 90-х роках належало у Сокирянах 17 м'ясних лавок, у Бричанах — 27.

Продукція птахівництва збувалася у Хотині, інших містечках, де проживало єврейське населення, частина її через Новоселицю вивозилася

у межі Австро-Угорщини. Зокрема, на початку ХХ ст. через цю митницю з Хотинщини та інших місцевостей щороку перевозилося: 100-200 млн. штук яєць (скуплених по 1,2 крб. сріблом за 100 шт.), до 1,5 млн. курей (по 0,25 крб. за 1 шт.), 200 тис. гусей (по 0,6 крб.), 20 тис. індиків (по 0,9 крб.). На Поділлі вивозилися мед (по 3-16 крб. сріблом за пуд), віск (по 12-30 крб. за пуд), що поступав на фабрики церковних свічок. Частина меду (до 14 тис. пудів щороку разом з транзитом) експортувалася через Новоселицю на Зхід.

Цукор з єдиного в Бессарабії Зарожанського цукрозаводу продавався на місцевому ринку (по 4-5 крб. сріблом за пуд), в межах Російської імперії і за кордоном, спирт із Ставчанського спиртзаводу йшов на експорт.

Значна кількість сирих вовлих і овечих шкір з повіту продавалася на Поділлі, а також в Новоселиці, де їх закуповували для двох шкіряних заводів. Дубильні речовини і риб'ячий жир для виробничих потреб ці заводи купували в Австрії, а готові вироби продавали у містах Бессарабії, австрійській Буковині, в Галичині. З Хотинщини та інших повітів Бессарабії у 20-40-х роках ХІХ ст. вивозилося щороку через Новоселицю в Австрію 1,9 тис. пудів сирих шкір, у 50-90-ті роки — 3 тис. пудів.

Вироблений на 3 салотопних заводах повіту свинячий і овечий жир збувався як у Бессарабії, так і Україні, частина його закуповувалася свічковими і миловарними заводами в Хотині і Новоселиці, перероблялася на свічки, які продавали на місцевому ринку по 5-7,5 крб. сріблом за пуд. Овеча вовна збувалася як у повіті (по 16-18 крб. сріблом за пуд), так і на Поділлі, в австрійських володіннях, бринза (по 3-4 крб. за пуд) і сир кашкавал (по 6-7 крб. за пуд) збувалися як у Хотині (до 30 тис. пудів щороку у 80-ті роки), так і в межах Російської імперії, в Румунії, Туреччині. Тютюнова продукція вивозилася в Подільську губ., Одесу, Єлисаветград, Київ, Харків, Ригу, Петербург, Варшаву.

Водночас в Хотин і повіт ввозилася значна частина промислової продукції споживчого призначення як із губерній Російської імперії, так і з різних країн: гас — з Баку, вугілля — з Донбасу, мануфактурні товари — з Лодзі, Варшави, Бердичева, Москви та інших міст. У Хотині існував великий торговий склад сільськогосподарських машин та інвентаря. З австрійської Буковини на Хотинщину ввозилися ліс і вироби з дерева, скловироби, різноманітна реміснича продукція, із західних провінцій Австро-Угорщини, країн Західної Європи, Румунії, Туреччини — машини, інвентар, інструменти, метал і металовироби, тканини, одяг, сода, ювелірні вироби, вина, прянощі, цитрусові та ін.

Торгівля, незважаючи на посилення т. зв. «митної війни», сприяла підтриманню економічних зв'язків Хотинщини як з іншими повітами

Бессарабії, так і з Україною, Буковиною, Галичиною, ближніми і більш далекими країнами.

Розвиток ремесла, промисловості, транспорту, торгівлі, комунального господарства сприяли становленню і розвитку міст. Насамперед зростала їх кількість. Якщо у 1807 р. на Буковині було 3 міста і 3 містечка, то у 1857 р. — відповідно 4 і 6, 1910 р. — 10 і 3. Зокрема, статус міст мали Чернівці, Сторожинець, Вижниця, Кіцмань, містечок — Бояни, Вашківці, Садгора (решта — у Пд. Буковині). Питома вага міського населення зроста з 15 % у 1857 р. до 23% у 1910 р.

Чернівці та околиці.

Найбільшим містом краю і його столицею (з 1849 р.) були Чернівці. Населення міста зростало досить інтенсивно: з 2,7 тис. у 1787 р. до 9,1 тис. у 1830 р., 20,5 тис. у 1850 р., 33,9 тис. у 1869 р., 54,2 тис. у 1890 р., 87,1 тис. у 1910 р., майже 100 тис. у 1914 р.

Площа Ринок і ратуша у Чернівцях (1908 р.).

Національний склад мешканців міста був досить строкатим з тенденцією до зростання прибулого некорінного населення. Так, українське населення, яке становило у північній половині краю 55-58%, у Чернівцях у 1857 р. становило лише 16%, 1890 р. — 20%, 1910 р. — 18%, румунське — відповідно 22,14 і 16%, єврейське — 23,33 і 34%, німецьке — 35,19 і 15%, польське — 4,14 і 17%.

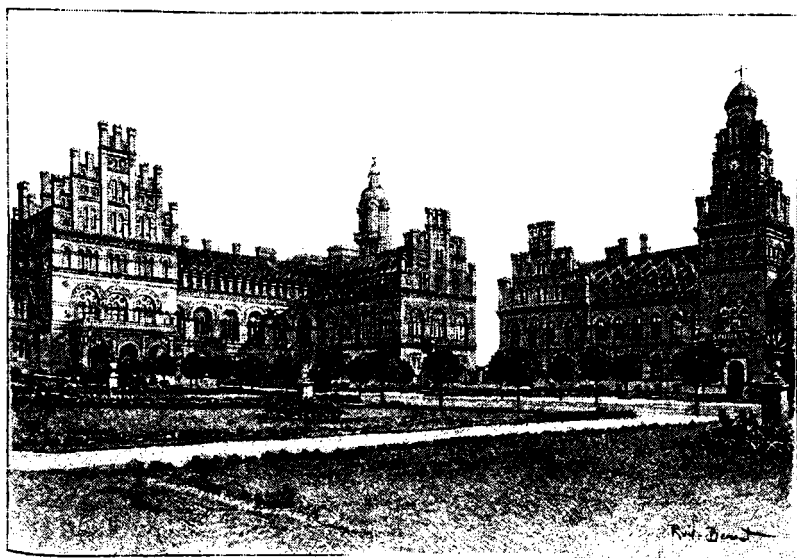
У соціальному відношенні більшість мешканців належали до незможних верств, що жили з постійних чи тимчасових заробітків, невеликих господарств тощо. Деяко заможніше жили власники (майстри) ремісничих, мануфактурних закладів, службовці. Багату верству представляли підприємці, банкіри, керівні урядовці та ін.

Чернівці були найбільшим економічним і культурним центром краю. Тут у 1898 р. діяло 1657 ремісничих, мануфактурних і промислових підприємств (у т.ч. 21 велике), де крім власників працювало 3768 найманих робітників, зосереджено третину будівельних організацій і більше половини будівельних робітників краю, 885 торговельних, 180 транспортних, 12 готельних, 37 фінансово-кредитних та 20 інших закладів, пошта, телеграфно-телефонна станція, торговельно-промислова палата, продовольча біржа тощо. Чернівці поступово набирали рис європейського міста: всі споруди в центральній частині зводилися за індивідуальними проектами у вишуканих архітектурних стилях згідно з плануванням, вкривалися бруківкою вулиці і площі, введено в дію водогінну мережу (2.XI.1895), каналізацію (1896), електричне освітлення (27.II.1896) і пущено трамвай (18.VII.1897).

Однак характерною особливістю міста було збереження ним у значній мірі зв'язків із сільськогосподарським виробництвом, особливо після включення у його склад у 1847 р. приміських сіл Люди-Гореча, Клокучка, Калічанка, Роша, Монастирська. Ще у 70-ті роки з сільським господарством було зв'язано до 2/3 мешканців міста. За сільськогосподарським переписом 1902 р. у Чернівцях нараховувалося 1736 господарств, з них розміром до 0,5 га 560 господарств (32%), 0,5-1 га — 400 (23%), 1-2 га — 381 (22%), 2-5 га — 308 (18%), 5-10 га — 70 (4%), 10-100 га — 16 (1%), понад 100 га — 1 господарство. Садівничих господарств було небагато (23), ще менше — виноградицьких (3). За переписом 1910 р., власників землі і членів їх сімей нараховувалося у Чернівцях 8614 осіб, або 10% населення міста. У 1898 р. з усієї площі 5765 га, що належала мешканцям міста, магістрату, товариствам, державі, рілля становила 2698 га, луки — 750 га, сади і городи — 606 га, пасовиська — 646 га, ліс — 484 га, під забудовою — 222 га. Завдяки цьому у місті вирощувалася порівняно значна частина необхідної городини, фруктів, молочної продукції. Час-

Єпископські палати (1782).

Резиденція буковинських митрополитів.

тину площ магистрат здавав в оренду під пасовиська, скотні базари і ярмарки, поповнюючи від цього міський бюджет.

У Чернівцях було розміщено крайове управління, крайовий сейм, магистрат, кілька військових частин, університет, 6 середніх і 20 початкових шкіл (1912 р.), кілька лікарень, театр, резиденція буковинських митрополитів та інші заклади. Поступово утвердився герб Чернівців — відкрита міська брама, на її фоні — австрійський двоголовий орел, внизу — перехрещені лаврові гілки, вверху — герцогська митра.

Інші міста краю були значно меншими. Вони були центрами повітових управлінь, а також осередками ремесла, окремих галузей промисловості і торгівлі. Серед них — Сторожинець, населення якого зросло у 1861-1910 рр. з 2,8 до 10,4 тис. осіб, Кіцмань (з 3,3 до 5,6 тис. осіб), Вижиця (5,3 і 5,2 тис.), містечка Бояни (4,5 і 7,5 тис.), Вашківці (3,4 і 5,8 тис.), Садгора (4,9 і 4,6 тис.).

Основними причинами застою у кількісному складі населення (переважно єврейського) Вижиці і Садгори, як давніх центрів ремесла, було скорочення ремісничого виробництва у зв'язку з ввозом фабричних товарів і спричинена ним міграція (еміграція) мешканців.

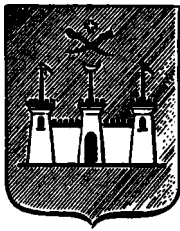
На Хотинщині єдиним містом був Хотин. Деякий час місто залишалося важливим військовим опорним пунктом російської армії, бо тут знаходилася фортеця. Вона належала до другого розряду фортець Дунайського інженерного округу, з 1844 р. — до Західного інженерного округу. Через те, що фортеця була розташована у котловані, вона в умовах розвитку артилерії не відповідала потребам ведення воєнних дій і у 1856 р. перестала бути військовим об'єктом, передана цивільним властям. Міські квартали, прилеглі до неї, дістали назву «Магала руська». Про колишню роль фортеці нагадував герб міста, що утвердився пізніше: силует фортеці з трьома зубчастими баштами з шпилем наверху, на середньому з яких — півмісяць, на інших — прапорці, а над усім — схрещені дві шаблі лезами вниз (кінець війни), над шаблями посередині — хрест (символ перемоги православ'я).

Припинення воєнних дій в краї сприяло швидкому зростанню населення міста: з 3,5 тис. у 1819 р. до 17,3 тис. у 1861 р., 31,8 тис. у 1902 р. Воно було багатонаціональним, з тенденцією до більш швидкого зростання числа некорінних мешканців. Так, у 1862 р. українці становили в місті 43%, у 1897 р. — 21%, росіяни — відповідно 9 і 25%, євреї — 44 і 50%.

Місто було помітним промислово-ремісничим, торговельним і адміністративним центром повіту. У кінці XIX — на початку XX ст. тут діяли 3 броварні, 3 тютюнові фабрики, лісопильний і цегельний заводи, 2 друкарні — всього у 1912 р. 12 підприємств фабрично-заводського типу

Герб
м. Чернівці
(1784 р.).

Герб
м. Хотин
(1826 р.).

Герб
с. Великий Кучурів.

Герб
с. Красноільськ.

з річним виробництвом продукції на 235 тис. крб. Тут виготовлялися одяг, взуття, дрібні металовироби, вози, різноманітне хатне начиння, будівельні матеріали (цегла, черепиця), харчова продукція (хлібопекарські, м'ясні вироби, пиво, мило, свічки, тютюнові вироби та ін.). Місто було значним торговельним центром повіту. Тут здавна існував великий ярмарок худоби, діяли численні крамниці (у 1865 р. їх було понад 60). На ярмарках і базарах збувалося для власних і закордонних покущів чимало худоби, птиці, вовни, шкір, м'яса, молочних виробів, меду, воску, зерна, свіжих і сушених фруктів, овочів. Водночас у місто доставлялася промислова продукція із різних міст Російської імперії та з-за кордону: листове і штабове залізо, металовироби, сільськогосподарські машини та інвентар, різне промислове обладнання і пристрої, галантерія, мануфактура, одяг, взуття, гас, кам'яне вугілля, сіль, риба та ін., які збувалися через крамниці, різні торговельні товариства. Розвитку торгівлі сприяло і налагодження судноплавства по Дністру.

Серед містечок Хотинщини помітне місце займала з початку XIX ст. Новоселиця. У другій половині XIX — на початку XX ст. тут виникло і діяло кілька невеликих підприємств: паровий млин, гуральня, два шкіряні заводи, олійня,

Герб
с. Кам'янка
(1890 р.).

Гербова печатка
с. Коятин
(1900 р.).

Герб
с. Мигове
(1857 р.).

свічково-миловарний завод та інші, а з кінця ХХ ст. — залізничні майстерні. Знаходяться на важливому сухопутному, річковому, а з часом і залізничному шляхах на кордоні трьох держав, Новоселиця стала важливим транспортним і торговельним центром, перевалочним пунктом великої транзитної міжнародної торгівлі.

З другої половини ХІХ ст. статус містечка дістали Сокиряни. З 60-х років і в наступні десятиліття тут виникли гуральня, пивзавод, 3 водяні млини, 12 свічкових і кілька салотопних заводів, з кінця ХІХ ст. — маслоробний завод, 2 підприємства по виробництву безалкогольних напоїв, залізнична станція та ін. Містечко стало помітним торговельним осередком на сході повіту.

6. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ БУКОВИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ ХІХ— ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Організований український рух на Буковині розпочався пізніше і розгортався спочатку повільніше, ніж у Східній Галичині чи на Наддніпрянщині. У часи приєднання краю до Австрії та в наступні десятиліття українці не мали достатньої кількості свідомих і активних лідерів, які б змогли очолити боротьбу за національні інтереси. Основна маса українців — селяни, була неорганізованою і здебільшого неписьменною, української інтелігенції, буржуазії, великих землевласників, тих, хто в будь-якому народі складає національну еліту, було дуже мало. Стейкими і прогресуючими залишалися процеси румунізації та онімечення. Чимало письменних та заможних людей зрікалися рідної мови, традицій, забували своє етнічне коріння. Ситуація складалася для українців надзвичайно несприятливою, справа йшла взагалі про існування українців на Буковині як окремої етнічної спільності. Однак вкотре у народі знайшлися сили, щоб протистояти згубним процесам денационалізації.

Суспільні прагнення українців вперше проявилися в революційні 1848-1849 рр. Під час виборів до австрійського рейхстагу, які власті оголосили під тиском революційних подій, з восьми депутатів від Буковини обрано п'ятьох українців. На засіданнях парламенту вони разом з депутатами від Галичини відстоювали не тільки соціально-економічні вимоги, але й виступали на захист української мови, добивалися розширення національних прав українців.

У цей час одне з чільних місць серед політичних проблем зайняло питання про адміністративний статус Буковини в рамках Австрійської імперії. У червні 1848 р. виник Буковинський комітет, засновниками якого стали румунські і вірменські бояри, верхівка православного духовенства, деякі німецькі політики. Цей комітет склав петицію до австрійського імператора з 12 пунктів. У ній містилася вимога створення

національних шкіл, введення національних мов в державних установах, забезпечення рівноправності усіх народів краю. Та головним було прагнення обґрунтувати необхідність відокремлення Буковини від Галичини, створення буковинського крайового самоврядування. Більша частина українців небезпідставно вбачала в цьому небезпеку посилення румунського та німецького панування в краї і поставилася до ідеї відокремлення негативно. 15 грудня 1848 р. українські депутати рейхстагу Василь Моргоч, Іван Доленчук, Юрій Тиміш, Василь Кирстя подали клопотання на ім'я імператора про залишення Буковини в складі Галичини. На підтримку цієї вимоги численні петиції подавали сільські громади Буковини. В одній з них, зокрема, зазначалося: «Прохання про об'єднання Буковини з русинською Галичиною витікає з серця народу. Внаслідок давніх торговельних зв'язків за русинських князів Буковина і Галичина входили до однієї держави, їх не розділяли природні й державні кордони». Безсумнівно, широке обговорення питання про збереження адміністративної єдності Буковини з Галичиною сприяло пробудженню елементів національної свідомості. Однак у 1849 р. революцію придушено, а Буковину відокремлено від Галичини. В краї так і не змогли організувати комітетів Головної Руської Ради.

Протягом 50-х років XIX ст. проявів українського руху в краї майже не спостерігалось. Але деякі позитивні зрушення все ж мали місце. Зокрема, збільшується кількість священників з числа українців як наслідок політики єпископа Євгенія Гакмана, децю зростає кількість народних шкіл, розширюється вживання української мови в освітніх закладах, посилюється проникнення національних ідей з Галичини та Наддніпрянської України.

На початку 60-х років XIX ст. після реорганізації політичного устрою Австрії й переходу до конституційної форми правління створюються більш сприятливі умови для розвитку суспільного руху. Поступово боротьба за самоутвердження українства охопила усі сфери життя — політику, економіку, культуру, перетворившись у потужний і багатограний процес національного відродження. Зачинателями цього процесу з початку 60-х років виступили видатні українські письменники та культурні діячі Юрій Федькович, Сидір і Григорій Воробкевичі. Вони першими почали друкувати свої твори народною українською мовою, звертались до життя простих селян. У даному випадку головне значення мала не стільки конкретна суспільна діяльність письменників, як те, що їхні твори стали своєрідним символом боротьби за національне відродження, взірцем для всіх, хто не мислив себе без народу. Не випадково, коли на початку 60-х років студент Чернівецької духовної семінарії Антон Кобилянський виступив з палким памфлетом «Слово на слово до редактора

«Слова», в якому засуджував штучну і незрозумілу мову львівської газети, як зразок справжніх творів він помістив поезії Ю. Федьковича.

У 60-х роках XIX ст. на Буковині стихійно починають формуватися два підходи до вирішення національних проблем. Частина інтелігенції відстоювала ідею єдності українців Буковини, Галичини, Закарпаття та Наддніпрянщини як одного народу зі своєю мовою, звичаями, історією. Їх називали молодорусинами, або народовцями. Інші слідом за галицькими старорусинами та їхньою газетою «Слово» все більше схилилися до віри в єдиний російський народ від Карпат до Камчатки, а свою мову вважали лише одним із діалектів великоросійської.

Спочатку, щоправда, ці розбіжності у поглядах не мали гострого характеру і стосувалися, у першу чергу, питань, якою мовою друкувати книги і газети: мовою, якою розмовляє простий народ, чи окремим «язичієм», яке, на думку старорусинів, повинно було стати мовою освічених людей і наближатися до російської. Чимало було таких, що в одних випадках поділяли погляди старорусинів, в інших — народовців, або ще простіше, в залежності від того, з ким мали справу, погоджувалися то з першими, то з другими.

У 1864 р. вперше на Буковині група семінаристів та старшокласників гімназії публічно вшанували пам'ять Т. Шевченка панахидою у церкві св. Параскеви. У ній взяли участь як православні, так і греко-католики.

Декілька разів у 60-х роках XIX ст. обговорювалося питання про видання української газети. Так, уже в 1863 р. Ю. Федькович писав Данилу Танячкевичу: «.... а нарешті прийшло до того, чи би не могла на нашій Буковині одна руска часопись, от наприклад, як «Вечорниці» виходити. Прохвесор Найбавер казав, що він би міг зараз концесію дістати, сли би я ся редактором тої часописи обібрав». На жаль, цей проєкт так і не був реалізований у 60-х роках. Однак показово, що Ю. Федькович орієнтувався саме на народовську газету «Вечорниці», а не на досить поширені тоді старорусинські видання.

На кінець 60-х років українська громадськість на Буковині достатньо визріла, щоб перейти до нового етапу в своєму розвитку — створення культурно-освітніх та політичних товариств, навколо яких можна було б гуртуватися і займатися просвітницькою та організаторською роботою. Остаточний поштовх до цього подано з боку єпископа Є. Гакмана, який мав гострі суперечки з румунським духовенством і намагався протиставити йому український суспільний рух. 14 (26) січня 1869 р. у Чернівцях

Церква Св. Параскеви.

відбулися установчі збори першого українського культурно-освітнього товариства «Руська Бесіда». Наступного року засновано політичне товариство «Руська Рада». Їх очолив проповідник з Чернівців Василь Продан.

До складу цих перших організацій ввійшли як українофіли-

народовці, так і старорусини, була значна частина тих, хто вороже ставився до греко-католиків з Галичини і схилився до ідей автохтонства, тобто відстоював думку, що в буковинських справах повинні все вирішувати тільки православні буковинці. Такі ідеї значною мірою також підігрівалися деякими румунськими лідерами. Не дивно, що з самого початку існування українські товариства роздирали суперечки, які, звичайно ж, ослабляли українство, але разом з тим вели до кристалізації найважливіших політичних концепцій в національному русі.

Уже на других зборах виділу (комітету) «Руської Бесіди» розгорілися дискусії про те, яким правописом друкувати українські видання. Більшість становили старорусини, відстоюючи етимологію. Протягом 70-х рр. вони, як правило, домінували в суспільних справах. Народовські позиції в «Руській Бесіді» цього часу відстоювали С. Воробкевич, Іван Турчманович, Максим Михаляк та ін. Декілька разів суперечки у «Руській Бесіді» набирали гострих форм, а в 1878 р. вони навіть закінчилися виходом усіх галичан з товариства. Однак чимало було і позитивної роботи. «Руська Бесіда» неухильно проводила лінію на розширення вживання української мови в школах, добивалася, щоб в українських місцевостях посади учителів займали ті, хто володіє українською мовою, вимагала відкриття українських гімназій та розширення кафедри української мови й літератури на філософському факультеті університету, займалася виданням українських підручників для шкіл, художньої та науково-популярної літератури. Члени «Руської Бесіди» і «Руської Ради» активно протистояли проявам румунізації, добиваючись справедливого вирішення проблем міжнаціональних стосунків.

С. Гакман.

В. Продан.

У 1870 р. започатковано видання першої української газети в краї — «Буковинська Зоря». Вона друкувалася переважно «язичієм», то ж не могла мати значної популярності серед простих людей. Тільки 16 чисел газети побачили світ. Однак факт появи україномовної преси мав не менше значення, ніж створення першого товариства. У 70-х — на початку 80-х років робилися спроби видавати й інші газети, які також досить швидко терпіли невдачу, в першу чергу, через незрозумілу мову.

Значний вплив на поширення промосковських настроїв в українському середовищі справляло російське консульство у Чернівцях. Через цей канал «Руська Бесіда» отримувала з Росії гроші, книги, газети, направляла молодь на навчання в Росію. Звичайно, не задарма. Російський консул Дмитрій Кіра-Дінжан, наприклад, у 70-х роках ХІХ ст. вимагав від керівництва «Руської Бесіди» всіма засобами пробуджувати у членів товариства бажання до вивчення великоросійської мови шляхом читання книг історичного і літературного змісту, газет, журналів, подавати звіт про дії товариства і про його кошти щонайменше двічі на рік тощо.

Особливу увагу російський консул приділяв роботі з молоддю. Не без його участі виникло таємне товариство гімназистів «Согласіє», яке прагнуло протистояти процесам румунізації в гімназії, але під впливом російських рублів все більше збивалося з народної справи на проросійські настрої. Цим тенденціям намагалося протистояти інше товариство гімназистів «Братній Союз», яке виділилося з «Согласія» і стояло на народовських позиціях. Але найбільше значення для розвитку національного руху серед молоді мало заснування у 1875 р. першого студентського товариства «Союз». У статуті зазначалося, що метою товариства є «об'єднання усіх руських академіків (тобто українських студентів новозаснованого у Чернівцях університету — авт.) для товариського життя, наукового вдосконалення, підтримування любові до всього, що руське, допомагати один одному матеріально і морально». «Союз» активно співпрацював з «Руською Бесідою», підтримуючи усі починання останньої в національних справах.

З кінця 70-х років старорусинство Буковини переживало кризу. Погляди, пропаговані цією течією, не могли захопити широкі народні маси, не сприяли розгортанню реальної суспільної праці. Не мали вони і яскравих лідерів, які б могли пожвавити рух. Зате серед народовців з'являється ціла плеяда молодих, талановитих громадських діячів, політиків, просвітителів, зокрема таких, як Омелян Попович, Єротеї Пігуляк, пізніше Степан Смаль-Стоцький та інші. Вони повели активну боротьбу в українських товариствах, відстоюючи народовські позиції. Переломним став 1884 рік, коли на загальних зборах «Руської Бесіди»

старорусини не змогли провести до виділу (комітету) своїх кандидатів і на знак протесту взагалі покинули товариство. Головою «Руської Бесіди» став Єротеї Пігуляк. Зміцнили свої позиції народовці і в «Руській Раді» та «Союзі».

Наслідком зміни співвідношення політичних сил стало значне поживлення суспільно-політичного руху українців. З 1 січня 1885 р. почала виходити перша українська політична газета «Буковина». На редакторство нею запрошено Ю.Федьковича. Досить швидко газета стала впливовим чинником в суспільному житті не тільки Буковини, але й сусідньої Галичини. Відомою вона була і на Наддніпрянській Україні. На її сторінках послідовно відстоювалися національні інтереси українців, велася безкомпромісна боротьба з проявами румунізації та онімечення, давалася відсіч москвофільству, автохтонству, а пізніше — й радикалам та соціал-демократам.

У другій половині 80-х — на початку 90-х років за поданням професорів Чернівецького університету С. Смаль-Стоцького та Теодора Гартнера на Буковині жваво обговорювалося питання про український правопис у школах. У результаті активних дій народовців, а ця боротьба охопила й Галичину, у 1893 р. було прийнято рішення про введення фонетичного

правопису в навчальних закладах. Це був відчутний удар по москвофілах, який значно послабив їхній вплив на систему освіти.

По-новому і з більшою сумлінністю підійшли в цей час народовці до передвиборної кампанії до буковинського сейму. Слід зазначити, що протягом перших тридцяти років існування цієї інституції українці не впливали на прийняття рішень в ній. Усім заправляли румунські бояри. Якщо від селянської курії й обиралися депутати — українці, а таке мало місце декілька разів, то якоїсь активної участі, а тим більше впливу на прийняття рішень через свою невідповідність вони не мали. Тільки у 1890 р. після відповідно проведеної передвиборної кампанії до бую-

Юрій Федькович.

винського сейму було обрано справді активних політичних діячів — Єротея Пігуляка, Івана Тимінського, Василя Воляна. У 1892 р. депутатом став також професор С. Смаль-Стоцький. Тепер вже не було жодної сесії буковинського сейму, на якій не піднімалися б життєво важливі для українців проблеми.

Велику роль в організації успішних виборів відіграло політичне товариство «Руська Рада», яке після свого утворення довгий час майже бездіяло. В другій половині 80-х років товариство поступово переходить на народовські позиції. У 1891 р. його очолив С. Смаль-Стоцький. В грудні 1892 р. він виступив з програмою діяльності товариства, яка була опублікована в газеті «Буковина» під назвою «В чім наша сила». Цим

започатковано спробу реорганізувати ідейно та організаційно розпливчасте народовство в міцну політичну партію. Чисельність товариства швидко зростала і досягла понад 300 осіб. Воно активно виступає на захист політичних прав українців краю. В цей же час С. Смаль-Стоцький прагне теоретично обґрунтувати народовську доктрину. Найбільш повно це зроблено ним у серії газетних статей під назвою «Реальна політика». На чільне місце народовської програми ставилася національна ідея, яка повинна була усіх об'єднати та надихнути на активні дії. Передбачалася широка програма дій для втілення національної ідеї в життя, в першу чергу, в сфері культурного відродження, виховання, захисту від експансії з боку інших націй. Менша увага приділялася соціально-економічним проблемам, хоча й зазначалася необхідність зробити українських селян заможними і економічно незалежними. Велика роль у здійсненні поставлених суспільно-політичних завдань відводилася інтелігенції, яка повинна була не тільки виступати організуючою силою в здійсненні програми, але й нести повну відповідальність за успіх дій.

Хоча в організаційному та ідейному плані народовці зробили значний крок вперед, партії в повному розумінні цього слова в той час створити не вдалося. «Руська Рада» діяла нерегулярно, то активізовуючись, то майже повністю завмираючи, не вистачало людей національно свідомих, та й самі лідери не завжди достатньо розуміли завдання, що стояли перед ними.

У 90-х роках XIX ст. суспільно-політична боротьба не тільки не вщухла, а навпаки, навіть загострилася з новою силою. Після деякого замішання, пов'язаного з поразкою у 1884 р., починають відроджуватися проросійські рухи. Але тепер вони уже суттєво відрізнялися від колишнього старорусинства, перетворившись у агресивно настроєних москвофілів. Якщо старорусини визнавали певну самобутність населення Східної Галичини та Північної Буковини, особливість їхньої мови, то москвофіли все це повністю відкинули, без усякого вагання проповідуючи ідею «єдиного русского народа» та переходячи повністю на російську мову.

Натхненником відродження москвофільства виступив уродженець Буковини Григорій Купчанко. У 1888 р. він розпочинає видавати у Відні газету «Русска Правда», яка повністю присвячувалася буковинським справам і пояснювала їх у москвофільському дусі. Незабаром у Чернівцях засновується студентська організація «Буковина», члени якої навіть носили нагрудні стрічки кольорів російського прапора (біло-синьо-червоні). Через декілька років москвофіли організували політичні товариства «Народная Рада» і «Вижицко-Путиловская Рада», студентське товариство «Карпати», а також «Общество церковных певцов на Буковине», «Общество русских женщин на Буковине», «Русско-православный Народный Дом» тощо. По містах і селах, у своїх газетах «Православная Буковина» і «Буковински Вѣдомости» вони повели шалений наступ на народовців, прагнучи повернути на свій бік широкі верстви селянства та інтелігенції. Ситуація для народовців ускладнювалася тим, що серед українських депутатів буковинського сейму стався розкол. Іван Тимінський не без втручання румунських політиків заявив про свій розрив з Є.Пігуляком і С. Смаль-Стоцьким. У брошурці «Руске питання на Буковині, обговорив православний русин» він оголосив про створення окремої партії, яка б стояла поміж народовцями і москвофілами, захищала інтереси автохтонного населення Буковини. Гаслами цієї партії проголошувалися: «Буковина для буковинців» та «православна солідарність». Хоча окремої партії Іван Тимінський створити так і не зміг, бо ідеї автохтонства в той час були мало популярні, своєю розкольніцькою діяльністю він значно зміцнив позиції москвофілів.

Новим явищем в суспільному житті краю кінця XIX ст. стало

розширення громадсько-політичної, культурницької роботи серед селян на місцях. Цьому сприяло створення широкої мережі сільських читалень під егідою «Руської Бесіди», які мали не тільки просвітницьке, але й суспільно-політичне значення. Перша така читальня була організована у 1880 р. у с. Раранча (нині — Рідківці). Регулярними з 90-х років стали народні віча. На них депутати, політики, просвітні, суспільні, культурні діячі зустрічалися з селянами, звітували про виконану роботу, обговорювали наболілі питання життя. Чимало в організації віч було показного, формального, однак саме через них активніші селяни мали змогу втягуватися в політичне життя, ставати причетними до розгляду суспільних питань.

Велику увагу народовці приділяли організації різних кооперативних товариств. Серед них найбільше поширення отримали так звані райфайзенські каси, які зосереджували вільні селянські капітали і забезпечували порівняно дешевий кредит. Головна мета, яку переслідували при цьому народовці, — вирвати селян з рук лихварів, розширити їхні економічні можливості.

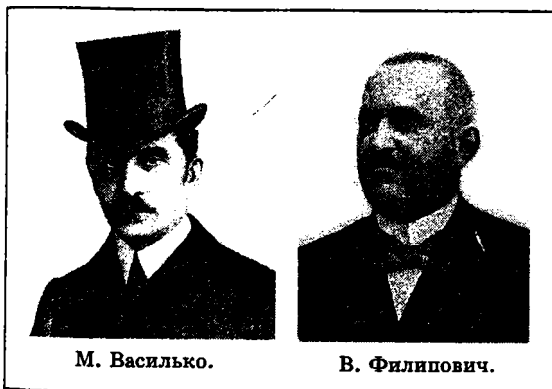
Не припиняли в цей час народовці боротьби з румунізацією та засиллям румунських бояр у буковинському сеймі. В цій боротьбі вони блокувалися з німецькими лібералами, євреями, вірмено-поляками і вимагали провести ряд реформ демократичного характеру. Вибори до буковинського сейму 1898 р. зберегли приблизно попередню розстановку сил. Відомі вони тим, що з них, ставши депутатом, починав свою політичну кар'єру ще один відомий згодом лідер українського суспільного руху Микола Василько. Був він представником давнього українського буковинського аристократичного роду, більша частина якого зрумунцилася. Виховувався в престижному віденському навчальному закладі «Терезіанум» і мав значні зв'язки у вищих владних структурах Австро-Угорщини. Спочатку М.Василько пристав до москвофілів і називав себе консервативним русином. Однак досить часто у сеймі він виступав разом з народовцями, викликаючи незадоволення москвофільського керівництва. Остаточно на народовські позиції М.Василько перейшов у 1902 р. під час парламентської кризи, чим значно посилив позиції народовської суспільної течії, особливо у віденському парламенті.

На початок ХХ ст. в Австро-Угорській імперії значно активізується суспільно-політичне життя. На різних рівнях влади загострюються суперечки про можливе реформування державного устрою, виникають незнані раніше політичні об'єднання, виділяються нові лідери зі своїм баченням вирішення проблем. Така ситуація спостерігалася і на Буковині. Політичною сенсацією 1903 р. у краї стало утворення нового сеймового

клубу, який отримав назву «Вільнодумний союз». Ініціаторами його заснування стали М. Василько, лідер румунських націонал-демократів Аурел Ончул та лідер єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер. Пізніше до них приєдналися німецькі і єврейські депутати. «Вільнодумний союз» по-новому підійшов до проблем краю. Його члени заявили, що на перше місце ставлять вимогу покращення соціально-економічного становища в краї, розширення політичних прав народних мас, будуть добиватися задоволення національних потреб усіх народів, що населяють Буковину. Чергові вибори 1904 р. до буковинського сейму «Вільнодумний союз» проводив за спільною виборчою програмою і добився разючих успіхів. В усіх шести виборчих округах, де народовці висували своїх кандидатів, вони отримали перемогу. Всього «вільнодумні» мали у новому сеймі 17 мандатів, тобто тверду більшість. Скориставшись такою розстановкою сил, вони за час сеймової сесії восени 1904 р. прийняли ряд важливих рішень. Зокрема, про підвищення заробітної платні учителям, про реформу виборчого закону до сейму, про реорганізацію громадського самоврядування, про заснування Буковинського крайового банку та ін. В цілому ці рішення були спрямовані на ліквідацію залишків феодалізму, що протягом десятиліть штучно зберігалися боярською клікою, яка мала більшість у сеймі. Вони означали дальший поступ Буковини по шляху розвитку ринкових відносин та забезпечення демократичних прав громадян. Щоправда, затвердження цих проектів імператором затягувалося аж до 1910 р. і здійснено із значними змінами. Але основна лінія залишалася та ж сама.

«Вільнодумний союз», незважаючи на показну згуртованість та ідейну єдність, проіснував недовго. Уже в 1905 р. внаслідок внутрішніх суперечок між його українськими і румунськими членами він розпався, породивши нову хвилю міжнаціонального протистояння в газетах, сеймі, товариствах. Така ситуація примусила народовських лідерів знов повернутися до ідеї партійного об'єднання, яке б включало політиків, інтелігенцію, селянські маси і було б міцною опорою для депутатів. 12 листопада 1905 р. у Чернівцях скликано Національну Раду, на яку прибули представники усіх українських товариств краю, депутати буковинського сейму та австрійського парламенту. На цих зборах затвердили документи, які й знаменували організаційне оформлення народовства у партію. Офіційно її називали «Національна Рада русинів на Буковині», а неофіційно — національно-демократична партія, мабуть, цим підкреслюючи ідейну спільність з подібною ж партією у Галичині. Керівним органом організації проголошувався Крайовий комітет з 15 членів, у повітах — повітові комітети і найнижчі ланки-відділення на місцях.

Великий крок вперед зроблено в обґрунтуванні програмних положень. Виділено 4 головних напрямки: в справах національних, державно-політичних, економічних і культурних. Обґрутовуючи національні вимоги в галузі освіти, релігії, державному управлінні, програма наголошувала, що таке ж право визнається і за іншими націями, які проживають у краї. В державно-політичних справах на перше місце ставилися вимоги запровадження загального, рівного і прямого виборчого права при таємності голосування, введення широких демократичних свобод, посилення відповідальності урядовців за свої дії перед громадянами. Найбільше місця у програмі приділялося економічним справам. У цьому розділі висувалося завдання розвивати спілковий рух, розширювати різними доступними способами селянське землеводіння та культуру землеробства, ввести загальний прогресивний податок і скасувати усілякі інші прями та непрямі податки, добиватися покращення охорони прав працюючих, створення безплатних бюро з працевлаштування, агрономічних та промислових шкіл, скорочення терміну військової служби та ін. В галузі культури передбачалося добиватися безплатного навчання у школах та розширення мережі шкіл з українською мовою викладання.

вати різними доступними способами селянське землеводіння та культуру землеробства, ввести загальний прогресивний податок і скасувати усілякі інші прями та непрямі податки, добиватися покращення охорони прав працюючих, створення безплатних бюро з працевлаштування,

агрономічних та промислових шкіл, скорочення терміну військової служби та ін. В галузі культури передбачалося добиватися безплатного навчання у школах та розширення мережі шкіл з українською мовою викладання.

Менш чітко розроблено тактику партії. Вказувалося, що провідна підстава організації — «поступ». Наголошувалося, щоб поміщиків і панів не дратувати даремно, а діяти спільними, добре організованими силами.

Остаточо створення національно-демократичної партії завершено 2 січня 1906 р. Головою її обрано судового радника Володимира Филиповича. Окремого друкованого органу для партії не створювали, використовуючи в разі необхідності газети «Буковина» та «Руська Рада». «Національна Рада» неодноразово проголошувала, що буде прагнути об'єднати усіх українців Буковини. Однак на цей час диференціація в українських суспільних силах зайшла далеко. Уже в 1906 р. в «Національній Раді» сформувалося ліве крило на чолі з адвокатом

Теодотом Галіпом, яке в червні наступного року проголосило утворення Радикальної партії. Її друкованими органами були газети «Народна справа» та «Громадянин». У програмі партії, яка частково була опублікована у 1909 р., наголошувалося, що визволення українського народу пов'язується з широкими соціально-економічними перетвореннями, встановленням соціалізму. Передбачалося добиватися таких реформ, які б обмежували визиск праці робітника, покращували його економічне становище, усували усілякі привілеї класів, забезпечували власність працюючих на землю та засоби виробництва, збільшували вплив працюючих мас на політичні процеси, надавали самоуправління українцям і всім політично поневоленим народам тощо. Відомими діячами партії, крім вже названого Т.Галіпа, були Юрій Сербинюк, Ілько та Остап Поповичі, Наполеон Бігарій та ін. Радикали досить гостро полемізували з народовцями у своїх газетах, але у найважливіших справах, зокрема під час виборів, на засіданнях буковинського сейму, у боротьбі з москвофілами ці партії, як правило, виступали разом.

Майже одночасно з Радикальною на Буковині сформувалася Українська соціал-демократична партія. Її лідерами були Осип Безпалко, Микола Гавришук, Кость Кракалія та ін., офіційним періодичним органом — тижневик «Борба». Партія виступала під гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і наголошувала, що опирається на робітників. Соціал-демократи гостро критикували інші партії за лояльність до офіційних властей, вимагали кардинальних перемін у суспільстві, проповідували окремі ідеї марксизму. Однак більшість гасел соціал-демократів були незрозумілими для селян, а робітників-українців на Буковині було небагато.

У перший рік свого існування народовська «Національна Рада» діяла ініціативно, вела за собою значну частину політично активного українського населення. У центрі уваги протягом 1906 р. було питання про реформу виборчого закону до австрійського парламенту. Під керівництвом «Національної Ради» по селах і містечках Буковини скликалися численні віча, на яких приймалися резолюції на підтримку введення загального прямого рівного виборчого права, солідарності з революційною боротьбою своїх братів на Наддніпрянщині. У 1907 р. проведено вибори за новим виборчим законом, які стали новим успіхом народовців. Вони перемогли в усіх українських виборчих округах. Вперше після 1848 р. українці обрали 5 депутатів до парламенту.

Однак внутрішні суперечки у «Національній Раді» продовжували посилюватися. У липні 1907 р. В. Филипович офіційно оголосив, що складає повноваження голови. Фактично після цього «Національна Рада» не подавала помітних ознак життя.

Щоб якось врятувати становище, на початку 1908 р. створено комітет для організаційного відродження партії. У березні цього ж року ним опубліковано відозву до всіх українців на Буковині та «Начерк організації української поступової партії». В цих документах народовська концепція партії отримала дальший розвиток. Наголошувалося, що відтепер це буде українська поступова партія Буковини. Пропонована програма майже повністю повторювала головні вимоги «Національної Ради». Окремо наголошувалося, що партія буде боротися за національну автономію і спільність українців у межах Австро-Угорщини. Зате статутні норми було добре впорядковано і значно розвинено. Про тактику партії не говорилося нічого. Неофіційним лідером партії вважали О. Поповича. Однак протягом 1908 — першої половини 1909 р. так і не було скликано установчих зборів партії, не створено її керівних органів. Цим скористався інший лідер народовства С.Смаль-Стоцький. З його ініціативи восени 1909 р. відроджується політичне товариство «Руська Рада», тепер уже із статусом «мужицької партії». Спроби завершити організаційне оформлення поступової партії нічого не дали, і в лютому 1910 р. обидві партії злилися під назвою «Руська Рада». Наслідком таких партійних пертурбацій стало припинення видання найстаршої української політичної газети «Буковина», про яку нікому було піклуватися. Органом «Руської Ради» стала газета «Народний Голос».

Однак і ця партія проіснувала недовго. Після краху «Селянської каси» і розриву між С.Смаль-Стоцьким та М.Васильком у 1912 р. «Руська Рада» перестала існувати. На її місце прихильники М.Василька почали створювати національно-демократичну партію, а їхні опоненти оголосили про заснування «Української народної партії». Друкованими органами перших були газети «Народний Голос» і «Нова Буковина», а останні групувалися навколо газети «Україна». Обидві партії залишалися у стадії формування аж до Першої світової війни.

У 1911р. відбулися останні вибори до буковинського сейму. Проводилися вони на основі національних курій. Із 17 обраних українських депутатів 15 були народовцями, по одному від соціал-демократів і радикалів. Москвофіли на виборах потерпіли цілковиту поразку. Частина їхніх організацій ще перед виборами у 1910 р. було закрито австрійськими властями як антидержавні. Своїми відкрито промосковськими настроями дискредитували вони себе і перед широкими народними масами.

Головна суспільна сила українців — народовці, незважаючи на численні пертурбації та внутрішні суперечки, на початку XX ст. посилювали роботу серед селян. Продовжувалося створення читалень. Напередодні Першої світової війни вони були організовані майже у кожному

українському селі. Гостро ставилися питання про відкриття українських гімназій та інших середніх навчальних закладів, про поділ православної дієцезії на українську і румунську, про забезпечення ведення діловодства в державних установах українською мовою. Зростала кількість селянських кас та інших економічних товариств на селі. У 1903 р. засновано союз хліборобських спілок на Буковині «Селянська каса» (голова С.Смаль-Стоцький), яка об'єднувала капітали місцевих кооперативних спілок і таким чином могла надавати ефективнішу економічну допомогу селянам. Ще раніше, у 1896 р., утворилась кредитна спілка «Руська каса», а у 1911 р. — страхова компанія «Карпатія». Зосередивши чималі фінанси, ці установи справляли суттєвий вплив на економічне життя. Однак у 1911 році ревізія у «Селянській касі» виявила значну недостачу. Головна причина такого невідрадного становища зумовлювалась обставинами, в які були поставлені селянські фінансові установи австрійськими властями. Щоб якось конкурувати з приватними закладами, вони були змушені проводити різні фінансові операції, для яких не мали ні достатніх коштів, ні досвіду, ні зв'язків у державних органах. Крім того, частина керівництва «Селянської каси» виявилась нечистою на руку, користувалась коштами у власних інтересах. Крах «Селянської каси» певною мірою затримав розвиток кооперації на селі, однак не міг зупинити цього прогресивного процесу.

Важливим явищем в суспільному житті українців початку ХХ ст. став бурхливий розвиток молодіжних спортивно-пожежних товариств — «Січей». Перша «Січ» на Буковині виникла в Кіцмані у 1902 р. Особливо велику увагу організації «Січей» приділяли радикали, які намагалися повністю підпорядковувати собі ці організації. Учасники «Січей» займалися гімнастичними вправами, стройовою підготовкою, навчалися гасити пожежі. Але поряд з цим січовики проводили велику пропагандистську роботу по селах, намагалися навертати молодь до суспільної діяльності. Для координації дій місцевих «Січей» у 1904 р. засновано центральний керівний орган «Союз січей на Буковині», якому підпорядковувалися окружні союзи у Вашківцях, Вижниці, Глибокій, Кіцмані, Садгорі. На кінець 1910 р. «Січі» було відкрито більше ніж у 110 селах краю. У 1910 році січовики провели масове свято у Чернівцях, демонструючи відмінну виправку. Цей захід справив значне враження на буковинців. Антиукраїнські сили намагалися всіляко дискредитувати січовий рух, зобразити його антидержавним і навіть екстремістським.

Велику суспільну та національно-виховну роботу на початку ХХ ст. продовжували проводити культурно-просвітні товариства. Крім «Руської Бесіди», яка залишалася центральним українським товариством, маючи 8

філій та понад 120 читалень на місцях, значну діяльність розгорнуло товариство «Руський Народний Дім». Воно було засноване ще у 1884 р. У 1887 р. для товариства куплено будинок, і з цього часу більшість українських інституцій знаходили в ньому пристанище. При «Народному Домі» для незаможних українських дітей відкрито «Бурсу ім. Ю. Федьковича». Для згуртування українського учительства у 1887 р. засновано товариство «Руська школа». Головна мета його полягала в розвитку і підтримці українських шкіл, сприянні домашньому вихованню на основі рідної української мови, наданні членам допомоги як моральної, так і матеріальної. Досить швидко товариство розрослося, створивши філії на місцях. Однак на початку ХХ ст. робиться спроба вийти за рамки вузьких фахових інтересів, перетворити учительство у впливовий чинник суспільного життя. Зумовлювалося це, в першу чергу, швидким кількісним зростанням українських вчителів, незадоволенням своїм матеріальним та правовим становищем. Гострі дебати на сторінках преси викликали питання підвищення учительської платні. Для вирішення проблем працівників шкіл у 1906 р. утворено «Екзекутивний комітет українського учительства на Буковині». Періодичними органами учительських організацій були газети «Промінь» та «Каменярі». Поступово учительство стало в опозицію щодо існуючих політичних порядків. Особливе незадоволення у них викликала надмірна концентрація влади в руках небагатьох лідерів, переважно депутатів буковинського сейму і австрійського парламенту. Така система склалася ще у 90-х роках ХІХ ст., коли не вистачало достатньо свідомих людей, однак після «Вільнодумного союзу», який сколихнув широкі маси, такі відносини уже виглядали як анахронізм. Учительство прагнуло виставляти своїх кандидатів під час виборів, добивалося демократизації суспільних процесів, вимагало залучення до керівництва національним рухом нових енергійних лідерів. Активізація учительства позитивно позначалася на суспільних процесах у краї. Однак слід зазначити, що саме серед частини учителів були найбільш поширені ідеї автохтонства, які з новою силою почали поширюватися на Буковині на початку ХХ ст. В значній мірі відродженню автохтонства сприяла діяльність і деяких румунських політиків.

Крім учительських, виникають і інші станові організації. Інтереси українських ремісників відстоювали товариства «Зоря», «Поміч», робітників — «Праця», православних священиків — «Товариство руських православних священиків на Буковині», жінок — «Жіноча громада» тощо.

Значну суспільну роботу на початку ХХ ст. проводили «Історичне товариство», «Українське Касино», «Буковинський Боян» та ін. Зроблено

спробу організувати українське міщанство і активізувати його політичну діяльність. З цією метою у 1913 р. засновано політичне товариство «Український міщанський клуб». Всього в 1901 р. на Буковині було зареєстровано понад 800 різнонаціональних товариств. Хоча частина з них існувала лише на папері, все ж культурно-освітні, політичні, економічні товариства українців становили потужну силу національного відродження, його опору і невичерпне джерело оновлення.

Отже, за порівняно короткий відрізок часу, якихось кілька десятків років, український суспільний рух на Буковині пройшов чималу відстань від перших стихійних і неорганізованих виступів на захист найелементарнішого, болісних пошуків відповіді на питання «Хто ми? Чий ми батьків діти?» до широкого, розгалуженого і політично-строкатого руху, який став впливовим чинником в суспільному житті краю. Його учасники добилися помітних успіхів, реально захищаючи національні інтереси буковинських українців. На порядок дня поставали нові, набагато складніші завдання соціально-економічних перетворень, демократизації та найголовніше — боротьби за окрему українську державність, об'єднання з іншими землями України. Для цього громадськість Буковини вже була достатньо підготовлена як ідейно, так і організаційно. Однак початок Першої світової війни вніс свої корективи у цей поступальний процес.

Суспільно-політичне життя на Хотинщині у XIX — на початку XX ст. розвивалося під впливом загальноукраїнського та російського визвольного рухів, революційних подій у сусідніх державах. Значний відгук у краї знайшли повстання у Греції 1821 р., боротьба проти турків у Дунайських князівствах. На Хотинщині робляться спроби організувати загони, які мали на меті перейти кордон і приєднатися до повсталих. Один із таких загонів організували селяни Форосни Циплик і Цинцар. У загін входили житель Хотинського цинуту В. Векшико, калараш при хотинському справництві А. Менелюк та ін. Власті довідалися про існування загону і покарали його членів різними термінами заслання.

Після поразки грецького повстання чимало його учасників, рятуючись від турків, направлялися у Бессарабію. Тільки у 1821 р. через Новоселицьку митницю пройшло 2095 колишніх повстанців. Дехто з них залишався у Хотинському цинуті, поширюючи тут вільнолюбні ідеї.

Населення Хотинщини співчутливо ставилося до революційних прагнень поляків. Відома справа учителя Ф. Аслановича, який працював у різний час в Хотині, Липканах, Білівцях. Він зберігав вірші, спрямовані проти існуючих суспільних порядків. У них вихвалялися поляки, які борються за свободу. За це Ф. Аслановича було ув'язнено в острозі, а потім

переведено під нагляд поліції.

Певну підтримку в краї мали польські повстання 1830-1831 і 1863 років. Під час останнього в повіті сформовано кінний загін у складі понад 100 чоловік як частину загальних революційних сил Поділля і Бессарабії. Серед польського населення збирались кошти для надання допомоги польським повстанцям.

У другій половині XIX ст. на Хотинщині були відомі ідеї революційних народників, поширюються твори М. Драгоманова, І. Франка О. Терлецького. В цей час Новоселиця і Хотин стали важливими пунктами, через які в Наддніпрянську Україну переправлялись книги українських письменників та публіцистів, пропагандистська література, прокламації, газети, що друкувалися у Женеві, Лондоні, Відні, Львові, Чернівцях.

Революція 1905 р., яка розпочалась у Петербурзі, викликала хвилю страйків і на Хотинщині. Робітники місцевої друкарні, цегельних заводів вимагали поліпшення умов праці, збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня. У місті поширювалися листівки із закликом повалити самодержавство. Активними діячами суспільного руху в повіті

6
В. Горбенко, брати Яків і Андрій Дудниченки, В. Раренко та ін. Для боротьби із страйковим рухом власті застосовували війська.

У передвоєнний період на Хотинщині поширювалися агітаційні видання українських політичних партій Галичини, Буковини, Наддніпрянської України.

7. КУЛЬТУРА

У перші роки прилучення Буковини до Австрії, в умовах освіченого абсолютизму Марії-Терезії та Йосифа II, робляться спроби покращити стан освіти в краї. На Буковину поширено закон про обов'язкове навчання, починають відкриватися нові школи. На 1792 р. їх було 32 і 28 перебували у стадії організації. Існували і т.зв. школи — «дяківки», у яких вчили грамоти місцеві священики, дяки. Однак після смерті Йосифа II Австрія переживає більш ніж 50-річний застій, який негативно позначився на розвитку культури краю. Обов'язковість навчання скасовано. Кількість шкіл зменшується. Посилюється онімечення освіти, а підпорядкованість шкіл на Буковині Львівській католицькій консисторії у 1816 р. зумовила ще й прогресуючі процеси колонізації.

Позитивні зміни настають з початку 70-х років XIX ст. Школу відділено від церкви і підпорядковано крайовій шкільній раді та міністерству культів і освіти. Вводиться обов'язкове 7-річне навчання дітей (на Буковині, згідно із крайовим шкільним законом, — 6-річне).

Кількість шкіл швидко зростає. Якщо у 1850 р. їх було 55, то на 31 грудня 1912 р. — 537, з них 214 з українською мовою викладання і 19 змішаних, де однією з мов викладання була українська. Фактично напередодні Першої світової війни на Буковині не було жодної громади, де б не було початкової школи. Діяло 157 великих 5-6 класних шкіл. Зросла кількість учителів. На кінець 1912 р. їх налічувалось 2202. З них лише 223 не мали спеціальної кваліфікації. Однак залишалось чимало труднощів. На 1912 р. так і не вдалося повністю реалізувати принцип обов'язковості початкової освіти. З 120 тис. дітей шкільного віку навчальні заклади відвідувало 112 тис., 96 шкіл не мали власних будинків. Не вистачало підручників та навчальних посібників. Громадськість краю тримала ці питання в полі зору, примушуючи місцеві і крайові власті працювати над невирішеними проблемами.

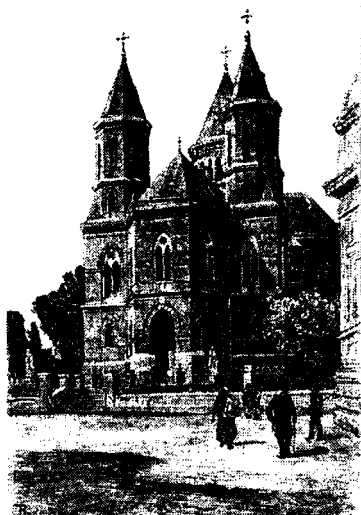
Порівняно з іншими краями помітними були успіхи в розвитку середньої освіти. На 1914 рік у краї існували німецька гімназія у Чернівцях (з 1808 р.), українська гімназія у Вижниці (з 1908 р.), по одній українсько-німецькій гімназії у Чернівцях (з 1896 р.), Кіцмані (з 1904 р.), Сереті. Вчительській семінарії з вересня 1909 р. діяв окремий український відділ. Відкрито приватну учительську семінарію для дівчат у Чернівцях, приватну реальну гімназію у Вашківцях та приватну гімназію у Кіцмані. У 1871-1910 рр. у Чернівцях діяла крайова середня агрошкола. Зростає число ремісничих шкіл. З 1897 р. почала діяти нижча сільськогосподарська школа в Кіцмані, різьбярська у Вижниці, ткацька у Чернівцях, кошкарська у Сторожинці.

Чимало зусиль для розвитку української школи в краї доклали відомі подвижники освітньої справи О. Попович, І. Карбулицький, М. Гавришук, О. Іваницький, І. Герасимович та ін. Розвитку педагогіки в краї та захисту учительських інтересів сприяли «Буковинське учительське товариство», «Руська школа», «Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів та учительок», «Вільна організація українського учительства на Буковині» та деякі інші організації.

Визначним явищем в науково-освітньому житті Буковини стало відкриття Чернівецького університету у 1875 р. Хоча, як зазначалося в статуті, університет був німецькомовним і мав на меті, перш за все, прилучати населення краю до німецької культури, його відкриття справило позитивний вплив на усі народності краю. В університеті відкрито кафедру української мови та літератури, яку в різний час очолювали К. Ганкевич, О. Калужняцький, Г. Онишкевич, С. Смаль-Стоцький. Вони чимало зробили для розвитку українського мовознавства

Катедральний собор Св. Духа.

Вірменська церква..

Церква Серця Ісуса.

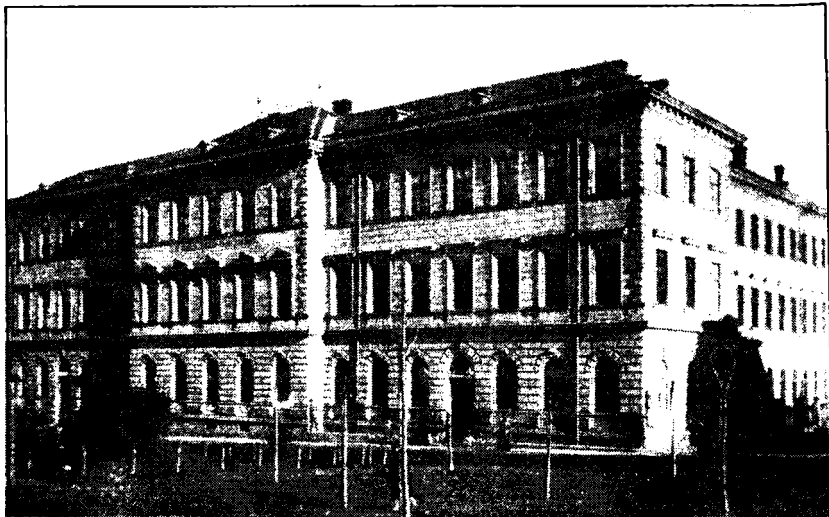

Церква у Слободі-Комарівцях.

та літературознавства. К. Ганкевич займався проблемами українського наголосу, Г. Онишкевич відомий як видавець першої на західноукраїнських землях бібліотеки українських письменників.

Проблемами українського правопису, походження української мови, творчості Т. Шевченка, І. Франка займався С. Смаль-Стоцький. Плідним було співробітництво останнього з німецьким професором Чернівецького університету Т. Гартнером. Написана ними «Руська граматика» для середніх шкіл витримала 4 видання. В ній вперше було введено чимало наукових термінів, які потім утвердилися в українському мовознавстві. Їхня наукова граматика української мови 1913 р. викликала чимало відгуків у світовій славістиці. Смаль-Стоцький написав також книгу «Буковинська Русь», яка стала першим дослідженням історії національно-культурного життя українців краю.

З 1875 по 1914 р. кафедру порівняльної слов'янської філології займав О. Калужняцький, член-кореспондент Російської та Румунської академії наук, дослідник старовинних слов'янських рукописів, палеограф. Наукове визнання заслужили його праці «Пам'ятки старослов'янської мови, т.1. Путнянське євангеліє», «Молдавські та мультанські документи з архівів міста Львова» та ін. В університеті діяли також кафедри румунської мови і літератури, румунської історії, де працювали відомі філологи І. Сбієра, С. Пушкаріу, історик І. Ністор та ін.

Приміщення, у якому було відкрито Чернівецький університет у 1875 році.
Нині — математичний факультет.

Успенський собор с. Біла Криниця.

В різний час в університеті навчалися І. Франко, О. Колесса, В. Сімович, Л. Мартович, С. Шпойнарівський, Д. Лукіянович, Ю. Кобилянський та ін.

Українське національне відродження на Буковині найбільш яскраво проявилось в успішному розвитку української літератури. Довгий час українське слово в краї не розвивалося. Від першої половини XIX ст. до нас дійшло декілька фольклорних збірок, твори В. Фарлеєвича, Г. Продана, які були написані незрозумілою сумішшю церковнослов'янської, української, російської мов і вже не могли задовольняти вимог часу.

Засновником нової української літератури в краї став Ю. Федькович. Він першим почав писати розмовною українською мовою, піднімати у своїх віршах та повістях проблеми життя простих людей. Перший вірш Ю. Федьковича українською мовою датується 1859 р. Через 2 роки 8 віршів Ю. Федьковича надрукував А. Кобилянський як додаток до полемічної брошури «Слово на слово до редактора «Слова». У 1862 р. вийшла у світ перша окрема збірка поезій Ю. Федьковича. З цього часу він стає одним з найпопулярніших українських письменників на західноукраїнських землях. Його твори були відомі на Наддніпрянській Україні. Перша збірка прозових творів Ю. Федьковича видана у 1876 р. М. Драгомановим у Києві. У 1886 р. громадськість Буковини урочисто відзначала 25-річний ювілей літературної діяльності поета. Вже на той час поезії Ю. Федьковича «Старий жовнір», «Довбуш», «Кобилиця», повісті «Люба-згуба», «Опришок» та ін. розцінювалися як класика української літератури.

У 60-х роках XIX ст. розпочинається творчість С. Воробкевича. Його поезії і прозові твори пройняті глибоким патріотизмом, любов'ю до рідного краю, народу, його історії, мови. С. Воробкевич писав на теми історичного минулого українського народу (поеми «Нечай», «Наливайко», оповідання «Турецькі бранці»), про життя простих людей (драми «Гнат Приблуда», «Новий двірник», вірш «Рекрути»), оспівував красу і неповторність буковинської природи. Чимало творів С. Воробкевича стали народними піснями («Над Прутом у лузі», «Задзвенімо разом, браття», «То моя Буковина», «Мово рідна, слово рідне» та ін.). Великою популярністю користувалася збірка С. Воробкевича «Над Прутом», видана 1901 р. у Львові. Близькою за проблематикою та ідейною спрямованістю була творчість молодшого брата С. Воробкевича Григорія Воробкевича.

Найвідомішою письменницею Буковини на рубежі XIX-XX ст. стала Ольга Кобилянська. Її глибокий і самобутній талант мав прихильників по всій Україні. Перші повісті О. Кобилянської з'являються у 1885-1886 рр. Для творчості письменниці характерний глибокий психологізм,

Ольга Кобилянська і Леся Українка
в Чернівцях.

звертання до найбільчіших сторін тогочасної дійсності. Проблеми жіночої долі в складних життєвих обставинах піднімають повісті «Людина», «Царівна». На фактах справжніх подій в селі Димка побудований найвідоміший твір О. Кобилянської «Земля». В ньому з неперевершеною майстерністю письменниця показує тогочасне життя буковинського села, трагізм малоземелля, біді і радощі простих трударів. Глибоким ліризмом, мелодійністю і поетичністю пронизана повість «У неділю рано зілля копала», яка написана за мотивами народної пісні.

На рубежі XIX-XX ст. значний внесок у розвиток української літератури на Буковині зробили Є. Ярошинська, І. Бажанський, Д. Харов'юк, Д. Макогон, Г. Гордий

(І. Діброва), С. Яричевський, І. Синюк, Т. Галіп, В. Карбулицький, І. Карбулицький. Напередодні Першої світової війни перші проби пера в поетичній творчості на Буковині зробив Д. Загұл.

С. Воробкевич.

О. Маковей.

Є. Ярошинська.

Як редактор газети «Буковина», викладач учительської семінарії, лектор університету тривалий час на Буковині працював О.Маковей. В періодиці краю та окремими виданнями у Чернівцях побачила світ переважна більшість його художніх, публіцистичних творів. Йому належать також надзвичайно цінні дослідження життя і творчості Ю.Федьковича, С.Воробкевича, П.Куліша.

У другій половині XIX — на початку XX ст. творчість письменників Буковини мала загальноукраїнське значення, зробила значний внесок в розвиток національного літературного процесу.

Історія українського письменства в краї нерозривно пов'язана із становленням української видавничої справи та журналістики. Перші українські газети на Буковині з'явилися порівняно пізно і, як правило, досить швидко занепадали. У 1870 р. виходила «Буковинська Зоря» з підзаголовком «Журнал неполітичний, присвячений науці і розвазі». Всього побачило світ 16 номерів цього видання. У 1876 р. зроблено спробу видавати сатиричну газету «Лопата», а у 1879-1882 рр. виходив літературно-публіцистичний часопис «Родимый листок».

Етапним явищем в розвитку української журналістики краю стала поява першої політичної газети «Буковина». Вона виходила з 1885 до 1910 р. і була добре відома в Галичині та Наддніпрянській Україні. Редакторами газети в різний час були Ю. Федькович, О. Маковей, Я. Весоловський, Д. Лукіянович, В. Щурат. На сторінках газети друкувалися І. Франко, В. Винниченко, М. Грушевський, В. Гнатюк, Г. Хоткевич, Б. Лепкий та багато інших.

З 90-х років XIX ст. кількість українських газет швидко зростає, вони набувають чіткої політичної орієнтації, виражаючи інтереси конкретних політичних партій. Москвофільські ідеї поширювали «Православная Буковина», «Русска Правда», «Народная Рада». Народовські позиції, крім «Буковини», відстоювали «Руська Рада», «Народний Голос», «Нова Буковина», «Україна». Органами Радикальної партії стали газети «Народна справа», «Громадянин», соціал-демократичної — «Борба». Певної популярності набувають фахові видання, зокрема учительські — «Промінь», «Каменярі», часопис робітників залізниць — «Залізничник» та ін.

Значного поширення на Буковині набули літературні альманахи, в яких вміщувалися твори як буковинських, так і галицьких та наддніпрянських письменників. У передмові до одного з перших альманахів «Руська Хата» (1877) С. Воробкевич писав: «Нехай же альманах причиниться до піддержання єдності літературної Буковини, Галичини й України; і як руська хата, руська родина, хоть запропащена

чужовитою опікою, не перевелась через довгі віки і нині подала нам одну однісіньку основу під будівлю політично-суспільного бита народа, так і наша «Руська Хата», пригорнувши у собі письменників з усіх кінців просторої Русі, нехай причиниться до роз'яснення народного духа, до розбудження народного самопізнання». Пізніше з'являються «Буковинський альманах» (1885), альманахи «Зерна» (1887-1888), «За красою» (1905), «На шляху» (1906) та ін. Своєрідним щорічним альманахом був і «Буковинський православний календар», який видавався щорічно, починаючи з 1874 р. і містив, крім довідникової частини, публіцистичні та художні твори.

Важливою подією в історії видавничої справи на Буковині стало заснування окремої української друкарні у 1898 р., яка офіційно перебувала у віданні політичного товариства «Руська Рада». З цього часу переважна більшість українських книжок, газет, журналів Буковини друкувалася у цій друкарні.

Чимало зусиль для розвитку української видавничої справи на Буковині доклав «Союз руських хліборобських спілок на Буковині «Селянська каса». Найбільшої популярності набула серія книг, що видавалася «Селянською касою» під назвою «Народна бібліотека» (1910-1911 рр.) Книжки серії виходили двічі на місяць в обсязі 2 аркуші друку. Видання орієнтувалося на широкі верстви селян, міщан і було порівняно дешевим.

Видання книжкових серій стало дуже популярною справою на Буковині на початку ХХ ст. Та ж «Селянська каса» видавала іще «Спілкову бібліотеку», «Бібліотеку суспільних наук», «Світову бібліотеку», «Дитячу бібліотеку». Окремі серії книжок друкували «Вільна організація українських учителів на Буковині», чернівецька філія товариства «Руська школа», політичне товариство «Руська Рада» та ін. Крім Чернівців, українська видавнича справа розвивалася у Вашківцях, Мамаївцях, Вижниці, Кіцмані.

Значних успіхів досягло українське музичне мистецтво. Його розвиток пов'язаний з діяльністю товариств, які організували музичні вечори, сприяли популяризації хорового співу, поширенню музичних знань. Першим з таких товариств стало «Співацьке товариство», засноване у 1859 року. Через три роки виникло «Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині», для якого у 1877 р. завершено будівництво окремого приміщення з концертним залом. У названих товариствах переважали німці і євреї, але брали участь і українці.

Значну роль у розвитку українського музичного мистецтва відіграло «Руське літературно-музичне товариство», засноване у 1884 р., та особливо товариство «Буковинський Боян», яке виникло у 1899 р. Воно мало

філії у Заставні, Садгорі, Кіцмані, Вижниці та інших містах. При «Буковинських Боянах» діяли хори, які регулярно виступали на музичних святах, вечорах, влаштовували концерти в містах та селах краю. У 1900 р. виникло об'єднання «Руський міщанський хор». У прийнятому статуті зазначалося: «Ціль товариства — плекати руський спів, інструментальну музику, штуку драматичну і товариське життя між міщанами». Приблизно такі ж завдання ставило перед собою «Товариство для плекання української музики, співу і драматичної штуки», яке почало діяти у 1905 р. Товариство утримувало музичну школу, в якій навчали грі на фортепіано і скрипці.

Розвиток музичного мистецтва на Буковині нерозривно пов'язаний з діяльністю С. Воробкевича, який протягом десятиліть був диригентом численних хорів, навчав музики у навчальних закладах, написав чимало пісень, які стали класикою української музичної творчості. Відомими були оперети «Золотий мопс», «Пан мандатор», «Янош Іштенгазі», релігійна музика. У 1903 та 1904 р. Чернівці відвідував М. Лисенко. На честь славного композитора влаштовано урочисті концерти, на яких виконувались його твори. Лисенка обрано почесним членом музичного товариства «Буковинський Боян».

Мистецькі товариства Буковини докладали чимало зусиль для популяризації української драматургії, були ініціаторами аматорських постановок п'єс І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого та ін. Для культурного життя тогочасної Буковини стали традиційними театральні та музичні вечори на честь Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича, І. Котляревського, І. Франка та інших українських письменників. Значний вплив на розвиток театального мистецтва в краї справляли регулярні гастролі львівського театру «Руська Бесіда». В різний час у Чернівці приїжджали театральні трупи О. Бачинського, Т. Романович, І. Біберовича та І. Гриневецького, Й. Стадника.

У квітні 1905 р. засновано «Руський селянський театр», який з 1907 року називався «Буковинський народний театр», на чолі з І. Захарком. Театр ставив драми з українського життя, оперети і користувався заслуженою популярністю. Однак у 1910 р. через організаційні труднощі припинив своє існування. З 1899 р. у Чернівцях починають демонструватися перші беззвуківі кінофільми. У 1910 р. тут виникає перший стаціонарний кінотеатр.

Розвиток образотворчого мистецтва на Буковині пов'язаний з іменами Ю. Пігуляка та М. Івасюка. Перший був відомим портретистом. Йому належать портрети О. Поповича, С. Смаль-Стоцького, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, тематичні картини «Любов і вірність», «Гуцули».

Ю. Пігуляк.

М. Івасюк.

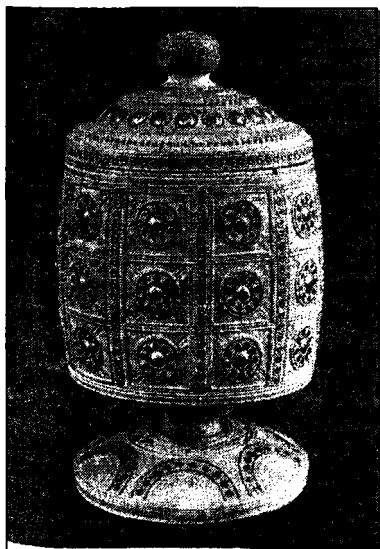

А. Кохановська.

М. Івасюк навчався малярської майстерності у Відні і Мюнхені. Його пензлю належать серії картин з історії України: «Хмельницький під Зборовом», «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Битва під Хотиним», з життя буковинців і їх побуту, праці: «Буковинець», «Жнива», «Відпочинок» та ін. М. Івасюк чималу увагу приділяв підготовці та навчанню молодих художників. У 1899 р. у Чернівцях ним засновано художню школу для української молоді.

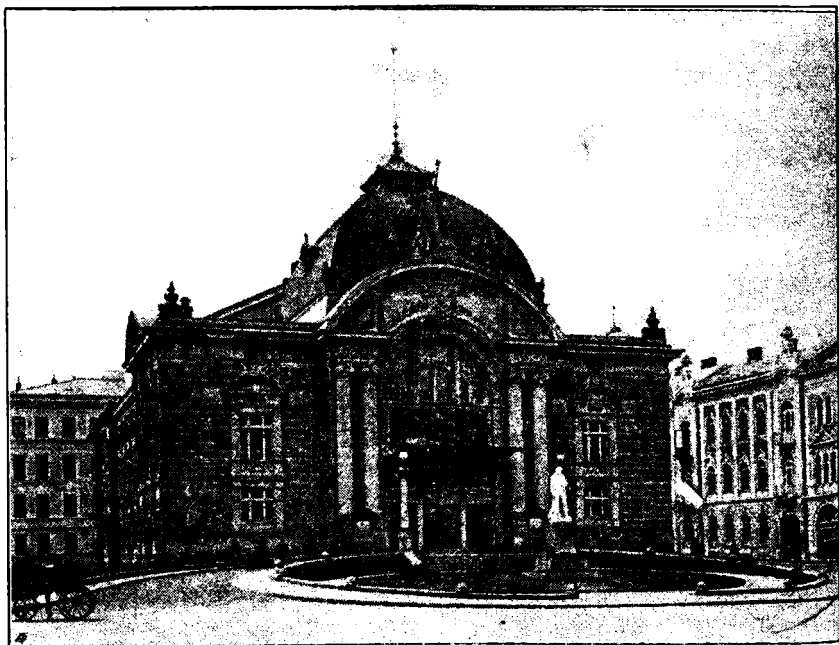
Серед інших художників цього часу слід назвати К. Держика, А. Кохановську, С. Кобилянського, Є. Максимовича, Е. Бучевського.

Далеко за межами краю стали відомі твори буковинських майстрів різьбярства. Особливо успішно це мистецтво почало розвиватись після відкриття у 1905 р. у Вижниці крайової школи різьбярства, токарства та металевої орнаментики. Засновниками і викладачами її стали відомі різьбярі В. Шкрібляк, В. Девдюк, М. Мегидинюк, Ф. Гнатюк. Вироби школи експонувались і відзначалися призами на виставках у Чернівцях, Парижі, Празі, Відні, Лондоні, Петербурзі, Чикаго.

Василь Шкрібляк. Цукорниця.

Розвиток архітектури на Буковині пов'язаний, перш за все, із забудовою Чернівців, яка активно розгортається з середини XIX ст. Серед найважливіших архітектурних пам'яток того часу слід назвати міську ратушу із 45-метровою вежею (арх. А. Микулич), збудовану у 1843-1847 роках. У середині 40-х років збудовано кафедральний православний собор, витриманий у візантійському стилі, будується церква св. Параскеви. Окрасою Чернівців стала резиденція буковинських митрополитів, яка зводилася у 1864-1882 рр. за проектами і під керівництвом знаменитого чеського архітектора Й. Главки. За його ж проектом споруджено вірмено-католицьку церкву (1869-1875 рр.). У другій половині XIX — на початку XX ст. зводиться ряд важливих громадських споруд. Це — будинок вчительської семінарії (1882-1883), концертний зал Музичного товариства (1876-1877), міський театр (1904-1905, архітектори Ф. Фельнер і Г.Гельмер), залізничний вокзал (1905-1908). Крім того, у Чернівцях та повітових містах споруджуються адміністративні будинки, виконані за типовими проектами. З кінця XIX ст. популярним стає стиль модерн. Чимало архітектурних споруд поєднували в собі різні стилі і напрямки будівництва.

Міський театр з пам'ятником Ф.Шіллера.

Отже, українська культура Буковини кінця XVIII — початку XX ст. мала чимало здобутків. У краї з'явилася ціла плеяда відомих письменників, художників, учених, які збагатили вітчизняну і світову духовну скарбницю. Для кращих зразків української культури цього часу характерний демократизм, новаторство, орієнтація на кращі світові зразки, відстоювання високих духовних цінностей, патріотизм, віра в краще майбутнє свого народу.

Багатонаціональна Буковина XIX — початку XX ст. стала краєм, де, крім української, успішно розвивалися румунська, німецька, єврейська, польська та ін. культури. В середині XIX ст. тут перебував і творив

Михайл Емінеску. Чіпріан Порумбеску.

відомий румунський письменник В. Александрі. З 1858 по 1863 р. у Чернівцях навчався майбутній класик румунської літератури М. Емінеску. Визначними діячами румунської культури в краї були А. Пумнул, брати Алеку та Георге Гурмузакі. Значний внесок у розвиток літературного процесу зробили Т. Робяну, Г.

Ротіке, А. Форгач, І. Гремаде, М. Теліман.

Центром просвітницької роботи румунів Буковини стало засноване у 1862 р. Товариство румунської культури і літератури. Воно організувало по селах читальні, займалося видавничою справою, підтримувало талановиту молодь.

Поступово відбувається становлення румунської преси. У 1848—1850 рр. німецькою і румунською мовами виходила газета «*Visovina*». У кінці XIX — на початку XX ст. видаються відомі румунські часописи «*Gazeta Visovinei*» («Газета Буковини»), «*Patria*» («Батьківщина»), «*Deșteptare*» («Пробудження»), «*Voința poroșului*» («Воля народу») та ін.

Велике значення для розвитку румунської літератури і культури в цілому мало видання журналів «Журнал Товариства румунської літератури і культури на Буковині», «Літературні спроби», «Літературна молодь».

Піклувалося про розвиток музичного та театрального мистецтва товариство «Армонія», засноване у 1881 р. Тільки у 1883-1884 рр. воно поставило 19 спектаклів, у переважній більшості за творами В. Александрі. З Буковиною нерозривно пов'язано ім'я видатного румунського композитора Ч. Порумбеску.

У другій половині XIX — на початку XX ст. у краї спостерігається піднесення німецької та єврейської культури. За межами краю стають відомими твори Е. Нойбауера, Й. Обріста, Л. Сімігіновича-Штауфе, К. Францоza, В. Умлауфа, О. Нусбаума, Е. Зінгера, К. Лауера та ін.

Чисельними і добре організованими були німецькі та єврейські культурні товариства. Значний вплив на суспільні процеси справляло

«Товариство християнських німців на Буковині», засноване у 1897 р. Його сфера діяльності була досить широкою: популяризація сільськогосподарських та інших практичних знань, сприяння в забезпеченні роботою, поширення наукової та художньої літератури, розвиток освітніх закладів, туризму, спорту, допомога в організації економічних спілок тощо. Напередодні Першої світової війни на

Синагога (Темпль).

Буковині виходило 5 щоденних газет німецькою мовою, а також чимало тижневиків та інших періодичних видань.

Підвалини наукового вивчення минулого Буковини заклали німецькомовні австрійські дослідники Ф. Вікенгаузер, Е. Ціглауер, Й. Полек, Р. Ф. Кайндль. На Буковині працювали учені із світовими іменами — математик Г. Ган, економіст А. Шумпетер, правознавець С. Ерліх.

Визначними діячами польської культури в краї були письменники і публіцисти О. Моргенбессер, К. Колаковський, музикант К. Мікулі, архітектор А. Борковський та ін.

Розмаїтість мов, звичаїв, релігій зумовлювали широкі взаємозв'язки, взаємовпливи культур різних народів, збагачували їх особливими, тільки для Буковини притаманними барвами. Найкращі твори буковинських митців, незалежно від національності їх авторів, піднімали вагомі проблеми суспільного життя, пропагували демократичне вирішення проблем, засуджували насилля в будь-якій формі, зверталися до високих людських почуттів.

На Хотинщині розвиток культури та освіти, національного самоусвідомлення гальмувалися шовіністичною, великодержавницькою політикою царського уряду. У школах, які відкривалися після приєднання краю до Росії, навчання велося виключно російською мовою. Це ставало значною перешкодою для освоєння грамоти дітьми. Найбільш освічена частина населення, поміщики і духовенство (багатонаціональні за складом) досить швидко русифікувалися. Щоправда, близькість і безпосередній зв'язок з суміжною Україною приносили певні позитивні результати. Окремі поміщики були добре обізнані з українською історією та культурою. За взірць може правити поміщик Хотинського пов. Олександр Хашдеу. У молоді роки він закінчив Харківський університет. Потім захистив докторську дисертацію про філософські погляди Григорія Сковороди. Написав про нього декілька праць. Любив книги. На їх придбання тратив великі кошти. У такому ж дусі виховав сина — Богдана Хашдеу — відомого молдавського і румунського письменника, який любив українську культуру і присвятив народній творчості українського народу чимало наукових, публіцистичних статей та нарисів.

У другій половині XIX ст. справа освіти в Хотинщині розвивалася, перш за все, зусиллями місцевого земства. На початку XX ст. у віданні земства було 68 початкових шкіл. Крім того, діяло 18 приходських, 9 міністерських, одне залізничне і сім приватних початкових училищ. У Хотині початкову освіту давало двокласне Успенське училище, п'ять однокласних і два приватних училища. Найкращу початкову освіту давали земські школи. З приватних училищ переважна більшість (шість з семи) були єврейськими. Однак, незважаючи на збільшення кількості початкових шкіл наприкінці XIX ст. та на початку XX ст., поза школою знаходилося ще понад 32 тис. дітей шкільного віку. У 1910 р. у с. Романківці із 2119 жителів письменними були тільки 114 осіб, у т.ч. 10 жінок.

1895 р. за ініціативою групи представників місцевої інтелігенції на чолі з присяжним повіреним Ю. Томашевським засновано Хотинську публічну бібліотеку. Успіх її перевершив усі сподівання. У 1905-1906 рр. кількість книг у ній досягла 4 тисячі томів. Крім повітової публічної бібліотеки, існувало 10 сільських бібліотек, на відкриття яких земство виділило понад 1 тис. крб.

У краї було поширене народно-пісенне мистецтво, розмаїттям відзначалася народна обрядовість. У 1883 р. у с. Дністрівка було створено «мужицький хор», який виконував українські та російські народні пісні. До речі, цей хор існує і понині, у 1967 р. йому присвоєно звання народного.

На початку ХХ ст. у повіті вже були патріотично настроєні громадські діячі, які перейнялися ідеями здобуття Україною широкої автономії або навіть незалежності, намагалися проводити роботу по підвищенню національної свідомості хотинчан, особливо молоді. Людиною глибоких переконань був граф Бобишкін. Він довгий час проживав на Кубані і за національні погляди був висланий на Сибір, а потім до Хотина. Бобишкін організував добродійні концерти, на яких виконувалися українські і російські народні пісні, любив розповідати молоді про козацькі часи в Україні. Чималу роботу в справі національного усвідомлення проводив учитель С. Юхно, який також потрапив до Хотина після сибірського заслання, родина Приходьків, міщанин Ганський, учитель Ярош Кривий. Комендант Хотина під час повстання 1919 р. Г. Журавець згадував: «Цих п'ятеро людей були тими першими учителями української мови на Хотинщині, а руска мова стала зватись українською». Активним діячем українського національного руху на Хотинщині був д-р Ф. Немоловський. Так, у 1903 р. у зв'язку з встановленням у Полтаві пам'ятника І. П. Котляревському, він, як і десятки представників від інших українських губерній і земель (у т.ч. від Буковини В. Сімович, М. Кордуба), взяв участь у цьому заході й виступив з привітанням українською мовою (всупереч забороні), закінчивши промову під бурхливі оплески такими словами:

Мусить широ наше серце
 За народ свій битись.
 Будь що буде — грім чи пекло,
 Не будем журитись.

Під час першої російської революції він добився виходу з 1906 р. у Хотині щомісячного журналу українською мовою «Хата».

Знаменно, що ця назва у певній мірі повторювала назву згаданого уже буковинського альманаху «Руська хата» (1877). Це свідчило про соборницькі настрої, одвічне прагнення українців сусідніх земель, розділених кордонами, до єднання в «Українській хаті» (тобто Українській демократичній державі), бо як писав великий Шевченко:

В своїй хаті й своя правда,
 І сила, і воля.

8. БУКОВИНА І ХОТИНЩИНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Перша світова війна, що розпочалася між країнами австро-німецького блоку і Антанти, зокрема між Австро-Угорською і Російською імперіями (6 серпня 1914 року), принесла населенню Буковини і суміжної Хотинщини незчисленні жертви, руйнування, злигодні і страждання, смерть і каліцтво сотням тисяч жителів краю.

З самого початку війни ця порівняно невелика територія стала ареною запеклих кровопролитних боїв і водночас завзятої дипломатичної боротьби між трьома сусідніми державами, кордони яких сходилися на Буковині. Австро-Угорщина намагалася втримати цей край, окупований нею ще 140 літ тому. Російська імперія розглядала Буковину, зокрема північну її частину, як під'яремну «Буковинську Русь», яку необхідно «визволити» і приєднати до своїх територій і заодно придушити тут (як і в Галичині) будь-який український національний рух і його «шкідливий» вплив на українців у складі Росії. Румунія розглядала Буковину (і Хотинщину) як давні володіння Молдавського князівства, як свою «історичну спадщину», яку бажано у цій метушні приєднати до Румунського королівства, незважаючи на те, хто там проживає.

Австро-Угорщина і Російська імперія, зчепившись у смертельному двобої за Буковину і Галичину, водночас вели гарячкову дипломатичну боротьбу за розширення числа своїх союзників на південному крилі австро-угорського фронту, зокрема за рахунок Румунії, обіцяючи їй територіальні прирощення, зрозуміло, за рахунок територій, які належали противнику. Так, Росія визнавала за Румунією право приєднати області Австро-Угорщини, заселені румунами, у зручний для неї момент, зокрема Південну Буковину по р.Сірет (а також Банат і Трансільванію).

Австро-Угорщина і Німеччина обіцяли Румунії Бессарабію (у т.ч. й Хотинщину), а на гірший випадок — частину Південної Буковини. Румунія ж прагнула приєднати всі ці території від обох сторін, відсуваючи на невизначений час вступ у війну, щоразу розширюючи свої територіальні претензії за рахунок українців, угорців і сербів. Зокрема, їй вдалося добитися від Росії в ході дворічних дипломатичних переговорів тієї поступки, що північна межа обіцяної їй Південної Буковини мала проходити не по Сірету, а по Пруту. 17 серпня 1916 р., тобто у час воєнних успіхів Росії на Південно-Західному фронті, Румунія підписала угоду з Росією, Францією та Італією про вступ у війну на боці Антанти. Цим самим великі держави, насамперед Російська імперія, проявили зневагу до інтересів населення Буковини, зокрема українського, бо без його згоди вирішували його долю. Територія Буковини і її мешканці виступали,

таким чином, ніби розмінною монетою у великій грі імперіалістичних держав.

Полум'я війни охопило весь край. Три рази він переходив з рук у руки воюючих сторін, три рази вогненна хвиля, прокочуючись на захід і на схід, знищувала на своєму шляху життя людей, набутки їхньої праці. Хотинщина ж була ближнім тилом діючої російської армії. У результаті наступу 8-ї російської армії генерала О. О. Брусилова у серпні 1914 р. на території Буковини, зокрема в районі сіл Новоселиця, Раранча, Топорівці, Бояни та ін., проти австрійських військ і батальйонів крайової жандармерії під командуванням майора (незабаром полковника і генерал-майора) Е. Фішера останні змушені були відступити, зірвавши 31 серпня мости через Прут. 2 вересня російські війська вступили у Чернівці і повели наступ на захід та південний захід.

Однак під натиском австро-угорських військ і буковинських жандармських батальйонів російські частини і з'єднання у другій половині жовтня 1914 р. відступили за Прут.

23 листопада 1914 р. російські війська знову повели наступ, і австро-угорські формування генерала К. Пфланцер-Балтіна змушені були з Буковини відступати. Російське командування, незважаючи на великі втрати, все далі гнало солдат у Карпати, які з важкими боями зайняли більшу частину Південної Буковини.

Підірваний австрійцями 31 серпня 1914 року міст через Прут.

З метою блокування перевалів у Карпатах проти росіян згадуваний Е. Фішер при підтримці українського парламентського депутата від Буковини М. Василька сформував у листопаді 1914 р. з місцевого вестройового чоловічого українського населення Карпат гуцульський батальйон (ще легіон, курінь) чисельністю півтори, згодом — до 2,5 тис. осіб, а також з румунського населення при сприянні румунського буковинського депутата парламенту А. Ончула — румунський батальйон. Батальйони діяли за завданням астро-угорського командування.

У зв'язку з ускладненням становища австро-угорських військ на допомогу останнім прибули союзні німецькі з'єднання генерала Лінзінгена. Вони разом з 7-ю австро-угорською армією генерала К. Пфланцер-Балтіна 22-23 січня 1915 р. перейшли у контрнаступ у Південній Буковині. Зазнавши сильних ударів, російські війська 1 лютого почали відступати, 17 лютого залишили Чернівці із значними втратами.

Новостворена 9-а російська армія генерала П. Лечицького пробувала 8 березня 1915 р. контратакувати противника, але безуспішно. Запеклі бої точилися у кінці березня і на півночі краю, особливо у районі придністровських сіл Хрещатик, Кострижівка, Звенячин, Онут та інші. Окремі з них по кілька разів переходили з рук в руки. Широко застосовувалися артилерія і аероплани, внаслідок чого сторони зазнавали великих втрат.

З метою ослабити фронт росіян в районі Заліщиків австро-угорські війська прорвали фронт на кордоні з Бессарабією і рушили на Хотин, але були зупинені на підступах до Клішківців, а згодом відкинуті на висхідну лінію із значними втратами.

Вперті бої продовжувалися у березні — на початку квітня 1915 р. в районі сіл Самушин, Вікно, але австро-угорці, діставши значні підкріплення, утримали зайняті рубежі.

У зв'язку з наступом російського Південно-Західного фронту на початку травня 1915 р. в Галичині 9-й російській армії було наказано здійснити наступ і на Буковину. Під її натиском частини 7-ї австро-угорської армії відійшли за Прут, але утримали фронт на лінії Снятин-Дубівці-Чернівці, а після поразки росіян в Галичині 8 червня перейшли в наступ і до 10 червня вийшли на австро-російський кордон, подекуди перейшли його, зайняли ряд сіл аж до Рашкова, проте були відкинуті.

Протягом другої половини червня 1915 р. російські війська намагалися зламати оборону противника в районі сіл Раранча, Бояни, Топорівці, Добринівці, Чорний Потік, Самушин та ін., по кілька разів у день переходили в атаки, втрачаючи значну кількість живої сили. У липні-серпні 1915 р. настало деяке затишшя, хоч перестрілки продовжувалися,

російські аероплани майже щодня бомбардували Чернівці, з ними у двобій вступали австрійські літаки. Воюючі сторони, особливо австрійці, зміцнювали свої позиції в інженерному плані.

4-16 вересня 1915 р. російські війська знову повели наступальні бої, але прорвати лінію оборони противника не змогли. 7-12 жовтня вони повели наступ з Хотинщини вздовж Дністра, 13 жовтня — в районі Топорівців і Добринівців, 29 жовтня — знову біля Топорівців і Боян, але, втративши багато вбитими і пораненими, перейшли до позиційної війни. Австро-угорські війська використали цей перепочинок для поповнення особового складу, зміцнення оборонних ліній, капітального обладнання їх на зимовий час.

У зв'язку з погіршенням становища Сербії — союзниці Росії, російське командування в кінці 1915 р. — на початку 1916 р. знову активізує наступальні дії, зокрема на буковинській ділянці фронту. 27 грудня росіяни завзято штурмують лінію оборони противника, зазначаючи великих втрат. 5 січня вони прорвали фронт в районі Топорівців, але розвинути наступ не змогли. 7 січня 1916 р. австрійці вперше на Буковині, на північний схід від Чернівців застосували хімічну зброю, завдавши противнику значних втрат. З 13 січня росіяни знову ведуть бої за оволодіння укріпленнями австрійців, але безуспішно. Втративши значну кількість живої сили (за австрійськими даними, до 70 тис. осіб), російські війська з 26 січня в основному перейшли до оборони і старанної підготовки до нового наступу.

4 червня 1916 р. на буковинській, як і на галицькій ділянках фронту розпочалася могутня 6-8-годинна російська артпідготовка по австро-угорських позиціях, використано і хімічну зброю. Почався так званий «брусилівський прорив». У відповідь австро-угорці 5 червня теж влаштували газову атаку. Але під ударами переважаючих російських сил австро-угорські війська через кілька днів змушені були залишити укріплені позиції, а 12 червня відступити за Прут. За 10 днів наступальних боїв російська армія захопила у полон на території Буковини понад 750 офіцерів, 38 тис. солдатів, значні трофеї. Росіяни втратили до 30 тис. солдатів і офіцерів. 14 червня почався штурм Чернівців, які були взяті 18 червня. До кінця червня — початку липня російські війська захопили майже всю Буковину і зав'язали вперті бої на півдні у гірській частині краю за гірські перевали в Угорщину.

Румунія, що пристала до Антанти, 27 серпня 1916 р. оголосила війну Австро-Угорщині і почала спільні з росіянами військові дії на півдні Буковини. З 31 серпня і протягом вересня 9-та російська армія спільно з румунськими військами вела там запеклі бої, зазнала значних втрат, але

остаточного успіху не добилася і на два місяці перейшла до позиційної війни. Більша частина Румунії була окупована австро-угорськими і німецькими військами.

З 27 листопада протягом грудня 1916 р. і січня 1917 р. російське командування неодноразово організовувало атаки проти австро-угорців і німців у гірській зоні Карпат, війська захопили ряд стратегічних пунктів, однак змушені були перейти до оборони.

Osterr.-ungar. Artillerie in den
Kämpfen bei Czernowitz

Австро-угорська артилерія на бойових позиціях біля Чернівців.

Після невдалого російського наступу влітку 1917 р. 23 липня 7-а австро-угорська армія з півдня, а 3-я — з заходу (з Галичини) розпочали наступ проти 8-ї російської армії, значною мірою уже деморалізованої після Лютневої революції в Росії. 3 серпня 1917 року австро-угорські війська вступили у Чернівці, а російські із значними втратами відійшли на лінію Довжок — м. Серет, згодом — на старий кордон, але зберігши за собою частину Південної Буковини.

Тривала 3-річна безглузда війна викликала невдоволення у солдатських мас обох воюючих сторін, і їх представники на окремих ділянках фронту в кінці листопада 1917 р. вступили у переговори про припинення воєнних дій. 8 грудня було укладено таку угоду між 8-ю російською і 3-ю австро-угорською арміями, 9 грудня — на всьому Румунському фронті.

Після підписання новоутвореною Українською Народною Республікою договору з країнами австро-німецького блоку (9 лютого 1918 р.) німецькі

і австро-угорські війська на запрошення Української Центральної Ради незабаром вступили в Україну з метою вигнання окупаційних військ Радянської Росії. У ході цієї акції австро-угорські війська зайняли не тільки південь України, але й Північну Бессарабію (Хотинський пов., 28 лютого 1918 р.), ліквідувавши там радянську владу, встановлену у січні того ж 1918 р. (Решта Бессарабії була окупована в кінці 1917 — на початку 1918 р. військами королівської Румунії).

Після підписання Радянською Росією і Центральними державами Брестського мирного договору (3 березня 1918 р.) Румунія, залишившись без могутнього союзника, 5 березня 1918 р. погодилася з австро-німецьким блоком на перемир'я, 7 березня підписала це перемир'я і вивела війська з Південної Буковини, 5 травня підписала Бухарестський мирний договір, за яким смуга суміжної з Буковиною румунської території на півдні і південному сході краю переходила у склад Австро-Угорщини. Остання вела також активну дипломатичну діяльність щодо включення у свій склад і окупованого нею Хотинського пов. (т.зв. «малої Буковини»), але наступний крах імперії завадив цьому.

Війна вкрай негативно позначилася на всіх сферах життя, діяльності, побуту населення краю. Насамперед вона потребувала живої сили — чоловічого населення, яке протягом основної і кількох додаткових мобілізацій майже поголовно було забране до війська у віці від 18 до 53 років (це майже 200 тис. осіб, або до 1/4 усього населення), навіть нестройові, які могли працювати на тилових роботах. Аналогічно діяли російські власті і на Хотинщині. В результаті весь тягар робіт по господарству і військових примусових роботах лягав на плечі жінок, підлітків, дітей, старих людей.

Для потреб і австро-угорської, і російської армій протягом усього періоду війни систематично здійснювалися т. зв. закупки, а фактично насильницькі реквізиції за мінімальну ціну, за квитанції, а то й без жодної оплати коней, великої рогатої та іншої худоби, зерна, фуражу, транспортних засобів; частина худоби евакуювалася на захід, частина — на схід при відступах армій. Якщо у 1910 р. у Чернівецькому і Кіцманському повітах було коней 14,8, врх — 36,3, свиней — 45,2, овець — 25,5 тис. шт., то у кінці листопада 1916 р. — відповідно 4,7; 13,0; 6,0 і 8,0 тис. голів. У Заставнівському пов. у 1910 і 1918 рр. — відповідно: 7,0 і 2,9, 11,5 і 5,7; 12,9 і 4,8, 15,4 і 6 5 тис. голів худоби.

На населення накладалися великі податки, які стягалися у немилосердний спосіб, 8 австрійських позик, насильницьких щодо трудящих, організувався збір теплих речей, золота, кольорових металів, у т.ч. зняття дзвонів з церков (у 1915 р. австрійцями знято 93 дзвони у 25 церквах вагою 171 т.).

Десятки тисяч жителів краю і однією, і другою воюючими сторонами постійно залучалися на важкі окопні, дорожні, ремонтні, транспортні та інші примусові роботи на термін від кількох днів до 2-3 місяців зі своїм транспортом, тягловою силою, фуражем, харчами, що призводило до виснаження, хвороб, а то й загибелі як людей, так і коней. Наприклад, у липні 1916 р. на окопні роботи для потреб 9-ї російської армії з Буковини вимагалось 21 тис. працюючих і 1900 підвід. У Хотинському пов. у 1914 р. залучалося 27083 підводи (у 1913 р. — 2192) на дорожню повинність, у 1915 р. — 88926 осіб.

Примусовими і з однієї, і з другої воюючих сторін були роботи селян у покинутих поміщицьких маєтках, урожай з яких, в основному, йшов для потреб армій.

Перед кожним великим наступом тисячі жителів, у першу чергу селян прифронтових смуг, у примусовому порядку екстрено евакуювалися із зони бойових дій у інші населені пункти на невизначений час, залишаючи домівки на руйнування та пограбування.

Війна породила таке явище, як біженство. Боячись розправи та виселення в Сибір, десятки тисяч мешканців, особливо німців, євреїв, національно свідомих українців, зокрема інтелігенції, урядовців, активістів суспільно-політичних і національно-культурних об'єднань, втікали на Захід — у Відень, Горішню Австрію, Чехію, альпійські і судетські місцевості, у спеціальні табори (Гмюнд, Оберголлабрюнн та ін.). У грудні 1915 р. в Австрії перебувало 1,1 млн. біженців з Галичини і Буковини, у квітні 1918 р. — 80 тис. буковинських біженців. Частина біженців втікала у Румунію і Росію.

Війна несла смерть і каліцтва не тільки мобілізованим на фронт буковинцям, але й цивільному населенню внаслідок бойових дій на території краю, підриву на мінах і снарядах, недоїдання і масових інфекційних хвороб, особливо тифу (у Заставнівському пов. у 1915 р. від рушнично-кулеметного вогню воюючих сторін і підриву на мінах та снарядах загинуло 217 осіб цивільного населення). Кількість населення у повітах різко скоротилася: у Чернівецькому перед війною було 104 тис. осіб, у листопаді 1916 р. — до 50 тис., у Чернівцях до війни — майже 100 тис., у серпні 1917 р. — 37 тис. і т.д.

Краї зазнав нечуваних руйнувань і пограбувань. Майже всі промислові підприємства припинили виробничу діяльність, найцінніше обладнання, устаткування було демонтоване і вивезене у Росію. Села у зоні бойових дій були майже цілком знищені (Бояни — із 1302 будинків уціліло 2, Звенячин, Хрещатик, Кострижівка та ін.) або частково (Паранча, Топорівці, Вікно, Онут, Чорний Потік, Чорнівка, Васловівці, Репуженці,

Ржавинці, Баламутівка, Гоголина, Котул-Баїнський та ін). Люди змушені були жити у землянках, колибах, хлівах і т.п. У Чернівцях було знищено 215 значних споруд вартістю 6 млн. крон, у т.ч. 47 промислових підприємств і громадських закладів. Загальні втрати Чернівців оцінювалися у 20 млн. крон. В цілому житла у краї було знищено загальною площею понад 1 млн. кв.м. У багатьох селах школи були знищені або перетворені у казарми, лазарети, через що навчання дітей майже не проводилося.

Відрив чоловічого, найбільш працездатного населення, від землі, реквізиції худоби, зерна, насіння, фуражу, возів, влаштування на орних землях численних укріплень, блндажів, окопів, траншей, дротяних загороджень, мінних полів, а також безпосереднє ведення воєнних дій, втеча великих землевласників на захід (влітку 1916 р. втекли власники 209 господарств загальною площею 140 тис. га), масове пограбування російськими солдатами і частково місцевим населенням поміщицьких садиб — все це призвело до серйозного занепаду сільського господарства. Багато полів не засівалося (у Кіцманському і Чернівецькому пов-х у 1916 р. — 59 тис. га), урожайність впала, валові збори сільгоспкультур скоротилися. Це вело до дефіциту продовольства, його подорожчання і спекуляції, погіршення харчування населення, а то й голодування. У кінці листопада 1916 р. невідкладної продовольчої допомоги лише у Чернівецькому і Кіцманському пов-х потребувало 22573 особи, у Заставнівському пов. навесні 1918 р. голодувало 1652 сім'ї.

Австрійськими властями були введені державна монополія на торгівлю хлібом, згодом — хлібні картки, «тверді» ціни, які весь час росли, низькі норми відпуску продовольства на одну людину у день (200 г муки, 140 г картоплі, 20 г цибулі і т.д.), знижені норми висіву насіння на гектар, заборонялася переробка зерна на пиво, дозволялися домішки до пшеничної муки кукурудзяної, картопляної і т.д. За час війни ціни на продовольство зросли у 10-50 разів, а середня платня — у 5-10 разів. Найбільш дошкульним було голодування незаможного населення міста і села у першій половині 1918 р. Постійно відчувалася фінансова скрута, обмаль готівки, бо центральні банки з початку війни перевели її зі своїх чернівецьких філіалів у Відень. Тому у Чернівцях австрійські власті вдалися до запровадження спеціальних бон — своєрідних «чернівецьких грошей» — під егідою магістрату.

З метою пом'якшення гостроти продовольчої проблеми російські власті і філії Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст, у яких було чимало учасників благодійних акцій з Наддніпрянської України, організували безплатні харчові пункти (лише у Чернівцях щодня харчувалося до 5 тис. дітей), магазини по продажу муки за

доступними цінами. Певною допомогою було й те, що частина заможних жителів Хотинщини в час окупації Буковини російськими військами привозила у Чернівці на продаж сільгосппродукти, купуючи тут промислові товари із довоєнних запасів. Після окупації Хотинщини австро-угорськими військами у лютому 1918 р. значна частина чернівчан, долаючи перешкоди австрійських властей, їхала купувати хліб у російську Новоселицю.

Австрійські власті, згідно із законом, надавали щомісячну допомогу сім'ям, з яких хтось був мобілізований до війська. Але ця допомога припинялася у разі полону мобілізованого, його дезертирства, а з 1917 р. — перебування будь-кого з сім'ї у ворожих країнах: Росії, Англії, Франції, Канаді (в останній перебували тисячі буковинських емігрантів). Чимало з цих сум стягалось на кожну з 8-ми австрійських воєнних позик. У зв'язку з переходом краю від однієї до іншої воюючої сторони багато сімей не одержували цю допомогу роками.

Війна ліквідувала хай і недосконалий, але все ж конституційний суспільно-політичний устрій Буковини, органи самоуправління і, крім згаданих уже грабінницьких майнових реквізицій, призвела до численних порушень елементарних прав людини як однією, так і іншою воюючими сторонами. Крайовий сейм припинив свою діяльність, його виконавчий комітет, а також крайове управління, Чернівецький магістрат функціонували спочатку у Радівцях, Дорна—Ватрі, потім у Колошварі, Празі, Відні, Станіславі. Сільські виборні громадські ради у 1916 р. були розпущені, замість голови ради повітове управління призначало довірену особу (герента), який відповідав лише перед начальником повіту.

З перших днів війни у краї було оголошено воєнний стан, створено військово-польові суди, заборонено діяльність політичних партій, введено сувору кару за зраду Австро-Угорщини, скасовано вихідні дні, закрито всі газети, крім урядових, введено повсюдну цензуру, створено повітові комісії по примусовому забезпеченню робочою силою покинутих поміщицьких маєтків. Всі нелояльні, підозрілі (зокрема у москвофільстві), хто будь-яким чином проявив симпатію до солдатів російської армії, арештовувалися (інколи цілими сім'ями), кидалися в арештантські, у в'язниці, відправлялися у концентраційні табори (Талергоф, Катценау, Тешелдорф, Куфштайн, Освенцім, Траун, Глейсдорф, Вольфберг, Терезіанштадт та ін.). Там (особливо у Талергофі) вони перебували місяцями, а то й роками, часто без формального пред'явлення конкретних звинувачень. Чимало з них там і померли від голоду, холоду, хвороб.

Поголовну недовіру як до потенційних зрадників проявлено австрійськими властями до місцевих російських старообрядників (липованів). Частину

чоловічого населення було мобілізовано у санітарні підрозділи. Решту, у т.ч. й жінок, дітей, стариків із сіл Біла Криниця, Климівці, Старий Вовчинець, Липовани та ін., інтерновано і вивезено вглиб Австрії (лише з Климівців і Білої Криниці — понад 1500 осіб).

Ганебним способом ведення війни обома сторонами було взяття заручників під загрозою їх страти за псування у тій чи іншій місцевості залізниць, телеграфно-телефонних ліній, шпигунство на користь противника та ін. Австрійці брали в заручники переважно українських жителів, росіяни — євреїв, німців, дружин жандармів і т.п.

За розпорядженням начальника крайової жандармерії Е. Фішера і його підлеглих офіцерів Лакінгера, Ф. Тробея (Трове), Й. Дрешера та ін. у 1914 — на початку 1915 р. у селах Чернівецького, Серетського, Сторожинецького і Кіцманського повітів було розстріляно чи повішано після тортур 23 особи, у 1915 р. у Заставнівському пов. — 8 осіб і т.д. Через те при чергових відступах російської армії з нею евакуювався і дехто з жителів краю, боячись розправи (після третього відступу росіян у 1917 р. із Заставнівського пов. — 132 особи). Особливо жорстоко поводитися з місцевим українським населенням військовослужбовці угорських військ (гонведи), польські легіонери.

Російські війська у ході бойових дій тричі займали Буковину: 2.XI — 20.X.1914 р.; 27.XI.1914 р. — 21.11.1915 р.; 18.VI.1916 р. — 3.VIII.1917 р. — разом 545 днів (з усіх 1550 воєнних днів), тобто більше третини усього воєнного часу, називаючи цей край (як і Галичину) «області Австро-Угорщини, зайняті за правом війни». Очолював адміністрацію окупованих територій призначений Петербургом військовий генерал-губернатор (спочатку генерал-лейтенант вельможний граф Г. О. Бобринський, з жовтня 1916 р. — генерал від кавалерії Ф. Ф. Трепов, після падіння самодержавства — комісар Тимчасового уряду Д. І. Дорошенко), а адміністрацію Буковини — губернатор створеної Чернівецької губернії (генерал Навроцький, граф С. Д. Євреїнов, генерали Горяїнов, Лігін). На чолі повітів було поставлено з числа російської знаті повітових начальників і їх заступників, на чолі міст — градоначальників, сільських громад — війтів (старост). Зокрема, повітовими начальниками у Чернівецькій губернії у 1914-1915 рр. були офіцери царської армії з князівських родів К. Лобанов-Ростовський, В. Трубецькой, з графських родин — Л. Бобринський, В. Барановський, з інших знатних вельмож — В. Гмелін, А. Зорін, Д. Шеболдаєв, В. Глебов та ін. Формувався штат урядників і стражників (у жовтні 1916 р. у північних повітах Буковини було 89 урядників і стражників). Російська адміністрація формувалася в основному за рахунок військових, поліцейських і жандармських офіцерів,

різного рангу прибулих чиновників з Бессарабської та інших губерній, а також з числа місцевих москвофілів. Зокрема, в канцелярії чернівецького губернатора серед 10 чиновників служили і відомі на Буковині лідери москвофілів брати Геровські: Олексій — чиновником для особливих доручень, Георгій — перекладачем.

Під час першої окупації краю (2.IX — 20.X.1914 р.) російські військовослужбовці зовні вели себе ще лояльно щодо українського і румунського населення, запевняючи, що прийшли звільнити своїх братів від австрійського ярма, обдаровували сільських жителів майном пограбованих маєтків збіглих поміщиків або дозволяли їм брати це майно самим. Це викликало спочатку певну симпатію частини селян до солдатів російської армії, серед яких було багато українців зі Східної України.

Вважаючи північну частину Буковини давньою «російською» землею, а місцевих українців «росіянами», які говорять на одному з «малоросійських діалектів», російська цивільна адміністрація і військові власті спрямували свої зусилля, з одного боку, на включення краю на основі етнічного розмежування у склад Російської імперії, тісніші економічні зв'язки з нею, а з другого — на придушення тут українського національного руху (заборона українських товариств, закладів, шкіл, мови, літератури, видавництва, вівісок, уніатської церкви, арешт, заслання українських національних діячів) і повсюдну русифікацію, підпорядкування буковинської православної церкви Московському патріархату і ін. Щоб повернути на свій бік селянство, Г. О. Бобринський у своєму виступі перед спеціально привезеними селянами у Чернівцях 25 січня 1915 р. обіцяв наділити їх землею за рахунок маєтків збіглих євреїв і Православного релігійного фонду Буковини.

Однак зовнішній лоск «визволителів» і їхні облесливі обіцянки населенню з часом розвіялися, як дим. Новосформована російська адміністрація, незважаючи на всілякі інструкції «доброго тону», проявила себе тут з усією властивою їй «держимордівською» непривабливістю: грубощі, насилля, погрози, вимагання, підкуп, хабарництво, загребушість, українофобія, репресії, зрештою, некомпетентність і разюча нецивілізованість. Це змушені були визнати і громадські діячі, і преса, і сам генерал-губернатор Г. О. Бобринський. Російські власті залишили в силі ту ж податкову систему, що діяла і при Австрії, і збирали податки з усією суворістю. Під час другої і третьої російських окупацій господарство краю зазнало від солдатської стихії, особливо донських козаків, масового пограбування, пљондрування, спалення, монтажу і вивезення обладнання, а населення, особливо євреїв, німців — арештів, ув'язнень, розстрілів, жінки і дівчата — гвалтувань. Так, під час другої окупації

Буковини (27.XI.1914 р. — 21.11.1915 р.) лише у Кіцманському пов. було пограбовано 13 поміщицьких маєтків, 3 заводи, спалено кілька сот хат і господарських будівель (переважно єврейських), розстріляно 13 осіб (у т.ч. 12 євреїв), депортовано 446 осіб (з них 331 іудея, 67 — греко-католиків, 48 католиків; серед них — 201 чоловік, 116 жінок, 129 дітей). Із Заставнівського пов. депортовано 284 особи, розстріляно — 7. 3 Чернівців депортовано 49 осіб, з Садгори — 40. У Чернівцях пограбовано 3450 квартир на 7 млн. крон, у Вижницькому пов. — на 3,5 млн. крон і т.д. Під час третьої окупації (18.VI.1916 — 3.VIII.1917) з Чернівців і Чернівецького пов. депортовано 123 особи, з Вижницького — 35 і т.д. Лише після Лютневої революції 1917 р. в Росії і призначення комісаром Галичини і Буковини відомого українського діяча Д.І. Дорошенка військовий режим у краї дещо пом'якшав.

Довготривала і руйнівна війна з її жорстокостями і безповоротними втратами викликала у місцевого населення невдоволення і протест проти насильницьких акцій щодо нього з боку воюючих сторін. Це проявлялося в уникненні мобілізації, дезертирстві, втечах з примусових військових робіт, невиконанні військових нарядів, відмові підписуватися на воєнні позики, протестах проти грабіжницьких ревізій і терору щодо цивільного населення за «зрадництво» (18 серпня 1914 р. українські депутати парламенту звернулися навіть до уряду не знищувати так безжалісно українців Галичини і Буковини за «зрадництво» без суду і слідства, забезпечити судовий розгляд цих звинувачень).

Водночас постійні нестатки, напівголодне існування, брак заробітків, дорожнеча засобів до життя штовхали частину населення, зокрема селянство, до таких акцій, як захоплення продовольства та іншого майна покинутих поміщицьких маєтків, конфліктні сутички у зв'язку з цим з панськими службовцями, відмова платити орендну плату, недоїмки, борги та ін.

Невдоволення наростало у всіх воюючих країнах проти тих, хто розв'язав цю війну. У Російській імперії це невдоволення вилилося у лютому 1917 р. в антимонархічну демократичну революцію, яка змела самодержавство. Ця революція мала певний вплив і на Буковину та Хотинщину, де перебували російські війська. У солдатів, місцевого населення з'явилась надія на припинення війни, повернення додому мобілізованих, військовополонених, біженців, на проведення якихось реформ. У перші дні революції у Чернівцях вулиці і площі заповнили солдати з червоними кокардами. Над магістратом, де перебувала військова комендатура, а згодом і над іншими військовими установами солдати вивісили червоні прапори як символ революції. Начальник Чернівецького гарнізону Письменний, який відмовився зняти царський прапор, був усунений з посади. Змушені були покинути свої пости й інші, найбільш одіозні фігури царського режиму, у т.ч. генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов.

Частину російських урядовців, поліцаїв і жандармів (всього понад 600), чиновників, що особливо дискредитували себе насильством та загребущистю, було відправлено разом з сім'ями назад в межі Російської імперії. Спроба монархістів на чолі з місцевими москвофілами братами Геровськими та професором університету В. Мільковичем влаштувати демонстрацію в захист монархії була зірвана солдатами російської армії і чехами-військовополоненими, що погодилися воювати на боці Росії і які влаштували свою демонстрацію.

Російські солдати у Чернівцях весною 1917 р.

У Чернівцях майже щодня проходили багатолюдні мітинги і демонстрації солдатів. Особливо урочистою була першотравнева демонстрація (до 10 тис. осіб гарнізону і прибулих з фронту солдат), що відбулася під гаслами: «Геть війну!», «Мир усім народам без анексій і контрибуцій!», «Хай живе соціал-демократія!», «Хай живе єдність, свобода і братерство!». Демонстрація тривала кілька годин під звуки духового оркестру, що грав «Марсельезу» та

інші революційні мелодії. При цьому солдати-українці вперше виступили своєю окремою колоною під національними прапорами і гаслами. Це зробили солдати й інших національностей: євреї — під зіркою Давида, китайці (майже 1 тис.), киргизи, калмики. Над містом кружляв обвішаний червоними полотнищами літак.

За короткий час органи царської адміністрації були ліквідовані. Натомість створено органи Тимчасового уряду, Виконавчий комітет Галичини і Буковини, громадський комітет Чернівців. У кінці березня виникла Чернівецька гарнізонна рада військових депутатів. На прохання Центральної Ради в Києві та уповноваженого Земського союзу Тимчасовий уряд у березні 1917 р. затвердив крайовим комісаром Галицько-Буковинського генерал-губернаторства з правами генерал-губернатора відомого українського діяча Д. І. Дорошенка (замість

Ф. Ф. Трепова). Д. І. Дорошенко призначив губернатором Буковини О. Лотоцького, його заступником — М. Корчинського, повітовим комісаром у Вашківцях — Іваницького. В інших повітах теж було призначено комісарами українців, відновлено сільське та міське самоврядування, кооперативи, були спроби відкрити школи з рідною мовою навчання, добродійні організації. Д. Дорошенко намагався захистити українське і єврейське населення від насильств солдатської стихії, видав наказ про сувору відповідальність (аж до смертної кари) солдат за грабежі, плюндрування і вбивства місцевого населення, закликав і місцевих жителів дотримуватися правових норм та спокою, не раз виступав перед солдатами, цивільним населенням з цього приводу. З весни 1917 р. на його клопотання чимало буковинських і галицьких українців — активістів українського національного руху — почали вертатися із заслання з Росії. Для мешканців краю створено більш сприятливі умови для одержання роботи і відповідно — заробітків.

У Чернівцях виникло ряд комітетів (у травні їх було 49), у т.ч. українських. Зокрема, під проводом київського професора Бігарія діяв комітет, який ставив своєю метою пропаганду українських національних ідей і приєднання української частини Буковини до України. Комітет користувався також підтримкою української греко-католицької церкви, яка була дозволена в Чернівцях і яку відвідувало чимало українських солдатів й офіцерів російської армії. Було дозволено відкрити греко-католицькі церкви і в селах (Погорилівці, Раранчі, Боянах, Садгорі, Заставні, Вашківцях, Вижниці, Путилові та ін.). Українці Чернівців зібрали у 1917 р. 610 крб. 50 коп. на будівництво греко-католицької церкви у Києві і передали їх Д. І. Дорошенку. Згаданий комітет запропонував навіть митрополиту А. Шептицькому, який ще перебував у Росії як інтернований, облаштувати своє службове місцеперебування у Чернівцях (Львів був у руках австрійців). 11 квітня 1917 р. у Чернівцях в українському Народному домі солдатами і офіцерами — українцями російської армії було створено «Український військовий клуб ім. Павла Полуботка», який очолив Сивачів та Кибенко. У його роботі брали участь і місцеві українці. Тут велася національно-освітня робота, майже щовечора відбувалися засідання, лекції, вистави, спрямовані своїм змістом в основному проти Австрії, збиралися кошти в «Український національний фонд». Йшли розмови про необхідність об'єднання всіх українських земель у межах демократичної Росії, інші — за об'єднання всіх українців у межах самостійної незалежної України. Всупереч домаганням Д. І. Дорошенка і його однодумців у Чернівцях і в краї не вдалося запровадити українську мову як ділову, бо у повітах і у міській управі, укомплектованих з

російських чиновників, все ж переважали люди з шовіністичними поглядами, для яких незвичним було вживання «мужицького хахлацького наречія» як державної ділової мови. Антивоєнну роботу серед солдатів вели армійські більшовики.

Загалом російська армія у воєнно-політичному відношенні невпинно деморалізувалася, особливо після поразки її червневого (1917 р.) наступу. Вона змушена була покинути Східну Галичину та більшу частину Буковини (крім південно-східної) й відійти на старий російсько-австрійський кордон. Д. І. Дорошенко домагався, щоб відхід був без грабежів і насильств, але Чернівці і околиці зазнали значних пограбувань і спалення.

Австрійські крайові та місцеві власті, органи самоврядування, що відновили свою діяльність, вживали заходів щодо відбудови господарства, налагодження грошово-фінансової системи, забезпечення населення засобами до життя, справи освіти, культурного життя (у Чернівцях почав діяти український театр), навесні 1918 р. знято стан облоги і т.д. Однак і після відходу росіян становище населення Буковини у кінці 1917-1918 рр. залишалося важким, що викликало й далі різні форми протесту: збори, мітинги, походи протесту голодуючого населення Чернівців, робітничі страйки через погане продовольче постачання.

Селянство все частіше вимагало проведення аграрної реформи і наділення селян землею (особливо у Вишницькому пов. навесні 1918 р.), припинення реквізицій, допомоги у відбудові господарства, своєчасної і повної допомоги сім'ям військовослужбовців. Селянство вдавалося подекуди до самовільного використання панських угідь (с.Шипинці, травень 1918 р.), відмови у наданні транспорту для потреб військових властей (Драчинці, Товтри, квітень 1918 р.) та ін.

Ненависна чотирирічна війна породила масове дезертирство, яке наростало у 1918 р. з кожним місяцем, військовики втікали у Румунію, в Україну, частина переховувалася у рідних, знайомих, частина при переслідуванні гинула, що називається, біля рідного порогу. Подекуди солдати відмовлялися виконувати військові накази. 19 серпня 1918 р. при спробі відправити солдатів на італійський фронт проявив непокору на залізничній станції Новоселиця 1-ий батальйон 20-го стрілецького полку. Виступ було придушено збройною силою, а солдат загнано у військовий табір, декого вбито, дехто втік у Румунію.

Отже, у ході війни все більше і більше жителів Буковини (як і Галичини), особливо українців, переконувалися, що Австрія є не «матір'ю», як твердила офіційна пропаганда, а злого мачухою (як і Росія для східних українців, у т.ч. й хотинців). Адже саме Австро-Угорщина першою заради помсти за одну людину (вбитого ерц-герцога Фердинанда) запалила

пожежу світової війни (28 липня 1914 р.) і безжалісно кидала чотири роки в її полум'я тисячі і тисячі буковинців, як і інших підлеглих їй народів, розраховуючи при цьому, що війна буде вестися не на власне австрійській (німецькомовній) території, а на слов'янських окраїнах імперії, особливо східних.

То ж українці (як і інші підлеглі народи) двох воюючих імперій, яких змушували вбивати один одного, під кінець війни дійшли висновку: для того, щоб чужі правителі не посилали їх на смерть і каліцтво заради чужих інтересів, треба позбавитись імперських пут, брати волю у свої руки шляхом створення власної національної держави. Ця думка для багатьох національно свідомих буковинських українців стає провідною особливо після створення восени 1917 р. на Наддніпрянщині Української Народної Республіки.

Під час мирних переговорів у Брест-Литовську у лютому 1918 р. делегація УНР, яка сама була у критичній ситуації, офіційно підняла питання про об'єднання усіх українських земель, у т.ч. й північної української частини Буковини і Хотинщини у межах однієї Української держави. А коли цього не вдалося досягти, то вона все-таки добилася того, що у секретному протоколі до Брестського мирного договору 9 лютого 1918 р. між УНР і Австро-Угорщиною остання зобов'язалася надати право українцям Східної Галичини, Північної Буковини і українського Закарпаття створити окремий коронний край з широкою автономією.

На Буковині українське населення радо вітало укладення мирного договору між УНР і Центральними державами, а отже, і міжнародне визнання суверенної України. З цієї нагоди відбулися масові народні збори у Чернівцях, Вишницькому, Вашковецькому, Заставнівському та інших повітах. Буковинські депутати-українці схвалили цю акцію і в австрійському парламенті.

Ідея об'єднання західноукраїнських земель у єдиний коронний край у межах Австрії активно підтримувалася буковинськими українськими діячами на всіх рівнях протягом весни і літа 1918 р. А коли австрійський уряд під тиском польських шовіністичних кіл відмовився це здійснити, довір'я буковинських українців до Австрії було серйозно підірване. Для вирішення своєї подальшої долі вони вирішили скликати у Львові 18 жовтня 1918 р. Установчі збори (Конституанту). У ході підготовки до цих зборів 4 українські політичні партії Буковини 13 жовтня скликали у Чернівцях численну (до 700 осіб) міжпартійну конференцію. На ній було вирішено: буковинські українці на основі невід'ємного права кожного народу на своє національне самовизначення бажають національно самовизначитися на своїй споконвічній етнічній території північної частини краю, у порозумінні зі своїми давніми добрими сусідами румунами розмежуватися по етнічній лінії і разом з українцями Австро-Угорщини вирішити свою долю, тобто об'єднатися в одне державно-територіальне ціле. З цим же мандатом було обрано делегатів на львівську Конституанту:

частину Буковини (Кіцманський, Заставнівський, Вижицький, Вашковецький повіти цілком, українську частину Чернівецького і Серетського повітів та переважно українські громади Сторожинецького, Радовецького і Кимполунзького повітів) до Західноукраїнської держави, просити У.Н.Р. перебрати тут владу, а

О.Попович.

А.Ончул.

поки це станеться, доручити це Крайовому Комітетові як складовій частині У.Н.Р. Висловлено протест проти спроб Румунської національної ради, створеної 27 жовтня 1918 р. у Чернівцях, оголосити всю Буковину «румунською землею» й об'єднати її з Банатом і Трансильванією. Учасники віча внесли і прийняли ще важливий пункт про приєднання української частини Буковини до України («Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України»), чим проявили державницьке мислення про єдину Соборну Україну. Після цього вони влаштували в Чернівцях грандіозну демонстрацію і мітинг на площі Єлизавети (нині Театральна), на якому тисячі городян і посланців з усіх сіл одноставно підтримали об'єднання української частини Буковини із Західноукраїнською державою і злуку з Великою Україною.

6 листопада 1918 р. Крайовий Комітет на чолі з О. Поповичем у порозумінні з демократичною частиною Румунської національної ради на чолі з А. Ончулом мирним шляхом перебрав владу в українській (північній) частині Буковини, Румунська національна рада — у південній, у Чернівцях мали діяти українська і румунська адміністрації, у змішаних громадах — за згодою останніх. Про це було оголошено у спеціальному маніфесті українською, румунською і німецькою мовами. Вищу українську законодавчу владу в краї після цього представляла Українська Національна Рада на чолі з Агенором Артимовичем, вищу виконавчу — крайова адміністрація на чолі з О. Поповичем. В адміністрації жандармерію очолив Яшкевич, поліцію — Яворський, суд — А.Малик. В інші відділи тільки було призначено українських комісарів: Криштофовича (пошта і телеграф), В. Залозецького (фінанси), В. Оробка (Крайовий банк), Гончарука (промисловість), О. Безпалка (магістрат Чернівців, оборона та ін.).

7 листопада службовці української адміністрації прийняли присягу на вірність українській владі в особі О. Поповича. Румунські службовці склали присягу А. Ончулу. Влада почала діяти.

Однак королівська Румунія 11 листопада насильницьки перервала цей процес своєю окупацією краю, чим порушила його державний суверенітет і права людини, висловлені у рішенні Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р.

Відступивши в Галичину, чимало буковинців творили українську державність в ЗУНР. О. Попович став віце-президентом У.Н.Р. і головою її шкільної комісії, а О. Безпалко, Т. Галіп, І. Попович — її членами, О. Бурачинський — міністром юстиції, А. Артимович — міністром освіти та віросповідання в уряді ЗУНР, М. Василько — дипломатичним представником, М. Спинул — консулом, а Я. Окуневський — головою санітарної місії ЗУНР у Відні.

Стрільці-добровольці з Буковини:
Гриць Дубик, Олена Кузь, Боровський,
Володимир Клапоуцак, Михайло Дубківський.

Багато буковинців у ході українсько-польської війни 1918-1919 рр. захищали ЗУНР у складі «Буковинського полку», згодом «Буковинського куреня» під проводом М. Топущака у лавах УГА. Деякі буковинці стали відомими командирами, зокрема А. Кравс — генерал-чотарем, командував 8-ю Самбірською бригадою, згодом — 3-м Галицьким корпусом, потім — Центральною армійською групою в Україні, В.Оробко — командиром 14-ї

Чортківської бригади, О. Луцький — начальником штабу 40-ї бригади, І. Герасимович — шефом бюро преси при командуванні УГА і т.д. Немало буковинців загинуло у цій війні.

Окремі буковинці взяли участь у державотворчому процесі на Великій Україні: О. Безпалко був міністром праці УНР, І. Попович — членом Трудового Конгресу УНР, М. Василько — послом УНР у Швейцарії, Т. Галіп — членом дипломатичної місії у Римі і т.д. Отже, буковинські українці у 1918-1919 рр. активно включилися у творення української державності як у себе в краї, так і на інших українських землях.

Як відомо, після Лютневої революції 1917 р. в Росії і молдавське, і українське населення Бессарабії теж прагнуло національно самовизна-

читися і вирішити свою майбутню долю, селянство добивалось, крім того, аграрної реформи і наділення землею.

Українська Центральна Рада, що очолювала Українську Народну Республіку, ставила своїм завданням боротися за національно-державне відродження українців не тільки в Україні, але й скрізь, де вони компактно проживали в Російській імперії. У зв'язку з цим для УНР значний інтерес становила Бессарабія, особливо північна її частина, заселена переважно українцями.

Однак на відміну від інших територій особливістю розвитку подій на прикордонній Хотинщині було те, що на неї, як ні на будь-яку іншу територію в Європі в 1918-1919 рр. претендувало 5 держав і 8 урядів: Росія (радянська і білогвардійська), Україна (УНР, гетьманська і радянська), Молдавська Народна Республіка, Австро-Угорщина і королівська Румунія.

Значна частина населення повіту з прихильністю ставилася до створення у 1917 р. Української автономної держави. Разом з тим слід відзначити, що тут досить відчутними були й проросійські настрої, пов'язані із значним прошарком російського населення в містах, пануванням майже 100 років російської адміністративної і шкільної систем, привілейованим становищем російського чиновництва і т.п. Національна ж свідомість українців Хотинщини, адміністративно відокремлених від інших українських земель, була порівняно невисокою. Ось чому в ряді відповідальних моментів у житті повіту у 1917-1918 рр. місцеве земство кілька разів приймало рішення про свою орієнтацію на єдину неподільну Росію, а це утруднювало спільні дії з українцями задністрянськими.

До того ж українці, що проживали в Бессарабії, вважалися меншістю. Для українців Хотинщини, що жили в умовах відчутного малоземелля, а то й безземелля, важливішими були питання соціальні. Вони особливо загострилися під час війни, коли територія повіту стала плацдармом, де концентрувалася величезна кількість російських військ для чергового наступу, ближнім тилом, де розташовувалися маршові частини, інтендантства, лазарети, склади боєприпасів, численні обози та ін. Прийнявши знову на свою територію у серпні 1917 р. більшу частину 8-ї російської армії, населення прикордонного Хотинського пов. ще дошкульніше відчуло на собі всі тягарі, пов'язані з утриманням такої величезної кількості війська. І далі продовжувалися різні воєнні повинності. Солдатські маси ставали радикальнішими. Повсюдними стали погроми і пограбування поміщицьких маєтків. До 25 жовтня 1917 р. лише у східній частині повіту (особливо на Сокирянщині) було розгромлено 23 поміщицькі економії. Тому більшість незаможного селянства підтримала соціальні гасла радянської влади, яка була тут встановлена на початку 1918 р. і проіснувала трохи більше місяця.

Але разом з тим вимагало свого вирішення й національне питання, точніше, питання державної приналежності Хотинщини. Центральна Рада підтримала створення у листопаді 1917 р. в Бессарабії державного парламентського органу під назвою «Сфатул Церій» («Крайова Рада»), який 2(15) грудня 1917 року проголосив Бессарабію «Молдавською Народною Республікою» (МНР) у складі Російської федеративної демократичної республіки, тобто небільшовицької Росії. Для УНР і МНР головною на першому етапі була боротьба як із загальноросійським, так і з місцевим більшовизмом, тому вони відклали на майбутнє вирішення питання про українські території Бессарабії, зокрема про Хотинський пов., заселений переважно українцями. Однак «Сфатул Церій», побоюючись реставрації російського (більшовицького чи білогвардійського) панування в краї, взяв курс на зближення з королівською Румунією. Більшість молдавської частини депутатів «Сфатул Церій» запросила для «підтримання порядку» в Бессарабії румунські війська. Королівська Румунія, яка давно виношувала плани включення цих територій у свій склад, негайно цим скористалася і протягом кінця грудня 1917 — лютого 1918 рр. зайняла всю Бессарабію, за винятком Хотинського пов., який в кінці лютого 1918 р. був окупований австро-угорськими військами. 13 січня 1918 р. «Сфатул Церій» проголосив Бессарабію незалежною (від Росії) республікою.

Центральна Рада, яка сама змушена була запросити в Україну німців і австро-угорців для боротьби проти окупації УНР більшовицькою Росією, сприяла румунським військам, сподіваючись, що вони покінчать з більшовизмом і в сусідній Бессарабії.

Однак, коли Центральна Рада на брестських мирних переговорах поставила питання про приєднання хоча б української частини Бессарабії до України, Румунія поставилася до цього негативно.

Міністр закордонних справ УНР Голубович надіслав 3 березня 1918 р. ноту протесту Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії і Румунії, в якій протестував проти наміченого приєднання Бессарабії до Румунії, підкреслював, що це питання не можна вирішувати без України. Румунія прискорила процес включення Бессарабії у склад Румунського королівства. Під тиском прем'єра Маргіломана, що прибув у Кишинів, «Сфатул Церій» 27 березня (9 квітня) 1918 р. прийняв рішення про об'єднання Бессарабії з «матір'ю-Румунією» із збереженням місцевої автономії. Причому за це рішення голосувало 86 депутатів, утрималось 36, не були присутні — 13. Представники українського, німецького і болгарського населення Бессарабії заявили, що не уповноважені вирішувати такі важливі питання, що для цього потрібен референдум.

Керівники Центральної Ради виявилися ошуканими. 12 квітня 1918 року на засіданні Малої Ради за пропозицією М. Грушевського було прийнято рішення не визнавати ухвали «Сфатул Церій» про об'єднання з Румунією. Дискутувалося питання, чи вся Бессарабія повинна прилучитися до України, чи тільки Південна і Північна.

13 квітня Центральна Рада прийняла «Заяву румунському уряду», у якій приєднання Бессарабії до Румунії засуджувалося як «анексія», рішення «Сфатул Церій» — як неправомірне. В «Заяві» містився заклик до румунського уряду, щоб він переглянув свою позицію і дав можливість всьому бессарабському населенню вільно самовизначитися. Центральна Рада не втрачала надії на можливість перегляду бессарабського питання і перерозподілу території Бессарабії між УНР і Румунією за «етнографічною ознакою».

Водночас на початку квітня 1918 року українське населення Хотинського і Сороцького повітів провело великі зібрання, сільські сходи, на яких приймалися резолюції протесту проти насильницького приєднання українських територій до Румунії. Українські організації Бессарабії послали делегацію до Києва з повноваженням від волостей, яка домогалася від українського уряду надіслати українські війська і державних представників для офіційного прилучення Бессарабії до України.

Український і румунський уряди протягом березня-травня 1918 р. обмінялися нотами, у яких українська сторона посилалася на волевиявлення бессарабського населення жити у складі України, а румунська — на те, що Бессарабія добровільно возз'єдналася з вітчизною.

При гетьмані Скоропадському було вчинено інтенсивніший тиск на Румунію з метою перегляду бессарабського питання, навіть велась митна війна, вживалися різні економічні санкції. У Київ виїжджала на переговори румунська урядова делегація.

Слід, однак, зазначити, що увесь цей час, з лютого по листопад 1918 р. територія Хотинського пов. у склад Румунії не входила, бо була окупована Австро-Угорщиною. Остання навесні і влітку 1918 р. вела інтенсивну підготовку до включення Хотинщини у склад австрійської частини монархії. Тому вплив Центральної Ради і гетьманського уряду на Хотинщину був майже нульовим. Так, коли 22 квітня 1918 р. у Хотин прибув український офіцер, старший лейтенант Рачковський, і пред'явив посвідчення, що йому доручено виконувати обов'язки повітового начальника у Хотині від імені УНР, командування 7-ї австрійської окупаційної армії заявило йому, що розпорядження українських властей не мають чинності на території Бессарабії. Рачковському під погрозою арешту було запропоновано негайно відправитись назад.

Австрійська окупація Хотинського пов., яка супроводжувалася вилученням продовольства у населення, закінчилася у кінці жовтня — на початку листопада 1918 р.

При відході з повіту австро-угорських військ місцеві повстанці роззброювали солдатів, робили запаси зброї, що з часом пригодилися. У цих умовах гетьманський уряд знову прислав у Хотин повітового старосту Ізбицького, який оголосив приєднання Хотинського пов. до Української держави. В той же час румунський уряд дав наказ своїм військам зайняти Хотинський пов. 7-8 листопада румунські війська рушили на Хотинщину з Окниці, Бурланештів і Липкан. 9 листопада командир 1-ї румунської кавалерійської дивізії видав наказ у Липканах про приєднання Хотинського пов. до Румунії. Проти цього протестував посол гетьманського уряду у Бухаресті Чоботаренко.

Хотинська земська управа під керівництвом поміщика М. Крупенського терміново зібралася на своє засідання. Але замість того, щоб заручитися підтримкою сусідньої України, яка навіть офіційно брала

Німі свідки зміни "володарів" хотинського краю (с. Недобоївці).

Хотинщину під свій захист, земська управа прийняла рішення: «Подтвердить стремление уезда к воссоединению с единой Великой Россией» (тобто білогвардійською Російською імперією).

Повітовий староста, присланий від Української держави, не одержав підтримки. 11 листопада румунсько-королівські війська вступили у Хотин. Без будь-якої дипломатії новоприбулий префект заявив: «Віднині м. Хотин і Хотинський повіт приєднуються назавжди до матері-Румунії».

На Хотинщині румунські окупанти встановили жорсткий військово-поліцейський режим, ввели стан облоги.

ПІВНІЧНА БУКОВИНА І ХОТИНЩИНА В СКЛАДІ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ (1918 – 1940 рр.)

1. ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Поразка Центральних держав у світовій війні дала змогу Румунії здійснити приєднання Буковини, Бессарабії, Банату і Трансільванії. У своїх діях на Буковині королівський уряд опирався на заклики, з якими до нього звернулося керівництво Румунської національної ради. 5 листопада 1918 р. командир 8-ї дивізії генералу Я.Задіку було віддано наказ зайняти Іцкани та Сучаву і окупувати Буковину включно по р.Прут. У цій операції взяли участь понад 3000 військовослужбовців. 8 листопада румунські військові підрозділи вступили до с.Глибока, що знаходилося уже у власне українській частині Буковини. Щоб якось стримати просування румунських окупаційних військ, Українська національна рада направила з Чернівців до румунського командування делегацію з нототою протесту. Проте, напевно, керівництво не вірило в успіх цієї акції і, не маючи достатньо збройних сил для опору, розпочало евакуацію. 10 листопада українські військові частини залишили місто і перейшли на лівий берег Пруту. 11 листопада до м.Кіцмань переїхали і члени Української національної ради, сформувавши крайову національну раду на основі повітової. 12 листопада у Чернівцях, окупованих румунськими військами, члени Румунської національної ради обрали президію крайового уряду в складі 14 секретарів, яку очолив Я.Флондор, і вирішили оголосити стан облоги у Вашковецькому, Вижицькому, Сіретському, Радовецькому, Сторожинецькому повітах та Чернівцях. Тоді ж, 12 листопада, румунські військові підрозділи отримали наказ перейти Прут і зайняти всю Буковину. Але тут вони наштотхнулися на збройний опір українських добровольчих частин. Найбільші бої проти румунських військ велися біля Лужан,

Кіцманя і Заставни підрозділами В.Угринчука, братів О.Кантеміра та Ю.Кантеміра. Сутічки відбувалися протягом двох тижнів і, в основному, завершилися з відходом українських збройних підрозділів до Галичини. Щоб остаточно розгромити український спротив, румунські військові власті провели на Буковині арешти серед священників,

Брати Кантеміри: сотник Омелян, поручник УГА Юрко, хорунжий Петро.

вчителів, селян, встановили жорсткий контроль і поліцейний нагляд за «підозрілими» особами. Практично одночасно з окупацією Північної Буковини було зайнято і Хотинщину.

Щоб надати видимість «законності» загарбницькому акту королівської Румунії щодо Північної Буковини, Румунська національна рада влаштувала 28 листопада 1918 р. у Чернівцях так званий «генеральний конгрес Буковини», на якому у присутності переважно представників румунів Буковини, військовослужбовців королівської Румунії, політичних лідерів буковинських німців та поляків було зачитано резолюцію про «безумовне і на вічні часи возз'єднання Буковини в королівську Румунію». Згідно із задумом організаторів конгресу, в ньому мали брати участь представники всіх народностей Буковини. Проте ні українці, ні євреї, ні буковинці інших національностей не взяли участі у конгресі. Тобто, вже сам склад учасників конгресу показував, що існувала єдина мета — включення всієї Буковини до складу Румунії без врахування волі і бажання українців і всіх нерумунів краю. Про тиск, який було вчинено на учасників конгресу, свідчать не лише присутність військових, а й дії окремих учасників конгресу. Зокрема, І.Ністор у виголошеній промові обґрунтував нові, ще не схвалені міжнародною громадськістю кордони Румунії і наполягав на прийнятті резолюції. Подібні дії були грубим нехтуванням правами інших народів Буковини, узаконенням насильницьких дій, здійснених проти буковинських українців у період будівництва ними основ своєї державності. Це було свого роду насильство і щодо румунського населення Буковини. Румунська національна рада,

яка вважалася представником румунів на Буковині, після «об'єднання» скликалася лише для обговорення питань виборчої та аграрної реформ і потім досить швидко була розпущена. Королівський уряд спішно підготував декрет-закон про «воз'єднання» Буковини з Румунією, який було затверджено королем 30 грудня 1918 р.

Після проголошення приєднання до Румунії Буковини і Бессарабії перед королівським урядом постала потреба домагатися схвалення дій світовою громадськістю. Питання повоєнного врегулювання міжнародних відносин, встановлення кордонів держав, їх внутрішнього устрою, визнання новостворених держав мали бути обговорені на Мирній конференції у Парижі, що розпочала свою роботу 18 січня 1919 р. Серед представників 32 держав-учасниць була і делегація Румунії, очолювана І.І.К.Бретіану. Керівник делегації намагався довести право Румунії на приєднані території, посилаючись на рішення і акти листопада-грудня 1918 р. та угоду Румунії з країнами Антанти від 17 серпня 1916 р. Розгорнута І.І.К.Бретіану діяльність була обумовлена можливим визнанням недійсною російсько-румунської угоди 1916 р. внаслідок укладення Румунією сепаратної мирної угоди у Бухаресті (травень 1918 р.) та можливим невизнанням з боку США першої і відповідно — визнання недійсними територіальних надбань. З цієї ситуації румунська делегація вийшла, заявивши, що угода в Бухаресті не була ратифікована, а сама Румунія мала змогу згодом повернутися до лав союзників. Крім того, румунська делегація у своїх діях отримала підтримки з боку А.Тардье, радника і помічника Ж.Клемансо. У результаті переговорів було вирішено залишити Буковину за Румунією, зобов'язавши останню підписати положення про національні меншини. Саме це викликало різкі заперечення з боку голови делегації І.І.К.Бретіану, який у червні 1919 р. демонстративно залишив конференцію, а у вересні відмовився підписати угоду про національні меншини. За обставин, що склалися, непоступливість І.І.К.Бретіану могла стати причиною розриву стосунків між країнами Антанти та Румунією, однак відставка І.І.К.Бретіану у жовтні 1919 р. врятувала позиції Румунії. У листопаді 1919 р. до влади у Румунії прийшов новий уряд. Відбулися зміни і в керівництві румунської делегації на конференції. 9 грудня 1919 р. А.Вайда-Воевод та Н. Мизу підписали від імені короля Румунії Сен-Жерменську та Нейську мирні угоди. Згідно зі статтею 59 Сен-Жерменської угоди, Австрія відмовлялася від усіх прав на колишнє герцогство Буковину. Стаття 91 угоди передбачала відмову Австрії від усіх прав на території, що залишилися поза межами австрійської території. Як вважає І.Новосівський, дана стаття передбачала формальний перехід української частини Буковини під управління союзних держав. Кордони Польщі,

Румунії, Чехословаччини та Югославії були затвержені Севрською мирною угодою, підписаною 10 серпня 1920 р. між представниками згаданих держав з одного боку, і представниками Великобританії, Франції, Італії та Японії — з другого. За умовами цієї угоди, до Румунії відійшла не лише Південна Буковина, але й Північна у складі Вапшконецького, Вижницького, Заставнівського, Кіцманського, Чернівецького, Сторожинецького та Серетського повітів (більше половини населених пунктів останнього нині становлять Глибоцький р-н), яка, згідно із волевиявленням її населення, була до окупації складовою частиною Західноукраїнської Народної Республіки.

Окремо вирішувалося на конференції питання про Бессарабію. Тут для Румунії також існували певні труднощі, оскільки до 1918 р. Бессарабія входила до складу Росії — союзниці Румунії у війні і не була об'єктом винагороди королівства за участь у війні. В кінці 1917 — на початку 1918 р. Бессарабія була окупована румунськими військами, що дістало підтримку з боку Центральних держав. Проте їхня поразка поставила Румунію перед фактом можливого повернення Бессарабії Росії. Складність для Румунії на той час становила невизначеність у тому, який уряд братиме участь у переговорах щодо повернення Бессарабії. З початком конференції у Парижі з'явилася група агітаторів, що представляли «Комітет визволення Бессарабії». Діяльність цих агітаторів зводилася до подання нот конференції через колишнього посла уряду О. Керенського В. Маклакова. В нотах містилися дані про те, що Бессарабія була в 1812 р. визволена від турків, а об'єднання з Румунією відбулося примусово, під тиском окупаційної румунської армії. При обговоренні бессарабського питання на одному із засідань конференції велася мова також і про проведення плебісциту з питання включення Бессарабії до складу Румунії, але рішення з цього питання не було прийнято. Незважаючи на відсутність рішення, питання проведення плебісциту породило цілу низку статей у пресі, брошур, меморандумів, адресованих конференції. Проте й це не досягло мети, рішення про плебісцит так і не було прийняте, оскільки І.І.К. Бретіану боявся спалаху невдоволення і можливого негативного для Румунії результату плебісциту. Рада чотирьох вирішила зобов'язати Румунію тимчасово не проводити в Бессарабії виборів до парламенту. Лише після підписання ряду мирних угод голова Ради чотирьох Д. Ллойд-Джордж 3 березня 1920 р. сповістив А. Вайда-Воеводу про те, що бессарабське питання буде розв'язане на користь Румунії. Договір про визнання Бессарабії за Румунією було підписано у Парижі 28 жовтня 1920 р. під назвою «Угода стосовно об'єднання Бессарабії з Румунією» (Паризький протокол).

Таким чином, як при укладенні Сен-Жерменського мирного договору, так і при підписанні Паризького протоколу знехтувано правами населення Північної Буковини і Північної Бессарабії, порушено принципи « нової » повоєнної дипломатії. Як і раніше, великі держави вирішували свої тогочасні потреби за рахунок « недержавних » націй, права яких як національних меншин після підписання угод у Румунії не охоронялися. Країни-переможниці не визнали спроб українців об'єднатися у єдиній Соборній Україні і навіть зупинили цей процес, передавши Північну Буковину та Північну Бессарабію (Хотинщину) у склад королівської Румунії.

Після загарбання краю румунські власті встановили тут жорсткий режим управління. Серед заходів, здійснюваних властями, було встановлення суворого контролю за краєм, посилення поліцейського нагляду за жителями прикордонних повітів. 26 січня 1919 р. генерал Я.Задік підтвердив наказом введення стану облоги в Кіцманському, Заставнівському, Вашковецькому, Сторожинецькому, Серетському, Чернівецькому повітах та в Чернівцях. Цим наказом було заборонено проведення зборів, обмежено пересування громадян, заборонено носіння зброї, запроваджено цензуру преси, трибунал. Органами режиму, що вели боротьбу з інакомислячими, були спеціальна служба безпеки (сигуранца), жандармський батальйон « Молдова ». Немала роль відводилася й армії. Так, територія краю була поділена на області, в яких мали проводити "виховну" роботу серед населення румунські військовослужбовці: вести пропаганду, влаштовувати національні румунські свята, надавати медичну допомогу жителям краю. Метою подібних дій було встановлення більш ефективного нагляду за населенням. За порушення встановлених порядків із жителями краю суворо розправлялися. Серед покарань найбільш поширеними були традиційні для Старого королівства жорстокі тілесні покарання. Часто в населених пунктах влаштовувалися реквізиції, а солдати румунської армії нестримно грабували жителів краю.

Дії окупаційних властей не могли не викликати невдоволення серед населення, що спонукало його до протидії. Так, на Путильщині в цей час населення озброювалося. В с.Қарапчів Вашковецького повіту жителі вигнали представників окупаційної адміністрації і повернули стару сільську управу. В ряді сіл Серетського та Сторожинецького повітів селяни захоплювали поміщицькі землі, самочинно рубали ліс. Багато робітників і службовців відмовлялися присягати королю, приймати румунське громадянство.

Подекуди населення вдавалося до збройного опору. Найбільш значним збройним виступом населення краю проти окупантів було Хотинське

повстання. Воно готувалося як у самому повіті, так і бессарабцями, що втекли за Дністер. У Кам'янці-Подільському було створено повстанський комітет у складі І.Ф. Лискуна, Є.В. Лисака, І.С. Дунгера, Л.Я. Токана та Й.І. Мардар'єва під назвою "Бессарабська Директорія", яка співпрацювала з представниками Української Директорії. Зокрема, І.Маєвський — колишній член Української Центральної Ради — надавав допомогу повстанцям у забезпеченні їх зброєю, боєприпасами. Його загін (як і загін Г.І. Барбуци) 19 січня 1919 р. переправився через Дністер в районі Могилева-Подільського на бессарабський берег і збройним шляхом почав виганяти окупантів зі східних сіл і містечок Хотинського повіту. У ніч з 22 на 23 січня спалахнуло повстання в районі Хотина. На ранок Хотин повстанцями був узятий, а на 25 січня територія Хотинського повіту була в руках повстанців. Влада більш як у 100 селах і містечках повіту перейшла до рук Хотинської Директорії. Вона звернулася до населення з відозвою, в якій проголошувалося визволення

Будинок у Хотині, в якому у 1919 році знаходився штаб Хотинського повстання.

з-під гніту Румунії та право на самовизначення бессарабців. Дії повстанців (всього майже 30 тис. осіб) відзначалися певною організованістю: було сформовано три полки, кавалерійський ескадрон, артилерійський дивізіон, створено у селах загони самооборони, оголошено часткову мобілізацію та збір коштів для утримання військових підрозділів. Повстанські частини забезпечувалися зброєю самостійно, частково зброю було взято на складах збройних сил Директорії УНР. Окремі військові підрозділи і населення прикордонних із Хотинщиною сіл Поділля намагалися виступити на допомогу повсталим, що орієнтувалися на об'єднання з Україною. (Не випадково керівний повстанський орган назвали Директорією, а саме повстання розгорілося в час злуки УНР і ЗУНР). Проте УНР, що вела тоді важку боротьбу проти агресії більшовицької Росії, не могла офіційно підтримати повсталих, оскільки це означало б війну з Румунією, тобто війну на два фронти. Повсталі при повній відсутності допомоги ззовні протрималися 12 днів. Під натиском більш озброєних регулярних сил противника 4 тисячі повстанців перейшли на лівий берег Дністра. Разом

з ними втекло від неминучої помсти окупантів і 50 тисяч біженців. На Хотинщині румунська вояччина влаштувала криваву розправу над мирним населенням, під час якої загинуло не менше 11 тисяч осіб.

Недостатня допомога повстанцям з боку УНР, зокрема відмова від її вступу у воєнні дії проти Румунії з метою приєднання Хотинщини до України, мала сумні наслідки не тільки для повстанців, що потерпіли поразку, але й для самої УНР. Зневірившись у ній, значна частина учасників повстання, що перебралися за Дністер, поповнила ряди Червоної армії, яка діяла проти УНР. Обдурені більшовицькою пропагандою, вони, виконавши невдячну роль душителів української державності, самі згодом стали об'єктом жорстоких сталінських репресій.

Учасник повстання
113 полку
В.Г.Голубашенко.

У листопаді 1919 р. спалахнуло повстання солдатів 113 піхотного полку в Чернівцях. Солдати-буковинці були незадоволені умовами служби в полку, харчуванням, лікуванням, постачанням. Частину солдатів було підбурено українцями — офіцерами колишньої австрійської армії. 17 листопада понад 2 тис. солдатів полку залишили казарми, обеззброїли пости, розібрали зброю. Повсталі розділилися на 3 загони. Один з них рушив до Дністра, другий — на Радівці і Сучаву, третій залишився у місті з тим, щоб підняти інші військові частини. Для придушення повстання командування направило 2 піхотні, артилерійський та уланський полки. Повсталих було

розгромлено, багатьох з них арештували і після слідства із застосуванням тортур віддали до суду, 8 чоловік засудили до страти, а решту — до різних термінів каторжних робіт та тюремного ув'язнення. Проте і після придушення цього повстання в краї діяли партизанські загони, до складу яких входили і дезертири з армії.

Після розгрому цих повстань значних збройних виступів вже не було, але боротьба продовжувалася. В жовтні 1920 р. буковинці взяли участь у загальнорумунському політичному страйку. Серед вимог страйкуючих були: визнання властями робітничих організацій, вивід військ із підприємств, відміна стану облоги, цензури, відновлення свободи друку, зборів, спілок. Цей страйк був також виступом проти окупаційного режиму, встановленого в краї.

Невдоволення нерумунського населення Північної Буковини та Хотинщини викликала і жорстка румунізація краю, розпочата після

приєднання до Румунського королівства згаданих земель. У листопаді 1918 р. було створено службу національної пропаганди в Буковині, завданням якої ставилося переконати населення у "необхідності" і "виправданості" об'єднання Північної Буковини з Румунією. У своїй діяльності ця організація мала керуватися положенням так званих «історичних прав» Румунії на Буковину та твердженням, що буковинські українці є «румунами, які забули рідну мову». Саме з метою швидше впровадити румунську мову в краї як державну, так і розмовну, проводилася румунізація освіти. Вже в 1920 р. було закрито 84 українські школи, а станом на 1927 р. у краї не лишилось жодної української школи. Були закриті українські гімназії у Кіцмані, Вижиці, Чернівцях, ліквідовано кафедру української мови та літератури Чернівецького університету, а сам університет перетворено в румунський декрето-законом від 12 вересня 1919 р. Подібні акції здійснювалися і щодо польського та німецького населення Буковини. Крім того, з метою швидшого впровадження в школах румунської викладової мови вчителів-українців відправляли для вивчення мови в чисто румунські повіти, а на їхнє місце присилали вчителів-румунів.

Проте такий стан освіти не міг задовольнити українців, німців, поляків. У Чернівцях та по селах краю неодноразово проводилися збори, на яких учасники висловлювали свій протест проти нехтування урядом правами національних меншин, вимагали відновлення в школах викладання рідною мовою. Серед українців збиралися підписи під зверненнями про відновлення викладання українською мовою. Так, у 1926 р. було подано 120 звернень і протестів, під якими підписалося 40 тисяч жителів краю. Посилення руху за українську школу в 1928 р. досягло тимчасового успіху. За правління націонал-цараністського уряду в 1929 р. було прийнято закон про 6-годинне протягом тижня вивчення української мови та 2-годинне викладання релігії в школі рідною мовою. Після змін ряду урядів та приходу до влади в 1933 р. націонал-ліберального уряду в 1934 р. викладання української мови було заборонено.

Серед інших заходів румунізації краю були: закриття більшості українських читалень, обмеження видань газет, книг українською мовою. Ряду населених пунктів було дано нові румунські назви. Українців змушували також змінювати свої прізвища на румунські, причому особливий тиск чинився властями на селян-боржників, яким після запису румунами скасовували частину боргу. Кількість румунського населення в краї «збільшувалася» і завдяки фальсифікаціям під час проведення перепису населення. Так, за 20 років від перепису 1910 р. українське населення Північної Буковини згідно із статистичними даними скороти-

лося з 283 тис. осіб до 221 тис. осіб, а кількість румунів зросла з 96 тис. до 148 тис. осіб. Звичайно, таких показників можна було досягти лише шляхом фальсифікації даних перепису.

Румунізації мала сприяти і аграрна реформа. Колоністи, які в результаті проведення реформи осіли б у Північній Буковині та Хотинщині, за задумом представників влади, «підсилили» б румунський елемент у краї, тобто збільшили б кількість румунів. Крім того, в час проведення аграрної реформи частина селян-нерумунів записувалася румунами, але з єдиною метою — отримати земельний наділ. Свою роль повинні були зіграти й адміністративні реформи 1925 та 1938 років, у результаті проведення яких українці краю були поділені за адміністративним принципом, щоб тиким чином створити тут видимість «більшості» румунів і тим самим підтвердити «історичні права» Румунії на Буковину.

2. ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН КРАЮ

У роки Першої світової війни промисловості краю було завдано значних збитків, але королівський уряд виділяв недостатньо коштів для відбудови промислових підприємств, та й з тих, що були виділені, в краї отримали лише десяту частину.

Основним завданням румунської влади у повоєнні роки було витіснення австро-угорського банкового капіталу румунським. У 1919 р. в краї почали діяти філії Яеського, Румунського, Східного, Кредитного та ряду інших банків. Свої капітали ці банки вкладали в акції промислових та торговельних підприємств краю, в основному у підприємства харчової, лісової та деревообробної промисловості. Під високі проценти вкладали кошти у підприємства Буковини також бельгійські, англійські, французькі та італійські банки.

Промисловість Буковини була представлена, в основному, підприємствами лісової, харчової, будівельних матеріалів, металообробної, хімічної, шкіряної і текстильної індустрії. Станом на 1919 р. на Буковині нараховувалося 210 фабрично-заводських підприємств, у 1927 р. — 295, 1937 р. — 313. Більшість підприємств була невеликою, з кількістю робітників від 10-15 до 40-50 та службовців — від 2 до 10. Всього на промислових підприємствах було зайнято: в 1919 р. 7248, 1927 р. — 12981, 1937 р. — 17718 робітників та службовців. Загальна вартість продукції, випущеної буковинськими підприємствами, складала: в 1919 р. — 633 млн. лей, 1927 р. — 2313 млн. лей, 1937 р. — 2642 млн. лей.

Основна частина промислових підприємств була сконцентрована в Північній Буковині. Кількість підприємств окремих галузей за міжвоєнний період дещо зросла, зокрема підприємств хімічної, харчової

промисловості. До останньої належали гуральні, цукроварні, броварні, молочарні, млини, пекарні, кондитерські фабрики. Робота цих підприємств базувалася на місцевій сировині, а продукція їхня була досить відомою, як, наприклад, продукція молочарні «Елка», що відправлялася на експорт.

Після економічної кризи 1929-1933 рр. дещо знизилася кількість підприємств лісової та деревообробної промисловості. Якщо в 1927 р. їх було 127, то в 1937 р. — 108. Лісовій та деревообробній промисловості надавалася велика увага, оскільки вона була пов'язана з експортом. Так, у 1923 р. «Акціонерне товариство з експлуатації лісу та парових лісопилень» було включено до концерну «Фореста». Згодом створено і міжнародний картель з експорту деревини.

Зросла і кількість підприємств текстильної промисловості. В 1922 р. їх нараховувалося лише 5, 1927 р. — 26, 1937 р. — 43. Вони були включені до «Товариства текстильних підприємств Буковини, Молдови і Бессарабії». Крім того, за період з 1920 по 1927 р. з 7 до 23 зросла кількість акціонерних товариств, збільшився відповідно і їхній капітал. Наслідком картелізації стало підвищення оптових та роздрібних цін на продукцію підприємств.

Певних успіхів у міжвоєнний період досягла торгівля, яка була орієнтована й на експорт. Торгові операції з продажу сільськогосподарських продуктів, як наприклад, зернових, бобових, кормових культур, продажу спирту і матеріалів деревообробної промисловості здійснювалися на Чернівецькій біржі. Тут же оформлялися операції по продажу продукції на експорт (кукурудзи, ячменю, проса, висівок, винограду, груш, яблук, горіхів). Експортували і худобу. Так, у 1930 р. з Буковини було вивезено 35 тис. голів великої рогатої худоби та 68 тис. голів свиней, 1931 р. — відповідно 25 тис. та 58 тис. голів худоби.

Експортували з краю і продукцію лісової промисловості у вигляді пиломатеріалів. У 1930 р. було вивезено 9 тис. вагонів пиломатеріалів (ялини і сосни) і 400 вагонів пиломатеріалів бука. В 1931 р. ці цифри склали відповідно 6,5 тис. і 300 вагонів. Основними країнами, до яких експортували буковинські товари, були Німеччина, Польща, Чехословаччина, Франція, Австрія, Італія, м. Данціг. Всього на Буковині торговельними операціями займалися 216 торговельних фірм. У 1937 р. чернівецькі торговці заснували торгову морську компанію «Трансмер».

Протягом міжвоєнного періоду велося досить інтенсивне будівництво. Споруджувалися адміністративні приміщення, школи, будинки соціальної допомоги, румунські заклади культури, житлові будинки. Найбільш інтенсивним будівництво було в роки економічної кризи 1929-1933 рр. (щоб забезпечити безробітних роботою). Так, у 1929 р. було збудовано 181

одно- та кількоповерховий будинок із 186 планованих, 1931 р. — 272 із 276, 1933 р. — 280 із 380.

У міжвоєнний період господарство Буковини, як і всієї Румунії, зазнало жорстокої економічної кризи 1929-1933 рр. та кризи 1937-1939 рр. В ці роки припинили роботу більшість підприємств, значно скоротилася кількість працівників на діючих підприємствах. Відчутного удару було завдано і торгівлі, особливо зовнішній. Хоча порівняно з іншими провінціями Румунії Буковина була в кращому стані завдяки її географічному розташуванню і постійному пересуванню іноземців, але й буковинська торгівля зазнала відчутних збитків, зокрема і з причини радянської демпінгової політики.

Робітники Неполоковецького деревообробного підприємства під час страйку (1929 р.).

У цілому для промисловості Буковини характерними були невеликі підприємства з малим числом робітників, незначною технічною та енергетичною потужністю, значним обсягом ремісничого виробництва. Проте промисловість Буковини, незважаючи на низьку технічну устаткованість, була досить стійкою і після Першої світової війни та кризи 1929-1933 рр. відновила роботу

більшість закритих підприємств без державних субсидій.

Перша світова війна завдала значних збитків і сільському господарству краю, що проявилось як у скороченні кількості працюючих, так і знярядь праці. Багато селян терпіли гостре малоземелля та безземелля. Так, селянство володіло лише 47% сільгоспугідь, решта перебувала у володінні поміщиків, релігійного фонду, державного фонду. Це було об'єктивною причиною можливого нового соціального вибуху. Щоб попередити його, 6 вересня 1919 р. королем Фердинандом було підписано декрет-закон про проведення аграрної реформи на Буковині, який вступив у дію 30 липня 1921 р. (для Бессарабії закон про аграрну реформу датовано 13 березня 1920 р.). Згідно із законом, повні наділи, якими мали наділити селян, становили в Бессарабії 6 га, на Буковині — 4-6 га. У

володінні поміщиків мало залишатися по 100-250 га. Надлишок земель вилучався у фонд проведення реформи. Станом на 1926 р. на Буковині було вилучено у поміщиків всього 74185 га, тобто третину.

Крім пом'якшення можливого соціального вибуху, метою реформи був також підрив економічної незалежності політичних лідерів національних меншин краю, колонізація цих земель румунськими переселенцями. Колоністам виділяли на створення господарств наділи по 6-10 га. Ними мали стати селяни Південної Буковини та Старого королівства. Колонізація повинна була привести до переважання румунських селян на Північній Буковині і тим самим забезпечити румунізацію краю; але часто колоністи продавали свої наділи селянам-українцям і поверталися на старе місце проживання. Офіційно закінчення реформи було оголошено в Бессарабії в 1924 р., а на Буковині — в 1926 р. Вона частково знизила можливість соціального вибуху, але серед селян росло невдоволення її результатами, зловживаннями чивовників при її проведенні.

Для сільського господарства характерним був дещо нижчий рівень розвитку, ніж при Австрії. Більшість селянських господарств (80%) мала наділи розміром до 2 га, а 31 тис. господарств була безземельною. Крім того, аграрна реформа не змінила стану розшарування на селі. Відчували селянські господарства і нестачу інвентаря, а впровадження сільськогосподарської техніки навіть у великих господарствах було досить повільним. Наслідком цього було й повільне зростання врожайності. В той час як посівні площі під пшеницею зросли з 1921 р. по 1936 р. з 15207 га до 34283 га, або у 2,3 раза, валовий збір зріс з 210 тис. гл (в даному випадку 1 гл приблизно дорівнює 70-74 кг) до 342,5 тис. кв (тут квінталь — 100 кг), або в 2,2 раза. Зростали посівні площі, в основному, під зерновими культурами.

За роки війни значно скоротилося поголів'я коней, великої рогатої худоби. Темпи його відновлення були невисокими. Станом на 1927 р. поголів'я худоби не досягло довоєнного рівня. Так, з 1921 по 1927 рр. кількість коней зросла з 37,5 тис. голів до 42,5 тис (1910 р. — 70 тис.), а поголів'я волів скоротилося з 104,8 тис до 82,4 тис. голів. Подібний стан тваринництва позначався і на забезпеченості господарств худобою. Станом на 1936 р. на Буковині 47,4% господарств не мали тяглової худоби. В Північній Бессарабії кількість таких господарств становила 27,5%. Господарств, які мали 3-5 голів худоби, на Буковині було 2,9%, а в Північній Бессарабії — 5,6%. Стримувався розвиток сільського господарства і через низькі ціни на сільськогосподарську продукцію порівняно з цінами на промислові товари. Для багатьох дрібних селянських господарств не було можливості вести господарювання раціонально, що вело до

їхнього занепаду. Розорення селянських господарств та вивільнення робочої сили були однією з причин еміграції з Буковини. Так, лише в 1926 р. емігрувало майже 4 тис. осіб, в основному до Канади, Парагваю, менше виїжджало до США, Аргентини, Бразилії, Уругваю. В цілому низький рівень розвитку сільського господарства був зумовлений переважанням дрібного селянського землеволодіння, відсутністю достатньої кількості інвентаря та робочої худоби, утрудненням впровадження раціональних методів господарювання, браком дешевого кредиту, заборгованістю.

3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

У міжвоєнний період політичне життя Румунії загалом і Буковини зокрема, зазнало докорінних змін. Так, хоча протягом 1918 — 1937 рр. існували та діяли політичні партії, функціонував парламент, на Буковину та Бессарабію поширювалася дія стану облоги (зокрема, з 1918 по 1928 р. цей стан був безперервним), в умовах якого обмежувалася діяльність значної кількості політичних партій. Особливістю політичного життя Румунії в цілому було значне зростання числа політичних партій та організацій. Для Буковини та Бессарабії це виливалося у намагання місцевих партій пристосовуватися до нових умов діяльності, за яких частина політичних організацій регіонального характеру трансформувалася чи зникла взагалі. За таких обставин найкращі умови для розвитку діяльності, зміцнення організаційної структури були створені для більшості румунських політичних об'єднань. Вони у своїх партійних програмах, як правило, вміщували положення про створення румунської мононаціональної держави, намагаючись денационалізувати при цьому національні меншини, що проживали у країні.

На Буковині у перші повоєнні роки румунські політичні діячі ще намагалися дотримуватися принципів регіональної партійності. Саме так було створено 15 вересня 1919 р. Демократичну партію об'єднання (ДПО), яку очолив І.Ністор. У програмі ДПО були вміщені положення, що стосувалися виборчих прав, здійснення аграрної реформи, тривалості робочого дня, але основним було твердження про потребу остаточної уніфікації та консолідації Великої Румунії. Кілька років ДПО діяла як регіональна організація, і лише незадовго до прийняття нової румунської конституції 21 січня 1923 р. керівництво партії оголосило про входження до складу Націонал-ліберальної партії (НЛП). На той час НЛП була найсильнішою політичною партією Румунії, і перетворення ДПО на регіональну організацію НЛП давало останній змогу повніше контролювати ситуацію на Буковині. Співпраця ДПО з окремими представниками українців, євреїв та німців давала ширші можливості для ведення

парламентської діяльності. Так, на виборах 1927 р. у списку НЛП балотувалися українці Л.Івасюк, А.Мигасюк, В.Лукинюк та Ю.Шпитко, які пояснювали цю свою співпрацю бажанням зменшити тиск, що чинився на українців. Проте їхня участь у діяльності даної організації не сприяла якомусь помітному покращенню культурного становища українців Буковини, бо довголітній керівник НЛП І.І.К.Бретіану був одним із тих діячів, що намагалися денаціоналізувати представників національних меншин. Методи діяльності НЛП викликали неохвалення з боку нерумунів, що призвело до зниження популярності НЛП. Проте лише смерть керівника партії І.І.К.Бретіану в 1927 р. остаточно ослабила позиції НЛП і стала причиною кількох розколів у партії та створення нових партій, що відобразилося і на Буковині. Тут І.Ністор очолював організацію НЛП, що перебувала на старих позиціях і вела успішнішу діяльність на противагу організації «молодолібералів». Саме організація, очолювана І.Ністором, отримала на Буковині перемогу на парламентських виборах 1933 р. У грудні 1937 р. вона здобула на Буковині у парламентських виборах більшість голосів, але в цілому по Румунії НЛП не отримала перемоги і була усунута від влади.

У перші повоєнні роки однією з основних суперниць НЛП виступала Цараністська партія, створена в грудні 1918 р. Її організація у парламентських виборах 1919 р. здобула на Хотинщині всі 10 мандатів до палати депутатів. Проте вже в наступні роки кількість голосів, отримуваних тут на виборах, була різною і коливалася від 2,6 до 52,4 %. В лютому 1922 р. В.Боднареску було створено Цараністську партію Буковини, яка проіснувала до 1926 р. як регіональна організація. В її складі з 1923 р. діяла очолювана К.Кракалією українська секція партії. У жовтні 1926 р. внаслідок об'єднання Цараністської та Національної партій утворилася Націонал-цараністська партія (НЦП), до складу якої в грудні 1926 р. увійшла Цараністська партія Буковини. Програмою партії передбачалося вести боротьбу за покращення становища селянства. Головною вимогою було поставлено дотримання правильного застосування закону про аграрну реформу. Серед інших програмних завдань була вимога надання парламенту повної законодавчої влади, створення блоку політичних партій для проведення вільних виборів, усунення корумпованих службовців з усіх державних посад. Опозиційність партії та висунуті нею гасла зробили її популярною в 20-ті роки, хоча іноді низові організації вели діяльність, відмінну від лінії центрального керівництва. Разом з тим нетривале перебування НЦП при владі, зокрема у 1928-1931 рр., спричинило падіння авторитету цієї партії та поступове залишення її українцями. Найпомітнішим зниження числа членів НЦП стало восени 1937 р. в час

підготовки до парламентських виборів. Це засвідчило, що більша частина українців — колишніх членів НЦП — відвернулася від партії.

На Буковині намагалися вести свою діяльність і організації Цараністської партії (Н.Лупу) та Радикал-цараністської партії, однак це робилося тільки в час парламентських виборів і мало метою лише здобуття голосів виборців.

Окрім згаданих партій, на Буковині діяли і організації другорядних румунських партій, зокрема Народної партії (А.Авереску) та Національної партії (Н.Йорги). Їх організації були нечисельними і здобували на парламентських виборах, за окремими винятками, незначну кількість голосів.

Особливе місце серед румунських політичних утворень займали в 20 — 30-ті роки праворадикальні організації. Так, у 1923 р. була створена Ліга націонал-християнського захисту (ЛНХЗ), остаточне формування якої завершилося в 1925 р. У програмі партії містилися положення захисту монархії, підтримання національної єдності, протистояння всім видам класової боротьби. Національні меншини в програмі ЛНХЗ трактувалися як групи, що мали право лише на отримання початкової освіти рідною мовою. Будь-які виступи за культурну автономію національних меншин, згідно з програмою, необхідно було придушувати. З проблемою національних меншин була пов'язана і антисемітська діяльність ЛНХЗ. Загалом свою діяльність ця партія поширювала на південну частину Буковини, і на початку 30-х років вона настільки активізувалася, що власті навіть очікували антисемітських виступів. Антисемітська позиція стала основою зближення ЛНХЗ та нацистських організацій Румунії. В 1935 р. ЛНХЗ об'єдналася з Національно-аграрною партією, створивши Націонал -християнську партію (НХП).

У складі ЛНХЗ в 20-ті роки розпочала діяльність «Асоціація християнських студентів». Вона склала основу створеного в 1927 р. «Легіону архангела Михаїла», перетвореного в 1929 р. на «Залізну гвардію». В 1935 р. остання знову змінила назву і проголосила себе партією «Все для країни». Найбільшу популярність вона мала серед селянської молоді Південної Буковини, студентів-румунів Чернівецького університету. Саме останні за основу діяльності взяли гасло «Румунія — для румунів». Діяльність «Залізної гвардії» переслідувалася властями, але члени цієї організації не раз балотувалися на парламентських виборах, добиваючись успіху у південних повітах Буковини, а на парламентських виборах 1937 р. за кількістю здобутих голосів ця партія посіла в Румунії третє місце.

У міжвоєнний період обмежені умови для розвитку діяльності мали ліві та ліворадикальні організації. Відразу ж після війни відновила свою

діяльність на Буковині Інтернаціональна соціал-демократична партія Буковини (ІСДПБ). У своєму складі вона, як і за австрійських часів, мала 5 національних секцій, керівники яких поширювали діяльність на представників кожної з п'яти національностей. Зокрема, українська секція поширювала соціалістичні ідеї серед робітників-українців, спроторизованих селян, частини міщанства та інтелігенції. Протягом довгого часу діяльністю ІСДПБ керував Я.Пістінер. Після його смерті соціал-демократичній організації загрожував розкол і поступово діяльність організації ставала менш результативною. Серед найвідоміших членів партії були Е.Касван, Г.Григорович, С.Вікторчик, Р.Гайдош. Поступове падіння активності партії було причиною того, що на парламентських виборах 1937 р. соціал-демократи в Румунії не здобули навіть одного відсотка голосів виборців. На Хотинщині діяльність соціал-демократів взагалі була малопомітною і на парламентських виборах в цьому повіті вони здобували мінімум голосів.

Свою діяльність соціал-демократична організація Буковини узгоджувала з соціалістичними організаціями інших провінцій Румунії. З цією метою було створено Федерацію соціалістичних партій Румунії (1921 р.), яка проіснувала як координаційна організація до 1927 р., коли було створено Соціал-демократичну партію Румунії.

Загалом соціал-демократична організація на Буковині мала у програмі положення про ліквідацію постійної армії, скасування приватної власності на засоби виробництва, землю, транспорт, неодноразово ставилися вимоги надання пільгових кредитів селянам та відновлення навчальних закладів з викладанням рідною мовою. В зв'язку з останнім соціал-демократи в 30-ті роки навіть критикували Лігу націй, звинувачуючи її у бездіяльності в галузі охорони прав національних меншин на національно-культурну автономію в європейських країнах. Буковинські соціал-демократи не лише виступали за здобуття соціальної рівності, але й критично оцінювали діяльність радянського керівництва, звинувачували останнє у відході від марксистської теорії, схвалювали українізацію в УСРР. Щоправда, наприкінці 20-х — на початку 30-х років соціал-демократи у ряді питань займали прорадянські позиції, що піддавалося критиці представниками буковинських політичних організацій. З іншого боку, наприкінці 30-х років соціал-демократи зазнавали критики й від керівництва Комінтерну як такі, що нібито схилилися до «троцькізму».

Від соціал-демократів радикальнішими поглядами відрізнялися комуністи. Комуністичні організації виникли на Буковині, за твердженням С.Канюка, в листопаді-грудні 1918 р. і в грудні того ж року були об'єднані у Комуністичну партію Буковини. Остання до 1926 р. діяла як

складова частина КП(б)У. За ініціативою свого керівництва в 1926 р. вона була включена до складу Комуністичної партії Румунії (КПР) й перетворена на крайову організацію. Серед діячів цієї підпільної організації були українці С.Канюк, В.Гаврилук, І.Стасюк, С.Галицький, І.Клевчук, а також представники інших національностей. На початку своєї діяльності комуністична організація на Буковині мала у керівництві українців, яких поступово усунули внаслідок внутріпартійних конфліктів, а окремих з них (С.Канюк, С.Галицький) згодом було репресовано в СРСР. На буковинську крайову комуністичну організацію поширювалися усі розпорядження Виконкому Комінтерну, а самих комуністів нерідко використовували як агентів радянської розвідки. В основу діяльності комуністичної організації було покладено боротьбу за соціальне та національне визволення українців краю. Тому комуністи втручалися у робітничі страйки, організували відзначення ряду робітничих та революційних свят, днів пам'яті В.Леніна, поширювали пропагандистські дані про СРСР. З 1933 р. комуністи взяли участь у антифашистській боротьбі, створили ряд антифашистських організацій, організували надання допомоги республіканській Іспанії. Комуністична організація діяла у підпіллі, однак одне з її програмних положень — возз'єднання краю з Радянською Україною було використане радянським керівництвом у червні 1940 р..

Для ведення легальної роботи комуністи створили в листопаді 1928 р. організацію Робітничо-селянського блоку, на основі якої в лютому 1929 р. І.Стасюк, С.Галицький, К.Терлецький, В.Хотинчану заснували Партію українських працюючих в Румунії «Визволення». Головним її завданням була боротьба за соціальне й національне визволення краю та возз'єднання його з Радянською Україною. Основні положення та вимоги партії пропагувалися через її друкований орган «Борець», а сама вона була єдиною легальною організацією, що мала структуру партії. Крім неї, подібну структуру ще мали комсомольські організації, організації «Червоної допомоги» (МОДР). Легальна робота велася комуністами також через Союз революційних селян, що діяв на Хотинщині, Робітничу лігу, унітарні профспілки.

В іншому напрямку діяли на Буковині та Хотинщині політичні організації українців, німців, євреїв. Так, окремі українські організації, зокрема заснована в 1921 р. П.Мігулою, С.Коралевичем та Р.Івасюком Українська народна партія, йшли на повну співпрацю з урядом. Це зумовлювало нетривале існування подібних організацій. Інші організації намагалися вести самостійну діяльність, опираючись тільки на закони. Такою була оформлена в 1922 р. на основі колишньої народовської партії Українська народно-демократична партія. Саме її члени А.Лукашевич та

Ю.Лисан, обрані в 1926 р. до румунського парламенту, намагалися легальним шляхом захистити права українців у галузі освіти, культури, протестували проти румунізації українського населення Буковини. Однак ця партія не змогла розгорнути широкої діяльності і в 1927 р. після невдалої їх участі у парламентських виборах припинила своє існування.

Колишніми членами цієї партії восени 1927 р. було засновано нову політичну організацію — Українську національну партію (УНП), яка протягом досить тривалого часу (1927—1938 рр.) захищала інтереси українців у Румунії. Програмою партії було поставлено завдання в галузі культури, економіки, суспільних відносин, внутрішньої політики. На виконання програми партія бажала добитися введення української мови як викладової у ряді навчальних закладів різних рівнів не лише на Буковині, але й у Бессарабії та Мараморощині, створити умови для покращення матеріального становища селян, робітників та міщан, завоювання політичного рівноправ'я українців з румунами. Члени УНП намагалися об'єднати українців Буковини, Бессарабії та Мараморощини, виступали проти насильства урядів Польщі, Румунії, СРСР над українцями. Керівництво УНП взяло участь у наданні допомоги втікачам із Радянської України в час голоду 1932—1933 рр.

Значне місце у діяльності УНП займала парламентська робота, якій почасти підпорядковувалися організаційні заходи партії. Проте на всі парламентські вибори керівництвом укладалися передвиборні угоди з різними румунськими партіями. Саме це стало причиною критики діяльності УНП українськими націоналістами, а спілка УНП та НЛП на виборах 1937 р. виявилася останньою і невдалою для цієї партії. Незмінним головою УНП був В.Залозецький, серед інших провідних членів партії відомі Ю.Сербинюк, Л.Когут, В.Дутчак, І.Карбулицький.

На початку 30-х років на Буковині з'явилися організації українських націоналістів. У 1934 р. на основі злиття груп «Легіон українських революціонерів» (створений в 1930 р.) та «Месники України» (1932 р.) було утворено Організацію українських націоналістів південно-західних українських земель на чолі з О.Зибачинським. До її активних діячів належали П.Григорович, І.Бесараба, Д.Квітковський, І.Григорович. У своїй діяльності ця організація керувалася ідеєю соборності України. Нелегальна форма діяльності зумовила обмеження у доборі членів організації, глибоку конспірацію, членство в організації виключно тільки молоді. Щоправда, в даний період діяльність націоналістів була на Буковині більше пропагандистською: поширення листівок, видання дру-

С. Галицький.

В.Залозецький.

О.Зибачинський.

кованих органів, створення культурних, спортивних товариств, і не набрала такої гостроти, як у Галичині.

Німецькі політики на Буковині, які належали до реформістських кіл, у 20 — 30-ті роки займали позиції лояльності до дій румунських урядів, хоча намагалися захистити німців від наростаючої румунізації. Для ведення політичної та культурної діяльності представники німецьких політичних кіл намагалися мати економічну свободу, яку їм надавали результати діяльності кооперативів. Основним представником реформістів була Німецька національна партія та її діячі Броднер, Е.фон Міланіх, Ф.Копецькі, Ф.Строс. Стосунки буковинських німців з етнічною батьківщиною в 20-ті роки намагалися підтримувати А.Лебутон та А.Кольрус. У 30-ті роки серед німецької молоді Буковини певної популярності набрали ідеї націонал-соціалізму. Цю ідеологію сповідувала група О.Бекка та Г.Губіха, які протистояли Німецькій національній партії.

Єврейське населення у міжвоєнний період було найкраще організовано меншиною і вже в 1920 р. його інтереси на Буковині представляв Єврейський блок. Наприкінці 20-х років було створено Єврейську національну партію, яка об'єднувала євреїв краю за національними та економічними інтересами. Найтіснішу співпрацю вони організовували з євреями Бессарабії. Об'єднавчим фактором для них було питання відновлення єврейської держави в Палестині, виховання молоді в дусі сіонізму, підготовки до виїзду в Палестину. Цьому сприяли і зв'язки з міжнародними сіоністськими організаціями. Серед відомих діячів були Й.Райх, Б.Фрідман, Н.Тропер, М.Ебнер.

Окремим періодом політичного життя для Буковини є 1938-1940 рр. — період королівської диктатури в Румунії. Його початок фактично пов'язаний з приходом до влади в грудні 1937 р. уряду Націонал-християнської партії. В час її урядування на Буковині активізувалися антисемітські виступи ланчієрів — членів молодіжної організації НХП, розпочалися зміни в урядовій політиці стосовно національних меншин. Проте ця партія прийшла до влади завдяки особистій волі короля Кароля II, і вже 10 лютого 1938 р. її усунули від влади. В Румунії було проголошено королівську диктатуру і введено стан облоги в усій країні, в тому числі й на Буковині та в Хотинському повіті. Префектами повітів було призначено військових, командирів частин, розташованих у повітах. У квітні 1938 р. в Румунії були ліквідовані всі політичні партії, їх майно передавалося у відання держави. За підпільну діяльність переслідувалися організації КІР та партії «Все для країни» («Залізна гвардія»). В грудні 1938 р. декретом проголошено створення Фронту національного відродження (ФНВ). Так король як керівник ФНВ намагався поставити політичне життя під особистий контроль. З метою уникнення втручання у внутрішні справи Румунії було створено Генеральний комісаріат національних меншин, що з ентузіазмом зустріли німці та поляки і скептично — українці та євреї. Українці ще пробували виступати за введення української мови у початковій школі, тоді як євреї обстоювали свої права на румунське громадянство. Лідери розпущеної УНП намагалися в цей час створити політичне представництво українців, але лише в січні 1940 р. офіційно завершилось формування Української національної громади в Румунії. Весною 1940 р. її представники уклали угоду з королівським урядом стосовно прав українців у галузі освіти (викладання українською мовою в початкових школах, ліцеї, університеті, ведення служби українською мовою у церкві).

З початком Другої світової війни українці та поляки намагалися надавати допомогу втікачам із Галичини, солдатам польської армії. Серед німецького населення Буковини в цей час особливо зросли симпатії до націонал-соціалізму, що було однією з причин початку репатріації німців. Жорсткішими на Буковині стали умови стану облоги. Уряд переслідував тих, хто намагався втікати на радянський бік, але потік втікачів скоротився лише після отримання звісток про те, що радянські власті арештовують і засуджують усіх перебіжчиків. Щоправда, переслідуючи втікачів-українців, сталінське керівництво намагалося і далі спекулювати почуттями українців Буковини та їх потягом до возз'єднання в єдиній Українській державі, тоді як політичні лідери українців, оцінюючи наслідки введення сталінського режиму в Західній Україні, намагалися донести до свідомості українського населення краю всю небезпеку цього режиму. Проте для краю наставали нові кардинальні зміни.

4. СТАН КУЛЬТУРИ

Із приєднанням краю до королівської Румунії в галузі культури відбулися радикальні зміни в пріоритетах: провідне значення в усіх її проявах надавалося властями румунській культурі, підпорядковане або й упосліджене — усім іншим, особливо українській. Зокрема, в галузі освіти, віросповідання проводилась інтенсивна румунізація.

Це призвело до розширення та зміцнення властивої для Рєгату (Старого королівства) системи освіти. Особливо яскраво це проявилось у галузі середньої освіти. Всі колишні гімназії переводилися в ранг ліцеїв з 7-річним терміном та роздільним навчання. Станом на 1928 р. на Буковині діяло 19 ліцеїв, з яких 10 перебували у Північній Буковині. Чоловічий та жіночий ліцеї діяли у Хотині. Потреби у румунському викладацькому складі для початкових шкіл змусили нових господарів провести розділення учительської семінарії в Чернівцях на чоловічу та жіночу, а також відкрити чоловічу учительську семінарію у Вашківцях. У галузі професійної освіти також помітним було зростання кількості шкіл, яке на 1928 р. складало 17 для всієї Буковини. Нововведенням було відкриття трьох жіночих професійних шкіл. Особливістю середньої освіти міжвоєнного періоду стало збільшення числа учнів румунської національності. Останні станом на 1928 р. співвідносилися до всіх інших національностей як 2 до 1.

Вищу освіту можна було здобути в зрумунізованому Чернівецькому університеті, першим ректором якого став І.Ністор. До 1923 р. університет мав три факультети, а з 1923 р. філософський факультет було розділено на філософсько-літературний та науково-природничий. Перший мав відділення філософії, історії, філології, а другий — математики, фізики, хімії, природознавства, географії. Найбільш відомими вченими наукового факультету були Ф.Нетоліцкі, Е.Ботезат, Н.Костяну, С.Стоїлов, М.Гушуляк, К.Бретеску, Г.Вринчану. На філософсько-літературному факультеті науковою та викладацькою діяльністю відзначалися І.Ністор, Т.Савчук-Савяну, Р.Киндя, Т.Брейляну, Л.Мораріу, Г.Нандріш.

Відбувалися у Чернівецькому університеті й зміни національного складу студентів. Так, якщо в 1920 р. із 1671 студента було 371 румун (22%) та 239 українців (14%), то в 1938 р. з 2630 — румунів було 2186 (83%), а українців лише 75 (3%).

Невід'ємною частиною культурного життя краю були культурно-освітні товариства, створені представниками різних національностей. Своєрідним центром діяльності всіх цих товариств стали Чернівці. Саме тут зосереджувалися українські товариства, які у зв'язку зі станом облоги (1918-1928 рр.) не могли розширити свою діяльність на села Прут-Дністровського межиріччя. Лише зі скасуванням стану облоги наприкінці 1928 р. починається рух за відродження товариств у селах цього регіону. Однак навіть у час «здушеного відродження» не всі товариства зуміли

відновити свою діяльність, а багато з них, відновивши її, зазнали утисків з боку властей.

У кращому стані на Буковині перебували румунські товариства: «Товариство румунської культури і літератури на Буковині», «Товариство румунських пань Буковини», «Румунський клуб», товариства вчителів, священників, румунські читальні, музичні товариства. Досить численними були товариства, організовані єврейською громадою краю. Мали свої товариства також поляки та німці. В 1930 р. відбулося об'єднання усіх німецьких товариств в єдине «Німецьке культурне товариство».

Відновлені після війни українські товариства «Українська школа», «Міщанська читальня», «Український Народний Дім», «Мироносиці», «Жіноча громада», «Руська Бесіда», незважаючи на утиски з боку властей, намагалися вести діяльність по збереженню української культури. Товариства влаштовували курси українознавства, української мови, кооперативного руху. Завдяки діяльності товариств «Жіноча громада» та «Мироносиці» було влаштовано догляд за українськими сиротами, а самі товариства зуміли налагодити співробітництво з жіночими товариствами Галичини та взяли участь у кількох жіночих з'їздах. Важливою ланкою діяльності була й допомога українських товариств жителям України, Галичини та Закарпаття, відзначення ювілейних дат буковинських митців.

Активну участь у культурному житті краю брали і студентські товариства, зокрема румунські — «Дачія», «Жунімя», «Молдова», «Арбороаса», «Академія ортодоксе». Це були товариства, офіційно визнані сенатом Чернівецького університету. Студенти-німці гуртувалися в товариствах «Армінія», «Франконія», «Тевтонія», «Готія». Товариство «Лехія» гуртувало студентів-поляків. У студентів-євреїв існували товариства «Хебронія» та «Земфіра», діяли також «Економічна спілка університетських студентів-євреїв в Чернівцях» та «Спілка єврейських студентів-медиків».

Українські студентські товариства відновили свою роботу в 1920 р., зокрема «Союз» та «Запороже». В 1923 р. було відновлено товариство «Чорноморе». Вони перебували під поліцейським наглядом, і вже 1922 р. за «іредентистську діяльність» було заборонено товариство «Союз», згодом — товариство «Запороже». Ці товариства сприяли підтриманню української національної культури, брали участь у громадському, національному житті. В середовищі студентського товариства «Чорноморе» зародилася й націоналістична течія, виразником якої в 1934 р. стало товариство «Залізник». Існували й інші українські товариства: «Громада» (Ясси), «Буковина» (Бухарест). У 1928 р. з метою координування діяльності студентських товариств було створено Союз українських студентських товариств у Румунії (СУСОР). З 1933 р. студентські товариства припинили свою діяльність, замість них властями було створено Національний студентський фронт, до складу якого увійшли не лише студенти, але й викладачі університету. Ця організація проіснувала до 1940 р.

Окрім згаданих, діяли також юнацькі товариства. По суті державними були «Черчеташія» («Румунський скаут») (1925-1934 рр.) та «Стража церій» («Сторожа країни») (1934-1940 рр.). Остання була обов'язковою організацією і виховувала молодь у румунському дусі. В 1930 р. українці зробили спробу відновити пластовий рух на Буковині. В 1933-1934 рр. пластовий кіш нараховував кілька куренів, однак чисельність членів була незначною. З середини 30-х років се-

ред української молоді поширюється націоналістична течія, було організовано кілька нелегальних гуртків.

За національною ознакою були організовані і спортивні товариства. Діяли: румунський клуб «Драгош-воде», німецький — «Ян», польські — «Полонія» та «Сокіл», єврейські — «Маккабі» та «Гекаа», українські «Довбуш», «Мазепа». Товариства мали свої місця зборів, тренувань, проведення змагань. Періодично влаштовувалися змагання між командами цих товариств.

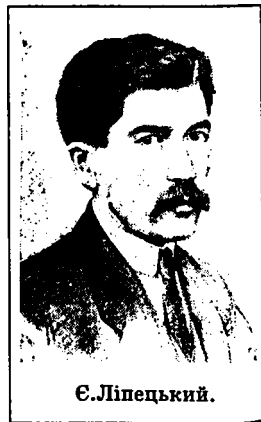
Футбольна команда українського спортивного клубу "Довбуш".

Після приєднання краю до Румунії більші можливості для свого розвитку дістала місцева румунська література. На Буковині видавалися журнали «Junimea Literară» («Літературна молодь») (Чернівці) та «Fet-Frumos» (Сучава). Серед румунських письменників найбільш відомими були Г.Воевідка, Д.Протопопеску, М.Стреїнул, Т.Келаріу, Ю.Веспер (Т.К.Гроссу). Публікувалися також літературознавчі праці Л.Мораріу та К.Логіна.

Українська література перебувала у складному становищі, але не занепадала. Саме у міжвоєнний час О.Кобилянська написала такі твори, як «Вовчиха», «Зійшов з розуму», «Василка», «Апостол черні». На Буковині друкувалися також твори Д.Макогона, Остапа Вільшини (Ю.Пентелейчука), К.Ластівки, С.Гнідей-Никорович, С.Лакусти. Друкувалися у чернівецькій українській пресі і художні та публіцистичні твори письменника з Бессарабії І.Гаврилюка.

Досить відомими були твори німецькомовних письменників Е.Галензовського, Г.Дроздовського, Е.Штейнбарга (єврейськомовного), розпочали творчу діяльність Р.Ауслендер, П.Целан, І.Вайсглас.

У міжвоєнний період на Буковині продовжували працювати художники Е.Ліпецький, К.Дзержик, які започаткували свій творчий шлях ще перед війною. К. Дзержку належать пейзажі, портрети, церковні ікони. Е.Ліпецький малював портрети діячів церкви, політиків Буковини, реставрував іконостас церкви у монастирі Хрещатик, виготовляв декорації для українського театру в Чернівцях. Завдяки ілюстраціям до творів О.Кобилянської «У неділю рано зілля копала», М.Старицького «Розбійник Кармелюк» та ін. став відомим буковинський художник І.Видинівський. Відомими були також твори Г.Василовича та О.Шевчукевича. До митців молодшого покоління належали С.Хортік, Т.Княгницька-Душенко, О.Киселиця, Д.Гузар-Чемеринська, Я.Паладій, Ю.Чорний, М.Антохій.

Е.Ліпецький.

Румунська преса на Буковині користувалася значною підтримкою уряду. У краї поширювалися центральні видання, а політичні організації Буковини мали свої періодичні часописи. Українська преса міжвоєнного періоду мала кілька напрямків. Радіофільською та радикальною позицією вирізнялися газети соціалістичного та комуністичного спрямування: «Воля Народа», «Робітник», «Вперед», «Боротьба», «Громада», «Бо-

рець». Вони досить чітко відбивали позицію своїх видавців, але існували недовго через закриття. Газети колабораціоністського напрямку видавалися українською мовою, але, по суті, були політичними органами румунських партій, призначеними для українців.

Окрему і досить виразну групу становили газети легітимістського напрямку, до яких належали «Земля», «Зоря», «Народний Голос», «Рідний Край» та «Час». Ці газети відіграли значну роль у підтриманні національної свідомості українців Буковини та пробудженні національних почуттів бессарабських українців. Вони підготували ґрунт для появи пресових видань націоналістичного напрямку, якими були «Самостійність» та «Самостійна Думка».

Українська преса постійно відчувала нестачу фондів, була під постійним цензурним наглядом. Незважаючи на це, вона відіграла значну роль у збереженні українського слова, національної культури буковинських українців.

У міжвоєнний період німецькою мовою видавалися німецькі та єврейські газети і журнали: «Czernowitzer Deutsches Tagespost» («Чернівецька німецька щоденна газета»), «Volksstimme» («Народний голос»), «Vorwärts» («Вперед»), «Ostjüdische Zeitung» («Східноєврейська газета»), «Bukowiner Volkszeitung» («Буковинська народна газета» та ряд інших.

Важливе значення у культурному житті краю мав театр. На початку 20-х років у Чернівцях було створено Румунський національний театр, директором якого призначено К.Бераріу. З 1926 р. театр став державним закладом. У його репертуарі були твори світової драматургії. Відбувалися

й гастрольні виступи театральних труп з інших міст Румунії.

Крім цього театру, діяли напівпрофесійні трупи — німецькі, польські, єврейські, українські. Зокрема, у 20-ті роки українські театральні трупи діяли при «Міщанському хорі», «Буковинському Кобзарі». На початку 30-х років дві українські театральні трупи об'єдналися і створили

Актори української театральної трупи у Вашківцях (1929 р.).

«Драматичну секцію» при товаристві «Буковинський Кобзар» (1934 р.). Із 107 акторів лише 37 були професіоналами, які становили ядро театру. Режисерами його були С. Терлецький, І.Дудка, І.Дудич, Е.Унгурян. В репертуарі українського театру були п'єси І.Карпенка-Карого, І.Котляревського, М.Кропивницького, І.Франка, А.Стрінберга, Б.Грінченка. У 1939 р. частині акторів-українців заборонено брати участь у виступах. І хоча протягом 1939—1940 рр. театр продовжував свою діяльність, це роки його затухання і занепаду.

Поширення музичної культури на Буковині були справою музичних товариств. Найбільш відомими серед них вважалися румунське «Тудор Флоддор», єврейський міщанський хор «Хаземір», німецькі товариства «Черновіцер Фрауензінгер Ферайн» («Чернівецьке жіноче співоче товариство»), «Черновіцер Шуберт бунд» («Чернівецьке товариство Шуберта»).

У 1920 р. створено українське товариство «Буковинський Кобзар». Найвідомішими акціями його стало влаштування щорічних вечорів пам'яті Т.Шевченка, організація вечорів та концертів, присвячених Ю.Федьковичу, С.Воробкевичу, О.Кобилянській. До діяльності цього товариства на стадії його становлення причетна Ф.Лопатинська, а серед найактивніших членів — К.Томоруг, В.Федорович, В.Гузар, Г.Тимінська-Василяшко, І.Жуковський. До репертуару товариства входили твори М.Лисенка, О.Нижанківського, Є.Мандичевського, О.Садагурського, Ф.Колесси. У 1934 р. «Буковинський Кобзар» влаштував огляд селянських аматорських хорів і відзначив високий рівень окремих з них дипломами товариства. При «Буковинському Кобзарі» діяла і музична школа, в якій навчалися українські діти.

З інших товариств, які займалися справою розвитку музичного мистецтва, був «Український мужеський хор», створений у 1930 р. при товаристві «Міщанська читальня». Серед його діячів були В.Дячук, О.Горвацький, Х.Кудринський, Д.Руснак.

У міжвоєнний період відновили свою діяльність музеї, засновані ще в австрійський період. Зокрема, діяли «Промисловий музей», Церковний музей митрополії Буковини, «Крайовий музей». Останній до 1930 р. діяв на основі старого австрійського статуту. У 1935 р. Крайовий та Промисловий музеї було об'єднано в один під назвою «Музей ім. короля Кароля II» із секціями — історико-культурною і ремісничою. В 1926 р. в Чернівцях засновано музей Ч.Порумбеску, який у 1928 р. перенесено до Сучави. У 1928 р. завдяки зусиллям В.Залозецького та К.Купчанка засновано «Український музей народознавства», який ставив своєю метою збирання і збереження письмових матеріалів та предметів, які стосувалися країв, «заселених українцями в Румунії», розвиток українського народознавства.

Греко-католицька церква у Чернівцях.

В архітектурі проявилось намагання ширше застосовувати архітектурні стилі, характерні для Рєгату. Протягом 20-х років ряд культурних закладів, адміністративних приміщень, шкіл споруджувався у стилі «псевдобринковіану», церкви — у стилі, характерному для валаської культової архітектури. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років у житловому будівництві широко застосовувався конструктивізм. З відомих споруд у Чернівцях у 30-ті роки були зведені новий корпус університету, університетська бібліотека, «Палац культури», будинки аеровок-

залу, соціальної допомоги та ін.; за проектом В.Залозецького та Й.Легнера перебудовано греко-католицьку церкву у Чернівцях (1930-1936). На площі «Об'єднання» (нині — Центральна) в 1924 р. було встановлено пам'ятник на честь «об'єднання», а ряд пам'ятників (Чесного Хреста, Ф.Шіллєру) були перенесені в інші місця.

Кінематограф на Буковині краще був представлений у містах та містечках. Зокрема, лише в Чернівцях діяли 8 кінотеатрів. У репертуарі були фільми американського, англійського, німецького, французького виробництва — художні та хронікальні, в тому числі мовою оригіналу. Демонструвалися також і радянські фільми, зокрема «Звенигора» (О.Довженка), «Волга-Волга» (Г.Олександрова), «Сорочинський ярмарок» (М.Екк) та ін. З 1931 р. у Чернівцях на базі попереднього кінематографу з'являється звукове кіно, зокрема в Німецькому домі почав функціонувати стаціонарний кінотеатр «Глорія паласт» (нині — кінотеатр «Україна»).

Отже, у поліетнічній Буковині, незважаючи на урядову політику румунізації суспільного і культурного життя, місцеві етноси, зокрема українці, долаючи перешкоди, розвивали свою культуру, прагнули до свого національного виживання і самозбереження.

* *

*

1918 і 1940 — такі крайні роки-рубежі перебування краю у складі королівської Румунії. І один і другий рік до та після окупації асоціювалися у свій час з величчю злету національного духу буковинських та бессарабських українців, світлих надій, а незабаром — розчарувань. Після короткочасного здобуття ними свободи і власної державності на початку листопада 1918 р. настав 22-річний період поневолення, насильницької румунізації, перетворення їх на своїй споконвічній землі, згідно офіційної статистики, у другосортних «Străini» («чужинців»), у національну меншину як об'єкт постійної національної зневаги. 1940 рік знаменував кінець ненависної окупації і породжував у багатьох надії на здійснення їх сподівань на національне визволення, краще життя разом з усім українським народом в єдиній Українській державі, хай і радянській. Та на них чекали ще нові важкі випробування.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ УРСР (1940—1991 рр.), УКРАЇНИ (1991—1997 рр.)

1. ВКЛЮЧЕННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ ДО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Наприкінці 30-х років різко зросла міжнародна напруженість у Європі, й буковинське питання було поставлене у новому ракурсі. Тоталітарний режим Радянського Союзу переходить до політики територіальних захоплень з метою розширення кордонів СРСР на захід. У своїй експансії він все більше спирається на досвід царських політиків, котрі спрямовували свої зусилля на включення до складу Російської імперії значних територій, зокрема і західноукраїнських земель.

Північна Буковина опинилася у сфері геополітичних інтересів СРСР, і буковинське питання в радянській політиці було пов'язане з бессарабським. Щодо останнього, то Радянський Союз як спадкоємець царської імперії розраховував на визнання своїх прав на територію Бессарабії з боку інших провідних держав. Сталінське керівництво було зацікавлене у визнанні своїх претензій на Бессарабію гітлерівською Німеччиною — тією державою, яка найактивніше боролася проти Версальської системи, за перегляд існуючих кордонів.

Тому питання державної приналежності Бессарабії обговорювалося на радянсько-німецьких переговорах 23 серпня 1939 р., метою яких був поділ сфер впливу між двома могутніми державами. В пункті 3-му секретного протоколу до радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. було підкреслено «інтерес СРСР до Бессарабії і повна політична незацікавленість в цих областях з боку Німеччини». Таким чином, Радянський Союз отримував від Німеччини згоду на активні дії щодо Бессарабії, котру він вважав своєю територією, окупованою тимчасово Румунією.

Щодо Буковини, то ситуація тут була іншою. Жодна з частин Буковини ніколи не входила до Російської імперії, хоча російська армія неодноразово

займала Буковину чи проходила через неї. Розраховувати на міжнародне визнання можливого акту включення її до складу СРСР московському керівництву не доводилося. До того ж, гітлерівська Німеччина мала власні плани щодо земель, котрі до 1918 р. входили до складу Австро-Угорщини, при розробці яких враховувалося і те, що на Буковині проживала значна німецька національна меншина.

Посол Німеччини у Москві Шуленбург повідомляв берлінське керівництво про те, що висунуті влітку 1940 р. «претензії радянського уряду щодо Буковини — щось нове». Далі він підкреслював: «Буковина була територією австрійської корони і густо заселена німцями. Доля цих етнічних німців також надзвичайно турбує Німеччину». Нарешті, 25 червня 1940 р. радянське керівництво «вирішило обмежити свої домагання північною частиною Буковини з містом Чернівці». Німеччина не спішила визнавати ці зазіхання, плекаючи надію на майбутнє долучення до рейху всіх територій, що колись належали Австрії.

Активізація радянської політики щодо Буковини пов'язана з тим, що Кремль вважав сприятливою для себе зміну загальної ситуації в Європі. Після початку Другої світової війни і включення до складу СРСР Західної України Червона армія впритул наблизилася до північної межі Буковини, і московське керівництво лише вичікувало на слушну нагоду, щоби дати своїм збройним силам наказ про наступ. Така нагода випала у червні 1940 року.

Воєнна поразка Франції — союзниці як Румунії, так і СРСР, була розцінена у Кремлі як сприятливий момент для ультиматуму Румунії. 26 червня румунський посол у Москві отримав ноту з вимогою «повернути Бессарабію». У цьому документі містилися й радянські вимоги щодо північної частини Буковини. Формулювання ультиматуму були рішучими: «Уряд СРСР вважає, що питання про повернення Бессарабії органічно пов'язане з питанням про передачу Радянському Союзові тієї частини Буковини, населення якої у своїй величезній більшості зв'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу...»

Румунія за порадою офіційного Берліна і деяких інших столиць вимушена була прийняти ці умови. 28 червня 1940 р. в Бессарабію та Північну Буковину вступила Червона армія. Ці події відбувалися дуже швидко і несподівано для переважної більшості буковинців та бессарабців.

Антиукраїнська політика, котру проводив королівський уряд Румунії протягом 22 років, викликала глибоку антипатію і ненависть до нього у

місцевого українського населення. Але серед частини буковинського і особливо бессарабського селянства та робітництва існували ілюзії щодо суті радянського режиму. Ця частина місцевих українців сподівалась на возз'єднання з Україною і вважала, що гіршої політики щодо українців, ніж та, що проводилася Бухарестом, жоден режим проводити вже не зможе.

Вступ червоноармійців у Чернівці (28 червня 1940 р.).

Українська інтелігенція краю притримувалася іншої думки. Їй було добре відомо і про голодомор в радянській Україні 1932-33 рр., і про періодичні хвилі політичних репресій в СРСР, і про антиукраїнську спрямованість сталінської політики. Знаючи про тотальне знищення найбільш активної частини українського населення Західної України після вересня 1939 р., буковинська інтелігенція відчувала, що подібна ж доля чекає і на неї.

Добре зустріло червоноармійців єврейське населення Бессарабії та Північної Буковини. Зростання антисемітських настроїв у королівській

Румунії на фоні того терору, який розгортали гітлерівці проти євреїв, викликало цілком обгрунтовану стурбованість своїм майбутнім єврейського населення краю. Воно сподівалося знайти у Радянському Союзі захист від неминучого фізичного винищення, яке несли євреям Європи нацисти та їхні союзники.

При відступі румунських військ та адміністрації було здійснено ряд репресивних акцій проти багатьох місцевих жителів різної національності та різних політичних переконань. Відступаючі вивозили також значні матеріальні цінності. Буквально по п'ятах за ними просувалися частини Червоної армії. Близько 17-ої години 28 червня на Центральну площу Чернівців в'їхали перші радянські танки. Разом з військами, а то й попереду їх рухалися спеціальні групи НКВС, які брали ситуацію під свій контроль. Чимало енкавеєсівців було закинуто до краю ще до вступу радянських військ.

З перших же днів приходу Червоної армії в містах та селах Буковини і Бессарабії почали створюватися нові органи влади. Вже 4 липня ЦК КП(б)У затвердив склад Чернівецького повітового комітету партії на чолі з І.С.Грушецьким, а Президія Верховної Ради УРСР — склад повітового виконкому на чолі з В.Т.Очеретяним. Ці керівні органи склалися з приїжджих партійних та радянських працівників. Згодом до них потрапили і місцеві уродженці, але першими особами завжди призначалися вихідці зі сходу України, а то й із Росії. З них же тоді в основному формувалися й керівні органи в районах, що почали створюватися трохи пізніше.

А при формуванні сільських рад — найнижчої ланки влади — ставку було зроблено на місцевих уродженців. Нова влада спиралася на найбіднішу частину населення і сільради, які, як правило, очоювали безземельні та малоземельні селяни. Саме серед цієї верстви селянства, як і серед найбіднішої частини міського робітництва, радянська система шукала підтримку і вбачала у пролетаріатові свою соціальну базу. Для залучення на свій бік цієї частини населення нова влада почала перерозподіл власності. Вона пообіцяла безземельному та малоземельному селянству передати йому в користування поміщицьку і т.зв. «куркульську» землю.

На 1 вересня 1940 р. підлягали розподілу 71024 га поміщицьких земель. Майже всю її розподілили серед безземельних та малоземельних селян, що схвально було зустрінuto цією соціальною верствою. Землю отримали у «безплатне користування» понад 60 тис. селян.

У містах було проведено широко розрекламовану кампанію переселення робітників з підвалів та горищ у квартири, вилучені у підприємців, працівників румунської адміністрації та інших «класово ворожих елементів», як називала їх нова влада. Найкращі помешкання займали приїжджі представники цієї влади.

І. Козачук.

Деякі місцевих робітників були призначені директорами чернівецьких підприємств. Зокрема, робітник фарбувального цеху фабрики «Тринако» І.Ф.Козачук очолив це підприємство. Він же — член делегації, котра у липні 1940 р. побувала у Москві, де на сесії Верховної Ради СРСР вирішувалося питання про включення краю до складу Радянського Союзу.

Розпочалася широкомасштабна націоналізація, внаслідок якої держава відразу перебрала у свою власність без жодної компенсації власникам 225 промислових підприємств, 74 банки, 294 торговельні підприємства та інші об'єкти. Згодом ця кількість значно зросла. Націоналізовані підприємства укрупнювалися, одночасно проводилася кооперація ремісників. Створення артілей дозволило поставити під державний контроль більшість ремісників. Проте до кінця 1940 р. в краї ще залишалося 1420 дрібних приватних підприємств, 1575 приватних торговців. Але наступ держави на них проводився планомірно і постійно. Почалася підготовка до створення колгоспів. З цією метою вже у вересні 1940 р. групи буковинських селян були відправлені в Росію та на схід України для практичного ознайомлення з веденням колективного господарства.

Селянство залишалося останньою великою соціальною верствою, яка мала приватну власність. А внаслідок так званих «соціалістичних перетворень», проведених у перші місяці радянської влади, соціальна структура населення краю кардинально змінилася. Зникли такі верстви населення, як поміщики, великі та середні підприємці і торговці, фінансисти, багате селянство (куркулі — за радянською термінологією) та деякі інші. Проти них почалися репресії, які супроводжувалися вилученням майна репресованих.

Переслідувань зазнали й члени політичних партій, що діяли раніше в краї. В руки НКВС потрапили документи легальних громадсько-політичних

об'єднань, тому члени цих партій, як і численних громадських організацій і товариств (всі вони відразу ж були заборонені новою владою), були відомі владі й вважалися ворогами. Зазнала репресій з боку радянських каральних органів навіть частина місцевих комуністів, на яких доносили в НКВС їхні ж «товариші по партії».

У перші місяці після встановлення нової влади в краї відбулися суттєві адміністративно-територіальні зміни. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі Української РСР було утворено Чернівецьку область із включенням до неї Чернівецького та Хотинського повітів. Створюючи нову область, Москва в той же час вирішила провести державно-територіальне розмежування між УРСР та щойно утвореною Молдавською РСР, основою якого став принцип етнічного розселення українців та молдаван.

Внаслідок цього колишній Хотинський повіт було розділено. До складу МРСР перейшли Єдинецький, Бричанський, Липканський і частина Окницького р-нів, які декілька місяців перебували у складі Чернівецької обл. Це розмежування проводилося не внаслідок угод між «суверенними» за своїми конституціями УРСР та МРСР, а шляхом московських указів. 4 листопада 1940 р. Верховна Рада СРСР видала указ «Про встановлення кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою». Від Хотинського пов. до МРСР відійшло 76 населених пунктів, в котрих проживало 142949 осіб.

Повністю витримати етнічний принцип при встановленні кордону з Молдавією не вдалося: як на її території опинилося чимало населених пунктів з переважанням українського населення, так і на території Новоселицького р-ну Чернівецької обл. залишилися місця компактного проживання молдаван. Так само етнічний принцип було порушено й при встановленні кордону з Румунією, внаслідок чого значна кількість українських населених пунктів залишилися у складі Румунії, а до Чернівецької обл. було долучено містечко Герцу з навколишніми румунськими селами, котрі навіть не належали до Буковини.

На початку 1941 р. в Чернівецькій обл. було проведено вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР, на яких буковинці вперше ознайомилися з новим явищем: по кожному виборчому округу висувався лише один кандидат, котрого повинні були «обирати» ті, хто мав право голосу. Серед «обраних» депутатів по Чернівецькій обл. були радянські генерали

Г.К.Жуков та І.В.Галавін, перший секретар обласного комітету партії І.С.Грушецький, а також місцеві уродженці І.Ф.Козачук, Я.Ф.Чайкун та деякі інші.

Саме в ті дні, коли буковинці знайомилися із системою «соціалістичної демократії» в дії, в області було створено і перший колгосп. Його за наказом партійних органів створили у Ленківцях Кельменецького р-ну наприкінці січня 1941 р. А навесні в області вже діяло 62 колгоспи, котрі об'єднали 4476 господарств із земельною площею 15379 га. Недовго селянство краю раділо землі, переданій йому новою владою, — за допомогою колгоспів держава фактично забирала землю, а селянам нав'язувала нове кріпацтво. Селянство починало розуміти, що його ошукано, і пасивно опиралося створенню колгоспів.

Недовгою була радість з приводу того, що українська мова отримала ті права, котрих вона була позбавлена румунською королівською адміністрацією. Хоча мову переважної більшості населення краю було запроваджено і в державних установах, і в освіті аж до вищої, і в багатьох інших галузях життя, в той же час місцевим українським виданням було нанесено непоправної шкоди. Нова влада з першого дня свого встановлення у краї заборонила українську газету «Час», почалося вилучення з бібліотек тих творів української літератури, котрі були визнані «буржуазно-націоналістичними». Було закрито Український Народний Дім у Чернівцях — важливий осередок української культури у краї. Система освіти, друковане слово, заклади культури — все передавалося під жорсткий контроль компартії — єдиної політичної партії, дозволеної в СРСР.

Під її контролем перебували створені новою владою газети — «Радянська Буковина», що почала виходити з 30 червня 1940 р., «Комсомолец Буковини», який виходив з 3 липня того ж року. З лютого по липень 1941 р. в Чернівцях видавалися молдавською мовою газета «Адеверул болшевик» («Більшовицька правда»).

На Буковині все частіше лунає російська мова; край насичується радянськими військами, сюди також переселяються службовці із зрусифікованих східних міст України, та й з російських областей. Після репресій проти місцевої інтелігенції в Чернівецьку обл. направляються декілька тисяч радянських вчителів, лікарів, інженерів. Відкриваються 538 шкіл, з яких 408 були з українською, 111 — з молдавською, 10 — з російською, 9 — з іншими мовами навчання. Вчителів для них починають

готувати як в Чернівецькому університеті, так і в учительському інституті, відкритому в обласному центрі. Викладацький склад вищих учбових закладів майже повністю було оновлено за рахунок спеціалістів з Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська та інших міст радянської України. Така ж ситуація складалася і у середніх спеціальних навчальних закладах, що відкривалися в області.

Становлення нової системи супроводжувалося жорстоким нищенням звичного, традиційного способу життя і запровадженням чужих для буковинців відносин між людьми. Вчителі зі Сходу створюють у школах піонерські загони і агітують піонерів доносити на власних батьків за прикладом радянського «піонера-героя» Павлика Морозова. Розгортається широкомасштабна атеїстична кампанія. Нова влада ліквідувала Буковинську митрополію, а віруючих православних буковинців та бессарабців було передано під зверхність Руської (насправді Російської) православної церкви.

Будь-які відкриті прояви протесту проти сваволі властей були неможливими в умовах державного терору, що встановився в краї. Тому все більше людей намагалося емігрувати.

Легальний шлях до виїзду за кордон залишився один: через репатріаційну комісію, котра почала роботу в Чернівцях 1940 р. і організувала репатріацію етнічних німців у Німеччину. Комісією репатрійовано майже 45 тис. німців та представників інших національностей, які записувалися «німцями». Разом з ними виїхало й майже 4 тисячі українців, переважно інтелігенція та священники. А румунське населення краю, позбавлене на відміну від німців легальних можливостей еміграції, намагалося здійснити декілька спроб масового переходу кордону в Румунію. Неозброєні люди, виставивши у передні ряди священників та малих дітей з іконами, спробували перейти на румунський бік. Їх зустрічали кулеметними чергами радянські прикордонники. Сотні мирних людей загинули при цих безуспішних спробах прориву у районі Порубного та на деяких інших ділянках державного кордону.

Останній поїзд з німецькими репатріантами.

Можливостей організованого опору свавілля нової влади майже не існувало. Але нелегальна ОУН, котра змогла зберегти добре законспіровані структури, продовжила свою діяльність в краї й в умовах терору НКВС. Крайовий провід ОУН очолив Петро Войновський, і організація мала досить розгалужену мережу. Хоча радянські каральні органи і наносили їй відчутні удари, все ж ця мережа продовжувала працювати, готуючись до збройної боротьби. Навесні 1941 р. провід ОУН починає концентрувати свої сили в Карпатах, щоб ввести їх у дію під час неминучого зіткнення Німеччини з СРСР.

Радянський Союз також готувався до війни, «очищуючи» майбутній театр бойових дій від всіх, кого влада вважала «ворожими елементами». Масова депортація була здійснена у середині червня 1941 р. напередодні радянсько-німецької війни. Лише за рік радянської влади з області було депортовано 10 тис. осіб.

2. У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

22 червня 1941 р. війська Німеччини та її союзників почали бойові дії проти Червоної армії, що виявилось несподіванкою для Сталіна. Радянські війська зазнали поразки у прикордонних боях і відступали на схід.

З перших хвилин війни Чернівецька обл. перетворилася на арену бойових дій. Німецька авіація завдала удару по Чернівецькому аеродрому, а румунські війська почали обстріл радянських прикордонних застав. Проте великих боїв, таких як у Рівному та Луцьку, тут не було, бо Чернівецька обл. знаходилася за межами напряму головного удару на Київ, що його наносили німецькі війська. Тому частини радянського 17-го стрілецького корпусу і застави 97-го прикордонного загону тримали тут оборону довше, ніж їхні сусіди. Лише 5 липня у зв'язку із загрозою оточення вони відійшли за Дністер.

При відступі НКВС вивозили політв'язнів чернівецької тюрми, частину з яких було потоплено у Дністрі в районі Кострижівки. Деяких активістів ОУН, зокрема Йосипа Сидора, чекісти розстріляли у Чернівцях перед відходом радянських військ.

Після відступу Червоної армії в деяких районах Чернівецької області встановилося беззладдя, яке супроводжувалося зведенням старих рахунків, самосудом, вбивствами та грабунками. Там, де існувало розгалужене підпілля ОУН, як на Вижниччині, була спроба взяти владу в свої руки. Проте через декілька днів край зайняли румунські війська і ліквідували ці зародки органів української влади. В краї відновлювалася румунська королівська адміністрація, а активісти ОУН вимушені були відійти в Галичину, щоб не стати жертвами репресій нових властей.

Вступ німецьких та румунських військ у Чернівці супроводжувався масовими вбивствами місцевого єврейського населення, радянських активістів та військовополонених. У центрі міста 8 липня 1941 р. було спалено хоральну синагогу — одну з найкращих пам'яток архітектури Чернівців.

Гітлерівці та їхні союзники заявили, що вони визволяють край від більшовицької неволі, але насправді тут встановлювався новий жорсткий окупаційний режим. Створювалися концентраційні табори у Садгорі, Сокирянах, Хотині, Вижниці, Чудеї (Межиріччі) тощо. В садгирському концтаборі загинуло багато радянських військовополонених.

Трагічною була доля єврейського населення краю. Восени 1941 р. в Чернівцях окупанти створили гетто, куди переселили майже всіх євреїв міста. Згодом їх переправили у табори т.зв. Трансністрії — в українські землі за Дністром, котрими Гітлер розплатився з румунськими союзниками за їхню участь у війні. Більшість ув'язнених загинула в страшних муках.

Великих страждань зазнало від окупантів і українське населення Чернівецької обл. За згодою гітлерівців край було включено до складу Румунського королівства, сюди переправлялися значні сили румунської поліції, жандармерії та сигуранці. У Чернівцях, Хотині та Сторожинці діяли оперативні групи і легіони жандармерії, а в кожному селі вже 1941 року було створено жандармські пости. Українську мову і культуру окупанти заборонили, в усіх установах вивісили таблички з вимогою розмовляти лише румунською мовою.

На початку жовтня 1941 р. префектура Сторожинецького повіту відправила всім примаріям (місцевим органам влади) циркулярний лист про заборону розмовляти в установах українською мовою, в якому говорилося: «Органам жандармерії було встановлено, що більшість, про яких відомо, що вони вміють говорити по-румунськи, відмовляються розмовляти (румунською мовою), зневажаючи, таким чином, румунську владу».

Румунський губернатор Буковини на початку 1942 р. навіть заборонив співати українські пісні в громадських місцях. Насильницька румунізація набувала все більш потворних форм. Замінювалися на румунські назви українських сіл і навіть власні прізвища українців.

Так, у Хотинському р-ні село Каплівка було перейменоване на Капу Лупчей, с. Анадолі — на Антонешті, с. Млинки — на Млинкауци. Мешканцям Рукшина Хотинського р-ну Боднаруку замінили прізвище на Боднару, Кравецькому — на Краеску тощо. Окупаційні власті насильно записували українців румунами, щоби змінити на свою користь етнічний склад населення. Їхні методи яскраво ілюструє такий приклад. Якщо за переписом населення 1926 р. у с. Зарожани Хотинського р-ну проживало 2346 українців і лише 23 румуни, то перепис 1943 р. дає прямо протилежні цифри: 2040 румунів і 32 українці.

Для румунізації краю сюди масово завозяться колоністи із Румунського королівства, яким виділяються найкращі землі і худоба, вилучені в українських селян. Було переселено на Буковину також 8200 німецьких колоністів. Вони на відміну від більшості українського населення мали право вільно користуватися рідною мовою в усіх сферах життя.

Політика окупантів викликала всезростаючий опір українців. Ще на початку окупації німецькому консулу в Чернівцях було передано документ, підписаний 25 тис. буковинців, котрі протестували проти анексії української частини Буковини і вимагали долучення цієї території до України. Проте офіційний Берлін, звичайно, проігнорував волю буковинських українців, повністю підтримуючи територіальні зазіхання своїх румунських союзників.

П. Войновський.

О.Гузар.

Більшість активних українських націоналістів з Буковини у липні 1941 р. перейшла в Галичину, де сформувала «Буковинський курінь» під проводом Петра Войновського. Ця частина дійшла до Києва в надії сформувати там разом з іншими вихідцями із Західної України центральний орган українського самовряду-

вання замість ліквідованих органів радянської влади. Але гітлерівці її розформували, а частину командирів розстріляли за націоналістичну діяльність. Тих, хто залишився, відіслали для боротьби з білоруськими партизанами, а у 1944 р. буковинців було перекинуто у Францію. Там велика частина їх перейшла на бік французького Руху Опору.

Проти членів ОУН, що залишилися в краї, румунські окупаційні власті розгорнули репресії. У 1941 р. було вбито провідника ОУН Заставнівського р-ну Дмитра Звізду, на похорон якого, нехтуючи заборонами окупантів, зібралися тисячі селян з усього району. А наприкінці 1941 року румунські власті заарештували 12 активних діячів українського руху на Буковині, серед яких була і Ольга Павлюк-Гузар, фактичний провідник націоналістів у краї. Їх було засуджено до примусових робіт на різні строки. Українське населення Буковини саботувало заходи окупаційних властей: відмовлялося від примусових робіт, не сплачувало податків, ховало хліб. Молодь масово не з'являлася на збірні пункти для

мобілізації в румунську армію. У Сторожинецькому р-ні, наприклад, на початку 1942 р. з 340 допризовників з'явилося лише 80.

Під час відступу радянських військ з території Чернівецької обл. у 1941 р. комуністичне підпілля в краї фактично створити не вдалося. Перекинуті через лінію фронту для його створення у серпні 1941 р. партійні керівники О.Боярко і З. Глеб опинилися в руках сигуранца і навесні 1942 р. були страчені.

У серпні 1941 р. в Хотині виникла молодіжна підпільна організація, яку створив виходець із місцевої сім'ї російських старообрядців Кузьма Галкін. До неї увійшли 15 комсомольців, переважно українців з Хотина.

О. Боярко.

З. Глеб.

К. Галкін.

Вони вели пропагандистську роботу проти окупантів, збирали зброю та боеприпаси. Але через свою недосвідченість досить швидко були викриті румунською військовою контррозвідкою і восени 1942 р. п'ятьох підпільників розстріляли за вироком румунського суду.

Під час війни на територію Чернівецької обл. неодноразово заходили радянські партизани, зокрема з'єднання під командуванням О.Тканка. Їм вдалося створити бойові групи у деяких селах Хотинського, Новоселицького і Заставнівського р-нів, які активізувалися під час наближення лінії фронту.

19 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту форсували Дністер і з боями просувалися до Чернівців. 29 березня їхні частини увійшли до обласного центру, котрий майже не постраждав від бойових дій. А бої на території області продовжувалися до вересня 1944 р., коли війська 1-го і 2-го Українських фронтів остаточно оволоділи її територією.

З приходом червоноармійців у краї відновлювалися органи радянської влади і починалася мобілізація в радянську армію. Більшість мобілізованих

після короткої підготовки кинуту у Східну Пруссію, зокрема на штурм Кенігсберга — добре укріпленої німецької фортеці на Балтиці. Багато буковинців та бессарабців загинуло чи було покалічено під її мурами.

А на території Чернівецької обл. з поверненням радянської влади розгорілася жорстока і кривава боротьба між нею та підпільниками ОУН-УПА. Останні разом з українськими збройними загонами Західної України намагалися не допустити відновлення тут жорстокого сталінського тоталітарного режиму і створити самостійну Українську державу. Найбільш запеклою була боротьба у Вижицькому, Вашковецькому, Путильському, Заставнівському, Кіцманському р-нах. У бессарабських же районах розгалуженого підпілля ОУН не існувало.

В.Луговий.

Ще до підходу радянських військ у Буковинських Карпатах було створено підрозділи українських повстанців, які згодом об'єдналися в «Буковинську Українську Самооборонну Армію» (БУСА). Це був курінь під проводом В.Лугового (Шумка), створений прибічниками мельниківського відламу ОУН. Навесні і влітку 1944 р. курінь вступив у бої з радянськими партизанськими загонами і регулярними військовими частинами. У цих боях він зазнав втрат і на початку вересня 1944 р. розпочав відступ через Румунію в Словаччину, де долучився

до української дивізії, що воювала у складі німецьких військ.

Сотні повстанців, котрі залишилися в краї, утворили Буковинський курінь УПА і продовжували нерівну боротьбу. Взимку 1944 р. сотня «Авангард» здійснила рейд на Хотинщину, але невдовзі повернулася до Карпат. Через Дністер на Буковину переходили відділи УПА з Галичини. Так, у листопаді 1944 р. сотні «Сірих вовків» та «Орлів» з Тернопільщини рейдували наддністрянськими селами. Проти них було кинуту великі сили, і повстанці повернулися в Галичину.

Боездатність залишків Буковинського куреня УПА взимку 1944-1945 рр. значно знизилася у зв'язку з епідемією тифу, що вразив повстанців. Не маючи достатньо сил для утримання території, вони перейшли Черемош і на галицькому боці долучилися до куреня «Перемога».

Таким чином, навесні 1945 р. окремих буковинський відділ УПА фактично припинив своє існування і влітку був розформований, але на території області продовжувало діяти підпілля ОУН, сюди заходили відділи УПА з Галичини. За радянськими даними, кількість їхніх

активних акцій помітно скорочувалася: з 24 — у січні 1945 р. до 17 — у лютому і 5 — у березні. У боях проти повстанців і озброєних підпільників використовувалися внутрішні та прикордонні війська НКВС, міліція і спецпідрозділи НКДБ. Навесні 1945 р. сюди було кинуте 35 тис. регулярних військ. Зброю мали партійні та радянські працівники, почалося озброєння активістів. Влада намагалася активно залучати до цієї боротьби місцеве населення і з цією метою почала формувати винищувальні батальйони та групи сприяння, учасників яких українські селяни називали «стрибками» — від російського слова «истреблять», «істребітели», тобто ті, хто винищує.

На 15 березня 1945 р. в Чернівцях та райцентрах області було створено 17 винищувальних батальйонів, у які вступило 2162 особи, а також 314 бригад сприяння (2607 осіб). Протягом 1944-1945 рр. вони, за радянськими даними, знищили 780 і взяли у полон 1079 повстанців та підпільників, але в той же час і самі зазнали чималих втрат.

Проте найбільші жертви у цій боротьбі понесло мирне населення. З відновленням радянської влади почалася нова хвиля репресій, від яких, в першу чергу, страждали ті, кого власті звинувачували у «сприянні бандитизму», тобто у допомозі повстанцям. Ці репресії продовжувалися і після розгрому гітлерівської Німеччини.

Ще під час війни радянські державні органи утворили надзвичайні комісії, які розслідували злочини німецько-румунських окупантів і визначали збитки, заподіяні війною Чернівецькій обл. За їхніми даними, окупанти знищили тут десятки тисяч людей, пограбували і пошкодили майно на 1,5 млрд. крб. (в тогочасних цінах). Найбільше з усіх міст області постраждав Хотин: тут було спалено 2573 будівлі. Під час війни спалено було й Путилу.

3. ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК

По завершенні Другої світової війни для Української РСР з'явилася можливість завершити об'єднання українського народу в одній Українській державі. Зокрема, 29 червня 1945 р. у Москві було підписано договір між СРСР та Чехословаччиною про Закарпатську Україну, за яким вона включалася до складу Української РСР. 16 серпня цього ж року було встановлено кордон по так званій лінії Керзона між Україною і Польщею. Що стосується Румунії, з якою межує Чернівецька обл., то формальне затвердження нового радянсько-румунського кордону відбулося 12 вересня 1944 р. при підписанні перемир'я у Москві між СРСР та Румунією. Остання визнала територію Чернівецької обл. за СРСР у складі Української РСР.

У міжнародному плані цей кордон був підтверджений 10 лютого 1947 р. Паризькою мирною угодою Союзних і Сполучених держав з Румунією про радянсько-румунський кордон. Угоду підписали СРСР (В.Молотов, А.Богомолів), Англія (Е.Бевін, Д.Купер), США (Дж.Бірс, Дж.Кеффері), Австралія (Дж.Бізлі), Білорусія (К.Кисельов), Канада (Ж.Ваньє), Чехословаччина (Ян Масарик, В.Клементіс), Індія (С.Анадхам), Нова Зеландія (В.Джордан), Україна (І.Сенін), Південно-Африканський Союз (У.Пармінтер) та Румунія (Г.Татареску, Л.Патрашкану, Ш.Войтек, Д.Дамачану). Згідно зі статтею 1-ою цієї угоди, було підтверджено радянсько-румунський кордон таким, яким він був встановлений 28 червня 1940 р. Таким чином, Північна Буковина і Хотинщина були визнані у міжнародному плані як складова частина СРСР, територія яких ввійшла в основу Чернівецької обл. України. Згідно з територіально-адміністративним поділом на 1 січня 1945 р. до її складу входили Вашковецький, Вижницький, Герцаївський, Глибоцький, Заставнівський, Кельменецький, Кіцманський, Новоселицький, Путильський, Садгірський, Сокирянський, Сторожинецький, Хотинський та Чернівецький сільський р-ни.

Із війни населення області вийшло вкрай виснаженим і знедоленим, із значними матеріальними та людськими втратами. На 1 січня 1945 р. тут нараховувалося 567 тис. чол., що на 308 тис. осіб менше, ніж на 1 січня 1941 р. Практично населення краю скоротилося за цей час до 64,8% довоєнного рівня, що на 2% нижче середньореспубліканського аналогічного показника.

Великих втрат зазнало, в першу чергу, чоловіче населення, яке було мобілізоване під час війни до радянської, румунської, німецької армій та боївок ОУН-УПА. В результаті тисячі краян загинули в боротьбі як проти фашистського, так і більшовицького режимів. Крім того, румунсько-німецькими властями в роки війни було замордовано 16 тис. осіб, більше 28 тис. кинуто до в'язниць, 68232 осіб вивезено в табори Трансїстрії та на роботи до Румунії і Німеччини, з яких у повоєнний період повернулося 56650 осіб.

Звичайно, на демографічний стан краю впливала і та репресивна політика радянської влади, яка проводилася з перших днів її встановлення в даному регіоні і тривала у довоєнний і повоєнний часи. Вона суттєво вплинула на етнічний склад населення області, на переселення великих груп етносів, які протягом віків проживали на території Північної Буковини, а зі встановленням тут радянської влади виявили бажання виїхати з СРСР. Як відомо, така можливість була надана особам німецької національності, які скористалися нею у 1940-1941 рр. У повоєнний період

ті з осіб німецької національності, які повернулися у буковинський край, незабаром практично всі були репресовані і вивезені до Казахстану, та Середньої Азії як «зрадники батьківщини». Всього у 1940—1950 рр. з краю депортовано до 50 тис. осіб.

У той же час по лінії міждержавного обміну населенням лише в 1945-1946 рр., рятуючись від радянської репресивної машини, добровільно покинули територію області і виїхали за кордон, в основному в Румунію та Польщу, більше 33 тис. осіб.

Міста і села краю порівняно з іншими регіонами України зазнали менших матеріальних збитків під час війни. Тут в основному зберігся житловий фонд, фабрики і заводи, які, хоч і постраждали під час війни, але порівняно швидко відновлювали свою діяльність. Все це приваблювало переселенців зі Східної України та інших республік СРСР, ситуація в яких була значно гіршою. Лише в 1946 р. в Чернівецьку обл. прибуло 53690 переселенців з різних регіонів Радянського Союзу. Крім того, в 1946-1947 рр. сюди прибули переселенці українського походження з Франції, Румунії та Болгарії, які з різних причин опинилися за межами України ще задовго до світової війни, а по її завершенні під впливом радянської агітації виявили бажання цілими сім'ями повернутися на Батьківщину. Всього в область прибуло 318 таких сімей загальною чисельністю 1476 осіб. Однак довоєнна кількість населення відновилася лише в 70-х роках.

Важким соціальним наслідком війни стали масові епідемії, які охопили населення краю. Саме в 1945 р. тут поряд з традиційними хворобами, такими, як кір, грип, скарлатина та інші, вирувала епідемія сипного, поворотного і черевного тифів. Трагізм ситуації ускладнювався тим, що у даний період для боротьби з епідемією катастрофічно не вистачало ні медикаментів, ні медичного обладнання, ні медичного персоналу, особливо на селі. Все це призвело до значної кількості випадків смертності людей, яка перевищила народжуваність у 1945 р. на 17773 осіб і становила 27341 смертний випадок. З них 24256 смертей припадало на сільську місцевість. Найявним медичним персоналом області із залученням студентів медичного інституту на кінець квітня 1946 р. ситуацію вдалося стабілізувати.

Справжньою трагедією стали також 1946-1947 рр. для населення Чернівецької обл., яке, на відміну від населення решти західних областей України, було втягнуте в черговий радянський голодомор. Щоправда, він відрізнявся від голодомору початку 30-х років у Східній Україні наявністю несприятливих природних кліматичних умов. Посуха весни-літа 1946 р. охопила більшість районів області, за винятком Вижницького, Путильсь-

кого та Сторожинецького. Особливо жорстокою вона була в Сокирянському, Кельменецькому, Новоселицькому, Садгирському та Хотинському районах.

Незважаючи на низьку врожайність у 1946 р., владними структурами краю було вилучено у більшості селянських господарств практично все зерно (не гребували останніми харчами і насіннєвим фондом) в рахунок надмірних планів поставок його державі. Щодо тих, хто чинив навіть пасивний опір, не здавав зерна (якого не мав), застосовувалися репресії. Наслідком такої заготівельної політики став голодомор сільських жителів краю, які, на відміну від міського населення, не забезпечувалися картковою системою постачання продуктами харчування, а повинні були виживати за рахунок уже пограбованих державою власних підвірних доходів. В результаті в кінці 1946 р. селяни впали в небувалу продовольчу нужду. В їжу почали вживати жолуді, кукурудзяні качани, жом та інші сурогати. Все це призвело до крайнього виснаження організму голодуючих селян, захворюваності їх на дистрофію і на її ґрунті — до масової смертності. Особливо трагічною була перша половина 1947 р. За даними подвірного обходу, зробленого в цей час, було зареєстровано 41 264 хворих дистрофією, в тому числі дітей до 14 років — 10397 осіб. Великою була і смертність. Важкі наслідки посухи 1946 р. та заготівельної політики радянської влади призвели до того, що Чернівецька обл. у 1947 р. вийшла на сумне друге місце по Україні за смертністю дітей віком до одного року. Так, якщо по Україні вона становила 127,7 на тисячу осіб, то по Чернівецькій обл. — 217,0. Крім того, край належав до тих небагатьох областей України, де природний рух населення за 1947 р. мав негативне сальдо. Тут смертність за цей час перевищувала народжуваність на 53 % і становила майже 25 тис. осіб. Починаючи з вересня, коли був зібраний дещо кращий урожай, ситуація в області поступово нормалізується, смертність зменшується і народжуваність перевищує останню в більшості районів. Але в Герцаївському, Новоселицькому, Садгирському, Хотинському та Чернівецькому сільському р-нах смертність перевищувала народжуваність ще й у IV кварталі. Тут ситуація стабілізується лише в 1948 р.

Та продовольча допомога, яка надавалася голодному населенню краю, була незначною і запізнилою. Крім того, вона розподілялася строго диференційовано, виходячи з класових і політичних інтересів радянської влади. Що стосується міжнародної допомоги по лінії Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНППА), яка була організована у 1943 р. для надання допомоги жертвам війни і по лінії радянського Товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (РТЧХ та ЧП), то така допомога перепадала і жителям Чернівецької обл., але вона була

дуже мізерною і, як і радянська допомога, в багатьох випадках несвоечасною. Причому, по лінії РТЧХ і ЧП вона приймалася радянським урядом не як допомога голодуючому населенню, а лише як допомога жертвам війни і з великою підозрою в можливій ідеологічній диверсії проти радянської держави. Виходячи з подібних амбіцій, СРСР в липні 1947 р. закриває радянську місію Червоного Хреста в США, а восени цього ж року відмовляється від запропонованої канадським Червоним Хрестом продовольчої допомоги для населення України на 100 тис. дол. Більше того, радянський уряд намагався продемонструвати Заходу, що він здатний сам надавати допомогу тим, хто її потребує. Зокрема, в 1946-1947 рр. із СРСР в Болгарію, Румунію, Польщу, Чехословаччину та інші країни було відправлено 2,5 млн. т зерна, пограбованого у власного народу, в тому числі і селян Чернівецької обл. Це було не що інше, як чергова війна радянської влади проти селянства.

У повоєнний період першочерговим завданням більшовицького режиму було приведення Буковини у повну відповідність з радянською системою суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Особливо важливою для режиму була проблема ідейно-політичного виховання населення краю в дусі комуністичної ідеології. Суть його зводилася до того, щоб переконати людей у тому, що радянський лад найсправедливіший і найгуманніший у світі, що комуністична партія і її вожді — наймудріші керівники, які твердо знають, куди і як вести суспільство до щасливого заможного життя, що всякий відступ від марксистсько-ленінської ідеології — це ганебна зрада і тяжкий злочин перед своїм народом і вітчизною. На ділі це означало: приховати правду про радянську систему влади і господарювання, відучити людей усіма засобами терору від звички думати і оцінювати події самим, примусити їх бачити те, чого не було, стверджувати протилежне тому, що бачили їхні очі і т.п.

Це завдання виконувала єдина дозволена в області політична організація — комуністична як складова частина КП(б)У і ВКП(б) (згодом КПРС). І як складова частина правлячої партії вона приваблювала у свої ряди багатьох: як «ідеалістів», що вступали в неї з ідейних переконань, так і «матеріалістів», які сподівалися від членства в ній мати певні матеріальні вигоди. Тому чисельність обласної партійної організації постійно зростала. Так, якщо на кінець 1945 р. у її рядах нараховувалося 4784 члени і кандидати у члени ВКП(б), то на початок 1948 р. — 8943. Це зростання відбулося головним чином за рахунок демобілізованих з радянської армії і прибулих робітників та спеціалістів із східних областей, рідше — за рахунок вихідців з місцевого населення. Поряд з кількісним зростанням обласної парторганізації відбувалося істотне розширення мережі первин-

них партійних організацій. На кінець 1952 р. їх налічувалося 894, або втричі більше, ніж у 1946 р. Партійне керівництво ставило завдання створити первинні парторганізації у кожному виробничому підрозділі, в кожному трудовому колективі, щоб охопити їх своїм впливом.

Масово-політична робота в краї проводилася також лекторськими групами і групами доповідачів обкому, міськкому і райкомів партії, обласним і районними відділеннями Товариства по поширенню політичних і наукових знань, обласним лекційним бюро, районними лекторськими групами, фабрично-заводськими і сільськими лекторіями. Ця робота проводилася також через створені піонерські, комсомольські, профспілкові організації та жіночі ради, які перебували під контролем партії. А якщо додати сюди газети та журнали союзних, республіканських, обласних та районних видань, радіомовлення, мережа якого збільшувалася з кожним роком, школи, вузи, то можна уявити той ідеологічний пресинг, який був вжитий щодо населення краю. Однак щодо старшого покоління, то ця ідеологічна обробка мала менший успіх. Але з допомогою насадженого в кожному місті і селі агентурно-інформаційного апарату інакомислячі та люди, які не підкорялися режимові, швидко виявлялися і притягувалися до адміністративної та кримінальної відповідальності, піддавалися моральному терору за «антирадянську діяльність».

Залюдякане населення краю, що тільки-но пережило війну і голод, змушене було змиритися з новою владою. Уже в 1946-1947 рр. без особливих ексцесів воно взяло участь у виборах до Верховної Ради СРСР, УРСР та місцевих рад депутатів трудящих. Більше того, з метою швидко утвердження своїх позицій в краї органи радянської влади продовжили залучати до керівництва низовими структурами влади місцевих жителів. Так, якщо на початку 1946 р. на керівних посадах у радянських органах області нараховувалось 800 осіб, вихідців з місцевого населення, то на початку 1947 р. — 2016. Подібна тенденція, хоч і повільно, але спостерігалася і у наступні роки. Однак, як правило, місцеві жителі висувалися в основному на посади голів та секретарів сільських рад, голів колгоспів тощо. Вищі ж владні районні та обласні структури для місцевих жителів, як і раніше, були малодоступними. Наприклад, на 19 липня 1947 р. з 393 номенклатурних посад Сталінського райкому партії Чернівців тільки 16, або 4,2 відсотка були заповнені місцевими кадрами, у Чернівецькому сільському райкомі — 29,3 %, у Глибоцькому — 24,5 %, у Вашковецькому — 36,8 %. Подібна картина спостерігалася і в інших владних структурах. Що стосується посад секретарів обкому та райкомів партії, голів облвиконкому та райвиконкомів, а також завідуючих відділами в цих структурах, то вони заповнювалися кадрами, які були прислані із східних областей України чи Росії.

Для соціально-політичної стабілізації в краї важливу роль відіграла національна політика радянської влади. На відміну від румунського періоду тут знову пріоритетного значення надається розвитку української мови, тобто мови більшості населення області. Українська мова стала таким чином офіційною.

Поряд з українською мовою розвивалися й мови представників деяких інших національностей, які компактно проживали в області, що можна прослідкувати на шкільній мовній політиці. Зокрема, з 542 шкіл, які працювали в 1946—1947 н.р., українською мовою проводилося навчання у 417 школах, молдавською — у 106, російською — у 18 і єврейською — у 1. Для задоволення національних потреб видавалася обласна газета «Радянська Буковина» українською мовою, яка дублювалася румунською мовою під назвою «Bucovina Sovietică» (з червня 1947 р. вона переведена у ранг самостійної газети під назвою «Adevărul Bucovinei» (Буковинська правда)). У районах області також видавалося 13 газет українською мовою і одна «Steagul Roșu» («Червоний прапор») в Герцаївському р-ні — румунською. Звичайно, зміст цих газет був строго радянсько-більшовицьким, без найменших «класових збочень».

У повоєнний період у Чернівцях відновив свою діяльність і єврейський драматичний театр.

Однак всі ці позитивні процеси проходили на фоні одночасного ущемлення національних інтересів, яке проявлялося в тому, що з бібліотек вилучалися твори української літератури, автори яких були визнані владою «буржуазними націоналістами», та переслідуванням людей, які сповідували ідею Української незалежної держави. Поряд з «українськими буржуазними націоналістами» утиску піддаються євреї, яких влада звинувачувала у «космополітизмі». Саме боротьба проти космополітизму, яка розгорнулася в масштабах усього Радянського Союзу в кінці 40-х — на початку 50-х років, призвела до закриття єврейської національної школи та єврейського театру в Чернівцях.

У той же час з самого початку існування радянської влади в області простежується політика русифікації. Незважаючи на те, що офіційною мовою була визнана українська (спочатку велися навіть протоколи державних та партійних органів українською), вона поступово почала витіснятися з ділового і побутового вжитку російською мовою, особливо в містах.

Подібна ситуація склалася і в румунсько-молдавського населення краю. Зокрема, в 1947 р. з метою полегшення русифікації цієї національної меншини було прийнято рішення Чернівецького обкому партії про переведення обласної газети «Bucovina Sovietică» і Герцаївської районної

газети «Steagul Roşu» з румунської на молдавську мову, суть якої зводилася до заміни латинського шрифту кириличним. Офіційно мотивація була дещо іншою. В прийнятому документі говорилося, що «переведення навчання молдавською мовою і видання преси румунською мовою створює труднощі у політичному вихованні, культурному розвитку молдавського населення і залученні його до більш активної участі у соціалістичному будівництві». Далі підкреслювалося, що школа (вчителі та учні старших класів), яка була переведена на кириличний шрифт з російськими літерами раніше, повинна була надати допомогу дорослому населенню в оволодінні російським алфавітом. Показовим фактом русифікаторської політики було те, що, проживаючи в межах України, діти румунської та молдавської національностей в обов'язковому порядку вивчали не українську мову, а російську, як мову міжнаціонального спілкування.

З ліквідацією єврейської національної школи її учні також перейшли на навчання російською мовою, розширюючи таким чином мережу російськомовних шкіл, яка з кожним роком зростала. Так, якщо у довоєнний період в області нараховувалося 10 шкіл з російською мовою викладання, то в 1946-1947 н.р. — 18, а в 1952-1953 н.р. — 26.

Русифікації краю сприяла і переселенська політика, яка проводилася протягом усіх років існування більшовицького режиму в області: спочатку під виглядом допомоги спеціалістами у відбудові і розвитку народного господарства, а потім чимала кількість росіян чи зрусифікованих українців (особливо військових) по закінченні служби осідала в містах краю на постійне проживання, займаючи краще оплачувані посади. У свою чергу, корінні жителі області, особливо без кваліфікації, змушені були виїжджати на важкі роботи в інші віддалені райони СРСР, де вони ставали російськомовними.

Міграційна політика призвела до значного збільшення в краї кількості росіян. Так, якщо в 1946 р. в Чернівецькій обл. їх було 5992 осіб, з них більше половини — місцеві старообрядці, то у 1959 р. — 51268 осіб, або у 8,5 раза більше, в той час як число українців за цей же період зросло у 1,5 раза, а румунів і молдаванів — у 1,2 рази. Правда, процес русифікації охопив в основному міста області, особливо Чернівці. Що стосується сільської місцевості, то він не зайшов так далеко.

У повоєнний період населення області доклало чимало зусиль для економічного відродження краю, розореного війною, створення його з аграрно-індустріального в індустріально-аграрний.

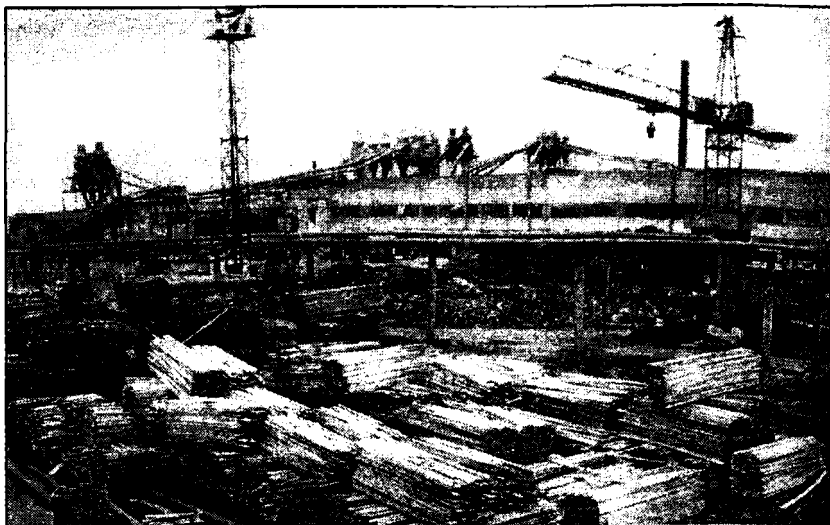
Потрібно було не лише відбудувати промисловість, але й побудувати нові фабрики та заводи, щоб крім усього іншого забезпечити роботою десятки тисяч незайнятих людей у цій густонаселеній області. Лише

протягом першого повоєнного року тут було відбудовано 157 промислових підприємств, у тому числі 76 заводів, 25 фабрик, 3 деревообробні комбінати, 37 млинів, 14 хлібопекарень.

У наступні роки продовжувалася відбудова старих, а також будівництво нових підприємств у Чернівцях. Зокрема, було побудовано взуттєву, швейну і трикотажну фабрики, завод гумових виробів, цвяховий завод, млин продуктивністю 25 т на добу, почала працювати міська автоматична телефонна станція. Стали до ладу завод по виготовленню сталевих конструкцій для залізничних мостів, шкіргалантерейна і каблучно-колодочна фабрики і т. д.

Органи радянської влади залучали до активної участі у відбудові не тільки місцевих робітників і службовців, але й зі східних областей України та СРСР. В результаті уже в жовтні 1947 р. було досягнуто середньомісячного довоєнного випуску валової продукції промисловості, а до кінця цього року довоєнний рівень був перевершений. На цей час в краї працювало 347 підприємств.

У кінці 40-х — на початку 50-х років у Чернівцях було збудовано заводи: авторемонтний, «Емальпосуд», м'ясокомбінат, олійно-жировий комбінат, Вижницький комбінат стандартних будинків, Новоселицький птахокомбінат, Берегометський, Красноільський, Чернівецький деревообробні комбінати та ін. Розпочато будівництво машинобудівного

Берегометський лісокомбінат.

заводу в Чернівцях, який став первенцем важкого машинобудування на території краю.

Певних успіхів було досягнуто у розвитку легкої промисловості, представленій текстильним, трикотажним, швейним, шкіряно-хутровим і взуттєвим виробництвом. Розвивалася також харчова промисловість — цукроваріння, виноробство, пивоваріння, виготовлення макаронних, кондитерських, лікєро-горілчаних, м'ясних, молочних, овочеконсервних, хлібопекарних та ін. виробів.

Дальшого розвитку набули лісова та деревообробна промисловість. Щоправда, лісове господарство велося по-варварськи, з великим вирубуванням деревини, що призвело до значного обезліснення Карпат. Ліс йшов не тільки на місцеві деревообробні підприємства, але й у масовому порядку — на шахти Донбасу, відбудовні роботи в Україні і Молдавії. Промисловість будівельних матеріалів була представлена цегельно-черепичними, кахельно-керамічними, вапняними та гіпсовими заводами.

У цілому валова продукція промисловості в 1952 р. зросла у порівнянні з 1940 р. на 233 відсотки.

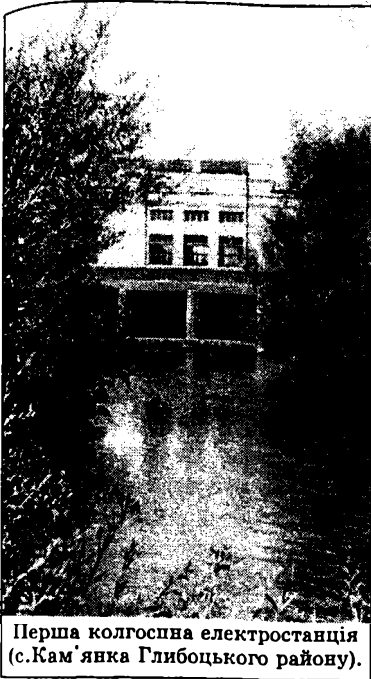
Поряд з промисловістю відбувалися складні перетворення і у сільськогосподарському виробництві, які були пов'язані з суцільною колективізацією селянських господарств. Саме у цьому плані органи радянської влади використовували набутий досвід попередніх років. Вже результати колективізації 1940-1941 рр. свідчили про те, що нова влада була настроєна рішуче. Однак, як відомо, воєнні дії перервали процес усупільнення сільськогосподарського виробництва і навіть відкинули його назад (колгоспи були ліквідовані, а земля поверталася колишнім власникам). У повоєнний період цей процес поступово відновлюється, хоч уже значно нижчими темпами, ніж у довоєнний час. Так, у 1944 р. на території краю існував лише один колгосп, навесні 1945 р. — 17, а в березні 1946 р. — 36 колгоспів, що становило 57,1 відсотка порівняно із 1941 р. Таким чином, на весну 1946 р. не вдалося вийти навіть на довоєнний показник у створенні колгоспів. Причому, не вдалося відновити їх навіть там, де вони раніше існували. Це свідчило про те, що селяни, переконавшись на власному досвіді у згубності подібної форми організації праці, не хотіли її і категорично виступали проти неї. Хоч органи влади докладали чимало зусиль для того, щоб з допомогою агітації показати «переваги» колгоспної форми виробництва над одноосібною, проте результат був незначний.

Щоб побороти одноосібні тенденції у селян, власті вишукували більш рішучі засоби, і таким уже випробуваним засобом став голодомор 1946-1947 рр. На відміну від одноосібних господарств, які були обкладені

важким податковим тягарем поставок сільськогосподарської продукції державі і жорсткою переслідувалися за невиконання спущених зверху планів поставок, колгоспи — навпаки — були звільнені в 1946 р. від обов'язкових поставок державі хліба та м'яса. Вони обов'язково повинні були лише забезпечити себе насінневим фондом під урожай наступного року, розрахуватися з державою за надану насінневу позику та з МТС за проведений ними обробіток ґрунту. Крім того, колгоспникам було видано в 1946 р. від 1 до 2,5 кг зерна на зароблений трудовдень. Це у той час, коли в одноосібників вилучався навіть насінневий фонд. В голодоморні місяці 1947 р. голодуючим одноосібним господарствам була видана лише одноразова державна продовольча допомога у розмірі 500 ц зерна, яке необхідно було ще викупити у споживкооперації з розрахунку не більше 6 кг зерна на одну особу в місяць. В цей же час колгоспники отримали 3 таких допомоги у загальній кількості 2128 ц теж з розрахунку не більше 6 кг, але не зерна, а муки на одну людину в місяць і з поверненням цієї позики з врожаю 1947 р. з нарахуванням 10 % на фактично відпущену продовольчу допомогу. У такий спосіб доводилася «явна перевага» колгоспної форми виробництва над одноосібною. І результат не забарився. Якщо на початок 1946 р. в області нараховувалося 36 колгоспів, то в січні 1947 р. — 70, а на кінець цього ж року — 296, які об'єднували майже 1/3 всіх селянських дворів. Таким чином, 1947 р. став роком рішучого навернення селян до колгоспів.

Штучний голодомор був суттєвим, але не єдиним фактором, який примусив селян об'єднуватися в колгоспи. В репресивному арсеналі радянської влади був досвід розправи над так званими «куркулями» та «куркульськими елементами», які, на думку владних структур, були основною перепоною на шляху суцільної колективізації. Тому з весни 1947 р. розпочинається рішучий наступ на «куркуля», — «класового ворога» трудового селянства та робітничого класу. З цього часу більш-менш заможні селяни були обкладені надзвичайно високими податками з короткими термінами їх виконання, в які нікому не вдавалося вкласти-ся. Тому практично всі вони були розкуркулені, засуджені до різних термінів ув'язнення, їх сім'ї вислані у східні регіони СРСР, а все майно конфісковано. У такий спосіб було «вирішене» питання суцільної колективізації на території області, яка була завершена у 1949 р. На цей час 491 колгосп краю об'єднував 97,5 % селянських дворів. Колгоспна форма, таким чином, стала основною і визначальною у сільськогосподарському виробництві, а селянство перетворене із одноосібного у колгоспне.

Однак, незважаючи на суттєві перетворення в сільському господарстві, його темпи зростання на відміну від промисловості були значно

Перша колгоспна електростанція
(с. Кам'янка Глибочького району).

повільнішими. Так, з поголів'я свиней та овець область вийшла на довоєнний рівень лише у 1953 р., а з поголів'я великої рогатої худоби — в кінці 1955 р. Вийшовши до 1 жовтня 1954 р. на максимальний рубіж 58,4% — від рівня 1941 р., поголів'я коней почало знову скорочуватися внаслідок поступової заміни їх на найбільш трудомістких роботах (оранка, сівба та ін.) тракторами МТС.

Децю кращою була ситуація в рільництві. Застосовуючи більш передову технологію і агротехніку вирощування сільськогосподарських культур, господарства досягли росту валового збору зерна в 1955 р. на 138% порівняно з 1950 р., в тому числі кукурудзи — на 389%. Валовий збір цукрових буряків за цей же час зріс на 115%. Поступово підвищувалася і урожайність. Так, якщо у 1950 р. урожай зернових

становив 9,9 ц з гектара (що на 0,6 ц вище довоєнного рівня), в тому числі кукурудзи — 8,1 ц, то в 1955 р. він становив відповідно — 14,2 та 23,1 ц.

Однак такі досягнення не могли вже задовольнити зростаючі потреби промисловості у сировині, міського населення краю — у продуктах харчування. Колгоспна форма сільськогосподарського виробництва з самого початку була малоефективною, позбавленою економічного інтересу у селян, а тому і неперспективною. Більшу частину сільськогосподарської продукції забирала держава у вигляді податків, оплати за роботу МТС та обов'язкових поставок за символічними цінами, які не покривали затрат виробництва бодай мінімальної оплати праці. Бачачи такий явний грабіж колгоспів з боку держави, значна частина колгоспників з метою виживання вдавалася до крадіжок вирощеної продукції. З того часу крадіжки колгоспного майна стали невід'ємною рисою колективного способу виробництва. При наявності значної кількості сільського населення спостерігалася нестача робочих рук, особливо під час сезонних робіт. З'являються так звані «шефи» з міст, які проводили масово-політичну та

культурно-освітню роботу в селах, надавали також певну матеріальну допомогу колгоспам. Але при цьому відволікалася значна кількість робітників, службовців, студентів вузів та технікумів, учнів професійно-технічних училищ й загальноосвітніх шкіл (особливо сільських) від їх основної роботи, занять, що негативно впливало також на виробничий і навчальний процеси. Ця «хвороба» переростає з часом у хронічну і супроводжує колгоспне виробництво протягом всіх років існування тоталітарного режиму.

Зрозуміло, що радянська політика в краї, насильницька хлібозаготівельна політика і на її основі — голодомор 1946-1947 рр., суцільна колективізація, пограбування селян, масові репресії призвели до загострення політичної ситуації, яка проявилася в активізації ОУН-УПА на Буковині. Після розгрому основних сил буковинського проводу ОУН в кінці 1944 — на початку 1945 рр. та обезглавлення його керівництва («Мотря», «Степан», «Федір») активність підрозділів УПА послаблюється. Перейшовши від активних бойових дій до реорганізації своєї структури в першій половині 1945 р., ОУН краю під керівництвом «Сталя» продовжувала роботу по комплектуванню боївки УПА, зміцненню своєї підпільної сітки з метою її збереження і активізації діяльності в другій половині 1945 р. У лісах Буковини цього часу розгорнули активну діяльність боївки «Дуба», «Зайця», «Стріли», «Тараса», «Яреми», «Когута» та ін. Їхня діяльність проходила в основному у Вашковецькому, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському, Путильському, Сторожинецькому, Садгірському та Чернівецькому сільському р-нах і була спрямована, як і у попередній період, проти всіх тих, хто чинив репресії, насилля, знущання над українським селянством, хто підтримував радянську владу взагалі. Тому більшовицький режим докладав всіх зусиль, щоб ліквідувати ОУН-УПА як головну перешкоду на шляху радянізації краю.

Щоб дискредитувати боївки УПА в очах населення, органи НКВС вдавалися до цілого ряду тактичних заходів. Зокрема, вони перевдягалися у форму повстанців і грабували, мордували населення сіл: чинили самосуди, інколи по декілька днів тримали села в зонах своїх дій у постійній напрузі, а потім в пресі, в листівках, в усній пропаганді звинувачували боївки УПА в жорстокостях і вбивствах невинних людей. Безперечно, вірогідності цим провокаціям надавало також безжалісне винищення прорадянських елементів таємною поліцією ОУН. Іншими словами, насилля одних зумовлювало насильницьку протидію інших, а страждали ні в чому невинні люди.

Щоб залякати місцеве населення і позбавити боївки УПА підтримки народу, органи радянської влади вдавалися до продовження репресій,

висилаючи людей з районів активних дій повстанців, депортуючи до Сибіру, Казахстану сім'ю кожного, хто був пов'язаний із рухом опору.

З цієї ж метою в 1946 р. була ліквідована греко-католицька церква в краї, яку, на відміну від православної, не вдалося поставити на службу більшовицькому режимові.

Для боротьби з ОУН-УПА органам радянської влади вдалося мобілізувати деяку частину місцевого населення. Крім голів та секретарів сільських рад, голів колгоспів, агентів міністерства заготівель, на яких опиралася радянська влада, вдаючись до обіцянок, підкупу, шантажу, владними структурами області в 1946-1947 рр. було мобілізовано з місцевого населення майже 11 тис. бійців винищувальних батальйонів, секретних агентів, агентів-інформаторів, членів бригад міліції та груп охорони громадського порядку. Мобілізовані в основному з бідняцьких, малограмотних, національно несвідомих елементів села, вони також служили опорою нової влади в боротьбі проти ОУН-УПА. Практично на терені Буковини, як і Західної України, органами радянської влади визвольна війна УПА була перетворена у справжню громадянську війну, яка проходила далеко не у рівних умовах. Тому уже в 1946-1947 рр. в більшості районів буковинського краю боївки УПА були ліквідовані. Найдовше вони діяли у Вижицькому та Путильському р-нах. Однак у другій половині 1949 — першій половині 1950 рр. повстанці і тут зазнали важких втрат від дії регулярних військ. Хоча окремі незначні групи ОУН-УПА ще продовжували боротьбу, проте, будучи обезкровленими і позбавленими матеріальної підтримки з боку населення, яке знаходилося під неослабним контролем органів влади, в кінці 1952 р. вони припинили своє існування. Їх члени, отримавши якщо не смертний вирок, то 25 років тюремного ув'язнення, опинилися в радянських концентраційних таборах. Так завершився тут збройний бпір ОУН-УПА.

Звичайно, суспільно-політичні процеси цього часу відбувалися також на фоні то зростаючої, то затихаючої злочинності, бандитизму. Загострення криміногенної ситуації було зв'язане з відновленням радянської влади в 1944 р. і загальною мобілізацією чоловічого населення до діючої армії. Небажання йти на фронт призвело до дезертирства і утворення бандитських груп в краї, які займалися поборами, грабунками і навіть вбивствами жителів сіл. Важливо відзначити, що проти таких елементів вели боротьбу як органи радянської влади, так і боївки УПА.

На ріст злочинності цього часу впливали і надзвичайно складні соціально-економічні умови 1946-1947 рр. Саме в умовах гострої економічної кризи, нестачі продовольства значно зросли крадіжки державного і суспільного майна. Особливо почастишали крадіжки особистої

власності, причому на 70 % крадіжки здійснювалися тими людьми, котрі ніколи раніше не здійснювали їх. Із стабілізацією економічного становища в кінці 1947 — на початку 1948 рр. ситуація з даним видом злочинності різко змінюється. А із зміцненням позицій радянської влади в краї взагалі послаблюється і криміногенна обстановка. Хоч злочинність повністю не була ліквідована, проте вона була зведена до мінімуму.

Суспільно-політичні та економічні перетворення в області зумовили зміни соціально-класової структури її населення. Тут основними класами залишилися селянство, яке становило більшість населення, та робітники, від імені яких і здійснювала диктатуру комуністична партія. Неухильним був також процес перерозподілу трудових ресурсів між містом і селом. Питома вага робітників і міського населення поступово збільшувалася, а сільського населення — зменшувалася.

Певним соціальним надбанням цього часу була ліквідація безробіття в краї та покращення медичного обслуговування людей.

Проте бурхливий розвиток промисловості та деяке піднесення сільського господарства не призвели до суттєвого підвищення життєвого рівня більшості населення, хоч у свідомості людей, які пережили цей період, він став пізніше сприйматися як такий, коли у магазинах «було все», коли відбувалося зниження цін, коли рівень життя постійно зростав. Насправді традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів народного споживання дійшло до крайнощів. І хоч промисловість краю була орієнтована на випуск в основному саме таких товарів, проте її продукція перерозподілялася у загальнодержавному масштабі, через що створювався дефіцит навіть тих товарів, які випускалися місцевою промисловістю.

Незважаючи на скасування карткової системи і проведення грошової реформи в грудні 1947 р., купувати продукти споживання стало ще складніше, бо ціни на них виявилися у три рази вищими, ніж у довоєнному 1940 р. Власне, такий високий початковий рівень цін і створив можливість для режиму їх подальшого зниження, що підносилося офіційною пропагандою як доказ «підкування» радянської влади про благополуччя населення. Правда, і ці заходи не вплинули суттєво на ріст купівельної спроможності людей, особливо селянства. А якщо додати до цього ще щорічні позики, які здійснювалися державою у примусовому порядку серед жителів, то стає зрозумілим, що їх купівельна спроможність була досить низькою. Тому населення купувало товарів порівняно мало, купівля різних делікатесів для більшості людей взагалі була недоступною.

Слід зазначити, що навіть таке зниження цін проходило не стільки за рахунок підвищення продуктивності праці чи зниження собівартості продукції, скільки в значній мірі — за рахунок підневільної праці в'язнів сталінських концтаборів (серед яких були й тисячі буковинців) та, головним чином, за рахунок погіршення життя сільського населення.

Суцільна колективізація одноосібних господарств, яка була проведена в краї, погіршила матеріальне становище колгоспного селянства. Його доходи на початку 50-х років були у декілька разів нижчими від доходів робітників і службовців. Прозрозкладка, яка проводилася стосовно колгоспів, давала можливість державі оббирати останніх до такої межі, що інколи нічим було розраховуватися з селянами за їхню працю. Головним джерелом доходів селянства області цього часу стає праця на присадибних ділянках, розміри яких коливалися від 0,25 до 0,5 га з тенденцією урізування їх до 0,15-0,06 га, особливо якщо хтось із членів сім'ї працював не в колгоспі.

Таким чином, у перші повоєнні роки відбувалися значні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни в краї, які були пов'язані з подоланням важких наслідків війни та відновленням і утвердженням радянського тоталітарного режиму, а також впертим збройним опором ОУН-УПА цьому режимові. Певні зрушення були в економічному житті. Порівняно швидкими темпами була відбудована промисловість області, будувалися нові фабрики і заводи. Хоч повільнішими темпами, але все-таки зростало сільськогосподарське виробництво, яке було суцільно колективізоване. В цілому економіка краю була включена в єдиний радянський народногосподарський комплекс і переживала всі ті підйоми і спади, що й економіка всієї країни. Політика по зміцненню позицій радянської влади цього часу проводилася через місцеві кадри, які висувалися, як правило, на низові посади радянської ієрархічної системи і служили опорою для нової влади. Пройшовши через такі соціальні потрясіння, як епідемії 1945—1946 рр., голодомор 1946—1947 рр., сільське населення краю було перетворене із одноосібного у колгоспне. Шляхом насильства, через ущемлення традицій суспільно-політичного, економічного та духовного життя населення краю швидко було якщо не зрадянзоване, то приведене до покірності новій владі. Подвійна мораль у суспільно-політичному житті поступово брала верх над здоровим глуздом і ставала, таким чином, панівною.

4. ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ

Друга половина 50-х років характерна певними змінами в суспільно-політичному житті країни взагалі і Чернівецької області зокрема. Вони були пов'язані насамперед з діяльністю лідера КПРС та держави М.С.Хрущова. Саме він розпочав процес десталінізації суспільства, яка бере свій початок з XX з'їзду КПРС, на якому було піддано нищівній критиці Й.В.Сталіна, засуджені форми і методи його керівництва країною, викрито частково ті злочини, які були вчинені ним над народом і т.п.

1956 рік для тисяч буковинців, які безпідставно були засуджені позасудовими органами («трійками» та особливими нарадами), народними судами та військовими трибуналами і томилися у сталінських концтаборах та на засланні, приніс довгождане звільнення, а також дозвіл повернутися додому. Однак амністія ще не означала реабілітацію. Більше того, безпосередніх учасників підпілля ОУН та УПА ця амністія не торкнулася. Український націоналізм залишився і надалі для радянської влади ворогом номер один.

Надзвичайно важкою виявилася і психологічна адаптація тих, хто повертався з таборів ГУЛАГу, і не тільки тому, що роки, проведені у неволі, надломилі і покалічили їхні душі. З боку «простих громадян» - односельців вони відчували недовір'я, підозру, а інколи і прямі докори у бандитизмі, якого насправді не скоювали. Тому багато із амністованих замкнулися в собі і не розповідали відкрито про той трагічний час, який вони пережили у сталінських концтаборах, тим більше, що з боку властей не схвалювалися подібні розповіді, а з 1965 р., за часів керівництва партією і країною Л.І.Брежневим та його командою, розпочинається зворотний процес поступової реанімації сталінщини, хоч уже без сталінських концтаборів.

Для початку 60-х років був характерний пошук більш оптимальних форм керівництва суспільством з боку правлячої комуністичної партії. Результатом такого пошуку став поділ в 1962 р. партійних органів за виробничим принципом. Для Чернівецької обл. цей поділ проявився насамперед у створенні паралельних структур — двох обкомів партії: промислового і сільського. А якщо врахувати й те, що за партійними органами розділилися і радянські, профспілкові та комсомольські, то стає зрозумілим, що така реорганізація призвела до роздування управлінського апарату і ускладнення управління в цілому.

У цей же час відбулися також деякі зміни і в адміністративному поділі області шляхом укрупнення одних районів за рахунок ліквідації інших. Так, з січня 1963 р. замість 14 районів було утворено 6: Вижницький, Глибоцький, Кельменецький, Кіцманський, Новоселицький та Сторожинецький. Однак адміністративний поділ та поділ партійних, радянських і громадських організацій із зміною політичного керівництва в країні в кінці 1964 р. були визнані недоцільними. Обласні партійні, радянські, профспілкові, комсомольські промислові та сільські органи об'єднувалися знову в єдині органи, як це було до 1962 р. Що стосується адміністративного поділу, то тут вдалися до розукрупнення сільських районів. Поряд з вище-перерахованими районами з 1965 р. відновилися такі райони, як Заставнівський, Путильський, Сокирянський та Хотинський. Проте наслідком цього процесу було те, що з адміністративної карти області зникли такі райони, як Вашковецький, Герцаївський, Садгірсь-

Першотравнева демонстрація у Чернівцях
(кінець 50-х рр.).

кий та Чернівецький сільський, територія яких відійшла до сусідніх районів. Районний центр колишнього Садгірського р-ну м. Садгора — став районним центром Чернівців поряд з Першотравневим та Ленінським районами. Таким чином, кількість районів області скоротилася з 14 у 1962 р. до 10 у 1965 р. Саме у такій формі і у таких рамках система управління, яка склалася на середину 60-х років, проіснувала до початку 90-х рр.

На рубежі 50-60-х років був започаткований також процес послаблення ідеологічних настанов, що стало початком «відлиги» у

суспільному житті. Помітно послаблювався страх, особливо серед молодого покоління. Була також послаблена політика самоізоляції країни, що призвело до перших поодиноких відвідин буковинського краю співвітчизниками, які з певних причин в різні часи опинилися в еміграції.

Однак навіть ці та інші заходи не означали, що зникли тоталітарні риси режиму. Будучи представником цього режиму, М.С.Хрущов не наважувався далеко відійти від його канонів і навіть деякі з них використовував у своїй практичній роботі, а його наступники ще більше посилили ці риси. Незважаючи на те, що в другій половині 50-80-х рр. повсюди проголошувалося здійснення народовладдя, господарем в області залишався той же партійно-адміністративний бюрократичний апарат, якому були підвладні всі сторони життя. Партія і надалі залишалася єдиною правлячою політичною організацією у політичній структурі суспільства. Її монопольне право на владу було закріплене в Конституції СРСР, прийнятій в жовтні 1977 р., та Конституції УРСР (квітень 1978 р.).

З допомогою засобів масової інформації партія здійснювала широкомасштабний вплив на населення краю. Практично майже всі періодичні видання цього часу були, в першу чергу, органами місцевих, районних, обласних, республіканських партійних організацій чи КПРС в цілому. Незначна частина комсомольських, профспілкових, радянських та інших видань, які отримували жителі краю, були також, як і самі органи, які їх видавали, прокомуністичними. У 1975 р. загальний тираж лише місцевих газет становив 290 тис. примірників. А з урахуванням республіканських та загальнодержавних видань, які передплачувало населення області у 1975 р., тираж становив 1158402 примірники, або 1333,5 примірника на 1000 жителів. Такий високий тираж газет, які отримували жителі, був пов'язаний не просто з великою зацікавленістю населення в інформації (вона була як дві краплини води подібною у різних виданнях цього часу), а в першу чергу, з тим, що компартія намагалася в такий спосіб впливати на якомога ширше коло людей і, взявши під свій контроль передплатну кампанію, нав'язувала ті чи інші видання.

Ідеологічний вплив на населення проводився і через партійні організації та групи, які зростали з кожним роком. Так, якщо у 1965 р. в області нараховувалося 928 партійних організацій і більше 1100 партгруп, то у 1985 р. — 1359 первинних, 901 цехова парторганізація і 1748 партгруп, їх чисельність зросла з 24406 членів і кандидатів у члени КПРС у кінці 1963 р. до 47711 членів КПРС на кінець 1985 р. Значна частина тих, хто вступав у партію, була молодь до 30 років. Причому, в партію не приймали всіх бажаючих, а відбирали працьовитих, здібних, сумлінних, щоб у такий спосіб підтримувати авторитет КПРС у суспільстві. (До речі, саме частина таких здібних, критично мислячих людей у партії в кінці 80-х років прийшла до висновку, що необхідно покласти кінець монополії однієї партії, і приєдналася до загальнодемократичного руху за «перебудову» суспільства, фактично, за усунення тоталітарного режиму). Звичайно, багато тих, хто вступав у партію цього часу, як і раніше, робили це не лише з ідейних мотивів, переконань, вони переслідували також і практичну мету: досягти більших висот по службовій драбині, бо здебільшого тільки члени КПРС користувалися переважним правом обіймати ті чи інші посади на виробництві, у сфері обслуговування, освіти і т.п. Перевага в прийомі надавалася представникам робітничого класу. Так, серед прийнятих у партію за 1984—1985 рр. робітники становили 51,8 %, колгоспники — 23,2% і службовці — 25,5%. Правда, така розкладка не відображала в повному обсязі соціального складу населення області. Зокрема, перевищення було по робітниках і службовцях і деяке заниження по колгоспниках. Але керівництво компартії не залишало й село поза своєю увагою. В кінці 50 — на початку 60-х років практично в кожному колгоспі чи радгоспі були створені первинні партійні організації.

На кінець 1961 року членами партії були 43% агрономів, 32% зоотехніків, 33% економістів і бухгалтерів, 17% ветлікарів і т.д. У наступні роки зменшувалась кількість сільського населення і кількість бажаючих вступати в партію серед рядових колгоспників. Цим і пояснюється нижчий відсоток колгоспників у КПРС на середину 80-х рр. Проте практично в кожному колективі (сільському чи міському, виробничому чи науковому і т.д.) існували партійні організації чи групи, через які і проводилася політика КПРС.

Ідеологічний вплив поширювався, таким чином, на все і вся. Цензура в засобах масової інформації залишалася суворою. Конституційне право народу на свободу слова, друку, зборів, мітингів та демонстрацій так і залишилося нереалізованим аж до середини 80-х рр. Навіть у партії, незважаючи на обіцянки розширити «внутрипартійну демократію», будь-який прояв інакомислення, фракційності чи духу групівщини оголошувався несумісним з членством у її рядах.

Вибори конституційних органів, як і раніше, проводилися у формі плебісциту при одному кандидатові. Свобода совісті залишалася також лише декларацією. Більше того, з початком 60-х років, формуючи «нову людину комуністичного майбутнього», вільну від «релігійних забобонів», набирає нових обертів атеїстична пропаганда та переслідування віруючих. У законодавчому порядку уряд заборонив насильно залучати неповолітніх дітей до релігії. На практиці переслідувалися навіть ті, котрі добровільно здійснювали релігійні обряди і т.д. Таким чином, компартійна влада залишила за собою монопольне право на формування світогляду молодого покоління.

Утисків зазнають представники практично всіх конфесій, в тому числі і Руської православної церкви, до якої належало найбільше віруючих в краї. В ході атеїстичної пропаганди здійснювалася кампанія по «саморозпуску» релігійних общин і закриттю культових споруд. Так, якщо в 1959 році в області нараховувалося 362 діючі церкви, то на 1 січня 1962 р. — 299. Лише за 1962 р. закрито 36 парафій. У цей час було ліквідовано 2 останні із 6 діючих до 1941 р. монастирі: чоловічий у с. Хрещатик Заставнівського р-ну (1960 р.) та жіночий у Чернівцях (1962 р.). Процес закриття церков продовжувався і у наступні роки, хоч уже не такими шаленими темпами. Всього в кінці 1974 р. в області було закрито 149 православних храмів. Крім православних парафій, зменшується кількість інших зареєстрованих релігійних общин: з 88 у 1958 р. до 68 у 1963 р. Переслідування за релігійні переконання з боку властей призвели до того, що общини п'ятидесятників, свідків Єгови, назаретян, адвентистів-реформістів та ін. діяли без офіційної реєстрації у відповідних державних

органах. На кінець 1964 р. нараховувалося 87, а на кінець 1983 р. — 60 релігійних общин, які були незареєстрованими. Причому, у цих общинах немало було і молодих людей, які дотримувалися канонів тієї чи іншої віри, вступаючи цим самим у прямий конфлікт з існуючим законодавством.

У такий спосіб зменшувалася не тільки кількість релігійних об'єднань, але і кількість віруючих, адже здійснення релігійних обрядів та дотримання релігійних традицій було дуже обмежено. Натомість всляко заохочувалися нові радянські свята та обряди. Але, незважаючи на активну атеїстичну пропаганду з боку властей і навіть прямі переслідування та репресії проти віруючих, позбутися релігійних переконань у більшості населення краю не вдалося. Чимало людей цього часу, що на словах порвали з релігією і стали атеїстами, як цього вимагала офіційна ідеологія і становище, яке вони займали в суспільстві, на практиці продовжували таємно здійснювати релігійні обряди, незважаючи на те, що були навіть комуністами чи комсомольцями.

Важливою проблемою в краї була національна, яка вирішувалася радянськими ідеологами під гаслами «розквіту», «зближення» та «злиття» всіх народів СРСР в один і появи нової історичної спільноти — «радянський народ». Спираючись на позитивний досвід мирного співжиття українців, молдаванів, євреїв та представників інших національностей у минулому, тоталітарному режиму вдалося уникнути міжнаціональних конфліктів у краї. Цьому сприяло до певної міри те, що місцева преса виходила в основному українською мовою — мовою більшості населення краю, — а для районів з компактним проживанням осіб молдавської та румунської національностей — молдавською. Крім української мови, на обласному радіо і телебаченні був виділений час для передач молдавською мовою. Однак єврейське населення було позбавлене навіть такої можливості. Так і не відновили своєї діяльності єврейська школа та єврейський драматичний театр, котрі були закриті на рубежі 40-50-х років. Натомість російська мова набувала все ширшого розповсюдження. Практично всі періодичні загальносоюзні і частково республіканські видання виходили російською мовою, щоб задовольнити потреби російськомовної меншини в Україні взагалі і в області зокрема. Майже половину передач радіо та телебачення займали також передачі російською мовою. Край все більше зрусифіковувався. Приклад тут показувала партійна організація: питома вага росіян у ній зросла до 18%, хоч російське населення становило в області лише 6%, тобто у 3 рази менше. Кількість шкіл з російською мовою викладання зросла на кінець 80-х років до 29. Зокрема, у Чернівцях російське населення становило приблизно 18%, а російською

мовою навчалоя в місті більше половини усіх учнів. На відміну від української мови російська стала загальнообов'язковим предметом у всіх школах області. Немало українців, молдаванів та румунів цього часу вимагали самі, щоб діти навчалися в російських школах. І це не випадково, адже знання російської мови давало більшу можливість для професійного росту дітей, просування по службі у майбутньому. Під впливом такої політики деякі національно несвідомі батьки-українці, діти яких навчалися в російських школах, почали вимагати виключення із навчальних програм цих шкіл таких предметів, як українська мова та література.

Кількість осіб в області, які вільно володіли російською мовою, зроста з 61,1% у 1979 р. до 64,3% у 1989 р. Разом з тим кількість українців, які вважали своєю рідною мовою українську, зменшилася з 98,1% у 1970 р. до 97,3% у 1989 р. Натомість зроста кількість українців, котрі вважали своєю рідною мовою російську, з 1,8% у 1970 р., до 2,6% у 1989 році. Серед осіб румунської національності цей відсоток зріс відповідно з 1,3 до 2,9, а серед осіб молдавської національності — з 1,3 до 2,1. Проте найбільший відсоток зрусифікованих на кінець 80-х р. був не серед вищеперерахованих національностей, а серед поляків, білорусів та євреїв. Серед цих національностей відсоток тих, хто вважав своєю рідною мовою російську, становив відповідно 15,6; 51,1 та 71,3. Але в абсолютних показниках найбільш зрусифікованими були українці (17318 особи), за ними йшли євреї (11742 особи), румуни (2903 особи), молдавани (1774 особи), білоруси (1463 особи) та поляки (733 особи). Хоч Чернівецька обл. була менш зрусифікованою, ніж східні області України, процес асиміляції населення простежується і тут, зокрема, зростає кількість змішаних шлюбів, на вулицях Чернівців чути в основному російську мову.

Внаслідок політики русифікації вплив української мови як мови більшості населення краю на представників інших національностей був незначним і спостерігався в основному на селі. Так, на початку 1979 р. українську мову вважали своєю ужитковою 1,2% євреїв, по 2,5% росіян та молдаванів, 4,4% білорусів, 11,7% румунів та 48,4% поляків. І все ж, хоч період 50-80-х років характеризувався певною стабільністю у міжнаціональних відносинах, національне питання залишалося далеко невирішеним.

Разом з тим за часів керівництва компартією і країною Л.І.Брежнєвим найближче його оточення взяло курс на створення його культу особи. Це, у свою чергу, спричинило ланцюгову реакцію виникнення в 70-80-х роках «культів» і «культиків», які в межах області та районів відчували себе «удільними князьками», вершителями долі підлеглих їм людей. Корис-

туючись пільгами, вони за рахунок держави влаштовували свої особисті справи. Сформувалася, таким чином, керівна верства, яка перебувала поза дією законів і поза критикою, що створювало сприятливі умови для корупції і користолубства, злодійства і підлабузництва, кар'єризму і хабарництва на всіх рівнях влади. Саме це керівництво виступило в ролі стовпів застою економічного, політичного, соціального і культурного, який проявився у 70 — на початку 80-х років.

Наявні недоліки в суспільно-політичному житті не могли не викликати незадоволення серед тверезо мислячих молодих освічених людей. Хоч вони були зразковим продуктом радянської системи освіти, деякі — переконаними комуністами, ідеологічними працівниками, однак їхня демократична активність, критичне мислення були визнані владою інакомисленням, дисидентством, яке зародилося на рубежі 50-60-х років, і з тих пір переслідувалося відповідними органами. Тим, хто критикував режим, відмовляли в робочих місцях, у можливості здобуття освіти їхніми дітьми й навіть у дахові над головою. Найупертіших засуджували до тривалих термінів ув'язнення або запроторювали до психіатричних лікарень. Уже на початку 60-х рр. по Україні прокотилася перша хвиля процесів над інакомислячими. У 1962 р. в Чернівцях відбувся такий процес над Д. Ковальчуком. Проте український дисидентський рух в Україні взагалі і тим більше на Буковині зокрема не мав особливого успіху, бо він кваліфікувався як «український буржуазний націоналізм» і жорстоко переслідувався ще з 40-х рр. Значно активніший був рух за релігійну свободу, особливо баптистський та інших протестантських сект — п'ятидесятників, адвентистів та свідків Єгови. Більш помітного успіху в цей час досягли єврейські дисиденти, які заручилися підтримкою західних держав, добилися певних прав на виїзд з СРСР. Результатом цього руху стала еміграція буковинських євреїв і зменшення їх чисельності в області з 42140 осіб у 1959 р. до 22285 осіб у 1979 р. і 16469 осіб у 1989 році.

Через монополію КПРС і уряду на інформацію та інтенсивну ідеологічну обробку більшість жителів краю, особливо молоде покоління, на середину 80-х рр. сприймало радянський режим як законний, адже вони мали лише туманне поняття про ті нещастя, яких зазнало населення у недалекому минулому. Більше того, вони були переконаними в тому, що саме радянська система принесла їм добробут, установила відносну рівність між соціально-економічними групами, дала можливість безплатної освіти, медичного обслуговування, створила можливість зробити кар'єру тощо.

Друга половина 50-х — перша 80-х рр. знаменувала певне просування області по шляху економічного піднесення за рахунок будівництва нових та реконструкції старих підприємств. Тільки за 1956-1958 рр. тут було введено в дію понад 20 нових підприємств: Чернівецький завод калібрування

У цеху готової продукції
Чернівецького машинобудівного заводу.

Первісток електронної промисловості
у Чернівцях — об'єднання "Електронмаш".

насіння кукурудзи, 4 цегельні заводи, Чернівецький і Лужанський заводи залізобетонних виробів та ін. З 1959 р. почав працювати Кельменецький цукровий завод, Заставнівський і Герцаївський маслозаводи, Чернівецький хлібокомбінат. На діючих промислових об'єктах було побудовано більше 50 виробничих корпусів, реконструйовано і розширено майже всі старі підприємства.

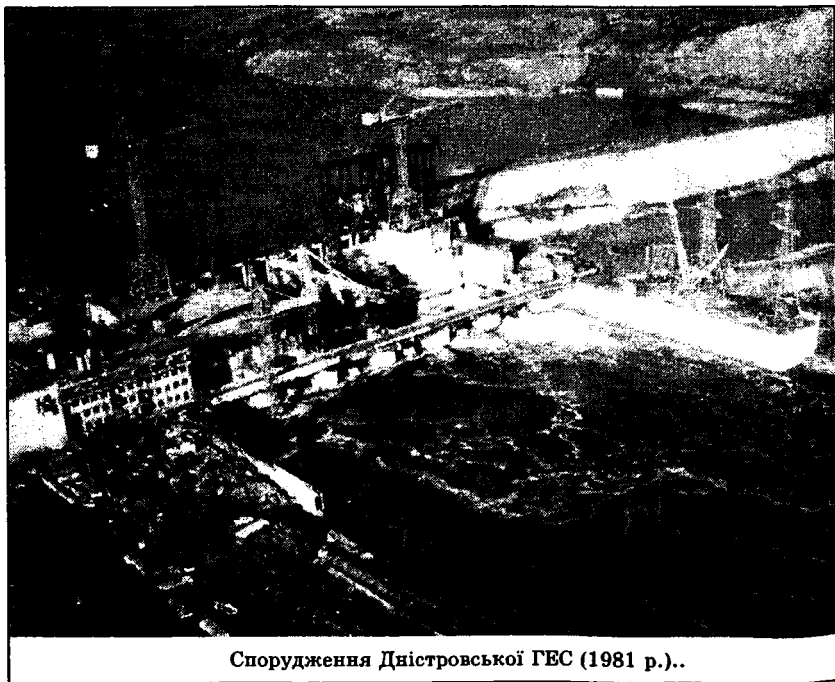
На кінець 50-х рр. промисловість стала провідною галуззю в економіці краю. За підсумками 1958 р., валова продукція промисловості перевершувала валову продукцію сільського господарства у 1,3 раза, у 1960 р. — в 1,5, а в 1965 р. — в 1,7 раза.

Значні зміни відбулися в структурі та характері підприємств. Кількість невеликих і малорентабельних підприємств поступово скорочувалася за рахунок створення нових галузевих об'єднань. Так, якщо у 1947 р. в області нараховувалося

347 підприємств, то у результаті створення галузевих об'єднань у 1967 р. — 182, а на початку 80-х рр. — 150 промислових підприємств, об'єднань, фірм, комбінатів, заводів та фабрик. У цей час на 20 існуючих промислових

об'єднань припадало 62 % обсягу промислової продукції краю. Але провідною галуззю промисловості, як і раніше, залишалася харчова, за нею — легка, лісова і деревообробна, машинобудівна і металообробна, а також хімічна промисловість. У 60-80-ті роки створюється приладобудівна промисловість в результаті будівництва таких заводів, як «Електронмаш», «Вимірювач», «Гравітон», «Граніт», «Кварц», «Темп» та «Радіозавод». Енергетичний комплекс області поповнився потужною Дністровською ГЕС, зведеною у 70-х — на початку 80-х років (будівництво ГАЕС продовжується). На початок 1986 року виробничі фонди у промисловості становили 900 млн. крб.

Завдяки зусиллям робітників, інженерів і техніків підприємства області освоїли сотні виробів, зокрема таких, як: апаратура і устаткування для нафтової та енергетичної промисловості, електронні прилади, верстати для трикотажних і швейних підприємств, сільськогосподарські машини, а також взуття, меблі, головні убори, трикотажні та швейні вироби, товари культурно-побутового призначення і господарського вжитку, товари харчової промисловості і т.д.

Спорудження Дністровської ГЕС (1981 р.).

Хоч Чернівецька обл. була найменшою серед областей України, вона вносила помітний вклад у загальноукраїнський промисловий потенціал. На індустрію області в кінці 70-х рр. припадало майже 100% випуску нафтоапаратури, 20% котельно-допоміжного устаткування, майже 10% верхнього трикотажу, стільки ж меблів та іншої деревообробної продукції, 16% панчішно-шкарпеткових виробів, чимала частка бавовняних тканин, білизни, взуття, цукру, інших видів промислової та продовольчої продукції.

У окремі роки промислову продукцію краю закуповували Болгарія, Бразилія, Італія, Канада, Німеччина, Польща, Румунія, Сирія, США, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехословаччина, Югославія, Японія. Але це була незначна кількість товарів, оскільки в масі своїй продукція області, як і всієї країни, була неконкурентоздатною на світовому ринку, хоча заходи по ліквідації цього недоліку вживалися неодноразово. Зокрема, на 50-60-ті роки припадає активний пошук шляхів піднесення економіки країни, що проявилось у намаганні провести господарські реформи. Так, у 1957 р. була здійснена перебудова управління промисловістю і будівництвом за територіальним принципом шляхом створення рад народного господарства (раднаргоспи) в економічних адміністративних районах. На території України було утворено 11 таких районів. Чернівецька обл. з 1957 р. ввійшла до Станіславського (з 1962 р. Івано-Франківського) економічно-адміністративного району. Такою системою управління передбачалося повніше поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік та областей. Однак раднаргоспи підривали вплив Центру на місцях, тому в жовтні 1965 р. вони були визнані недоцільними і ліквідовані. Натомість відновлені союзно-республіканські та загальносоюзні міністерства, які покликані були здійснити нову економічну реформу, започатковану у вересні 1965 р. Але і ця реформа не мала особливого успіху, не позначилася суттєво на матеріальному становищі працюючих, бо вона не зачіпала основ власності, практично не змінила командно-адміністративної системи управління, в якій продовжували процвітати централізм, формалізм і бюрократизм. Промисловість області, як і всієї країни 60-80-х рр., не була переведена з екстенсивного на інтенсивний шлях розвитку, що зумовлювало зростання затратності економіки, вимагало залучення до виробництва додаткових робочих рук. Монополія держави на засоби виробництва, відсутність справжніх ринкових відносин та здорової конкуренції між виробниками призвели до того, що якість продукції області залишалася невисокою. Повільно впроваджувалися новітні досягнення науки і техніки. Частка ручної праці на середину 80-х рр. становила понад третину. Значною вона

була в об'єднанні будівельних матеріалів, м'ясній промисловості та на підприємствах облхарчопрому. У 50-70-х роках значна частина виробів помітно відставала від світового технічного рівня. Низьким він залишився і на середину 80-х років.

Чимало проблем було у сільському господарстві. Сільськогосподарська реформа 1953 р. та її впровадження в життя в наступні роки сприяли деякому зростанню зацікавленості селян у нарощуванні виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, податки з присадибних ділянок колгоспників зменшилися у 2 рази, попередні борги перед державою були списані. Піднялись закупівельні ціни на м'ясо, вовну, молоко, овочі та іншу продукцію. Підвищення закупівельних цін дещо збільшило доходи колгоспів. Але селяни отримали від цього мало вигоди, бо колгоспи змушені були збільшити капіталовкладення в обладнання, інфраструктуру взагалі, особливо після ліквідації МТС у 1958 р.

Реформа МТС була проведена так, що викликала нове погіршення відносин між містом і селом, бо колгоспам області довелося купувати машини МТС за підвищеними цінами, визначеними державою. В 1959 р. вони придбали у 19 МТС, що діяли до цього часу в краї, 635 комбайнів, 1639 тракторів та багато іншої сільськогосподарської техніки. На перший погляд, колгоспам стало легше, адже вони вперше ставали власниками основних засобів виробництва, були звільнені від натуральної плати за роботу МТС. Однак держава вирішила закуповувати вивільнену частину продуктів сільського господарства за низькими цінами. На практиці відбулося зниження цін на сільськогосподарську продукцію, що ліквідувало більшу частину вигод, які отримали колгоспи з 1953 р.

Зниження оплати праці в колгоспах після 1958 р. було соціальною дискримінацією, якій постійно піддавалося селянство як люди другого сорту. На відміну від інших верств суспільства селяни довго не мали пенсій і оплачуваних відпусток, відсутні були профспілкові організації працівників сільського господарства. Свобода пересування селян була обмежена відсутністю у них паспортів. Враховуючи складність соціально-економічних та побутових умов на селі, чимало сільської молоді намагалося його покинути.

З початку 60-х років почала обмежуватися присадибна діяльність селян, за рахунок якої вони і виживали. Зокрема, був взятий курс на обмеження подвірного виробництва м'яса, молока та іншої продукції шляхом регламентації кількості штук худоби на двір. Цим самим органи влади намагалися змусити селян більше часу працювати в колгоспі. Але відсутність там необхідної матеріальної бази для утримання вилученої у селян понад установлені нормативи худоби призвело до чергової втрати її поголів'я в цілому.

З середини 60-х років здійснено немало заходів з метою оздоровлення сільського господарства. Регламентація на худобу була знята, селянам гарантовано збереження їх присадибних ділянок, відмінено оплату праці в колгоспах за трудовими днями і здійснено перехід до гарантованої щомісячної оплати, її грошова частка у порівнянні з натуральною значно зросла. Колгоспники почали отримувати пенсії і відпустки. У колгоспах створені профспілкові організації. Селяни отримали також паспорти, які дозволили, нарешті, їм вільний виїзд із села.

Проте вжиті заходи щодо піднесення сільськогосподарського виробництва протягом 60-х першої половини 80-х рр. істотних результатів не дали. Це були переважно декларації, часто не підкріплені економічними важелями, вони не зацікавлювали безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції — селянина, від якого давно вже була відчужена земля. Хоч з року в рік збільшувалися капіталовкладення в сільське господарство області (лише за 1980-1985 рр. вони становили 410 млн. крб.), зростали основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів (за 1980-1985 рр. на 35%), збільшувалася енергооснащеність сільськогосподарського виробництва, але середньорічний обсяг валової продукції зростав повільно, а за першу половину 80-х років навіть зменшився у порівнянні з другою половиною 70-х років. Занепаду сприяли, не підозрюючи того, самі владні структури краю, які, починаючи з районної ланки, постійно втручалися в діяльність колгоспів та радгоспів, диктували їм терміни агротехнічних робіт, виявляли постійне недовір'я до спеціалістів сільського господарства. Результатом такого недовір'я стали часті кадрові зміни. Лише за першу половину 80-х років в краї змінилася половина голів колгоспів, 57% директорів радгоспів, 65% головних спеціалістів. Держава продовжувала прихований визиск селянства шляхом підвищення цін на сільськогосподарську техніку, автомашини, добрива тощо. І це при тому, що заготівельні ціни на продукцію сільського господарства залишалися майже без змін. Звичайно, якщо порівнювати рівень сільськогосподарського виробництва 50-х років з 80-ми, то, незважаючи на всі недоліки, помітними були певні зрушення. Зокрема, за офіційною статистикою, врожайність зернових зросла з 19,4 ц з гектара у 1957 р. до 38,1 ц в середині 80-х років. Збільшилося середньорічне виробництво овочів, фруктів, а також продуктів тваринництва. Середньорічний надій молока від корови досяг на середину 80-х років 3170 кг. Це був один з кращих показників в Україні. Але цього було недостатньо.

Певні зрушення відбулися і у демографічній ситуації області. Загальна чисельність населення збільшилася з 774121 особи у 1959 р. до 940801 у

1989 р. Однак, незважаючи на абсолютне зростання населення краю, спостерігається зменшення його природного приросту: з 10228 осіб у 1950 р. до 5726 осіб у 1980 р. Причина цього явища крилася не тільки в демографічних катастрофах 40-х років. Значний вплив на природний приріст населення мала і урбанізація. Оскільки городяни жили в тисних квартирах, більшість жінок працювала повний робочий день, то сім'ї в містах стали невеликими, з однією чи максимум двома дітьми. Подібна тенденція спостерігається і по районах області. Крім того, при низьких темпах зростання приросту населення в області помітно зростає відсоток пенсіонерів: з 4,9% у 1966 р. до 21,8% у 1989 р.

Ширші можливості знайти роботу, здобути освіту, різноманітність форм відпочинку, зручніші умови побуту спричинили помітний ріст міського населення, кількість якого збільшилася з 203025 осіб (26%) у 1959 р. до 335972 осіб (38%) у 1979 р., 395000 (42%) у 1989 р. Українці стають переважною більшістю жителів міст, відсоток

яких виріс до 66,5 у 1979 р. Поряд з українцями спостерігається й ріст міського населення молдавської, румунської, російської та білоруської національностей. Зростання міського населення відбулося за рахунок зменшення жителів сіл з 571096 осіб (74%) у 1959 р. до 552690 (62%) у 1979 р., 543000 (58%) у 1989 р. Ріст сільського населення цього часу спостерігається тільки серед осіб молдавської національності. Однак відсоток сільського українського населення залишався досить високим (72% на початку 1979 р.).

Змінилася і соціальна структура краю. Якщо в 1940 р. усе робітниче населення (разом з сім'ями) становило 10-11%, то у 1979 р. — 420, 9 тис., або 47%. Робітники перетворилися за цей період з виразної меншості на

Нові житлові масиви Чернівців.

відносну більшість робочої сили. За ними йшли колгоспники — 324371 особа (36,2%) та службовці — 150547 осіб (16,8 %).

Відбулися також зміни і в освітньому рівні працюючих. Зокрема, кількість спеціалістів з вищою освітою зростає з 9,5 тис. у 1960 р. до 54,5 тис. у 1989 р. За цей же період кількість спеціалістів із середньою освітою збільшилась майже в 7 разів і становила 101,7 тис. осіб.

Певні зрушення були і у життєвому рівні населення. Внаслідок деякого зростання заробітної плати робітників та службовців, а також підвищення оплати праці колгоспників значна кількість трудящих в цілому забезпечила собі відносний достаток. Зокрема, почали користуватися такими недоступними раніше благами, як наручні годинники, фотоапарати, телевізори, радіоприймачі, холодильники, пральні машини тощо. На рубежі 70-80-х років на 100 сімей робітників і службовців області припадало вже 7 легкових автомобілів, 64 радіоприймачі і радіоли, 81 телевізор, 69 холодильників, 28 пирососів, 65 пральних і 41 швейна машини та ін. За цими показниками село дещо відставало. На 100 сімей тут припадало 4 легкових автомобілі, 55 радіоприймачів та радіол, 67 телевізорів, 36 холодильників, 2 пирососи, 38 пральних і 27 швейних машин. Доступні ціни на основні продукти харчування, житло, комунальні послуги, транспорт, безплатне медичне обслуговування та освіта помітно підвищували життєвий рівень людей.

Проте ріст грошових доходів населення продовжував відставати від виробництва товарів та послуг, що призвело до своєрідного товарного голоду, особливо не вистачало високоякісних товарів. Залишався збідненим їх асортимент. Звичним явищем стали черги за дефіцитними товарами, які забирали час та здоров'я людей. Все більше давали про себе знати зрівняльні тенденції в оплаті праці. В той же час почала зростати соціальна диференціація, що базувалася нерідко не на трудовому вкладі, а на ступені доступу до дефіциту, на нароцтуванні незаслужених і незаконних привілеїв для деяких категорій партійно-державного апарату.

У зазначений період дещо поліпшилося медичне обслуговування населення, зростає кількість медичних закладів та лікарів. Якщо у 1939 році тут було 20 лікарень, у яких працювало 128 лікарів, то в другій половині 1940 р. кількість медичних закладів збільшилася до 33, а лікарів — до 551 особи та 702 — середнього медичного персоналу. Цей ріст спостерігався і у повоєнні роки. В 1980 р. в області нараховувалося 72 лікарські заклади, у яких працювало 3146 лікарів та 8188 — середнього

медичного персоналу. На початку 80-х років на 100 тис. жителів краю припадало 350 лікарів, що на 70 лікарів більше тих нормативів, які були установлені Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Однак наростання негативних явищ у суспільстві не обминуло і систему охорони здоров'я, яка, як і освіта та культура, фінансувалася за «залишковим» принципом. Нестача матеріальних ресурсів зумовила гостру нестачу сучасного медичного обладнання, медикаментів, що негативно впливало на охорону здоров'я в цілому.

Разом з тим перенасичення західних областей України, у т.ч. й Чернівецької обл. промисловими підприємствами з масовими шкідливими викидами призвели на початку 80-х років до загострення екологічної проблеми. Так, у вересні 1983 р. найчистіша до цього часу річка Європи Дністер була отруєна різними хімічними сполуками через аварію на відстійниках хімічного комбінату м.Стебник (Львівська обл.). Погіршився екологічний стан й інших річок краю, зокрема Пруту та Черемошу. Кислотні дощі стають звичайним явищем. Причиною стало те, що розміщення і розвиток промислового виробництва здійснювалися без належного врахування екологічних наслідків. Власне, відсутність або недосконалість очисних споруд на промислових підприємствах стали причиною значного забруднення повітря та водного басейну краю, адже керівники підприємств і відомств не були зацікавлені у виділенні або збільшенні затрат на охорону навколишнього середовища, бо це збільшувало собівартість продукції і зменшувало валові показники виробництва. Склалася ситуація, коли легше було працювати по-старому, ніж впроваджувати маловідходні і безвідходні технології, а це згубно діяло на навколишнє середовище, на здоров'я людей. До певної міри цьому сприяло і те, що проблеми екологічного стану того чи іншого регіону країни до середини 80-х років були закритими для широкого загалу.

Безперечно, за період з другої половини 50-х до середини 80-х років завдяки наполегливій праці трудівників області було здійснено певний крок вперед у соціально-економічному та суспільному житті краю. Промислове виробництво за 1940-1985 рр. зросло, за радянською статистикою, у 25 разів, урожайність сільськогосподарських культур — у 4 рази, валові збори зернових — у 2,5 раза, цукрових буряків — у 13 разів, овочів — у 3,5 раза, виробництво м'яса — у 6, молока — у 5 разів. Це дало змогу істотно поліпшити народний добробут. Було подолано безробіття. Якщо у 1946 р. в краї нараховувалося лише 16 тис. робітників, то у 1957 р. — 38 тис., 1985 р. — 210 тис. (разом із службовцями — 297 тис.). Заробітня

Готель "Черемош" у Чернівцях.

плата робітників і службовців зросла за 1946-1985 рр. у 5 разів, оплата праці колгоспників у стільки ж (за 1965-1985 рр.), роздрібний товарооборот у 1960-1985 рр. — у 4 рази. За 1946-1985 рр. зусиллями будівельників зведено житлових будинків площею 8,6 млн. кв. м. У галузі охорони здоров'я за 1940-1985 рр. кількість лікарняних ліжок зросла у 4 рази, число лікарів — у 6 разів, середнього медперсоналу — у 12 разів, смертність населення, особливо від

інфекційних хвороб, скоротилася у 5 разів, у т.ч. дитяча смертність — у 14 разів.

Однак в силу непереробних «хвороб» тодішньої панівної командної економіки, яка вичерпувала свої екстенсивні можливості, позитивні досягнення в галузі добробуту народу не вдалося закріпити і розвинути далі. Економіка області, як і усієї країни, не була переведена з екстенсивного на інтенсивний шлях розвитку. Повільно впроваджувалися у виробництво досягнення науки і техніки, що негативно відбилася на кількісному і особливо якісному виробництві товарів. Сільськогосподарське виробництво зазнавало великих втрат продукції і не задовольняло зростаючі потреби у сировині і у продуктах харчування. Чернівецька область, як і вся країна, поступово сповзала в глибоку соціально-економічну кризу, яка доповнювалася і політичною кризою. Цим процесам сприяли тоталітарні методи господарювання, монополія компартійного апарату на владу, його неспроможність здійснити вкрай необхідні реформи економічного та політичного характеру, небажання побудови справді демократичного суспільства. Ці та інші проблеми свідчили, що радянське суспільство вступило у фазу глибокої кризи і потребувало радикального оновлення.

5. КРАЙ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Вихід із загальної кризи, у якій опинився в середині 80-х років Радянський Союз, нове керівництво держави на чолі з М.С.Горбачовим почало шукати у «перебудові». Але косметичні заходи вже не могли ввести народ у оману, і зміни треба було починати кардинальні. Антинародна сутність старої системи з особливою силою розкрилася під час трагедії на Чорнобильській атомній електростанції.

Внаслідок вибуху 26 квітня 1986 р. четвертого реактора цієї АЕС величезні території виявилися ураженими радіоактивними речовинами. Постраждала від них і Чернівецька область, причому ряд населених пунктів над Дністром зазнав такого забруднення, що звідти необхідно було відселити мешканців. Проте партійні органи робили все для того, щоби приховати і применшити масштаби катастрофи.

Через два роки після Чорнобильської аварії Чернівці постраждали від невідомої науці специфічної хвороби, яка, на думку більшості дослідників, має екологічні причини. Мешканцям Чернівців про неї стало відомо восени 1988 р., коли в лікарні міста почали поступати діти, у котрих випадало волосся і були уражені внутрішні органи та нервова система. Місто охопила тривога, яка підсилювалася внаслідок безпорадності властей. Батьки почали самочинно вивозити дітей із обласного центру, не очікуючи допомоги від державних органів. Обурені бездіяльністю влади, чернівчани вийшли на несанкціонований мітинг. Протягом 25-27 листопада 1988 р. його учасники вимагали правди про ситуацію в місті й прийняття негайних заходів для виявлення причини захворювання і захисту дітей. Натомість власті застосували проти мітингуючих силу.

Масові виступи засвідчили, що у багатьох людей зникає страх перед репресивною системою, що виховувався протягом багатьох десятиліть. В умовах проголошеної властями «демократизації» з'являються можливості для створення нових громадських об'єднань, котрі би не перебували під жорстким контролем партійної системи. В Чернівцях протягом 1988 р. виникають товариство «Оберіг», яке займалося питаннями культури, історії та екології, а також об'єднання молодих літераторів «Січ». На фоні зростаючої стурбованості екологічним станом краю зароджується «Зелений рух Буковини».

На початку 1989 р. почалася підготовка до виборів у народні депутати СРСР, на яких буковинці вперше за півстоліття отримали можливість висунути незалежних кандидатів. У Чернівцях переконливу перемогу на

виборах тоді здобув лідер «Зеленого руху Буковини» проф. Чернівецького університету Леонтій Сандуляк. Комітети компартії розгорнули проти нього кампанію дискредитації, проте безуспішно. Народний депутат почав відстоювати інтереси своїх виборців, спроби його відкликання, з ініціативами яких виступали комуністи, виявилися безуспішними.

Віля входу в обком компартії України (11 січня 1990 р.).

Невдоволення жителів краю існуючим станом речей зростало, і на хвилі політичного піднесення в Чернівцях та області виникають перші осередки нової громадсько-політичної організації, якій судилося зробити великий внесок у досягнення Україною державної незалежності. У серпні 1989 р. ці осередки утворили крайову організацію Народного Руху України, котру першим очолив

Л.Сандуляк. Створення Руху означало, що політичній монополії Компартії України прийшов кінець, і боротьба проти прогнилої системи набула організованих форм. Лідер крайової організації Руху пропагував нові ідеї навіть на сторінках «Радянської Буковини» — органу обкому КПУ. Щоправда, ідеологія Руху під впливом її систематичного шельмування з боку компартійних структур охоплювала спочатку далеко не всіх громадян області, особливо східних районів. Через те на виборах до Верховної Ради України у березні 1990 р. від області було обрано депутатів лише від комуністичного блоку.

На порядок денний ставиться питання про створення нових політичних партій. Їхні зародки вже існували. Так, у Чернівцях діяла група правозахисників, лідерами якої були брати Ганкевичі, В.Кузьмін та деякі інші. Вони об'єдналися в осередок Української Гельсинської Спілки (УГС), активність якого була досить помітною. Незважаючи на переслідування з боку влади, члени УГС пропагували ідеї незалежності України, виступали проти порушення прав людини і русифікаторської політики.

У травні 1990 р. на базі осередку УТС було створено крайову організацію Української Республіканської Партії (УРП). Саме УРП була першою з нових партій, офіційно зареєстрованих в Україні. А активісти «Зеленого руху» утворили Партію Зелених України (ПЗУ), її організація у Чернівецькій обл. виникла в жовтні 1990 р. За нею створюються обласна організація Демократичної Партії України (ДемПУ) і чернівецький міський осередок Партії Демократичного Відродження України (ПДВУ). Всі новоутворені партії демократичного спрямування активно співпрацювали з Рухом і протистояли спробам контрнаступу обкому та райкомів КПУ.

Значне місце у процесах національного відродження, котрі набували сили, належало крайовій організації Товариства української мови ім.Т.Г.Шевченка, створеній ще у лютому 1989 р. Крайова організація ТУМу відразу ж розгорнула широкомасштабну діяльність. Пропаганда рідного слова, численні концерти, святкові заходи Товариства охоплювали все більше людей, залучаючи їх до активної підтримки ідеї національного відродження.

Розвиток політичного життя в краї вимагав об'єктивного інформування громадськості про події, котрі відбувалися у ньому. Але цьому заважала повна залежність засобів масової інформації від комітетів комуністичної партії. Першою з-під партійного диктату визволилася в області газета «Молодий буковинець», колектив якої зміг відстояти власне лице. Перші спроби створення нових газет, які здійснили крайові організації Руху і УРП, виявилися не зовсім вдалим: ці видання друкувалися за межами України і виникали складнощі з їх транспортуванням тощо.

Влітку 1990 р. у Чернівцях було відроджено газету «Час», яка посіла особливе місце серед періодичних видань Буковини завдяки своєму радикалізму і бойовитості.

На хвилі політичної активності 1989-1990 рр. виникло чимало громадських організацій демократичного спрямування, в яких об'єдналися молодь, віруючі, жінки. Серед них помітне місце посідали Спілка Української Молоді Буковини (СУМБ) і організаційно підпорядкована їй Спілка Незалежної Української Молоді (СНУМ), Українська Студентська Спілка (УСС). Всі вони створені у листопаді 1989 р. У грудні 1990 г. засновано Союз Українок Буковини (СУБ). Робилися спроби відродити юнацьку організацію «Пласт».

Поруч з українськими у краї виникають національно-культурні товариства інших національностей. У 1989 р. були створені Чернівецьке Товариство єврейської культури ім. Е.Штейнбарга і Чернівецьке обласне Товариство молдавсько-румунської культури ім. М.Емінеску. Згодом утворилися Товариства польської культури ім. А.Міцкевича, білоруської

культури ім. Ф.Скорини, російської культури ім. акад. А.Сахарова. Почало свою роботу і Товариство австрійсько-німецької культури.

Деякі національності створювали по декілька товариств. Так, крім Товариства єврейської культури ім. Е.Штейнбарга, у Чернівцях почав діяти Єврейський громадсько-культурний фонд, а румунська громада краю створила власну мережу різноманітних громадських організацій — жіночих, релігійних та ін.

Відродження культурного життя різних національностей відбувалося не без проблем. Одна з них пов'язувалася з відсутністю у національно-культурних товариств власних приміщень, необхідних для роботи. В той же час міські власті затиювали вирішення питання про повернення справжнім власникам Народних домів, конфіскованих у свій час радянською владою. На негайному вирішенні цього питання наполягали депутати міської ради, об'єднані у Демократичний блок. Проте консервативні сили всіляко перешкоджали цьому.

Зростала роль релігійного фактора. Переважна більшість віруючих буковинців і бессарабців сповідує православ'я. Греко-католицькі громади в краї малочисельні. Вони традиційно підтримують добрі стосунки з православними і не мали претензій на діючі православні храми. Після повернення греко-католикам їхніх храмів, зачинених в роки радянської влади, приводу для конфлікту не існувало. Але проімперські сили викликали конфлікт серед православних.

Боротьба за незалежність Української Православної Церкви нашттовхнулася на опір тих ієрархів, котрі були тісно пов'язані з Московським патріархатом. Буковинський єпископ Онуфрій, котрий користувався значним авторитетом серед віруючих, належав до тих, котрі вважали неканонічним проголошення незалежності Української Православної Церкви. А ця церква призначила на Буковину свого єпископа Данила. Виникла суперечність, започаткована ще попередником Онуфрія, єпископом Антонієм, на вимогу віруючих переведеним у Росію.

Активну участь у ній взяла громадська організація «Братство Андрія Первозванного», яка виступила за повну незалежність Української Православної Церкви. У боротьбу втягувалися віруючі й невіруючі, різні суспільно-політичні рухи і організації. В умовах багатонаціональної Чернівецької області ця боротьба могла погіршити міжетнічні стосунки.

Подібні конфлікти відводікали народ від найважливіших завдань, серед яких на чільне місце виходила боротьба за незалежність України. Важливим кроком на цьому шляху була Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Проте імперські сили чинили опір, намагаючись ліквідувати ті скромні здобутки, що вдалося досягти на цьому шляху.

19-21 серпня 1991 р. група керівних партійних та державних діячів СРСР здійснила спробу зберегти тоталітарну імперію, захопивши владу в Москві. При перших звістках про цей заколот на Центральну площу Чернівців вийшли члени Руху, УРП, ДемПУ та інших демократичних організацій. Вони підняли гасла проти дій заколотників, за збереження і розвиток демократичних процесів. За винятком компартійних комітетів, окремих посадових осіб та невеликої кількості прибічників тоталітаризму, дії московських заколотників у області ніхто не підтримав. Комітети КПУ опинилися у повній ізоляції.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України проголосила Акт незалежності України. У підготовці цього історичного документа активну участь взяв буковинець Леонтій Сандуляк. При звістці про те, що Україну проголошено незалежною державою, в Чернівцях відбувся масовий мітинг. На ньому виступили новий керівник крайової організації Руху, проф. університету Олег Панчук, інші авторитетні лідери демократичних організацій, а також представники державної влади. На адміністративному будинку, котрий з 1940 р. займав обком КПУ, було вивішено український національний прапор.

Після прийняття Указу про припинення діяльності КПУ та інших важливих постанов було опломбовано приміщення партійних органів. Згодом ці приміщення передавалися іншим власникам. У колишніх обкомівських кабінетах розмістилися аудиторії університету, в Будинку політосвіти — Центр молоді «Юність Буковини» тощо. Позбулися посад ті особи, що підтримали діяльність московських заколотників.

Депутати Демократичного блоку обрали головою міської ради Чернівців свого лідера буковинця Віктора Павлюка, який став наймолодшим мером в Україні. Відбулися зміни керівництва в ряді районів. А Чернівецьку обласну раду вперше за п'ятдесят років очолив буковинець Іван Гнатишин.

Демократичним змінам у краї, як і у всій Україні в цілому, перешкоджало те, що більшість керівних посад продовжували займати представники старої системи. Після заборони КПУ вони формально залишилися поза партіями, але в тій чи іншій мірі продовжували проводити ту політику, до якої вони звикли. А частина колишньої партноменклатури та рядових членів восени 1991 р. створила Соціалістичну партію України (СПУ), яка вважає своєю метою побудову соціалізму. Обласну парторганізацію СПУ було утворено і в Чернівецькій обл. Згодом відродилася і обласна організація КПУ.

На референдумі 1 грудня 1991 р. переважна більшість буковинців проголосувала за незалежність України. Референдуму передувала гостра

ідейна боротьба, в якій досить активними були антиукраїнські сили. Вони намагалися агітувати мешканців молдавських та румунських сіл голосувати проти незалежності України, проте зазнали поразки. Ситуацію ускладнював той факт, що з боку деяких політичних сил сусідніх держав висувалися територіальні претензії до України, лунали заклики до передачі Чернівецької обл. Румунії.

Результати референдуму підтвердили, що 92,7 відсотка населення області висловилося за незалежність Української держави і тим самим за її територіальну цілісність.

Освячення прапора м. Чернівці 9 жовтня 1992 р.

Розбудова Української держави відбувається у складних умовах. Поглиблення економічної кризи вразило і Чернівецьку область, економіка якої у значній мірі залежить від зовнішніх зв'язків. Розрив цих зв'язків болюче відбився на провідних галузях промисловості краю. Не вдалося використати ті переваги, що має область внаслідок свого прикордонного становища, особливо болючим є невирішеність земельного питання, що гальмує сільськогосподарське виробництво.

За останні роки сталися помітні зміни у соціальній структурі населення області. Розвиток кооперативного, а потім приватного сектора частко-

во відродили ті соціальні верстви, котрі були знищені радянською владою ще в 40-і роки. Розвиток приватної торгівлі, якою зайнялося багато людей, дозволив дещо пом'якшити наслідки безробіття, що набуває тривожних масштабів.

Поява приватного власника як соціальної категорії на початку 90-х рр. починає позначатися і на політичному житті області. Якщо під час свого зародження нові політичні партії не мали фінансової бази і спиралися, як правило, на невеликі групи активістів переважно з числа інтелігенції, то згодом створюються умови для росту їхніх лав і зміцнення матеріальної бази за рахунок нових соціальних сил.

У 1993 р. в області остаточно оформилися політичні угруповання, котрі займають правий фланг, — місцеві організації політичного об'єднання Державної Самостійності України (ДСУ) та Конгресу Українських Націоналістів (КУН). Вони виступають разом із обласною організацією ОУН та центристами у протидії спробам прокомуністичних сил взяти реванш за серпневу поразку 1991 року, але в іншому проводять власну політику. Діє в області й об'єднання центристських і правих сил. Все помітнішими в політичному житті краю є соціал-демократи та ліберали.

Отже, події 90-х рр. засвідчили глибокі зміни в суспільно-політичному житті краю, як і України в цілому. Головним було те, що припинила своє існування вертикаль комітетів Компартії України, яка фактично виконувала функції державної влади. Заборона КПУ президентським указом призвела до розпаду парторганізацій, що раніше пронизували всі клітини державного, громадського і господарського життя. Рядові члени КПУ в більшості своїй пережили важкий у психологічному відношенні процес цінносної переорієнтації. Частина з них увійшла в нові політичні партії та рухи різного політичного спрямування, але більшість обрала політично-нейтральні позиції.

Досить значна група партійно-радянської номенклатури склала кістяк нових керівних органів і, формально не входячи в жодну з офіційно зареєстрованих політичних партій, утворила т. зв. «партію влади». Цей загальноукраїнський процес відбувся у краї без тих специфічних рис, котрі характеризували ситуацію в сусідніх галицьких областях. На відміну від них, в Чернівецькій обл. представники нових політичних партій та рухів отримали в органах влади лише окремі другорядні посади.

Серед колишньої партійно-радянської еліти відбулося розмежування на декілька груп. Першу з них репрезентували ті, хто активно включився

в роботу нових управлінських структур, використовуючи при цьому свій значний досвід практичної діяльності в адміністративних установах. Її представники зайняли ключові посади в державній адміністрації, міцністю яких була гарантована вирашем демократичних виборів. В їх число попали голова обласної держадміністрації І. Гнатинин, Кіцманської районної адміністрації І. Шилепницький, мер Чернівців М. Федорук та багато інших. Саме представники цієї активної групи очолили більшість органів місцевого самоврядування низової ланки, а також значну кількість державних закладів та установ.

Другу групу склали ті представники номенклатури, які відійшли від активної політичної діяльності і зайнялися бізнесом та комерцією. Вони повністю скористалися початком приватизаційних процесів для закладення основ приватного сектора економіки. Поруч з ними в цьому секторі помітні позиції зайняли колишні працівники правоохоронних органів, а також окремі вихідці з інших, не менш привілейованих соціальних груп.

Серед колишніх партійних керівників, що успішно зайнялися бізнесом, виділявся В. Євдокименко, економіст за фахом і в минулому перший секретар Чернівецького міськкому КПУ. Набувши значний досвід у новій сфері економічного життя, він повернувся до активної політичної діяльності на посаду першого заступника голови державної адміністрації області.

Зустріч у Чернівецькій мерії.

Голова міста М.Федорук (зліва) і колишні міські керівники В.Павлюк, І.Бойко, В.Доцюк, М.Михайлевський, Г.Гродецький (1994 р.).

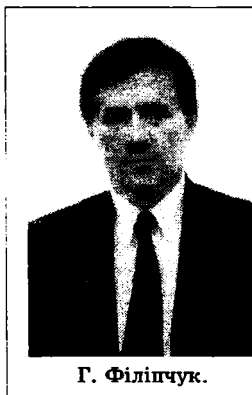
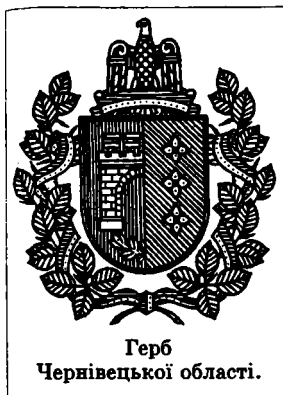
Обидві ці групи характеризуються великим динамізмом і вмінням пристосуватися до швидкозмінних умов перехідного періоду. Саме в руках їхніх представників знаходиться реальна влада, і вони в значній мірі контролюють процеси, що проходять в економічному та соціальному житті краю. Все більш помітні позиції в цих групах займають колишні працівники комсомольського апарату.

Третю групу колишньої партійно-радянської номенклатури складала ті, хто не прийняв нових реалій життя і обрав шлях боротьби за реставрацію ліквідованої у 1991 р. суспільно-політичної системи. З них рекрутується актив обласних організацій соціалістичної та комуністичної партій, в основному це люди похилого віку.

Демократичні сили краю, як і всієї України, не змогли використати результати розпаду СРСР для швидкого переходу до нового ладу і, головним чином, позитивних перетворень у галузі економіки. Не отримавши реальної влади, вони в той же час в очах громадськості перетворилися на винуватців тих труднощів, які виникли в соціально-економічній сфері, і поступово втрачали довіру виборців. Але цю довіру підтвердили вибори 1994 р. до Верховної Ради України, в яких голоси виборців у більшості округів на території області було віддано за представників національно-демократичних сил. Довибори ж 1995 р. засвідчили поразку як націонал-демократів, так і лівої опозиції: голоси чернівчан отримав представник великого бізнесу О. Іщенко, тісно пов'язаний з нафтовим капіталом. (У зв'язку із затягуванням реформ проявилось деяке полівіння буковинського електорату під час виборів 1998 р.).

Формування нової політичної системи в краї, як і у всій Україні, довгий час гальмувалося відсутністю нової Конституції держави. Ускладнювався процес державотворення і суперечностями у вищих ешелонах влади, в першу чергу — протистоянням вищої законодавчої та виконавчої гілок влади. Тому з 1991 до 1996 рр. декілька разів переформовувалися обласні та районні владні структури: функції керівників рад передавалися представникам президента, знову головам рад і нарешті — головам держадміністрацій. Важко йшло розмежування функцій представницьких, виконавчих та судових органів влади, чому заважали звичні радянські традиції, які не визнають розмежування гілок влади. І все ж поступово закладалися основи демократії. До складу представницьких та виконавчих органів увійшли представники різних політичних партій та рухів, вони набували необхідного для державотворчої роботи досвіду.

Свідченням цього стало призначення у 1996 р. головою Чернівецької обласної держадміністрації Г. Г. Філіпчука, народного депутата, члена президії Верховної Ради України. Початок діяльності цього представника демократичних сил співпав з прийняттям нової Конституції України, що відкрило ширші можливості для розвитку позитивних зрушень у

Г. Філіпчук.

Л. Каденюк.

суспільстві, певних кадрових змін за рахунок представників національно-демократичного спрямування.

Але процесам державотворення великої шкоди наносять значні труднощі перехідного періоду, серед яких особливе невдоволення народу викликає зростання злочинності (в тому числі й організованої) та корупції, а також занепад моральності. В умовах зупинки більшості промислових підприємств і багатомісячної невивлати заробітної платні значна кількість працюючих у бюджетних сферах опинилася без засобів існування, що стимулює ріст невдоволення станом справ у державі. Цим користуються антидержавницькі сили для підсилення своєї агітації за відновлення СРСР. Наприкінці 1995 р. в області активісти КПУ проводили збір підписів за проведення загальноукраїнського референдуму з питання нового об'єднання пострадянських держав у «Союз». І хоча в краї підписів було зібрано значно менше, ніж у більшості інших областей України, все ж тенденція проявилася досить чітко.

Втім, переважна більшість населення краю позитивно ставиться до процесів державотворення. В специфічних умовах Чернівецької області особливе значення має те, що труднощі перехідного періоду не викликали зростання міжетнічної напруги. Незважаючи на спроби деяких угруповань викликати у частини населення сепаратистські настрої, в краї продовжує зберігатися традиційна міжетнічна злагода. Цьому в значній мірі сприяла велика робота державних органів із забезпечення конституційних гарантій вільного задоволення національних запитів всіх етносів, що проживають в Україні.

Справі консолідації громадян області різних національностей, утвердженню гордості за свій буковинський край сприяло певною мірою в останній час і те, що Леонід Каденюк із с. Клішківці Хотинського району став у листопаді 1997 р. першим космонавтом незалежної України.

Специфічні риси мала й релігійна ситуація в краї. Непросто складалися стосунки між віруючими різних конфесій, проте і в цій галузі державні органи намагалися знайти шляхи злагоди та порозуміння. Найбільш болючими виявилися питання власності на храми та інші споруди, що належали різним конфесіям. При розколі тієї чи іншої релігійної громади або утворенні нового об'єднання віруючих державні органи шукали можливостей виділити їм культові споруди з числа тих, що використовувалися не за призначенням, або ж давали дозвіл на будівництво нових. Подолання наслідків тотального атеїзму, насадженого радянською державою, проходило поступово, і цей процес був досить болючим. Тим не менш вплив релігії на моральність людей підсилювався, зростала кількість зареєстрованих релігійних громад і культових приміщень. В результаті на початок 1996 р. в області діяло 811 релігійних громад 23 конфесій і напрямів. Кількість релігійних громад у порівнянні з 1983 р. зросла у 2 рази. Більшість з них належить до Української Православної церкви (Московського патріархату). Досить активними в релігійному житті області є громади Української Православної церкви (Київського

Освячення могили жертвам сталінських репресій
(с. Мусорівка Заставнівського р-ну, листопад 1990 р.).

патріархату), важливою подією для яких у середині 90-х рр. було відновлення Буковинської митрополії, котра зараз існує у складі УПЦ (КП).

Відродилися на Буковині й громади Української Греко-Католицької церкви, які тепер знаходяться під юрисдикцією єпископа Коломийсько-Буковинського. Останніми роками в області з'явилося чимало громад інших конфесій, частина з яких не має тут глибоких історичних коренів, таких, як віра Багаї чи мормони. Деяка частина буковинської молоді попала під вплив тоталітарних релігійних сект на кшталт «Великого Білого Братства», керівники якого у 1996 р. були засуджені за протиправні дії у Києві.

Головною проблемою у релігійному житті області було подолання суперечностей між православними громадами Московського та Київського патріархатів. Пошук порозуміння йшов головним чином шляхом почергового користування храмами, а подекуди — і спорудженням нових храмових приміщень. Хоча церква і відділена від держави, вона є важливим чинником духовного життя суспільства, і державні органи добре це розуміють. Вони мають реальні можливості сприяти створенню таких умов, коли самі віруючі зможуть усунути міжконфесійне тертя, що забезпечить мир і толерантність між церквами. А це має важливе значення для зміцнення духовного здоров'я нації, для успіху державотворчих процесів в Україні.

Звичайно, становлення держави — це довгий і в значній мірі болючий процес. Повною мірою відчула це як Україна в цілому, так і її окремі регіони. При умові збереження миру, доброї волі її громадян, територіальної єдності держави вона зможе подолати нинішні труднощі й зайняти гідне місце в Європі та в світі. Чернівецька область є невід'ємною складовою частиною України і разом з усією державою долає цей важкий шлях.

6. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ОБЛАСТІ

ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС. Чернівецька область, має значні природні, виробничі і людські ресурси (552 тис. працездатних з усіх 940,8 тис. жителів у 1996 р.), що дозволяють місцевому населенню у процесі його трудової діяльності забезпечити собі заможне, гідне цивілізованої людини життя. Однак внаслідок тривалого перебування краю у складі СРСР з його тоталітарною, командно-адміністративною системою і позбавлення громадян власності, почуття господаря, самоізоляція від зовнішнього світу, позбавлення доступу до передових

технологій, слабка матеріальна зацікавленість безпосередніх виробників у покращенні, здешевленні і збільшенні продукції призвели до вичерпання системою своїх екстенсивних можливостей, застою, зламу цієї системи. Цей процес не проходить безболісно, відбувається значна структурна перебудова виробництва, зміна виробничих відносин, форм власності, ринків сировини і збуту, що супроводжується (і супроводжуватиметься якийсь час) значним спадом виробництва цілих галузей, переорієнтацією пріоритетів, економічними труднощами, кризовими явищами.

Більшість промислових підприємств (у 1992 р. — майже половина, 1994 р. — 80%, 1995 р. — 78%, 1996 р. — 75%) скоротила виробництво у значних масштабах: у 1992 році у порівнянні з попереднім — на 3,2, у 1994 р. — відповідно на 34,1%, 1995 р. — на 16,8%, 1996 р. — на 6,4%, 1997 р. — на 4,7 %. Вироблений національний прибуток знизився у 1991—1993 рр. — на 34,1%. Падала і продуктивність праці (у 1994 р. — на 27%, 1995 р. — на 8,6%). У результаті область із індустріально-аграрної стала аграрно-індустріальною. Питома вага промисловості у валовому національному продукті впала у 1996 р. до 41% (щоправда, у 1997 р. піднялася до 45%).

Всі ці негативні процеси пов'язані, в основному, із затяжкою структурною і технологічною перебудовою промисловості області (як і всієї України) після розпаду СРСР на нових засадах власності і виробничих зв'язків. Вони супроводжуються такими явищами, як згортання ряду нераціональних виробництв (особливо у ВПК), розрахованих раніше на потреби всього СРСР, вимушене обмеження й ряду традиційних виробництв через високу собівартість продукції, втрату колишніх ринків збуту, сировини і комплектуючих виробів, дорожнечу енергоносіїв, кризу неплатежів (на 1 січня 1996 р. внутрішня дебіторська заборгованість складала 4,2 трлн. крб. (42 млн. гр.), кредиторська — 5,8 трлн. крб. (58 млн. гр.) та ін. Негативно впливали також повільність, непослідовність дій вищих і нижчих гілок влади та управління, брак оптимальних законів у проведенні економічних реформ.

Все ж на основі Закону України про роздержавлення і приватизацію поступово відбулася зміна форм власності. Якщо у 1992 р. підприємства недержавної форми власності становили всього 12%, то у 1993 р. — 29%, 1994 р. — 59%, 1995 р. — 63%, 1997 р. — близько 80% (понад 1200 об'єктів). Більшість населення одержала приватизаційні майнові сертифікати, використавши своє право на частку державного майна в процесі приватизації.

Труднощі перехідного періоду неминучі.

Але ці явища тимчасові. Проблеми ці піддаються розв'язанню і будуть вирішуватися разом зі всією Україною в процесі загальної перебудови виробничих відносин, розвитку внутрішнього і зовнішнього співробітництва. Обставини змушують і самих буковинців наполегливіше аналізувати причини згаданих проблем, вести пошук реальних шляхів їх вирішення. У найбільш стислому вигляді цей аналіз і перспективи у загальних рисах зводяться до наступного.

На території Чернівецької обл. до кінця 80-х років сформувалося значне промислове виробництво, в складі якого провідними стали машинобудування та металообробка, легка та харчова промисловість, на які припадало 73% виробництва всієї продукції промисловості. Завданням наступного перспективного періоду є: переорієнтація промислового виробництва, в першу чергу за рахунок структурних змін в машинобудуванні і металообробці та перепрофілюванні виробництва цієї галузі на випуск товарів народного споживання (побутової техніки та побутових приладів, товарів культурного призначення довгострокового користування, орієнтованих на експорт); перехід до переважно інтенсивного розвитку виробництва, зростання ефективності за рахунок використання нової техніки і технології виробництва, запровадження технологій, які дозволять здійснювати екологічно чисті виробничі процеси; розвиток усіх форм власності на основі Закону України про роздержавлення і приватизацію.

Машинобудування і металообробка належать до числа порівняно молодих і тих, що швидко розвиваються, галузей промислового комплексу області. Розвиток машинобудування здійснювався випереджаючими темпами, що визначило висунення його на одне із пріоритетних місць в структурі промислового виробництва.

Незважаючи на те, що машинобудування представлене невеликою групою підприємств, найбільші з яких об'єднання «Чернівцілегмаш», «Кварц», «Вимірювач», «Електронмаш», «Машинобудівний завод» та ін. — на них було сконцентровано більше 34% всіх основних промислово-виробничих фондів, близько третини чисельності промислово-виробничого персоналу. Саме ці підприємства можуть бути основою для виробництва експортної продукції і створення спільних підприємств.

Особливістю машинобудівного виробництва, незважаючи на обмежене коло підприємств, є високий рівень їх спеціалізації з виробництва окремих видів машинобудівної продукції. Наприклад, на них вироблялося близько 25% загальнодержавного випуску

технологічного устаткування і запасних частин до нього для легкої промисловості, 75% виробництва нафтопереробного устаткування.

Розвиток машинобудування і металообробки передбачається здійснювати з широким застосуванням інтенсивних факторів, на основі комплексного технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств, в напрямку покращення якості і надійності машин і обладнання, орієнтації на освоєння принципово нових видів техніки, поглиблення спеціалізації. При оцінці перспективності нових машин і обладнання основним критерієм повинна стати їх відповідність техніко-економічним і експлуатаційним характеристикам світового рівня і на цій основі — підвищення конкурентоздатності машинобудівної продукції. Пріоритетними для зарубіжних інвестицій і створення спільних підприємств можуть бути галузі точного і хімічного машинобудування для легкої, харчової промисловості і побутових приладів.

Лісовий комплекс області представлений лісовим господарством, ліською і деревообробною промисловістю. Головним напрямком його розвитку є раціональне використання лісових багатств, розширене відтворення лісових ресурсів на базі інтенсифікації виробництва, підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення водоохоронних і захисних функцій лісу, збільшення покритої лісами площі за рахунок більш повного використання лісового фонду і невикористовуваних в сільському господарстві земель.

За експертними оцінками, в перспективі не передбачається помітних змін в розмірі лісосічного фонду по головному використанню, який складає близько 370 тис. куб. м щорічно. Важливим напрямком роботи лісгосподарських підприємств є побічне використання лісів: заготівля дикоростучих плодів, ягід, грибів, березового соку, лікарської сировини та ін.

Розвиток ліскою і деревообробної промисловості в найближчі роки піде шляхом підвищення ефективності виробництва на основі його інтенсифікації і використання деревинної сировини, переходу на ресурсозберігаючі, мало- і безвідходні технології, підвищення самостійності підприємств, зміни форм власності.

Для підвищення ефективності виробництва необхідно завершити комплексну механізацію і автоматизацію трудомістких технологічних процесів, суттєво оновити виробничий апарат, підвищити фондо- і енергоозброєність виробництва.

На лісопильних підприємствах передбачається в основному перейти на агрегатний метод переробки деревини на пиломатеріали і

технологічну тріску, внаслідок чого істотно зросте продуктивність лісопилного потоку, підвищиться рівень використання деревинної сировини.

Випуск меблів у найближчі роки можна збільшити в два рази за рахунок інтенсифікації виробництва і створення малих підприємств.

У структурі виробництва важливого значення набуде зменшення норм витрат деревинних матеріалів шляхом збільшення об'ємів використання її заміників, полімерних матеріалів, тонкостінних металевих профілів та інших недеревинних матеріалів.

У лісовому комплексі області доцільне створення спільних підприємств, орієнтованих на експорт продукції, а також малих державних, колективних і приватних підприємств по виробництву меблів.

КОМПЛЕКС ПО ВИРОБНИЦТВУ ТОВАРІВ НАРОДНОГО СПОЖИВАННЯ. У розрахунку на душу населення випуск товарів народного споживання на початку 90-х років складав 113,5% від середньодержавного рівня, або на 65% перевищував об'єм роздрібного товарообороту області. Значна їх частина вивозилася за межі краю. Промисловість області виробляла 1,9% загальнодержавного випуску товарів народного споживання.

У структурі виробництва товарів переважали непродовольчі, в яких провідне місце займали вироби легкої промисловості. В перспективному періоді в результаті більш повного використання для випуску товарів розвинутого виробничо-технічного потенціалу підприємств групи «А» в загальному обсязі товарів збільшиться питома вага товарів культпобуту і зменшиться питома вага товарів легкої промисловості. За прогнозами, збільшиться виробництво товарів культурно-побутового і господарського призначення підприємствами радіо- і електротехнічної промисловості, приладобудування, хімічного і нафтового машинобудування, лакофарбової промисловості.

Передбачається зростання вкладу у виробництво товарів культпобуту колективних господарств, селянських спілок, індивідуальних власників за рахунок залучення до нього працівників у міжсезонний період.

Основним завданням подальшого розвитку місцевої промисловості залишається збільшення випуску нескладних за конструкцією і технологією виготовлення товарів культпобуту, широке використання місцевої, в тому числі вторинної сировини і відходів промислового та сільськогосподарського виробництва, максимальне залучення незайнятої робочої сили. Є передумови для розширення виробництва вапна побілочного, будівельного, муки для вапнування кислих ґрунтів,

галантерейних виробів, товарів побутової хімії, скляного і фарфорового посуду, меблів та інше.

Передбачається значне скорочення випуску невластивих для місцевої промисловості видів продукції виробничо-технічного призначення.

ХАРЧОВА ПРОМИСЛІВІСТЬ. Профілюючими галузями харчової промисловості в області є цукрова, м'ясомолочна, плодоовочева, хлібопекарська. У перспективний період зростання обсягів виробництва в харчовій промисловості відбуватиметься зростаючими темпами, зберігаючи свою спеціалізацію. Вирішення головного завдання — стабільне забезпечення населення високоякісними продуктами харчування в широкому асортименті та необхідній кількості — вимагає розширення виробничих потужностей, їх реконструкції, своєчасної переробки всіх обсягів сільськогосподарської сировини, переходу підприємств на мало- та безвідходні технології, які значно зменшать екологічне навантаження при промисловому виробництві продуктів харчування.

Галузі, що виготовляють засоби виробництва і надають послуги сільському господарству й переробним підприємствам, є найважливішими складовими частинами агропромислового комплексу. Від темпів їх розвитку залежить рівень матеріально-технічної оснащеності суміжних галузей АПК, ефективність виробництва і якість продукції. У структурі продукції цієї сфери переважає ремонт тракторів і сільськогосподарських машин (72%, початок 90-х років), решту складає машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, 0,1% — мікробіологічна промисловість. В області відсутні підприємства по виробництву тари і таропакувальних матеріалів для продукції, яка виробляється обласним агропромисловим комплексом.

Подальший розвиток галузей, які забезпечують АПК (всього 180 підприємств, 1995 р.), повинен відповідати завданням, що стоять перед регіональним АПК. Передбачається збільшити обсяг продукції тракторного і сільськогосподарського машинобудування і відносно стабілізувати обсяги робіт по ремонту тракторів та сільськогосподарських машин. Основною тенденцією розвитку галузі буде збільшення кількості, розширення номенклатури і суттєве підвищення якості продукції, яка виробляється, що дозволить задовольнити потреби сільського господарства у високоефективній техніці з врахуванням його зональних особливостей. Істотно підвищаться техніко-економічні параметри машин і обладнання для

механізації сільськогосподарських робіт, що буде сприяти зростанню ефективності виробництва і якості продукції.

У мікробіологічній промисловості за рахунок суттєвого приросту потужностей, вдосконалення технології виробництва, впровадження нових високопродуктивних штамів мікроорганізмів — продуктів, зросте виробництво сухих білкових кормових дріжджів і білково-вітамінних концентратів преміксів, кормових антибіотиків, ферментних препаратів до рівня, що зумовлений завданнями розвитку тваринництва.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. В умовах затяжної кризи, реформування збанкрутілої колгоспно-радгоспної системи знизилися й загальні показники господарювання в сільськогосподарській галузі. Внаслідок значного погіршення її матеріально-технічного постачання через дорожнечу техніки, добрив, гербіцидів, електроенергії, пально-мастильних матеріалів, різкого скорочення меліоративних робіт, росту податків, тривалих неплатежів державою та комерційними структурами, переробними підприємствами за закуплену сільгосппродукцію, фінансових труднощів та ін. валовий збір зернових культур скоротився у 1991-1995 рр. на 15%, технічних — на 26%, картоплі — на 19%. Поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств скоротилося у 1991-1996 рр. на 34%, свиней — на 37%, овець і кіз — на 41%, птиці — наполовину. Протягом 1991 — 1995 рр. виробництво м'яса зменшилося на 32%, молока — на 22%, яєць — на 36%, а в цілому виробництво усієї сільгосппродукції — на 26%. Щоправда, зменшувалося воно, в основному, у громадському секторі (у 1991-1996 рр. молока — на 65%, м'яса — на 49%), у той час як в індивідуальному секторі істотно зростало. Хоч в останньому у 1996 р. перебувала лише третина ріллі, тут вироблялося 39% зерна, 86% овочів, 96% картоплі, 61% м'яса, 70% молока, 84% яєць, 70% вовни. Проте основній масі селянських господарств до заможності ще далеко: третина їх власників не утримувала у 1996 р. ніякої худоби, більше половини не мали великої рогатої худоби, 2/3 — свиней, понад 9/10 — овець. Без кардинальних ефективних суспільно-економічних реформ у напрямку створення реального власника землі та результатів його праці зрушень на краще у цій галузі навряд чи можна очікувати. Успіх реформування сільськогосподарської галузі залежить від багатьох факторів: виробничо-технічного, організаційно-фінансового, соціально-психологічного, від темпів трансформування форм власності та ін.

Всупереч різним бюрократичним перепонам та труднощам техніко-економічного характеру аграрні відносини в буковинському селі, хоч і повільно, непослідовно, все ж поступово реформувалися. У ході

першого етапу приватизації землі на основі нового Земельного кодексу право на її володіння дістали 293 тис. громадян. На середину 1997 р. 221,3 тис. осіб було передано 111,3 тис. га (1/3 усієї ріллі краю), що становило 92% сформованого для цієї мети земельного запасу. У 202 колективних господарствах (із 211) здійснено паювання землі. Зростало число фермерських господарств: з 235 у 1992 р. до 667 у 1996 р., а їх земельна площа — відповідно з 1,3 тис. га до 3670 га. Зрозуміло, що це ще занадто мало. З метою дальшого реформування відносин на селі належить здійснити ще різноплановий комплекс заходів, враховуючи конкретні умови краю.

Сільське населення області становило у 1989 р. 58%, міське — 42%, таким чином демографічна ситуація і структура розселення складалися на користь сільського господарства. В перспективі ця тенденція збережеться. В розрахунку на одного жителя припадає 0,52 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,37 га ріллі, а 2005 року ці показники можуть становити відповідно 0,44 і 0,32 га. Така низька землезабезпеченість населення обумовлює необхідність найбільш раціонального її використання, максимального впровадження всіх досягнень науково-технічного прогресу. Тому в перспективі розвиток сільськогосподарського виробництва може здійснюватись на основі:

— повсюдного впровадження науково обгрунтованої системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території, оптимізації структури посівних площ і побудови сівозмін, підвищення родючості ґрунтів, меліорації земель, впровадження інтенсивних технологій інтегрованої системи захисту рослин, підвищення продуктивності кормових угідь, комплексної механізації, наукового забезпечення розвитку землеробства;

— значного поліпшення продуктивно-племінних якостей тварин на основі впровадження нових і удосконалення існуючих порід тварин та птиці з використанням усіх досягнень зоотехнічного прогресу;

— створення стійкої кормової бази для тваринництва за рахунок підвищення урожайності польових зернофуражних і кормових культур, продуктивності природних кормових угідь, розвитку комбікормової промисловості, більш ефективного використання відходів промислового та сільськогосподарського виробництва;

— поліпшення якості кормів на основі збагачення їх мінеральними та біологічно активними речовинами і вітамінами, зниження втрат споживних речовин при збиранні, зберіганні, переробці та підготовці до згодовування;

— впровадження високопродуктивної техніки, енергонасичених засобів, забезпечення багаторазового підвищення продуктивності праці;

— підвищення ефективності використання існуючого машинно-тракторного парку, впровадження систем машин, що забезпечують комплексну механізацію виробничих процесів, оптимізації співвідношення між силовими та робочими машинами;

— раціоналізації розподілення капітальних вкладень в агропромислому комплексі та підвищення ефективності їх використання;

— підвищення фондооснащення та енергоозброєння сільськогосподарського виробництва, досягнення оптимального співвідношення між активною та пасивною частинами основних фондів, між основними та оборотними фондами;

— удосконалення економічного механізму господарювання;

— розвитку усіх форм власності на основі роздержавлення і приватизації, вирішення питання про земельну власність.

Одним з найважливіших напрямків підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь є їх комплексна меліорація. В даний час меліоровані землі, в тому числі осушені, становлять 23,1%, зрошувані — 1,6%. В перспективі проходить реконструкція застарілих меліоративних систем і більш інтенсивне використання вже осушених та зрошуваних земель.

У комплексі заходів, спрямованих на підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь, важливе значення має хімізація землеробства. На початок 90-х років площа, удобрювана мінеральними добривами в діючій речовині, складала 99% всіх посівів. На кожний гектар вносилося 240 кг поживних речовин. (Однак у 1994 р. — лише 74 кг, 1995 р. — 53 кг, 1996 р. — 35 кг). У перспективі під кожен культуру вноситимуться науково обгрунтовані норми добрив. Передбачається також розширити і масштаби вапнування кислих ґрунтів.

З метою суттєвого підвищення родючості ґрунтів передбачається дальший розвиток виробництва органічних добрив, створення в селах фабрик органічних добрив, максимального використання пропелів і торфу з тим, щоб збільшити удобрювану посівну площу органічними добривами з 25 до 35%, а внесення гною на кожний гектар — з 13 до 15—17 т.

Господарства області ще недостатньо забезпечені необхідними машинами і механізмами. Наприклад, їх забезпеченість картоплезби-

ральними комбайнами складала на початку 90-х років 85,1, кукурудзозбиральними — 59,8, льонозбиральними — 38,1%. На середину 90-х років зношеність техніки становила 60-70%. Її придбання як і пально-мастильних матеріалів через зростання цін стало проблематичним. Адже за 1991-1995 рр. зростання цін на промислову продукцію, що використовувалася у сільському господарстві, у порівнянні з ростом цін на сільгосппродукцію становило співвідношення 417 : 23. Тому забезпечення паритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію — одна з вирішальних умов виживання сільськогосподарської галузі і її дальшого розвитку.

Мають місце диспропорції у розвитку виробничої інфраструктури. Перш за все, недостатньо розвинута база зберігання. Так, забезпеченість господарств зерносховищами складала тільки 73, овочесховищами — 80, сіносховищами — 73, сховищами для трав'яної муки, брикетових і гранувальних кормових сумішей — 41, складами для зберігання мінеральних добрив і отрутохімікатів — 80 відсотків. У зв'язку з цим у перспективі необхідно розширити будівництво всіх видів сховищ і придбати необхідну кількість машин з тим, щоб забезпечити комплексну механізацію виробничих процесів.

У числі провідних галузей сільськогосподарського виробництва, що визначають його спеціалізацію, є буряково-цукрове виробництво. В перспективі в зв'язку з перенасиченістю сівозмін посівами цієї інтенсивної культури її площі дещо скоротяться.

У передгірних районах Карпат важливою технічною культурою є льон-довгунець. У перспективі посіви цієї культури стабілізуються на рівні 4 тис.га. Збільшення виробництва льону-довгунця — волокна і насіння буде досягнуто лише за рахунок підвищення врожайності цієї культури.

Серед основних продовольчих культур, що вирощуються в області, є картопля. Її середньорічне виробництво за попередніх 15 років коливалось від 368 до 409 тис.т, а в перспективі може досягнути 415 тис.т. При такому об'ємі виробництва картоплі створюються умови для повного забезпечення нею населення області і тваринництва кормами.

Агропромисловий комплекс області характеризується розвиненим тваринництвом. Його розвитку в значній мірі підпорядковане рослинництво: із загальної площі сільськогосподарських угідь 2/3

використовується для кормовиробництва. Крім польового і лугового виробництва, в області розвинена також комбікормова промисловість, зростають можливості ширшого використання відходів харчової промисловості: макухи, жому, барди, меляси та ін.

Передбачається збільшення виходу кормових одиниць з гектара сіяних кормових культур до 60-65 ц проти 48-50 за 1986 — 90 рр. Збільшиться також виробництво комбікормів і підвищиться вміст перетравлюваного протеїну в кожній комбікормовій одиниці. Це дозволить при існуючому поголів'ї худоби підвищити його продуктивність і збільшити виробництво продукції.

МІЖРЕГІОНАЛЬНІ ТА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ.

Особливістю міжрегіональних економічних зв'язків області є значна залежність економічного комплексу від поставок продукції виробничо-технічного призначення базових галузей промисловості. Внутрішнє споживання вугілля, цементу, чавуну, прокату чорних металів, труб, мінеральних, азотних, фосфатних і калійних добрив, сірчаної кислоти, каустичної і кальцинованої соди, синтетичних смол і пластмас, шин для вантажних і легкових автомобілів, сільгоспмашин, товарної целюлози, картону і паперу на 100% забезпечується їх поставками з інших регіонів України та країн СНД.

За межами України перебуває приблизно 34% постачальників основних видів сировини, матеріалів і комплектуючих виробів, у межах України — 55% і в межах області — 11%.

Відношення ввозу товарів народного споживання до власних закупок і виробництва становить 22%, вивозу — 46.

Практично кожна галузь має потенційні можливості для виходу на зовнішній ринок і реалізації товарів за валюту. Для цього потрібно створити умови стимулювання експорту на державному рівні і здійснити комплекс організаційних та науково-технічних, виробничих заходів на рівні підприємств, зорієнтувати підприємства машино- та приладобудування, що складають вагому частку в промисловості, на виробництво сучасної побутової та оргтехніки, технічного обладнання та устаткування, швидше провести конверсію; в інших галузях промисловості розширювати асортимент і виробляти продукцію, що користується попитом на світовому ринку; вивчати кон'юнктуру ринку.

За останні роки централізований імпорт продукції в область значно зменшився, що пояснюється припиненням централізованого валютного

фінансування і обмеженістю чи відсутністю валютних коштів у більшості підприємств. Основні виробничі фонди на підприємствах машинобудування, переробної і легкої промисловості фізично і морально застаріли, на їх переоснащення на сучасному рівні необхідні сотні мільйонів доларів. Вирішити цю проблему в найближчі роки власними силами, за рахунок використання наявного експортного потенціалу підприємств області практично неможливо. Вкрай необхідні іноземні пільгові кредитування й інвестиції в різних формах, передбачених Законом України про іноземні інвестиції.

Перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності області пов'язані із здійсненням таких першочергових заходів:

- розширення діяльності вже створених в області спільних з інофірмами підприємств;

- визначення переліку народногосподарських об'єктів, які можна запропонувати інофірмам для вкладання інвестицій, приватизації;

- створення спільних підприємств та їх філіалів у машино- та приладобудуванні, легкій, переробній, деревообробній та інших галузях промисловості, сільському господарстві, в торгівлі, побуті, на транспорті;

- активізація роботи комерційних банків по проведенню валютних операцій, відкриттю кореспондентських рахунків інобанків, забезпеченню валютними ресурсами потреб регіону;

- розширення мережі підприємств торгівлі і послуг, які реалізують товари і надають послуги населенню за валюту;

- прискорення реконструкції і розширення пропускної спроможності прикордонного контрольно-пропускного пункту Порубне, створення нормальних умов для перетину кордону громадянами України та інших держав;

- реконструкція аеропорту в Чернівцях за міжнародними стандартами. Реконструкція автомобільних шляхів міжнародного і загального значення;

- залучення інофірм для здійснення комплексної програми розвитку іноземного туризму в області, освоєння рекреаційних ресурсів;

- будівництво на прикордонній території терміналів для здійснення міжнародних трансконтинентальних перевезень вантажів;

- активізація роботи по реалізації програми співробітництва Чернівецької області з Сучавським і Ботошанським повітами Румунії,

провінціями Саскачеван у Канаді, Карінтія в Австрії, округом Швабія землі Баварія (Німеччина) на основі укладених угод;

— встановлення тісних зв'язків з представниками ділових кіл буковинської, української діаспори за кордоном з метою залучення їх для співпраці в різних галузях народного господарства.

СОЦІАЛЬНА СФЕРА. Прибутки населення. На сучасному етапі в цілому по народному господарству області рівень середньомісячної заробітної плати нижчий середньодержавного. На початку 90-х років найменша заробітна плата була у сільському господарстві: на 42,5% нижча, ніж у середньому по області і на 54,8% — ніж в цілому по Україні. В лісовому господарстві, на підприємствах і в організаціях зв'язку, торгівлі, громадського харчування, постачання і збуту, житлово-комунального господарства, в галузях культури, мистецтва, науки, інформаційно-обчислювального обслуговування, охорони здоров'я, на транспорті і в апараті органів державного управління середня заробітна плата також була менша, ніж по області і по Україні.

У зв'язку з небувалою інфляцією (1993 р. — 10256%, 1994 р. — 501,3%, 1995 р. — 286,1%, 1996 р. — 39,6%) розмір середньомісячної зарплати набував небувалих масштабів. Так, середньомісячна зарплата робітників і службовців області становила: у 1992 р. — 10 тис. українських карбованців, а оплата праці колгоспників — 7,1 тис. крб., 1993 р. — відповідно 337 і 270 тис. крб., 1994 р. — 2,7 млн. і 738 тис. крб., 1995 р. — 5,7 і 2,8 млн. крб., 1996 р. — 106 і 53,5 гр.

Хоч номінальна зарплата робітників і службовців у 90-і роки зростала (у 1993 р. — у 33 рази, у 1994 р. — у 4,4 рази, у 1995 р. — у 5,6 рази, у 1996 р. — у 1,8 рази), реальна зарплата внаслідок інфляції, росту цін на споживчі товари знижувалася (приміром, у 1994 р. — на 25%). Якщо ціни у 1995 р. порівняно з 1990 р. зросли майже у 77 тис. раз, то середня заробітна плата по області — у 19 тис. раз, тобто її купівельна спроможність знизилася за першу половину 90-х років у 4 рази. У 1997 р. номінальна зарплата робітників і службовців зросла до 116 гр., але реальна зарплата становила 99 гр. бо продовжувався ріст цін на споживчі товари. Справжнім соціальним лихом стала тривала (по кілька місяців) не виплата зарплати (як також пенсій, стипендій та ін.). Так, за 1996 р. борг держави по зарплаті робітникам і службовцям становив 58 млн. гр.

На зниження доходів населення істотно впливало всезростаюче безробіття. 17 липня 1991 р. у Чернівцях офіційно було зареєстровано першу безробітну людину — учительку Людмилу Сухопар. У 1992 р. офіційно зареєстрованих безробітних уже числилося 1115, 1993 р. — 4,3 тис., 1996 р. — 11,5 тис., 1997 р. — майже 17 тис. За 1992-1997 рр. число працюючих скоротилося на 25%. Зростало приховане безробіття. Так, у 1995 р. через згортання виробництва кожний четвертий серед працюючих перебував у вимушеній безоплатній відпустці, 150 тис. працездатного населення (29%) були поза сферою зайнятості. У 1997 р. реальне безробіття становило приблизно 1/5 усіх працюючих. Сума виплачуваної допомоги по безробіттю незначна. Приміром, у 1996 р. вона становила 489,9 тис. гр., або по 43 гр. на одного безробітного в рік. Суттєвішими є субсидії населенню з низькими прибутками при оплаті комунальних послуг.

Перехід до ринкових відносин і пов'язана з ним перебудова економічної системи об'єктивно потребують кардинальної зміни принципів організації оплати праці, що є базою мотиваційного механізму підвищення трудової активності працівників.

Нині вже створені основні правові передумови, які забезпечують істотні зміни в організації оплати праці. Підприємствам надані права самостійно визначати фонд оплати без обмеження його зростання з боку державних органів. Скасовані практично всі обмеження в оплаті праці. Підприємства самостійно визначають форми, системи і розміри оплати праці, а також інші види доходів працівників. Вони можуть використовувати державні тарифні ставки, посадові оклади як орієнтири для диференціації оплати праці залежно від професії, кваліфікації працівників, складності та умов роботи, яку вони виконують. При цьому лімітується тільки розмір мінімальної заробітної плати.

На перспективу рівень оплати праці повинен залежати тільки від результатів праці, мають бути створені економічні і соціальні умови, які дозволять громадянам власною працею забезпечувати підвищення свого добробуту.

Приріст виплат і пільг, особливо адресних з суспільних фондів споживання дозволить суттєво розширити коло потреб, які задовольняються з допомогою цих фондів, підвищити якість пільг, що надаються, а також збільшити частку соціальних грошових виплат і допомог в загальному обсязі цих фондів.

Такий розвиток суспільних фондів позитивно вплине на рівень життя непрацездатних членів суспільства, багатодітних сімей та інших верств населення.

ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ. Галузь побутового обслуговування в області характеризується порівняно низьким рівнем розвитку. Питома вага послуг в загальному обсязі надання платних послуг становила на початку 90-х років лише 42 відсотки. За цим показником область займала 15 місце серед областей країни. Середньодушовий обсяг реалізації побутових послуг був на 1,2% нижчий, ніж в середньому по Україні і на 28,5 нижче раціональної норми споживання. На селі він у 2 рази нижчий, ніж у місті. Необхідно згадати регіональні відмінності в рівнях споживання побутових послуг.

Подолання відставання і диспропорцій у розвитку галузі можливе тільки при значному поліпшенні її ресурсного забезпечення. Рівень забезпеченості об'єктами матеріально-технічної бази (20,4 одиниці виробничих підрозділів на 10 тис. жителів) не дозволяє галузі повністю задовольнити попит населення на побутові послуги. Тому є необхідність прискореними темпами розвивати ті види побутових послуг, які в найбільшій мірі відповідають функціональному призначенню галузі, і скорочувати питому вагу тих з них, завищені обсяги яких пов'язані з дефіцитом товарів легкої промисловості, низьким технічним рівнем виробництва побутової техніки та іншими факторами.

Потрібне зміцнення матеріально-технічної бази галузі, зокрема збільшення виробничих площ до 130—135 кв. м на 1 тис. мешканців, що вимагатиме відповідного збільшення об'ємів капітальних вкладень.

Прогнозні проектування споживання товарів і послуг ґрунтуються на темпах і пропорціях розвитку галузей економіки і соціальної сфери. Найважливішими передумовами зростання обсягу і вдосконалення структури споживання благ і послуг в перспективі є:

- забезпечення оптимальних співвідношень між зростанням грошових доходів населення і виробництвом споживчих благ;
- досягнення економічно і соціально доцільних рівнів забезпеченості населення об'єктами соціальної інфраструктури.

Раціональнішою повинна стати структура споживання. Її перетворення повинні проявитися у випереджаючих темпах зростання споживання послуг порівняно з товарами, непродовольчих товарів — порівняно з продовольчими, товарів культурно-побутового призначення — порівняно з товарами легкої промисловості, продуктів тваринництва

— порівняно з продуктами рослинництва.

ТОРГІВЛЯ І ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ. Торгівля у сфері зайнятості населення області посіла у 90-і роки, зокрема у Чернівцях, особливо помітне місце. Поруч з традиційною державною та кооперативною (магазинною) торгівлею небувалих розмірів набула стихійна базарна торгівля. У цю сферу ринули десятки тисяч безробітних краян. Користуючись незнаючою раніше відкритістю кордонів, прагнучи подолати горезвісний постійний радянський дефіцит усього найнеобхіднішого та намагаючись заробити щось на прижиття (а дехто — й збагатитися), новоявлені «бізнесмени» («човники») заповнили десятки нововідкритих базарів (особливо відомого Калинівського у Чернівцях) порівняно дешевим, яскравим крамом, привезеним із Туреччини, Китаю, Польщі, Індії, Угорщини, Сирії, Арабських Еміратів та інших країн. Але подоланий товарний дефіцит обернувся і масовим «подоланням» багатьох власних товаровиробників, які, не витримавши конкуренції, мусили різко згорнути виробництво, втратили ринки збуту, заробітки. Знизили і свою купівельну спроможність як споживачі. «Човник» об'єктивно працює на закордонного товаровиробника і душить власного. Тому обсяги торговельного обороту власними товарами в області у першій половині 90-х років знижувалися (наприклад, у 1995 р. — порівняно з 1994 р — на 16%). Лише з 1996 р. намітилося незначне (+2,8%) зростання товарообороту і платних послуг, але не стільки за рахунок росту товарної маси, скільки за рахунок випуску дорожчих товарів.

В області основні параметри соціально-економічного розвитку, включаючи характеристики внутрішньої торгівлі, відстають від середніх по країні.

Суттєві зміни, що відображали об'єктивні процеси розвитку особистого споживання, відбулися в структурі роздрібного товарообігу. На фоні збільшення обсягу продажу продовольчих товарів питома вага їх у роздрібному товарообігу знижувалася. З 1975 по 1991 р. Чернівецька область за рівнем споживання м'яса і м'ясопродуктів серед 25 областей України перейшла з 12 на 17 місце, яєць — з 10 на 20, овочів і баштанних — з 12 на 14.

Відповідно зростала питома вага товарів культурно-побутового призначення і дещо знижувалася питома вага товарів, що вироблялися легкою промисловістю. У першій половині 90-х років більшість населення купувала в основному продовольчі товари і в меншій мірі

промислові виробниці вітчизняного виробництва.

Для досягнення нормативних показників з врахуванням росту товарообігу площа загальнотоварних складів повинна збільшитись в 1,5 рази, плодівочесовищ — в 2,4, холодильних ємкостей — в 2 рази. Тому є потреба значно підвищити рівень механізації оптових підприємств торгівлі та поновити парк технологічного, ваговимірювального, підйомно-транспортного устаткування.

З врахуванням рекреаційно-туристичної спрямованості області прискорений розвиток повинно отримати громадське харчування, забезпеченість населення підприємствами громадського харчування повинна скласти 1160-1200 місць в розрахунку на 10 тис. жителів.

Головними причинами, що ускладнювали розвиток внутрішньої торгівлі, були: скорочення виробництва товарів народного споживання, відставання доходів населення від росту цін на них, масовий вивіз їх за кордон, значна заборгованість держави по виплаті зарплати, пенсій, стипендій, значна частка бартеру та ін.

Досягнення структурно-асортиментної збалансованості попиту і пропозиції в області можливе при підвищенні темпів зростання виробництва товарів народного споживання як у порівнянні з темпами зростання обсягу їх реалізації у підприємствах державної, кооперативної і приватної торгівлі, так і щодо грошових доходів та витрат населення.

Область займає одне з перших місць в країні за питомою вагою сільських мешканців, які працюють у містах і постійно їздять у місто. Набули поширення сезонні міграції, в яких беруть участь десятки тисяч осіб.

При відносно сприятливих показниках розвитку невиробничої сфери в містах області (переважно за рахунок об'єктів, розташованих в обласному центрі) недостатньо розвинена соціальна сфера в сільській місцевості, де показник зайнятості трудових ресурсів в її галузях (до чисельності зайнятих в народному господарстві) вдвоє, а в розрахунку до чисельності всього населення — втричі нижчий відповідного показника у міській місцевості.

Незважаючи на високу, порівняно із середньодержавною, забезпеченість населення об'єктами охорони здоров'я, торговельного, культурно-освітнього та побутового обслуговування, і тут помітний великий розрив між містом і селом.

ЖИТЛОВЕ ГОСПОДАРСТВО. Область характеризується відносно низькими капіталовкладеннями в житлове будівництво і порівняно

слабким розвитком будівельної бази, зокрема промисловості збірного залізобетону. Особливістю області є те, що в ній досягнута значна питома вага міського суспільного фонду (38,4%) серед областей Південно-Західного економічного району.

Важливою особливістю області, яка визначає специфіку вирішення житлової проблеми, є наявна демографічна ситуація: велика кількість сімей, які складаються з однієї особи (22,6%).

Область має найнижчий в Україні рівень обладнання житлового фонду в місцевості (приблизно 60%).

У 90-ті роки загальний обсяг житлового будівництва скорочувався: з 293 тис. кв. м у 1989 р. до 230,1 тис. кв. м у 1991 р., 149 тис. кв. м у 1994 р., 114,3 тис. кв. м у 1996 р. Зате інтенсивно відбувалася приватизація житла. З початку реалізації Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» з січня 1993 року по 1996 р. у власність громадян області перейшло 34,8 тис. квартир (будинків) загальною площею 1825,4 тис. кв. м, що складало 49% загального суспільного житлового фонду області. Приватизація житла продовжується.

Для забезпечення більших об'ємів житлового будівництва передбачається нарощувати потужності будівельних організацій та їх будівельну базу.

Прогнозується, що основний приріст житлового фонду області буде забезпечений за рахунок розширення вводу житлових будинків за рахунок коштів населення і кредитів банків (не менше половини в загальному об'ємі житлового будівництва).

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я. Рівень розвитку матеріально-технічної бази охорони здоров'я населення за основними параметрами не відповідає потребам. Незважаючи на достатньо розвинену мережу лікувально-профілактичних закладів, забезпеченість лікарняними ліжками залишається недостатньою. Потребує раціоналізації структура медичних кадрів. Співвідношення лікарського та середнього медичного персоналу становила на початку 90-х років 1:2,2, потужність амбулаторно-поліклінічних закладів в 1,5 раза відстає від фактичної потреби. Фактична площа лікарняної палати в розрахунку на 1 ліжко становила менше 5 кв.м при нормативі — 8,2. Серйозно відстають санітарно-гігієнічна та деякі інші спеціалізовані служби.

Враховуючи складну екологічну обстановку в області, очікується ріст захворюваності з тимчасовою та стійкою втратою працездатності. Зусилля керівництва бажано спрямовувати на подальше зміцнення матеріально-технічної бази охорони здоров'я з метою поліпшення профілактичної, диспансерної, лікувально-оздоровчої діяльності. При

цьому передбачається заміна аварійних, старих приміщень та будівництво нових корпусів для поліпшення умов лікування хворих.

Потребує удосконалення мережа амбулаторно-поліклінічних закладів, основним напрямком якої має стати їх подальше наближення до місця проживання чи роботи.

З врахуванням специфіки області оптимальною можна рахувати мережу амбулаторно-поліклінічних закладів, якщо на кожний з них буде припадати 3-3,5 тис. мешканців, а радіус зони обслуговування буде становити не більше 3,5 км. Потребують поліпшення якості медичного обслуговування, умов здійснення лікувально-профілактичного процесу (дотримання норм кабінетів, ступінь їх оснащеності лікувально-діагностичною апаратурою).

У рекреаційно-туристичних зонах доцільно розширити мережу госпрозрахункових та кооперативних медичних закладів з метою більш повного забезпечення попиту населення та туристів у відповідних послугах при більш високій якості обслуговування.

КУЛЬТУРА. На території області функціонує широка мережа закладів культурно-освітнього призначення. Однак рівень матеріально-технічної бази культури недостатній і використовується вона не повністю. Багато клубних закладів не мають необхідного набору приміщень для організації роботи самодіяльних об'єднань, деякі взагалі не діють. Слабо забезпечені заклади культури технічним устаткуванням. Чимало бібліотек вкрай обмежено комплектуються новітньою літературою, періодикою.

У перспективі увага має приділятися зміцненню матеріальної бази закладів культури, їх кадровому забезпеченню. Нове будівництво клубів, бібліотек, інших закладів буде, як правило, націлене не на розширення їхньої мережі, а на заміну старих, аварійних або непридатних приміщень на нові, збудовані за більш сучасними проектами.

Посилюватиметься робота по виявленню і реставрації пам'яток історії та культури, їх охороні, пропаганді, використанню в культурно-освітніх цілях, розшириться мережа закладів культури, що функціонують на базі госпрозрахунку і самоокупності.

У цілому перспективи розвитку виробничої і соціальної сфер області є обнадійливими. В процесі їх реалізації жителі області розраховують, у першу чергу, на власні ресурси, трудові зусилля, а також на допомогу і сприяння своєї держави, ефективність економічних реформ, на ширше співробітництво з ближніми і більш далекими партнерами, на прихильне ставлення і підтримку колишніх вихідців і їх нащадків з України, особливо з буковинсько-бессарабського краю.

7. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ОБЛАСТІ

Важливою сферою життєдіяльності області як специфічної територіальної і соціально-економічної ланки держави є зовнішньоекономічні зв'язки. Суспільна значимість цієї сфери визначається тим, що наявний сукупний ресурсний потенціал краю порівняно з іншими районами України невисокий (він становить, за розрахунками науковців Чернівецького університету, лише 1,3-1,5% всеукраїнських показників) і, природно, не може достатньою мірою задовольнити потреби населення й господарського комплексу. Не забезпечуються вони й продукцією власного виробництва. Об'єктивно обумовлена територіальним поділом праці господарська спеціалізація області дозволяє покривати більшу частину своїх потреб у пиломатеріалах, деревно-стружкових плитах, залізобетонних деталях і конструкціях, м'ясо-молочній та комбікормовій продукції, практично повністю — в гумовому взутті, цукрі, кондитерських, хлібобулочних та інших виробах.

Потреби ж у таких матеріально-сировинних і товарних ресурсах, як паливо та енергія, чорні та кольорові метали, нафтопродукти, кабельні вироби, будівельно-шляхове і технологічне устаткування, транспортні засоби, сільгоспмашини, папір, сировина для легкої промисловості, продовольчі товари, товари культурно-побутового призначення та ін., область вимушена задовольняти поставками ззовні. Їх обсяги досить істотні. Так, у першій половині 90-х років у регіон щорічно завозилося 540-550 тис. т нафтопродуктів, 75-80 тис. т мінеральних добрив, 670-680 тис. т вугілля, 240-250 тис. т цементу, 100 тис. т металопрокату, 530-540 млн. м³ трубопровідного і 27-28 тис. т скрапленого газу.

Значну частину своїх потреб у названих вище ресурсах область задовольняє за рахунок міжрегіональних поставок. У 1996 р., наприклад, з регіонів України було ввезено продукції виробничо-технічного призначення і товарів народного споживання на 193 млн. гривень, що складає майже 2/3 загальної суми сукупного ввозу. Але обмеженість внутрішнього ринку країни, наростаюча платіжна криза, поглиблення небажаних для області тенденцій у міжрегіональних зв'язках (збільшення негативного сальдообміну, яке досягло в 1996 р. 68 млн. гривень) об'єктивно зумовлює необхідність налагодження широких і надійних економічних зв'язків із зовнішнім світом. Стає все більш очевидним той факт, що без постійного розвитку і вдосконалення сфери зовнішньоекономічних зв'язків область практично не може забезпечити належні умови для нормального здійснення відтворювальних процесів.

І справа тут не лише в тому, що зовнішньоекономічні зв'язки дають можливість регіону покрити дефіцит матеріально-технічних і товарних

ресурсів. Йдеться про те, що у сучасному цивілізованому світі вони, як показує світовий досвід, є одним з найголовніших факторів економічного процесу регіонів і всієї держави. Адже економічні зв'язки із зарубіжними країнами дають можливість регіону насамперед використати обгрунтовані ще А.Смітом і Д.Рікардо так звані «Порівняльні переваги» міжнародного поділу праці.

Зовнішньоекономічні зв'язки — сфера, де регіон може прилучитися до вершин світового науково-технічного прогресу, міжнародного досвіду ефективного господарювання. Завдяки їм можна отримати кредити світових фінансово-кредитних установ, залучити прямі іноземні інвестиції і таким чином прискорити вирішення невідкладних господарських завдань. Важлива роль належить зовнішньоекономічним зв'язкам і у формуванні збалансованого внутрішнього ринку, а отже, в повнішому задоволенні потреб населення.

Для області, та й для країни в цілому, зовнішньоекономічні зв'язки — порівняно нова сфера життєдіяльності. Лише з проголошенням суверенітету організація і регулювання розвитку цієї сфери стали прерогативою Української держави. Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. були розділені безпосереднє здійснення зовнішньоекономічної діяльності і функції державного її регулювання. Названим законом основними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності в країні визначені підприємства і об'єднання всіх видів, а також організації, які діють на підставі своїх статутних документів, та фізичні особи. Як юридична особа з широкими повноваженнями в організації та регулюванні зовнішньоекономічних зв'язків визначена і держава (Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Національний банк, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків, Держмитком). Регіональні владні структури, згідно зі статтею 10 Закону, діють як суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності лише через комерційні організації, які мають статус юридичної особи України.

На основі законодавчих актів України в області вже в 1990 р. були створені територіальні структури управління зовнішньоекономічними зв'язками, які зайнялися налагодженням контактів підприємств і організацій із зарубіжними партнерами. Розпочали свою діяльність створені за участю обласних державних структур зовнішньоекономічні асоціації «Ніко», «Комплекс», «Буковинаінтур», «Інтур-сервіс».

Регулярними стали зустрічі і переговори керівників місцевих органів влади, підприємств та організацій із представниками ділових кіл країн Західної Європи, США, Канади, Китаю, Ізраїлю та ін. про співробітництво у різних сферах діяльності. В червні 1991 р. керівники області підписали офіційну угоду про співробітництво з урядом канадської провінції Саска-

чеван. Ця угода (напевно, вперше в історії України) започаткувала розвиток зовнішніх відносин із зарубіжними країнами на міжрегіональному, а не міждержавному, як було раніше, рівні. Згідно з укладеною угодою, уряд Саскачевану зобов'язався сприяти обмінові економічним та технічним досвідом, надавати допомогу у заснуванні спільних підприємств з фірмами і підприємствами Чернівецької обл. Технічна співпраця має включати, як записано в угоді, серед багатьох інших галузей сільське господарство, харчову промисловість, медичну технологію, добування природних ресурсів і телекомунікації.

Восени 1995 р. програма співробітництва з провінцією Саскачеван була скоректована відповідно до Плану Ацій, зафіксованого в «Саскачевансько-українській угоді про співпрацю». На виконання цієї програми канадська сторона в 1996 р. виділила кошти і матеріальні засоби для створення в Чернівцях Консультативно-інформаційного центру сприяння підприємницькій діяльності.

Чільне місце в контактах області на міжрегіональному рівні посідають традиційні дружні зв'язки з ближчими сусідами — Сучавським та Ботошанським повітами Румунії. З першим, наприклад, протягом 1992-1995 рр. підписано два протоколи (у 1997 р. — додаток до них) про співпрацю у різних галузях діяльності. Характерною рисою підписаних документів є те, що їх реалізація здійснюється через укладання конкретних угод між відповідними органами управління області і повіту, а також організаціями, установами, суб'єктами підприємництва з дотриманням вимог чинного законодавства в обох державах.

Поглиблюються ділові контакти працівників агропромислового комплексу області та повіту. Вченими ведеться спільна робота по виведенню скоростиглих, пристосованих до механізованого вирощування гібридів кукурудзи. Здійснюється взаємний обмін науково-технічною інформацією і результатами досліджень з вдосконалення технології вирощування безвірусних, фітофторостійких сортів насіння картоплі. Чималий ефект дає обмін досвідом з питань ведення селекційно-племінної роботи в тваринництві, розвитку птахівництва, переробки м'яса і молока. Набуває поширення практика роботи за контрактними домовленостями, коли, наприклад, декілька екіпажів зернозбиральних комбайнів з господарств області допомагають сучавським колегам у збиранні врожаю. Взаємовигідними є бартерні операції з обміну сільськогосподарською та продукцією переробних підприємств на необхідні для області паливно-мастильні матеріали, товари, обладнання. Цьому сприяє налагоджена система взаєморозрахунків у банківських структурах України та Румунії. По обидва боки кордону вже діють відповідні представництва торгово-

Зустріч керівників Чернівецької області з парламентаріями Румунії.

омислових палат. Розширюється кількість пунктів пропуску через українсько-румунський кордон, спрощується взаємний перехід кордону громадянами обох держав, щоденно здійснюються взаємні автобусні рейси між прикордонними містами.

З кожним роком набувають розвитку зв'язки працівників освіти, науки, культури. Відбувається обмін фахівцями, діють курси репідготовки вчителів, спільні учнівські конкурси та олімпіади, івпраця у сфері фізичної культури та спорту, оздоровлення дітей у борах системи освіти. З початку 90-х років десятки студентів із Чернівецької обл. навчаються у вищих навчальних закладах Румунії, зповідно групи молоді з Румунії — в Чернівцях. Систематичними стали взаємообміни концертами професійних артистів та колективів народної творчості, делегаціями працівників музеїв, бібліотек, письменників, дожників. Постійно проводиться взаємообмін науково-методичною та інформаційною інформацією у діагностиці, лікуванні та профілактиці захворювань, про стан навколишнього середовища, зокрема забрудненості ґрунтів і води прикордонних малих річок радіонуклідами, хімічними та біологічними речовинами.

У 1997 р. підписано «Протокол про співробітництво у галузях економіки, адміністративній, культурній, соціальній сферах, туризму та торгівлі між Чернівецькою обл. України та Ботошанським повітом Румунії на

1997-2000 роки». Цей документ передбачає активізацію співпраці, започаткованої домовленостями 1993 р. в галузі примноження потенціалів зовнішньоекономічних комплексів регіонів, поліпшення діяльності місцевих органів влади, розширення взаємозв'язків у сферах культури, освіти, схорони здоров'я та ін.

Добросусідські стосунки з румунськими партнерами дають можливість не тільки налагодити більш ефективне функціонування регіональних господарських комплексів, а й сприяють поліпшенню соціально-політичної ситуації на прикордонних територіях, знімають гостроту міжетнічних суперечностей, різного роду територіальних спорів і т.п.

Область має також давні і досить плідні взаємозв'язки з Бричанським, Єдинецьким та Окницьким районами Молдови. Правда, встановлення державного кордону, нового порядку митного регулювання призвело до істотного скорочення цих традиційних зв'язків, але обопільними зусиллями сторін вони поновлюються на новій міждержавній основі. В серпні 1996 р. в смт. Кельменці Чернівецької обл. голова Кельменецької районної державної адміністрації Є. Луцишин та голова виконавчого комітету Бричанської районної ради Республіки Молдова М. Кутковецький підписали «Протокол угоди про соціально-економічне співробітництво між Кельменецьким р-ном Чернівецької обл. (Україна) і Бричанським р-ном (Республіка Молдова) на 1996-1998 роки». В економічній сфері сторони, зокрема, домовилися про наступні дії: сприяти розширенню взаємовигідного економічного обміну між державними, колективними і приватними підприємствами, організаціями та установами, особливо через взаємне забезпечення контрактів і можливої матеріальної бази; здійснювати бартерний обмін між державними, колективними, приватними підприємствами та організаціями для забезпечення потреб виробництва та населення Кельменецького та Бричанського р-нів; створювати спільні підприємства для забезпечення реалізації їх продукції та послуг на території сторін та держав Україна і Молдова.

Новий імпульс розширенню і підвищенню ефективності добросусідської співпраці області з прикордонними регіонами Румунії та Молдови надали підписання політичного договору між Україною і Румунією, зустріч в м. Ізмаїл (1997 р.) Президента Молдови П. Лучиньски, Президента Румунії Е. Константінеску, Президента України Л. Кучми. Практичному вирішенню поставлених президентами завдань по подальшому розвитку прикордонного співробітництва багато в чому буде сприяти створення в басейнах рік Дністер, Прут та Сірет екологічного регіону європейського типу з центром у Чернівцях та регіону економічної співпраці «Верхній Прут», куди мають увійти прикордонні території трьох держав.

Останнім часом підписані Протоколи про економічне та культурне співробітництво з провінцією Карінтія (Австрійська Республіка, 1995 р.), округом Швабія (Федеративна Республіка Німеччина, 1995 р.), областю Хайду-Біхар (Угорщина, 1996 р.), які позитивно впливають на поживлення зовнішньоекономічних зв'язків, підвищення їх ролі у розв'язанні багатьох господарських завдань краю. В рамках Протоколу про співпрацю

Чернівецька делегація (керівник — начальник Держуправління екобезпеки в Чернівецькій області В.Сівак (четвертий зліва) знайомиться з новими технологіями по використанню геоінформаційних систем у м.Клагенфурт (Карінтія).

з Карінтією, наприклад, важливе місце займають екологічні питання. Спільним документом щодо співпраці з округом Швабія передбачається спрямувати зусилля на реалізацію взаємовигідних проєктів у сферах обміну товарами та спільної діяльності в деревообробній, харчовій, текстильній промисловості. Вокремі статті Протоколу йдеться про

налагодження стосунків між сільськогосподарськими товаровиробниками, укладення двосторонніх угод щодо виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції. Надходить із Швабії і гуманітарна допомога, особливо медичним устаткуванням.

У рамках створеного в 1993 р. Карпатського Єврорегіону Чернівецька обл. співпрацює з регіонами Польщі, Словаччини, Угорщини. Набуває динамічності встановлення взаємовигідного співробітництва з регіонами Ізраїлю, Союзної Республіки Югославії, а також Російської Федерації, Білорусі, Казахстану, країн Балтії, які є нині нашими активними партнерами у зовнішньоекономічних зв'язках. На жаль, взаємодія з названими регіонами часто обмежується обопільними деклараціями, а не конкретними справами. Між тим, більш активна діяльність відповідних владних і господарських структур по розширенню взаємозв'язків з регіонами зарубіжних країн набула б не тільки регіонального, а й загальнодержавного значення.

Широке розмаїття потенціалів регіонів України знаходить свій вираз у різноманітності форм їх участі у міжнародних економічних зв'язках країни. У Чернівецькій обл. їх перелік, на жаль, не є довгим. Завдяки зусиллям вузів м. Чернівці, регіональних відділень НАН України в регіоні набуло певного розвитку науково-технічне співробітництво із спорідненими установами, закладами зарубіжних країн. Зокрема, Чернівецький університет ім. Ю. Федьковича плідно співпрацює з Саскачеванським університетом (Канада). За договором, укладеним ще в 1977 р., а потім неодноразово продовжуваним, навчальні заклади налагодили тісні контакти у підготовці та стажуванні наукових і педагогічних кадрів. У справі підготовки педагогічних кадрів університет співпрацює також з вузами Румунії, Ізраїлю, Австрії, Німеччини, Польщі, США. Науковці університету на договірній основі ведуть спільні дослідження ряду важливих наукових проблем з науковими установами Білорусі (Інститут експериментальної ботаніки ім. В.Ф. Купревича АН Білорусі), Китаю (Ляолянський інститут оптоелектроніки), Польщі (Інститут політичних досліджень) та ін.

Протягом останніх років інтенсивну діяльність по встановленню наукових та виробничих зв'язків з іноземними фірмами й науковими центрами веде Інститут термоелектрики НАН України (керівник—академік НАН України Л.І. Анатичук), який виріс із конструкторського бюро кафедр фізичного факультету Чернівецького університету. Його зусиллями у Чернівцях створено українсько-японський науковий центр «Інтертед» у формі спільного госпрозрахункового підприємства. Метою діяльності центру є розвиток прикладних досліджень у галузі термоелектрики і використання їх результатів для промислового виробництва термоелектричної продукції як на підприємствах України, так і в Японії. Інститут підтримує тісні наукові контакти з університетом м. Осака. Погоджено програму спільного дослідження проблем використання сонячної енергії з метою одержання водню, розробки сучасних технологій по створенню відновлювальних джерел енергії.

Науково-технічні зв'язки із зарубіжними фірмами має Чернівецьке відділення Інституту проблем матеріалознавства НАН України, ряд інших наукових установ області. Але вони не носять ще системного характеру, дрібномасштабні і не відзначаються високою ефективністю.

У зовнішньоекономічних зв'язках регіону росте значимість створених спільно з іноземними партнерами підприємств (СП). Перші такі підприємства з'явилися в області 1989-1990 рр., а станом на 1.01.1997 р. їх налічувалося близько 200. Найбільше СП створено з фірмами Німеччини, Росії, Польщі, Болгарії, Румунії, Великобританії, а всього у СП області

представлено понад 30 країн світу. Сферами діяльності СП стали виробництво товарів широкого вжитку, торгівля, надання послуг. Плідною, зокрема, виявилася співпраця Чернівецького акціонерного товариства «Трембіта» (генеральний директор — С.Станкевич) з німецькою фірмою «Кайзер», італійськими фірмами «Конфіталія», «Ріваконф» та «Фаїх». СП здійснюють досить активну зовнішньоекономічну діяльність. Але останнім часом ділова активність СП помітно загальмувалась. З різних причин вони виявилися найбільш вразливими до труднощів, що склалися в країні. В 1996 р. їх зовнішньоторговельний оборот склав лише 12,3 млн.дол., або 11,8 відсотка загального зовнішнього товарообороту області (в 1995 р. відповідно 19,12 млн. дол., і 17,0 відсотків), у т.ч. експорт — 3,5, а імпорт — 8,8 млн. дол., що зумовило пасивне сальдо торговельного балансу в сумі — 5,3 млн. дол.

В 1996 р. зареєстровано 12 іноземних інвестицій на суму 0,8 млн.дол. США, 0,61 млн. німецьких марок та 119,12 млн. італійських лір. Всього ж іноземними інвесторами 15 країн світу протягом року було вкладено а економіку області інвестицій на суму 1,83 млн. дол. США. Одночасно за цей же період вилучено капіталу на суму 0,18 млн. дол. Отже, за 1996 рік обсяг іноземних капіталовкладень збільшився на 1,6 млн. дол. (в 1995 р. — 0,7 млн. дол.) і на 1.01.1997 р. загальний їх обсяг становив 5,8 млн. доларів США. Найбільші обсяги інвестицій надійшли з Італії (1,5 млн.дол.), Великобританії (1,2) та Німеччини (1,1 млн. дол.). Значна їх частина внесена в розвиток таких галузей економіки, як лісова та деревообробна — 1,1 млн.дол., зовнішня торгівля — 0,9, харчова промисловість — 0,8 млн.дол. Наявні інвестиції ще не мають достатнього впливу на бажані позитивні зміни у розвитку виробничої сфери, оскільки в багатьох випадках вони надходять у вигляді транспортних засобів, радіо- і відеоапаратури, офісних меблів тощо. За розрахунками спеціалістів, орієнтовні потреби регіону в інвестиціях обчислюються в 1,5-2,0 млрд. дол. США.

Основною ж і визначальною формою співпраці області із зарубіжним світом стали зовнішньоторговельні зв'язки. Широкого розвитку вони набули ще в середині 70-х — на початку 80-х років. Чернівецькі підприємства поставляли тоді свої вироби в усі республіки колишнього Радянського Союзу, а також майже в 50 зарубіжних країн. Їхня продукція експонувалася на багатьох європейських і всесвітніх виставках та ярмарках і отримувала високу оцінку. Це унікальні апарати і устаткування для нафтової, хімічної та енергетичної промисловості, електронні прилади, верстати для трикотажних і швейних підприємств, а також меблі, взуття, трикотажні та швейні вироби, товари культурно-побутового призначення і господарського вжитку.

У наступний період з відомих сьогодні причин активність експортно-імпоротної діяльності підприємств і організацій області помітно знизилася. Лише після прийняття законодавчих актів вже незалежної України в цій сфері з'явилися обнадійливі ознаки поживлення. Але подальше поглиблення кризових явищ в економіці країни і регіону звело нанівець можливості підвищення зовнішньоторговельної активності області. На початок 1997 р. в області було зареєстровано понад 7,5 тисячі суб'єктів підприємництва різних форм власності, в статутних документах переважної більшості яких поряд з основними видами господарської діяльності зафіксована й зовнішньоторговельна. Та далеко не всім їм вдається пробитися на зовнішні ринки.

У 1996 році експорт товарів здійснювали тільки 186 підприємств і організацій, а імпорт — 179. Зовнішньоекономічні послуги зарубіжним партнерам надавали 42 обласні структури, отримували — 18. Найбільш вагомий внесок у обсяги експортно-імпорتنних операцій внесли суб'єкти підприємницької діяльності м. Чернівці, Кіцманського, Глибоцького, Вижицького, Заставнівського районів, зокрема АТ «Трембіта», Чернівецький, Лужанський, Карапчівський та Вашковецький спиртзаводи, ВТКФ «Буковинка», об'єднання «Чернівціукор», ЗАТ «Чернівецький машинобудівний завод», СП «Конфтрем ЛТД».

Узагальнюючі показники зовнішньоторговельних операцій суб'єктів підприємництва області в 1994-1996 рр. характеризують дані таблиць №1, №2, №3.

Як показують дані таблиці, протягом 1996 р. підприємства, організації області експортували товарів і послуг на 63,4 млн.дол. США, імпортували на 44,0 млн.дол., загальний обсяг зовнішньоторговельного обороту склав 107,4 млн.дол. Названі показники значно нижчі рівня минулих років: зовнішньоторговельний оборот склав 93,3 відсотка рівня 1995 р. та лише 74,7 рівня 1994 р., тобто скоротився відповідно на 6,7 і 25,3 відсотка. Обсяги експорту знизилися в порівнянні з 1995 р. на 5,1, а імпорту — на 8,9 відсотка.

Значно скоротилися обсяги експортно-імпорتنних операцій з країнами СНД та Балтії. Товарооборот з суб'єктами підприємництва цих країн складав: в 1994 р. — 126,5 млн.дол., в 1995 р. — 66,8, в 1996 р. — 43,5 млн.дол.(у порівнянні з 1994 р. зменшився майже в 3 рази). І все ж країни СНД та Балтії продовжують відігравати провідну роль у зовнішньоторговельних зв'язках підприємств та організацій області (табл.2). У ці країни було експортовано товарів та послуг на суму 33,5 млн.дол., що становить 52,8 відсотка загальної суми експорту, а імпортовано на 10,0 млн.дол. (22,7 відсотка загальної суми імпорту). Саме у торгівлі

Таблиця № 1

**Зовнішньоторговельний оборот області
в 1994—1996 роках (млн. дол. США)**

Групи країн	Зовнішньоторговельний оборот			В тому числі						Сальдо торгового балансу (+ -)		
				Експорт товарів і послуг			Імпорт товарів і послуг					
1	1994	1995	1996	1994	1995	1996	1994	1995	1996	1994	1995	1996
Країни СНД і Балтії	126.5	66.8	43.5	77.3	42.7	33.5	49.2	24.1	10.0	+28.1	+18.6	+23.5
Країни далекого зарубіжжя	17.2	48.3	63.9	9.1	24.1	29.9	8.1	24.2	34.0	+1.0	-0.1	-4.1
РАЗОМ	143.7	115.1	107.4	86.4	66.8	63.4	57.3	48.3	44.0	+29.1	-18.5	+19.4

Таблиця № 2

**Зовнішньоторговельні зв'язки суб'єктів підприємництва області
з країнами СНД та Балтії у 1996 році (тис. дол. США)**

Групи країн	Зовнішньоторговельний оборот	В тому числі		Сальдо торгового балансу (+ -)
		Експорт товарів і послуг	Імпорт товарів і послуг	
1	2	3	4	5
Азербайджан	940.49	572.69	367.80	+204.89
Білорусь	5346.14	3090.60	2255.54	+835.06
Вірменія	517.93	502.93	15.00	+487.93
Грузія	4788.98	4788.98	-	+4788.98
Казахстан	1288.11	1288.11	-	+1288.11
Киргизстан	303.90	303.90	-	+303.90
Молдова	3287.20	2677.30	609.90	+2067.40
Російська Федерація	22883.19	17911.69	4971.50	12940.19
Таджикистан	96.50	96.50	-	+96.50
Туркменія	98.00	98.00	-	+98.00
Узбекистан	981.35	849.95	131.4	+718.55
Латвія	1379.10	1135.66	243.44	+892.22
Литва	1561.48	182.68	1378.8	-1196.12
ВСЬОГО	43472.37	33498.99	9973.38	23525.61

з партнерами країн СНД та Балтії сформувалось активне сальдо торгового балансу області в сумі 23,5 млн.дол.

У 1996 р., на відміну від попередніх років, основне місце у зовнішніх зв'язках суб'єктів підприємництва області зайняли партнери із країн далекого зарубіжжя (табл.3). Зовнішньоторговельний оборот з ними

Таблиця № 3

**Зовнішньоторговельні зв'язки суб'єктів підприємництва області
з країнами далекого зарубіжжя у 1996 р. (тис. дол. США)**

Країни	Зовнішньо-торго-вельний оборот	В тому числі		Сальдо торгового балансу (+ -)
		Експорт товарів і послуг	Імпорт товарів і послуг	
1	2	3	4	5
Австрія	582.05	326.65	255.4	+71.25
Бельгія	3138	34.18	297.20	-263.02
Болгарія	3350.03	129.63	1851.40	-552.77
Великобританія	1200.97	741.69	459.28	+282.41
Греція	588.84	58.34	530.50	-472.16
Ірландія	630.01	410.01	220.00	+190.01
Іспанія	29.11	8.11	21.00	-12.89
Італія	11013.27	6902.57	4110.70	+2791.87
Люксембург	134.60	78.50	56.10	+22.40
Нідерланди	991.40	851.20	140.20	+711.00
Німеччина	23417.40	12471.70	10945.70	+1526.00
Польща	2492.22	218.98	2273.24	-2054.26
Румунія	5034.83	1473.28	3561.55	-2088.27
Словакія	3707.94	876.95	2830.99	-1954.04
Словенія	54.78	0.28	54.50	-54.22
Угорщина	2598.42	514.02	2084.40	-1570.38
Франція	329.91	95.51	234.40	-138.89
Хорватія	23.01	20.71	2.30	+18.41
Чехія	1779.66	678.39	1101.27	-422.88
Швейцарія	262.18	137.88	124.30	+13.58
Швеція	451.06	451.06	-	+451.06
Югославія, в. т. ч.				
Сербія, Чорногорія	174.77	109.37	65.40	+43.97
Ізраїль	443.74	396.04	47.70	+348.34
Іран	45.20	45.20	-	+45.20
Китай	109.84	46.54	63.30	-16.76
Кіпр	552.68	552.68	-	+552.68
Єгипет	140.34	64.10	76.24	-12.14
Ліван	70.70	70.70	-	+70.70
Сирія	33.75	19.66	14.09	+5.57
Сінгапур	36.65	1.45	35.20	-33.75
Сянган (Гонконг)	102.90	102.90	-	+102.90
Японія	141.81	127.41	14.40	+113.01
Туреччина	1033.66	456.35	577.31	-120.96
Канада	45.50	10.10	35.40	-25.30
США	2085.00	173.50	1911.50	-1738.00
Туніс	28.04	21.63	6.41	+15.22
Інші країни	58.19	34.09	24.1	9.99
ВСЬОГО	63905.84	29880.36	34025.48	-4145.12

склав 63,9 млн.дол. (59,5 відсотка загального обороту), експортовано товарів та послуг на суму 29,9 млн.дол. (47,2 відсотка загального експорту), імпортовано на 34,0 млн.дол. (77,3 відсотка загального імпорту). Але низька конкурентоспроможність вироблюваних товарів, слабка орієнтація наших господарників у законах світового ринку не сприяють нарощуванню обсягів експорту в ці країни, що зумовлює ріст від'ємного сальдо торговельного балансу, у 1996 р. воно досягло 4,1 млн.дол. Різке зростання обороту з країнами далекого зарубіжжя відбулося внаслідок збільшення експортно-імпортних операцій з давальницькою сировиною та продукцією з неї, які в 1994 р. по статистичній ф. 8-ЗЕЗ взагалі не враховувалися.

Якщо в країнах СНД та Балтії головними партнерами наших підприємств є суб'єкти господарської діяльності Російської Федерації, Білорусі, Молдови, Грузії, Литви, то в далекому зарубіжжі — фірми Німеччини, Італії, Румунії, Словачії, Болгарії, Угорщини, Польщі, США.

В структурі обсягів експорту товарів поставка товарів за вільно конвертовану валюту досягла 45,2 відсотка (в 1995 р. — 29,2), бартерні товарообмінні операції — 13,4 відсотка (в 1995 р. — 14,6). По імпорту: розрахунки на вільно конвертовану валюту склали 50,6 відсотка (в 1995 р. — 20,1), бартерні операції — 12,6 (17,8).

Структура експортних поставок області обумовлюється структурою господарського комплексу. В ній, як і раніше, переважають сировина, матеріали та товари народного споживання. За 1996 р. експортовано готового одягу на 16,6 млн.дол. (27,0 відсотків загального експорту), алкогольних та безалкогольних напоїв — 13,5 (21,95), цукру і виробів з нього — 7,7 (12,5), котлів та обладнання до них — 2,9 (4,77), деревини та виробів з неї — 2,6 (4,23), м'яса та м'ясопродуктів — на 2,3 млн.дол. (3,68 відсотка).

По імпорту в область завезено нафтопродуктів на суму 3,8 млн.дол. (8,97 відсотка загального імпорту), пластмас та виробів з них — 3,8 (8,95), хімічних штапельних волокон — 3,4 (8,05), хімічних ниток — 3,4 (7,99), котлів та обладнання до них — 3,3 (7,62), фармацевтичних продуктів — 3,2 (7,56), бавовни — 2,6 (6,07), транспортних засобів та запчастин — 1,9 млн.дол. (4,41 відсотка). При характеристиці структури імпорту слід мати на увазі, що за діючою інструкцією Міністатистики (№ 64 від 1.03.1995 р.) Міністерство енергетики України, Держкомітет з нафти і газу подають статзвітність по зовнішньоекономічній діяльності (ф. 8-ЗЕЗ) безпосередньо Міністерству статистики України. Дані цих відомств не потрапляють у поле зору ні обласних управлінь статистики, ні управлінь зонішніх економічних зв'язків.

До числа зовнішньоторговельних належать операції з давальницькою сировиною. За 1996 р. підприємствами області одержано давальницької сировини на суму 12,6 млн.дол. США. З неї було вироблено й експортовано продукції на суму 21,8 млн.дол. США. Найбільше давальницької сировини надходило з Німеччини (63,5 відсотка від загального обсягу) та Італії (28,6). Підприємства області отримали та переробили на давальницьких умовах хімічних ниток та штапельних волокон на суму 5,8 млн.дол. (46,0 відсотків загального обсягу давальницької сировини), тканин із вовни — 1,8 (14,64), бавовни — 1,8 (14,01). З області було відправлено за кордон на переробку давальницької сировини на 1,1 млн.дол. (переважно шкірсировина — 92,6 відсотка загального обсягу). З неї отримано товарів по імпорту на суму 371,5 тис. дол. США.

Незначне місце (2,95 відсотка) в загальному зовнішньоторговельному обороті займає обсяг зовнішньоекономічних послуг. У 1996 р. він склав 3,17 млн. дол., в тому числі експорт — 1,86, імпорт — 1,31 млн.дол. з позитивним сальдо 0,55 млн.дол. Основна частина послуг (77,12 відсотка) припадає на країни далекого зарубіжжя. Суб'єкти підприємництва області надали зарубіжним партнерам більше 25 видів послуг, в основному транспортні — 1,3 млн.дол. (70,18 відсотка від загальних послуг), з них 0,65 млн.дол. — послуги автомобільного транспорту і 0,64 млн.дол. — послуги повітряного транспорту. Найбільше експортних послуг припадає на Німеччину (15,33%), Туреччину (15,15%), Росію (13,62%), Угорщину (10,45%), Австрію (6,52%), імпорту послуг — на Туреччину (40,64%), Білорусь (21,23%), Румунію (15,00%).

Слід зазначити, що різноманітність і масштаби зовнішньоекономічних зв'язків області навіть за існуючих складних умов економічного розвитку були б значно ширшими при більш дбайливому господарюванні суб'єктів підприємництва. Йдеться насамперед про ігнорування багатьма підприємствами, організаціями необхідності повсякденної турботи про ефективність господарської діяльності. З різних причин ці питання у механізмі господарювання відійшли на задній план, чому свого часу немало посприяли рішення центральних органів влади про обмеження рівня рентабельності, дотування цін на окремі види продукції за рахунок державних коштів, маніпуляції з оподаткуванням прибутків та інше. Разом зі спадом виробництва погіршувалося використання основних виробничих фондів, знижувалася продуктивність праці, росли матеріальні затрати на одиницю продукції. Монополісти-виробники мало дбали про підвищення якості продукції.

Низька ефективність використання живої й уречевленої праці, а отже, високі затрати на одиницю продукції, невисока якість виробів, засилля

іноземного ширвжитку і незахищеність вітчизняного товаровиробника прирікають суб'єкти підприємництва регіону на примітивний рівень конкурентоспроможності у взаємозв'язках із зарубіжними партнерами і становлять серйозну перешкоду на шляху активізації зовнішньоторговельних зв'язків. Синдром «неповноцінності» нерідко штовхає їх на хибний шлях одержання експортної виручки у конвертованій валюті, не рахуючись з непомірними витратами і кон'юнктурою ринку. Деякі підприємства дозволяють собі експорт гостродефіцитної на внутрішньому ринку продукції, реалізуючи її за безцінь зарубіжним партнерам. Нездорові тенденції проглядаються й в імпортній діяльності суб'єктів підприємництва. У більшості з них обмаль валюти, але й ту, що одержують, витрачають нераціонально. Інтерес проявляється до престижних товарів — автомобілів іномарок, відеоапаратури, напоїв тощо. Регіону ж вкрай потрібний імпорт новітнього виробничого обладнання, таких товарних груп, які хоча б якоюсь мірою зменшували дефіцит найнеобхіднішого — медикаментів, товарів для дітей, товарів культурно-побутового призначення.

Низьким залишається рівень використання експортного потенціалу області. Питома вага експортної продукції в загальному обсязі промислового виробництва складає 3,0-3,5 відсотка, а в цілому по народному господарству вона коливається в межах 1,0-1,5%. Ряд галузей, які мають порівняно значну питому вагу в загальному обсязі виробництва, зовсім не дають продукції на експорт. Мало виробляють експортної продукції підприємства АПК, хоч можливості для збільшення її обсягів є.

Заважає відомча розпорошеність зовнішньоекономічних зв'язків. Ними займаються галузеві міністерства, різні недержавні органи, а також фізичні особи. Їхня діяльність, обсяги зовнішньоекономічних операцій часто не підпадають під облік регіональних органів статистики і взагалі не обліковуються.

Діловим стосункам вітчизняних та й зарубіжних підприємців завдає великої шкоди неузгодженість, суперечливість, недосконалість зовнішньоекономічного законодавства України. Майже не заважаючи шахраям вивозити з країни дефіцитні товари і залишати за кордоном величезні суми конвертованої валюти, воно ставить нездоланні бар'єри перед тими підприємцями, котрі справді приносять і могли б приносити користь національній економіці.

Наявний стан справ у сфері зовнішньоекономічних зв'язків області потребує термінового поліпшення, вимагає від господарських структур енергійнішого пошуку нетрадиційних рішень, дієвих господарських форм, важелів і механізмів, здатних радикально змінити становище на краще.

8. ЗВ'ЯЗКИ З БУКОВИНСЬКОЮ ДІАСПОРОЮ

«Нашого цвіту по всьому світу», — кажуть про українців у зарубіжжі. Хай порівняно і небагато, та є у цьому суцвітті і буковинська віть. Буковинські українці, як і представники інших національностей краю, опинилися за його межами в різний час з різних причин. У часи цесарської Австрії з Буковини через малоземелля і безземелля, страх перед війною, розоренням і зубожінням, а також з метою забезпечити собі і своїм нащадкам кращі перспективи в інших далеких краях виїхало за океан, в основному до Канади, частково до США, понад 50 тис. буковинців. Чимало їх покинуло рідний край і під час окупації його королівською Румунією — як з економічних, так і політичних причин. Багато їх опинилося у стані т. зв. «переміщених осіб» у країнах Європи, Америки і Австралії після Другої світової війни внаслідок встановлення в краї жорстокого сталінського режиму, переслідування учасників українського національно-визвольного руху, тих, що опинилися в німецькому полоні.

Та, знайшовши для себе нову батьківщину, буковинські емігранти, громадяни інших країн, особливо перші покоління кожної з трьох хвиль еміграції, в різний спосіб намагалися підтримувати зв'язки з краєм свого походження. У кінці XIX — 20-30-ті роки XX ст. це проявлялося у поїздках до рідних, у фінансовій, матеріальній допомозі своїм родичам, культурно-національним робітничим організаціям і товариствам, у політичних акціях солідарності зі своїми братами в «старому краї». Зокрема, під час окупації його королівською Румунією в Канаді існувало «Товариство оборони Буковини і Бессарабії», яке ставило своєю метою надання допомоги борцям проти окупаційного режиму, у США (Чикаго) — «Український комітет визволення Буковини».

Зі встановленням у краї радянського ладу, з розгортанням т. зв. «холодної війни» зв'язки з діаспорою майже повністю припинилися. Щоправда, українські організації в зарубіжних країнах влаштовували численні акції протесту проти злочинної тоталітарної системи в Україні, однак вони рідко долинали за «залізну завісу». Тримаючи підлеглий народ у міжнародній ізоляції, радянська система і її виконавці намагалися запобігти будь-якому «шкідливому» впливові «капіталістичного Заходу» на «соціалістичну» свідомість «радянського» народу, зокрема і в Чернівецькій обл. Поїздки, взаємне відвідування родичів чи їхніх нащадків були вкрай обмеженими, суворо «дозованими». Лише з часів т. зв. «хрущовської відлиги» дещо розширилися родинні контакти, туристичні і ділові поїздки. Але все це обставлялося численними заборонами, багатоступеневими ідеологічними інструктажами та настановами для

від'їжджаючих, запобіжними «фільтраційними» заходами, особливо проти можливого повернення.

Водночас практично кожний прибулий у Чернівецьку обл. представник буковинської діаспори розглядався радянськими спецслужбами як потенційний шпигун.

Усе це, а також низькі доходи населення області, яке не могло оплатити далеку (заокеанську) подорож, тривалий час стримувало зв'язки мешканців краю з буковинською діаспорою. У повоєнний час вони підтримувалися якоюсь мірою шляхом листування (звичайно, всі листи на радянській пошті перлюструвалися), інколи надсиленням з-за рубежу матеріальної допомоги. Але радянськими органами така допомога не схвалювалася, бо кидала тінь на «здобутки соціалізму».

Із 60-х років зв'язки мешканців області з буковинською діаспорою в значній мірі розширилися за рахунок туризму. Адже радянське керівництво, роблячи розлогі заяви про мир, мирне співіснування двох протилежних соціальних систем і необхідність співробітництва між ними, не могло обмежуватися лише словами, мусило йти на розширення певних контактів, зокрема туристичних. Хоча і при цьому були певні пріоритети: у першу чергу, дозволявся в'їзд в СРСР людей, приналежних до комуністичних партій, прокомуністичних чи прорадянських громадських організацій чи їхніх симпатиків. Не могли сюди прибути учасники українських визвольних змагань через небезпеку арешту і засудження їх радянськими каральними органами.

У туристичних програмах в Чернівецькій обл. передбачалося все ж для іноземних туристів, особливо українців з-за океану, відвідання міст і сіл походження їхніх батьків, дідів, визначних пам'яток культури краю, музеїв, деяких промислових підприємств і більш успішно діючих колгоспів, закладів освіти, культури, масових заходів. Існувала т. зв. система «об'єктивізму». При цих поїздках зарубіжні туристи буковинського походження, звичайно ж, прагнули потрапити і на Буковину, Хотинщину. Так, житель канадського міста Едмонтона Лазар Макаренко, який виїхав до Канади ще перед Першою світовою війною, відвідав у 1960 р. своє рідне село Слободу в Новоселицькому р-ні, побував у своїх колишніх зведених (по мачусі) сестер Домки і Дори, цікавився їхнім життям. Згодом відвідав це село і у 1972 р. Громадянка з іншого канадського міста Ванкувера Олівія-Роза Фрай, батько якої Петро Якимчук і мати Олена Червенюк родом з села Горішні Шерівці відбули до Канади ще у 90-і роки минулого століття, побувала у 1965 р. як туристка на Буковині, написала згодом книгу «Моя спадщина від буковинців Канади». Побувала вона на Буковині і в 1975 р., відвідала свою тітку Марію та племінника Г. І

Червенюка (доцента Чернівецького університету), інших родичів, побувала в ряді сіл Буковини. Звертаючись до своїх земляків, вона зазначила: «Ми, українці за кордоном хочемо, зміцнювати зв'язки із земляками наших батьків, хочемо підтримувати і охороняти їхні традиції і звичаї».

Навесні 1970 р. відвідала Буковину група канадських туристів, серед яких були також уродженець Кіцманя Микола Дмитрюк (виїхав ще у 20-і роки), Степан Козар родом із с. Самушин, та Іван Гаррі — син Михайла Загарії з Брідка (мати — з Опихлібів), який виїхав у 30-і роки. Вони побували у рідних місцях, зустрічалися з родичами. У 1974 р. побував у Кіцмані мешканець міста Торонто, що в Канаді, Юрій Фівчук. Він відвідав рідну хатину, з якої подався за океан ще у 1926 р., родича Василя Фівчука, колишніх сусідів, зустрів шкільних друзів, з якими мав цікаві розмови.

У 1978 та 1980 рр. відвідав Чернівці, с. Димку і тамтешній музей О.Кобилянської, рідне село Брідок український громадський діяч Василь Загара (однофамілець першого представника масової заокеанської еміграції з Буковини у 1896 р. Василя Загари з цього ж села). Він побував у родичів, відвідав своїх знайомих Дениса Мойсюка та Василя Зозуляка — колишніх емігрантів у Канаді і США, які повернулися на Буковину доживати віку, школу, у якій колись вчився.

У лютому 1982 р. у Топорівцях — батьківщині свого тата — побував директор канадської туристичної фірми «Глоуб турс» Василь Гарасим. У одній з бесід він сказав: «Сюди привела мене давня мрія: побувати в родинному селі свого батька — Топорівцях. Йому було 16 років, коли разом з іншими односельцями недоля погнала його за океан... Недовго думав залишатися батько у Канаді, хотів чим скоріше заробити гроші і порадувати цим родичів. Але так і помер, не побачивши своїх Топорівців. Здійснити мрію батька належало мені».

Влітку 1981 р. до 80-річної матері в Садгорі навідався з м. Кенора (Канада) Микола Сердулес, який через злидні покинув рідний край більш як 40 років тому ще 17-річним юнаком. Довгою і хвилюючою була взаємна оповідь сина і матері.

У 80-ті роки неодноразово бував на Буковині науковий керівник музею «Село української культурної спадщини», що у канадській провінції Альберті, Радомир Білаш. У 1976 і 1982 р. побував на Буковині представник цього музею і директор ансамблю «Черемош», нащадок буковинців із с. Борівці Павло Самблак, який відвідав рідне село, а також село Валяву, побував у музеях області. У Вижицькому художньому училищі знайомився з історичними і етнографічними матеріалами, необхідними для очолюваного ним музею, закупив майже півсотні українських

національних костюмів для ансамблю «Черемош». Пояснюючи назву останнього, Павло Самблак сказав: «Це все-таки часточка назви краю, танці якого ми пропагуємо за тисячі миль. Хоч за все своє життя лише тепер побачив на власні очі оцю швидкоплинну гірську річку». Значно рідше бували до 90-х років у своїх рідних у Канаді, США мешканці Буковини, а якщо і бували, то поодинці (сім'ями не пускали, щоб там не залишилися) і після ретельної перевірки «компетентних органів» на предмет лояльності до радянської влади, твердого запевнення про повернення, а дехто — й згоди виступити потім в радянських засобах масової інформації, на різних зібраннях із критикою побаченого «загнивання капіталістичного ладу». Характерні з цього приводу поїздки Василя Олійника з Онута у 1976 р. до брата Івана у Вінніпег, І. Г. Тарангула зі Ставчан до канадського дядька Івана Алексієвича, земляка Івана Філіпчука у 1983 р. та ін.

Поїздки названих лише окремих посланців, нащадків колишніх буковинських і галицьких емігрантів у Канаді у прабатьківський край (приміром, у 1988 р. на Буковині побувало понад 900 іноземців українського походження) в умовах ще існування в Україні тоталітарної системи відіграли позитивну роль. Як колись буковинці відкривали для себе нову країну Канаду, так у 60 — 80-ті роки ХХ ст. їхні нащадки відкривали для Канади, світової громадськості Буковину, інші українські землі, нагадували світу, що «ще не вмерла Україна». Говоримо лише про «першопроходців», бо у наш час численні подібні поїздки, відвідини стали звичайним явищем, і описати кожну з них було б просто неможливо. Приїжджають нині сотні державних, громадських і політичних діячів, представників науки, культури і церкви, підприємців, банкірів і фермерів, ділячись із буковинцями практичним досвідом, висловлюючи свої рекомендації щодо поліпшення організації тих чи інших сторін життя в колишньому своєму краї чи краї своїх предків. У результаті замість колишньої недовіри, настороженості, неприязні, а то й ворожнечі щодо Канади і США, що насаджувалися тоталітарною системою протягом десятиліть у свідомість наших краян, нині абсолютна більшість мешканців Чернівецької обл. з доброзичливістю, зацікавленням а то й симпатією ставляться до цих країн та їхніх громадян, владні чинники всіляко декларують свою готовність до співпраці з ними. Знаменний факт: коли у 1992 р. на х. Фундоя (Глибоцький р-н) А. Куцак створив одну з перших ферм на Буковині (23 га), він назвав її «Канада», тобто дав назву країні, яка сто років тому надала притулок і землю першим фермерам з Буковини.

Винятково важливе значення у підтриманні добрих стосунків Буковини з буковинською, у т. ч. українською, діаспорою в світі у попередні десятиліття і в наші дні відігравали і відіграють зараз культурно-мистецькі зв'язки. Гастрольні поїздки до країн проживання української, у т. ч. буковинської, діаспори таких визначних співаків і співачок із Буковини, як Дмитро Гнатюк, Софія Ротару, Назарій Яремчук, композитор Володимир Івасюк, а в останні роки — Павло Дворський, Іво Бобул, Лілія Сандулеса та ін., а також професійних і самодіяльних ансамблів, безумовно, сприяли поширенню унікального українського пісенного мистецтва, а водночас — і бажанню багатьох представників української діаспори, особливо ентузіастів, плекати у своєму середовищі, зокрема серед молоді, українську пісню, українське слово і взагалі любов та шану до всього українського і українців на їхній історичній батьківщині.

У 1983 р. художній керівник Буковинського ансамблю пісні і танцю народний артист України Андрій Кушніренко побував у Торонто в Канаді у творчому відрядженні. Там він допомагав цінними порадами самодіяльному українському хору «Гагілка» (художній керівник Наталка Мохорук). Він провів ряд репетицій з хором та оркестром, передав у їхній репертуар ряд нових українських народних пісень у власній обробці (зокрема, «Розпрягайте, хлопці, коні»), а також окремі твори В. Івасюка та ін.

Виступи українських співаків з Буковини високо оцінювалися тамтешніми шанувальниками української пісні. Так, згадувана уже Н. Мохорук писала у 1988 р. про виступи Н. Яремчука і П. Дворського в Канаді: «Ми дуже полюбили Павла, його музику, лагідність, талант поводження з людьми... Його і Назарія ми... слухали б завжди. Коли порівнюємо їх до деяких столичних, то хай ці «столичні» сидять вдома. У нас тут в Палермо, виступала «Машина времени» під час ярмарку, який влаштувала компартія Канади. Тож можу признатися, що один виступ Назарія і Павла не проміняла б на десять «Машин времени». Назарій і Павло це чудо в українській сучасній музиці і пісні».

У свою чергу, буковинці радо приймали і приймають художні колективи та окремих виконавців з української діаспори. Приміром, у серпні 1984 р. одним із перших значних колективів з української діаспори виступив у обласній філармонії спільно з Буковинським ансамблем пісні і танцю згадуваний канадський хор «Гагілка», тепло сприйнятий чернівецькою публікою. З великим успіхом виступав у Чернівцях у 1989 р. канадський самодіяльний ансамбль ім. Тараса Шевченка. Після першого республіканського фестивалю української естрадної пісні «Червона рута» у Чернівцях у 1989 р. у США в Чикаго виник музично-вокальний ансамбль «Червона рута», який виконує українські музичні твори. Цією

назвою учасники ансамблю підкреслили свою спорідненість з прабатьківською землею, пошанування її давньої і сучасної музичної культури.

Перший республіканський пісенний фестиваль «Червона рута» у Чернівцях дістав розголос у багатьох країнах. Цьому, певною мірою, сприяла і канадська фірма «Кобза», яка зробила високоякісні записи виступів виконавців і поширювала їх за межами України.

У липні 1993 р. у Чернівцях з великим успіхом виступав чоловічий народний хор «Бурлака» з Торонто під керівництвом О. Хміля, виконавши стрілецькі пісні, твори С. Воробкевича, М. Лисенка, К. Стеценка на слова Т. Г. Шевченка, пісні сучасних композиторів. Цікаво, що серед хористів були й вихідці з Буковини, яких радо зустріли родичі.

Зв'язки колишніх емігрантів-буковинців та їхніх нащадків із батьківським краєм намагалися відобразити і деякі кіномитці. Зокрема, відомий кіноактор і кінорежисер, буковинець, заслужений артист України Іван Миколайчук створив у 1981 р. кінофільм «Така пізня, така тепла осінь». Головну роль колишнього буковинця, жителя Канади, Михайла Руснака зіграв народний артист України, артист Чернівецького обласного музично-драматичного театру Петро Міхневич. Цікаво, що у масових сценах при зйомках брало участь багато жителів сіл Брідок, Чорторія, Брусниця, колишні канадці, які повернулися на Буковину, Юрій (Георгій) Мигайчук з дружиною, Денис Мойсюк, Василь Зозуляк з дружиною. Хоча фільм і не позбавлений деяких тодішніх ідеологічних штампів, він нагадав мільйонам глядачів про Канаду і Буковину та їхні давні зв'язки через людські долі.

Що стосується відображення зв'язків Буковини з українською діаспорою при допомозі інших видів мистецтва, то до проголошення незалежності України вони проявлялися дуже рідко. Лише у серпні 1990 р. у Чернівцях на запрошення товариства «Оберіг» побувала мистецтвознавець із Канади Софія Скрипник, яка привезла і продемонструвала для глядачів слайди картин найбільш відомих канадських художників українського походження. Особливу увагу приділила вона картинам Василя Курилика — одного з найвизначніших художників українського буковинського походження, обіцяла сприяти влаштуванню виставки картин цього художника на Буковині. І дійсно, влітку 1992 р. у зв'язку з 100-річчям української еміграції до Канади в Чернівцях, а також у Києві, Харкові, Львові було влаштовано виставку репродукцій картин Василя Курилика. Принагідно відзначимо, що родове коріння В. Курилика — на Буковині. Ще у 1896 р. його дід і бабуна виїхали до Канади з Борівців, а він народився вже там у 1927 р. Художню освіту здобував у Канаді, Англії та інших країнах.

В. Курилик знаний у світі як художник, який створив неперевершений за своєю майстерністю твір «Страсті Христові». Він складається із 160 картин і виконаний автором на Святій землі, тобто у всіх тих місцевостях, на тих дорогах, якими ходив Ісус Христос, згідно з Новим заповітом св. Матвія. А всього цей художник створив за своє 50-річне життя понад 10 тис. картин, замальовок, ескізів. За визначні успіхи в образотворчому мистецтві В. Курилик нагороджений орденом Канади. Довго (7 років) добивався він у колишніх радянських властей дозволу відвідати свою рідну землю. Нарешті, у 1977

З книги Василя Курилика
"Український піонер".

р. він таки відвідав прабатьківське село Борівці. Очевидці розповідали, що він припав там тілом до землі і схвилювано мовив: «Це моя земля. Я хочу відчувати її корені». Після цього багато у нього було вражень, творчих намірів і планів, однак, повернувшись до Канади, він через два місяці помер. Але видатний художник там не забутий. У Канаді у містечку Ніагара-Фолс є музей В. Курилика, де виставлені в галереї його картини. Для підтримки музею і галереї створено клуб «Курилик». Діє постійна виставка картин В. Курилика «Український піонер». На цю тему ним намальовано майже 4 тис. робіт. На одному з його панно розміром 1,5х7,4 м у шести сюжетах розкрито історію українських поселенців у Канаді. Виступаючи при відкритті виставки репродукцій картин В. Курилика у Чернівцях, її організатор Тетяна Лук'янович (Львів) зазначила, що «найбільшою мрією художника було, щоб його роботи побачили земляки». Інший виступаючий М. Клячківський — організатор музею В. Курилика в Канаді, наголосив, що В. Курилик «як митець і людина був сповнений особливої пошани й захоплення до своїх батьків і двох своїх батьківщин — Канади і України, землі дідів і прадідів». Доречні також згадати, що з нагоди 100-річчя української еміграції Поштов:

корпорація Канади випустила чотири марки із зображенням творів В. Курилика.

У травні 1993 р. в Художньому музеї Чернівців а також у Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Черкасах експонувалося незвичайне, надто оригінальне художнє панно «Ми — українці перед , під час і після століття в Канаді». Канадські автори із Саскагуна проф. Саскачеванського університету Зенон Погорецький і його дружина Стефанія, вихідці із Західної України, працювали над ним три роки і до 100-річчя української еміграції до Канади на цьому великому (30 м довжини і 3 м висоти) полотні відтворили в історико-філософському народознавчому дусі основні етапи тамтешнього життя українців: розселення, важке освоєння нових земель, гоніння на них під час Першої світової війни, їхній внесок у сучасний прогрес у Канаді та ін. З цим синтезованим твором ознайомилися тисячі буковинців. Підтримує зв'язки з Буковиною і житель м. Торонто, батьки якого походили з Ленківців під Чернівцями всесвітньо відомий безрукий художник Микола Бідняк. Він малює пензлем, тримаючи його в зубах. Він — член Міжнародної асоціації художників-інвалідів, професор Львівської Академії мистецтв, член Спілки художників України, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка (1994 р.). Частину цієї премії він пожертвував на видання книги Христини Саноцької про життя і творчість відомого українського художника із Заставни Миколи Івасюка.

Проявом симпатій і любові до прабатьківського краю з боку української діаспори є діяльність в системі Союзу українок Канади культурно-освітніх організацій імені Ольги Кобилянської. Вони створені у таких містах, як Саскатун, Денвер, Милвил, Теодор та ін. У 50-60-і роки окремі українські драмгуртки в Канаді ставили на сцені повністю або частково твори О. Кобилянської «Земля», «У неділю рано зілля копала». У 1961 р. повість «Земля» була перекладена англійською мовою Мітчем Сейгом і Ганною Польовою. На основі цього перекладу, але під назвою «Сини Адама» твір поставлено згодом на театральній сцені у Віквіпегу, Торонто, Ванкувері, Едмонтоні і Калгарі. В основу вистави покладено екранізовану у 1954 р. інсценізацію «Землі» видатним українським буковинським актором народним артистом України В. Васильком.

Деякі об'єднання канадців буковинського походження налагодили видання газет і журналів з буковинськими назвами і висвітленням у них народознавчої, літературно-мистецької, історичної та іншої тематики з життя буковинців як у старому краї, так і їх нащадків у Канаді та інших країнах. Зокрема, з 1974 р. у Торонто почав виходити українською мовою кварталник «Буковина» з характерною символікою на першій сторінці: українським тризубом і старим гербом Буковини. У 80-ті роки це видання очолює Олександр Ковальський.

Плідними і перспективними є наукові зв'язки області з українською діаспорою. Піонером у цій справі стали Чернівецький і Саскачеванський

університети. Влітку 1977 р. до Чернівців прибув з канадського міста Саскатуна президент Саскачеванського університету д-р Роберт Бегг, наділений повноваженнями укласти угоду про співробітництво з одним із вузів західного регіону України. Вибір випав на Чернівецький університет. Угоду було підписано, а незабаром у Саскатун вилетіла делегація Чернівецького університету на чолі з ректором проф. К. О. Червінським. Було узгоджено програму співробітництва, яка передбачала обмін офіційними делегаціями, групами викладачів та студентів, науковою інформацією, досвідом навчальної та наукової роботи. Для її реалізації в Чернівецькому університеті було створено робочу комісію на чолі з деканом історичного факультету Ю. І. Макаром. Першими прибули у 1978 р. на навчання студенти Канади. З того часу такі групи студентів, в основному українського походження, прибували щороку у травні-червні-липні на 40 і більше днів. Ось склад таких груп за окремі роки. У 1979 р. до групи студентів, очолюваної проф. Едвардом Бурштинським, входили Ксея Ковальчук, Віра Курилюк, Данило Совтис, Леся Федейко, Ірина Зузак. У 1981 р. під тим же керівництвом: Андрій Гавриш, Патриція Бойко, Леся Марущак, Паула Чернецька та Василь Рибалко. 1984 р.: Даруся Кларк, Лариса Стеценко, Одарка Байдужа та ін. 1990 р. із Саскачевану: Катерина Щабель, Скот Йончес, Марія Сквір, Лінда Русин, Дейл Екдайс та ін. Канадські студенти вдосконалювали свої знання з української мови та літератури, історії, відвідували рідних, музеї, театр, школи, знайомилися з пам'ятками архітектури, були присутніми на різних традиційних обрядах буковинців: весіллях, вечорницях, днях виходу горян на полонину, збирали етнографічний матеріал, зустрічалися з вченими, письменниками, артистами. Всього за 1978 — 1997 рр. понад 170 студентів і викладачів Саскачеванського університету перебували у Чернівцях на навчанні, стажуванні, викладацькій та дослідницькій роботі, з офіційними візитами, брали участь у наукових конференціях та літніх школах. За той же час майже 30 студентів і 50 викладачів чернівецького вузу побували в Саскачеванському університеті на навчанні та стажуванні терміном від 1 місяця до 2 років, зустрічалися з представниками української, у т. ч. буковинської, діаспори.

Розширювалися зв'язки між науковцями Чернівців і представниками української діаспори і в інших зарубіжних вищих навчальних закладах. Зокрема, у зв'язку із наближенням 100-річчя української еміграції до Канади 23-25 жовтня 1990 р. у Чернівецькому університеті відбулася Міжнародна наукова конференція, присвячена цій проблематиці. У ній поряд з науковцями з Чернівців, інших міст України взяли участь вчені з канадських міст Едмонтон, Саскатун, Торонто, з Бразилії, у тому числі представники української діаспори. Обговорювалися питання причин, напрямів заокеанської української еміграції, її ролі у розбудові країн поселення, збереження українських національних традицій, сучасних зв'язків діаспори з батьківщиною походження, українсько-канадських

зв'язків. Знаменні слова виголосив на конференції міністр культури та багатокультурності провінції Альберта Даг Мей: «Українці повинні єднатися... де б вони не були. Адже це великий народ, який пройшов важкий страдницький шлях. Канада ніколи не забуде його внеску у нашу історію і становлення». Учасники конференції з Канади і Бразилії взяли активну участь у культурній програмі, ознайомилися з Чернівцями, Хотиним, Кам'янцем-Подільським. Матеріали конференції було опубліковано. У 1993 р. ректори Чернівецького університету проф. С.С.Костишин і Саскачеванського проф. Дж. Айвені підписали новий протокол про співробітництво за значно ширшою програмою. Того ж 1993 р. науковцями Чернівців, інших міст України, а також представниками української діаспори наукових центрів США (Дмитро Штогрин), Канади (Ольга Мак), Німеччини (Й. Антохій) проведено наукову конференцію «Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні», видано відповідні матеріали.

М.Суховерський.

А.Жуковський.

Чернівецький університет підтримував і підтримує зв'язки і з окремими зарубіжними науковцями, професорами українського буковинського походження, присвоїв їм почесні звання докторів права, зокрема з Миколою Суховерським (Канада, виходець із с. Великий Кучурів), Йосипом Антохієм (Німеччина, виходець з с. Іспас, на

жаль, уже покійний), Аркадієм Жуковським (Франція, виходець із Чернівців) та ін. Ними та іншими науковцями за кордоном організовано товариство матеріальної допомоги Чернівецькому університету (придбання комп'ютерів, комунікаційних установок, поліграфічної техніки, видання наукових праць, надання стипендій студентам та ін.). Зокрема, на цю справу пожертвували українці буковинського походження у Канаді, США і Австралії: родина Суховерських (глава сім'ї Микола Суховерський) — 41000 дол. США, Василь Сулима (з Пд. Буковини) — 10675 дол., Петро та Іван Григоровичі (з Чернівців) — 500 дол., Дмитро Тодосійчук (з Гаврилівців) — 5000 дол., Ізидор Горецький (з Брусниці) — 1000 дол., Роман Федорів (з Чернівців) — 544 дол., Ярослав Білак (з Багни) і Корнелій Філіпчук (з Кіцманя, Шипинців) — 400 дол., Осип Маргарад (з Чернівців) — 125 дол. та ін., а також десятки вихідців з Галичини — всього на 85802 дол.

На початку 90-х років засновано «Українсько-канадську фундацію імені братів Івана та Давида Романюків», яка надала кошти для відновлення родинної садиби Романюків у Зарожанах і перетворення її у громадський та культурний центр села, району, а також бази наукової практики університету, перепідготовки спеціалістів сільського господарства. Фундація започаткувала ряд стипендій студентам Чернівецьких університету та медінституту — вихідцям із Хотинщини, розгорнула книговидавничу діяльність, надала матеріальну допомогу малоімущим зарожанцям, місцевій школі, баптистській громаді та ін. Слід відзначити, що ряд науковців українського (зокрема буковинського) походження за рубежом плідно займалися і займаються дослідженням історії української еміграції, шукаючи історичні корені єднання українських (у т. ч. й буковинських) братів через відстані століття (В. Маркусь, М. Куропась, М. Марунчак, Б. Медвідський, Д. Прокоп, З. Погорецький, Д. Штогрин, Т. Дудчак-Заячківська, П. Кравчук та ін.). Так, проф. Д. Штогрин (США, Іллінойський ун-т) видав книгу «Українці у Північній Америці», у якій серед двох тисяч визначних українських імен зустрічаються і десятки буковинських імен — вихідців чи нащадків буковинців: політичних і громадських діячів Миколи Суховерського (з Великого Кучурова), Джона Рамона Гнатишина (з Вашківців), Дениса Квітковського (з Чернівців), художників Василя Курилика (з Брідка) і Миколи Бідняка (з Ленківців, нині — Чернівці), учених Євгена Омельського (з Онута) і Аскольда Скальського, військового історика Зенона Стефаніва (з Топорівців), журналістки Лідії Тимошенко (з Чернівців), архітектора Івана Жуковського (з Кіцманя), а також інших діячів з різних сфер людської діяльності: Ераста Бурачинського (з Чернівців), Михайла Гуцуляка, Василя Кардаша (з Новоселиці), Василя Кушніра (з Вікна) та ін.

Проф. Оттавського університету (Канада) Женні Дудчак-Заячківська опублікувала у 1995 р. книгу «Історія буковинської піонерської «Маморниці» 1909 — 1995 рр.» (с. Маморниця у Глибоцькому р-ні), у якій на багатому фактичному матеріалі висвітлила ряд питань еміграції з Буковини. До речі, цими питаннями займається і ряд буковинських науковців: Ю.І. Макар, О.І.Сич, Г.К. Кожоляно, В.М.Ботушанський, І.С. Руснак, О. Г. Федуняк та ін.

Співробітництво в галузі культури, науки підготувало певний ґрунт для налагодження зв'язків із зарубіжними українцями і в інших галузях — економічній, громадсько-політичній. Такі можливості відкрилися лише з другої половини 80-х — початку 90-х років, особливо після проголошення незалежності України.

Так, уже на початку жовтня 1991 р. у Чернівцях відбувся міжнародний форум «Букова віть», у якому взяли участь представники української діаспори, керівники великих фірм, комерсанти і бізнесмени, діячі науки і культури багатьох країн (США, Канади, Німеччини, Польщі та ін.). На ньому обговорювалися різні аспекти економічного, культурного, науково-

го співробітництва Буковини з різними фірмами, установами, організаціями, де трудяться представники української діаспори, у т. ч. і вихідці з Буковини.

Враховуючи прагнення все більшого числа представників української діаспори до співпраці і налагодження так довго обмежуваних зв'язків зі своєю історичною батьківщиною, зокрема Буковиною, до цієї справи прилучилися і регіональні органи влади.

У кінці 1990 р. міська рада канадського міста Саскатун (одного з великих міст провінції Саскачеван, куди найбільше емігрувало свого часу українців, у т. ч. й буковинців, і де й зараз проживає 100 тис. канадців українського походження), прийняла пропозицію місцевих української і університетської громад про встановлення побратимських зв'язків з Чернівцями. Виконком Чернівецької міськради погодився на це. В результаті візиту чернівецької делегації у Саскатун 6 червня 1991 р. було укладено дружню угоду про побратимство між Чернівцями і Саскатуном. «Утвердження історичних уз, — говорилося в угоді, — зміцнення дружніх зв'язків та розвиток кращого порозуміння між людьми Саскатуна і Чернівців є щирим бажанням муніципалітету міста Саскатун та муніципалітету міста Чернівці. Завдяки угоді продовжуватимуть розвиватися добра воля і дух співпраці між нашими двома містами. Ми бажаємо через цю угоду сприяти взаєморозумінню, економічному розвитку і торгівлі між двома містами, а також сприяти широкому обміну в галузі науки і техніки, освіти і культури».

Через кілька днів було укладено також угоду про зв'язки і співпрацю між провінцією Саскачеван і Чернівецькою областю, підписану прем'єром провінції Саскачеван Грентом Девайном і головою виконкому Чернівецької облради Іваном Гнатишиним.

Під час перебування у Канаді буковинської делегації на чолі з І. Гнатишиним (вихідцем з м. Вашківці) відбулася зустріч останнього з тодішнім генерал-губернатором Канади Джоном Рамоном Гнатишиним, батьки якого — вихідці з буковинського містечка Вашківців — виїхали в Канаду на початку ХХ ст.

У річницю підписання угод між Чернівцями і Саскатуном між Чернівецькою областю та провінцією Саскачеван у червні 1992 р. до Чернівців прибула канадська делегація у складі мера Саскатуна Генрі Дейдея, його помічника Віктора Ковальського та міського радного Моріса Чернецького (усі українського походження). Вони ознайомилися з визначними місцями міста, побували у деяких трудових колективах підприємств і установ. Водночас із Саскатуна прибув український ансамбль фольклорного балету «Євшан», який з великим успіхом виступав не лише у Чернівцях, але і в інших містах України.

Провінційна рада Конгресу Українців Канади в Саскачевані з метою інформування буковинців про стан справ у провінції відкрила у 1993 р. у Чернівцях у відновленому Українському Народному Домі своє

інформаційне бюро, яке надавало свої матеріали обласній та міській пресі. У ній систематично вміщувалися матеріали про життя в Канаді, зокрема в Саскачевані, наприклад, про перемогу Роя Романіва на виборах, про те, що главою законодавчої влади у провінції є лейтенант-губернатор Сільвія Федорук, судової — Д. Байда, тобто всі троє — українського походження, про встановлення скульптурного зображення в Саскатуні першому генерал-губернатору Канади з числа українців Джону Рамону Гнатишину та ін.

Особливо повно висвітлювався офіційний візит в Україну і на Буковину на початку жовтня 1992 р. Джона Рамона Гнатишина, який побував разом із сім'єю у прабатьківських Вашківцях і зустрівся з родичами, у Музеї буковинської діаспори в Чернівцях, у Чернівецькому університеті, де йому у винятково урочистій, теплій обстановці було вручено диплом почесного доктора права. «Нема слів, аби передати подяку вчентій раді вузу за її рішення, — сказав у слові-відповіді

Джон Рамон Гнатишин та Іван Гнатишин.

високий гість. — Я ніби повернувся додому після закінчення Саскачеванського університету. У мене є два рідних міста: Саскатун і Чернівці — міста-побратими».

У своїй промові на заключному прийомі на честь високого гостя у Чернівцях Джон Рамон Гнатишин сказав: «Для мене, звичайно, це трохи ніби повернення додому, нагода побачити і зустріти громаду, в якій народилися мої предки... Відчуття повернення додому переживають кожного разу сотні або й навіть тисячі канадців — як ті, що народилися тут, так і ті, що вперше бачать місця, відомі нам із розповідей батьків і дідів наших. Приїжджаючи сюди, вони наповнюють життям дорогі сімейні спогади про рідні села і містечка... Навіть десятиліття тоталітарних обмежень не змогли обтяти міриади особистих зв'язків між Канадою і Україною. Тепер, коли ви відкриваєте двері в світ, ми можемо сісти разом

і вшанувати ті духовні цінності, які кріпили український народ впродовж історії: любов до сім'ї, пошану до землі і відданість громаді. Не забувайте, що є майже мільйон канадців, які заявляють про своє українське походження, які несуть далі горду культуру і традиції, що розквітли ось тут. Вони разом з усіма канадцами вітають вас...».

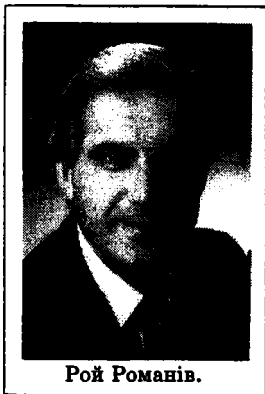
Слід відзначити, що Д.Р. Гнатишин і після цього підтримує стосунки з Буковиною, з рідними Вашківцями, надіслав численні матеріали для Музею буковинської діаспори тощо. У жовтні 1994 р. він мав знову зустріч із головою Чернівецької об'єднаної І. Гнатишиним під час його перебування у Канаді у складі делегації Президента України Л. Д. Кучми.

Новий імпульс у поглибленні зв'язків Чернівецької області з українською діаспорою дав приїзд на початку жовтня 1995 р. у Чернівці прем'єра Саскачевану Роя Романіва (сам він українського походження) на запрошення взяти участь у святкуванні 120-річчя Чернівецького університету. Йому в урочистій обстановці було вручено диплом почесного доктора права. У своїй промові (перша частина — українською мовою) він висловився за дальше співробітництво Чернівецької області та провінції Саскачеван.

У свою чергу, Саскачеванський університет, відзначаючи 90-річчя свого заснування та 20-річчя плідної співпраці з Чернівецьким університетом, у квітні 1997 р. присудив ступінь почесного доктора права ректору Чернівецького університету проф. С.С. Костишину. Це перший почесний доктор Саскачеванського університету з України. Після відповідних урочистостей підписано нову 10-річну угоду про подальшу співпрацю двох вузів.

Помітним явищем у зв'язках області з українською діаспорою були зустрічі буковинської громадськості з такими українськими діячами, як Микола Плав'юк, Ярослава Стецько, Іван Коляска, Микола Суховерський, Аркадій Жуковський та інші, які висловлювали свої погляди на розбудову Української держави. М. Суховерський веде переписку із земляками у Великому Кучурові, надіслав на Буковину значну кількість примірників своєї книги «Мої спогади», видану у Києві у 1997 р., взяв участь у її презентації у Чернівцях.

Численною є українська, буковинська діаспора у США. Протягом десятиліть її представники підтримували право українського народу на свою суверенну державу. У зв'язку з труднощами, що виникли в останні роки в Україні, вони організовують різного роду допомогу для їх подолання,

Рой Романів.

особливо гуманітарну. Так, виходець із Брідка нинішнього Заставнівського р-ну 70-літній професор відомого Гарвардського університету Ярослав Мігайтчук організував у США транспорту гуманітарної допомоги і, долаючи океанські простори та бюрократичні перепони сучасного українського чиновництва, доставляв їх на Буковину. Зокрема, він надав таку допомогу школі і дитсадку в рідному селі, районній поліклініці стоматологічним обладнанням, сирітським закладам, колишнім воїнам УПА та ін. Проявляли американці українського походження інтерес до танцювального мистецтва Буковини. Зокрема, у 1990 р. багаторічний балетмейстер Буковинського ансамблю пісні і танцю заслужений артист України Дарій Ластівка разом з баяністом Дмитром Голяком і танцюристами Жанною Кульчицькою та Костянтином Буцурою на запрошення керівника самодіяльного танцювального ансамблю «Постоли» Тома Мастерсона у м. Боулдер (штат Колорадо) протягом півтора місяця вчили танцюристів цього ансамблю з екзотичною буковинською назвою, а також й інших аматорів з міст Денвер (столиця штату), Стімбол Спрінгс буковинських танців.

Проявляє певний інтерес до Буковини і українська діаспора в Австрії (майже 5 тис. осіб). Особливо добрі і щирі стосунки з громадськістю Чернівців і окремих сіл області склалися в українського подружжя Колотилів із Відня. Василь Семенович (виходець із с. Бобівці, на жаль, уже покійний) і Ксенія Іванівна (уродженка с. Підзахаричі) чимало зробили для згуртування української громади в Австрії. Василь Семенович зробив помітний внесок у вивчення історії України, у т.ч. й Буковини, а Ксенія Іванівна завдяки своєму таланту і працьовитості стала однією з найбільш знаних у світі майстринь української вишивки. Вона — автор двох альбомів візерунків цих вишивок (до речі, вийшли в Києві при сприянні Чернівецького відділення товариства «Україна»). Її твори експонувалися на виставках у Чернівцях, Києві, Львові. Вона систематично навідується в рідний край, з нею влаштовують цікаві зустрічі. Так, у 1988 р. обласне товариство «Україна» разом з обласною організацією Спілки художників влаштували у Чернівцях виставку її вишивок. Її відвідали не тільки Чернівчани, але й зацікавлені аматори із сіл і райцентрів Чернівецької та сусідніх областей, туристи з Австрії та Канади. Учні с. Кам'яна Сторожинецького р-ну створили гурток художньої вишивки за зразками К. Колотило, зав'язали з нею листування. 8 квітня 1993 р. в урочистій обстановці, у присутності представників громадських і культурологічних організацій, культосвітніх установ і навчальних закладів (зокрема, учнів 9-ї школи, де ще у довоєнний час навчалася Ксенія), православної, греко-католицької та католицької церков, засобів масової інформації відбулося освячення кімнати Василя і Ксенії Колотилів у Музеї буковинської

К. Колотило.

В. Колотило

діаспори в Чернівцях. Вона передала музею не тільки свої роботи, але й бібліотеку, рукописи творів чоловіка за його заповітом. Обладнується на її честь також музей у її рідному селі Підзахаричах. К. Колотило — лауреат премії ім. Сидора Воробкевича. Вона займається і благодійницькою діяльністю.

У 1997 р. подарувала обласному дитячому радіаційно-екологічному диспансеру апарат аудіометр вартістю приблизно 25 тис. дол. США для вимірювання ступеня втрати слуху.

Одним з активних діячів української діаспори в Австрії є митрат Олександр Остгайм-Дзерович — священник парафіяльної церкви св. Варвари у Відні. Він неодноразово бував у Чернівцях, Хотині на визначних наукових і громадських заходах останніх років. Є в Австрії і товариство «Буковина», яке очолює Л. Мельничук. Українська громада Австрії, зокрема колишні чернівчани, надала допомогу (1100 дол. США) на відновлення у Чернівцях старовинної дерев'яної Миколаївської церкви, що була знищена пожежею у 1992 р.

Із Буковиною підтримували і підтримують добрі стосунки представники української буковинської діаспори в Німеччині. Серед них згадуваний уже проф. Йосип Антохій (з Іспаса); буковинка за походженням, визначний знавець української літератури і її видавець Анна-Галія Горбач, яка заснувала в Німеччині українське видавництво «Бродина» (за назвою села у Пд. Буковині); уродженець Лужан видатний вчений-правознавець, доктор права, професор Українського вільного університету у Мюнхені, громадський діяч Василь Орелецький (1895 — 1976). Підтримує зв'язки з Буковиною і Осип Барецький — колишній чернівчанин, українець, що вчився у Чернівецькій гімназії разом із відомим нині істориком Буковини Аркадієм Жуковським, а нині — громадянин Мюнхена, бо ще у 1940 р. 19-річним юнаком покинув рідний край. Та не забував його, радів здобуттю Україною незалежності. А коли у 1996 р. Україна відзначала свій 5-літній ювілей, цей 75-річний виходець із Буковини, колишній спортсмен, гравець української чернівецької футбольної команди «Мазепа» разом із тисячами українських патріотів, у т. ч. й буковинців,

піднявся на найвищу гору України Говерлу і в честь цієї події забетонував на вершині 6-метровий хрест з неіржавіючої сталі, на виготовлення якого (як і капличку при ньому) подарував кошти. Спонсорує він також дитячу футбольну команду у Чернівцях. Виходець з Буковини (з Вашківців) Всеволод Мардак — нині крайовий провідник ОУН у Мюнхені — у 1996 і 1997 р. влаштовував приїзд на концерти в Німеччину хору бандуристів Чернівецького музучилища під керівництвом Раїси Кузьменко, який виступав там з великим успіхом.

Серед представників української буковинської діаспори у Франції, які підтримують зв'язки з рідним краєм, художник Вірста, історик А.Жуковський та ін. До речі, саме завдяки Аркадію Жуковському, уродженцю Чернівців, написана і видана у 1956 р. значна праця з історії Буковини під назвою «Буковина, її минуле і сучасне», історична частина якої під його авторством перевидана у Чернівцях у 1991 — 1994 рр. За визначний вклад у розвиток української історичної науки, зокрема активну участь у створенні 10-томної «Енциклопедії українознавства», його нагороджено у 1997 р. орденом України «За заслуги» третього ступеня, НАН України присвоїла йому звання академіка, Чернівецький університет у зв'язку з його 75-річчям — ступінь почесного доктора права, а історики університету присвятили йому спеціальний випуск «Наукового вісника Чернівецького університету» (збірник наукових статей, 1996 р.). Приймаючи в урочистій обстановці диплом почесного доктора права, А. Жуковський зворушливо мовив, що для нього — це найприємніша подія, яка ріднить його з незабутнім краєм юності, для якого він працював все життя.

Численною є буковинська, в основному українська, діаспора і на Сході — в Росії та країнах СНД. Її представники підтримують зв'язки переважно на родинному рівні. Ця діаспора значною мірою зденаціоналізована і тільки в останні роки бере участь у створенні там національно-культурних об'єднань, товариств. Останні проявляють незгасаючий інтерес до української пісні, слова, запрошують відомих буковинських митців на концерти, які відбуваються там з великим успіхом.

Так історично склалося, що, крім української, у світі існує різнонаціональна буковинська діаспора. Особливо численною є єврейська діаспора, що виникла, в основному, в останні 30-40 років в результаті масового виїзду буковинських, особливо чернівецьких, євреїв на історичну батьківщину — в державу Ізраїль. Лише в Хайфі їх проживало на початку 90-х років понад 20 тис., у Назарет-Ілліті — майже 5 тис. колишніх чернівчан. Чимало з них прагнуть у тій чи іншій формі підтримувати зв'язки зі своєю колишньою батьківщиною: листуванням, відвідуванням,

обміном концертами тощо. В Ізраїлі живуть і працюють, наприклад, колишні чернівчани солістка Тельавівського камерного оркестру Берта Юнгер, державний діяч Роман Бронфман та ін.

У лютому 1993 р. в Чернівцях на запрошення Спільки єврейських студентів і молоді України побував проф. Єрусалимського університету, головний національний інспектор шкіл Міністерства освіти і культури Ізраїлю Натан Грінбаум. Він виступив у Чернівцях з лекцією, зустрівся з єврейським письменником Йосифом Бургом, учителями єврейської школи, відвідав синагогу, пам'ятні місця міста. У засобах масової інформації він розповів про можливі шляхи розширення зв'язків між Україною та Ізраїлем у галузі освіти.

У березні 1994 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль єврейської культури, де виступили художні колективи різних міст України, а також відбулися вистави Ізраїльського театру історичного портрета «Я — Голда» та «Доля і життя Зеєва Жаботинського».

У 1995 р. в Ізраїлі розпочалися торжества з нагоди трьохтисячолітнього ювілею м. Єрусалима з одночасним його відзначенням і за межами країни. Знаменно, що вшанування цього ювілею поза Ізраїлем розпочалося у Чернівцях. Це й не дивно, бо Буковина, Чернівці понад 200 років були одним із значних осередків єврейства і самобутньої єврейської культури в Європі. У березні 1995 р. в обласному центрі з нагоди цієї події відбувся вечір дружби, на якому з вітальними промовами виступили радник посольства Ізраїлю в Україні Зеєв Бен-Аріє, заступник голови Чернівецької обласної ради народних депутатів Анатолій Круглашов, перший секретар посольства Ізраїлю в Україні Ізя Шоваль. Останній тридцять років жив у Чернівцях, був художнім керівником обласного Будинку вчителя, працював у народному театрі оперети, писав вірші. І ось через 22 роки він з душевним хвилюванням зустрівся зі старими знайомими, друзями. На вечорі серед інших прозвучали і дві пісні на його слова. Причому, музику до однієї з них написав один із відомих на Буковині композиторів чернівчанин Леонід Затуловський.

Представники буковинської єврейської діаспори взяли також участь у відзначенні в Чернівцях 80-х роковин відомої співачки Чернівецької філармонії заслуженої артистки України Сіді Таль. На їх запрошення у 1995 р. в Ізраїлі виступили з концертами з великим успіхом заслужені артисти України скрипалі з Чернівецької філармонії Павло Чоботов, Людмила Шапко та концертмейстр Валерій Ломанець. До речі, імпресарію у них був колишній працівник Чернівецької філармонії Роман Соф'яник. Не обминають Буковину і відомі політики Ізраїлю — колишні громадяни Чернівців. Зокрема, у жовтні 1996 р. після відвідання Верховної Ради у

Києві у Чернівці завітав депутат кнессету (парламенту) Ізраїлю і голова однієї з парламентських фракцій, президент Сіоністського форуму Роман Бронфман — колишній випускник ЧДУ, директор Чернівецького обласного будинку учителя, який репатріювався у 1980 р. Він наніс візит главі облдержадміністрації Г. Філіпчуку, дав прес-конференцію у Єврейському народному домі, разом із прибулими з ним двома синами зустрівся з друзями і знайомими.

Чималою є буковинська єврейська діаспора у США. Її представникам колишні радянські власті давали дещо більші (порівняно з українською діаспорою) можливості для підтримання зв'язків із рідним краєм, відвідання його, надсилання посилок тощо. Приміром, у 1982 р. громадянка Каліфорнії Аннет Брігс відвідала рідну оселю у Хотині, з якої виїхала з сестрою ще у 1923 р. Але тільки після проголошення незалежності України стали можливими широкі безперешкодні зв'язки з рідним краєм: родичами, знайомими, громадсько-політичними і культурними закладами, товариствами. В Нью-Йорку щороку відбуваються вечори зустрічей колишніх чернівчан, на яких йде жвавий обмін «останніми вістями» з Чернівців, Буковини. На одне з таких зібрань (понад 600 осіб) влітку 1997 р., організоване колишньою працівницею Чернівецького трикотажного об'єднання Фірою Стукельман, прибула з Чернівців для привітання учителька Ізоolda Рубінштейн. Крім того, вона привезла різні сувеніри, буковинську пресу, зокрема газету «Буковина», у спеціальному номері якої від рідних і знайомих були вміщені привітання «американським буковинцям»: професору Аллі Бухарович, режисеру Михайлу Лоеву, співакові Давиду Степановському, журналісту Якову Фейгінгу, учителям Михайлу Авербуху та Якову Левіну, сім'ям Конторових, Криштулів, Цепельманів, Франтів, Ратнерів, Вайнштейнів, Сапожникових, Зінгерів, Шерлерів, Трахтів, Клейманів, Шнайдерів, Гофманів, Вітебських, Пойлішерів та ін.

На це ж зібрання бізнесмен Ілля Шлакман привіз із Чернівецької кондитерської фабрики чималий «солодкий гостинець» і відеофільм про архітектуру Чернівців, який присутні переглянули з великим зацікавленням та ностальгією за рідним містом. «Нью-Йоркські чернівчани» розповідали гостям із Буковини, що кожен знайшов своє місце на новій батьківщині: Міла Полтарак — у культурній сфері, Діна Трост створила у Брукліні школу музики і танцю, Марк Кушнір став відомим музикантом (у Бостоні), Лева Бронштейн, Шура Левіна і Семен Кац — учителями, О. Флейшакер — артистом Голівуду, Аркадій Кацельник — відомим бізнесменом і водночас — визнаним благодійником і т. д.

У США опинилася й значна команда відомих буковинських спортсменів: знаменитий борець і тренер Данило Тубеншлак, борці Лазар Райхштат,

Ізя Одеський, боксери Ігор Штайгман, Віля Розенфельд, Йосип Коріман та ін. У 1996 р. засновано міжнародні юнацькі змагання з боротьби дзюдо на приз майстра спорту Данила Тубеншлака. У 1997 р. ці другі змагання відбулися у Чернівцях при його участі як почесного гостя, що надало їм особливої піднесеності. Гостю з-за океану віддавалася виняткова шана і повага. Від'їжджаючи у США, Данило Тубеншлак зворушливо сказав: «Переїжджає тільки оболонка (тобто його тіло — ред.). А душа і серце залишаються там, де народився... Скільки б не прожив, а ця земля завжди буде зі мною».

Однією з найбільших буковинських діаспор є німецька. Вона виникла внаслідок відомих угод між сталінським і гітлерівським керівництвом 1939 — 1940 рр. щодо сфер впливу в Європі, у яких передбачалося, зокрема, переселення в Німеччину етнічних німців (фольксдойчів) з Бессарабії і Північної Буковини після зайняття останніх радянськими військами. Із Буковини було переселено 45 тис. осіб. Під виглядом «німців» тоді виїхали також тисячі українців, румунів, поляків, вірменів, які боялися неминучих сталінських репресій. Після воєнних лихоліть буковинські німці опинилися у десятках міст Західної і частково Східної Німеччини, а також в Австрії, Канаді та інших країнах. Найбільші колонії буковинських німців виникли у ФРН, зокрема у землі Баварії, її окрузі Швабії. Так, у Мюнхені виникли «Земляцтво буковинських німців», «Комітет допомоги євангелістським переселенцям з Буковини», у м. Дармштадті — «Старовинне вогнище буковинських німців». У місті Ерлангені відновило свою діяльність німецьке студентське товариство «Франконія», засноване у Чернівецькому університеті. Інше німецьке чернівецьке студентське товариство «Армінія» відновило свою діяльність у Лінці (Горішня Австрія).

Організації буковинських німців постійно дбали про збереження і підтримання зв'язків між вихідцями з Буковини, їхніми нащадками. Зокрема, щороку проводилися і проводяться «Дні культури буковинських німців», які традиційно починалися в м. Аугсбурзі і кінчалися у м. Ульмі. У 1993 р. у Берліні, Відні, Зальцбурзі, Франкфурті-на-Майні відбулися літературні читання і виставки на тему: «Мовою вбивць. Література з Чернівців. Буковина», присвячені творчості таких знаних колись в краї і в Європі німецькомовних (переважно єврейських) письменників, як Пауль Целан, Мозес Розенкранц, Альфред Маргуль-Шперберг, Георг Дроздовський, Альфред Кітнер, Роза Ауслендер, Іммануель Вайсглас, Давид Гольдфельд, Альфред Ганг, Грегор фон Реццорі, Ітціг Мангер та ін.

Старше покоління представників німецької буковинської діаспори та їхні нащадки завжди проявляли інтерес до землі своїх предків, хоч відвідання рідного краю було пов'язане із різними суворими обмеженнями і застереженнями. Та й власне колишніх німців у краї майже не залишилося. У 1991 р. їх тут нарахувалося 264 особи, які прибули з різних кінців колишнього СРСР. Тільки після проголошення незалежності України вони здобули широкі можливості безперешкодно відвідувати Буковину. Щороку численні делегації представників буковинської німецької діаспори з Німеччини, Австрії та інших країн відвідують Чернівці та інші населені пункти краю (зокрема Сторожинець, Порубне), його визначні місця, колишні свої садиби, квартири, могили предків, а члени колишніх студентських товариств — Чернівецький університет. «Я виїхав звідси у 14 років, — згадував Рудольф Паславський після відвідин рідного колись Сторожинця, — не раз згадую події 1940 р., коли ми мусили покинути свій рідний дім і податися звідси геть. Я люблю цей край, батьківщину моїх батьків і мою».

У травні 1993 р.у Чернівцях побувала велика група (понад 30 осіб) колишніх студентів Чернівецького університету, членів німецьких студентських товариств «Алеманія», «Армінія», «Тевтонія», «Франконія», а також українських «Запороже», «Чорноморе», для яких було влаштовано свято-зустріч («коммерс»).

Істотно поживалися ці контакти після заснування німецькою буковинською діаспорою у м. Аугсбурзі у 1988 р. Інституту Буковини під керівництвом Йоганна Гампеля і Отфріда Котціана та Науково-дослідного центру буковинознавства при Чернівецькому держуніверситеті ім. Ю.Федьковича у 1992 р. (директор — Олег Панчук, заступник — Василь Фольварочний, вчений секретар — Петро Рихло). Під егідою цих закладів у Чернівцях почали проводитися міжнародні наукові буковинознавчі конференції, симпозіуми, читання із запрошенням ряду відомих науковців-буковинознавців з Німеччини, Австрії та інших країн, у т. ч. вихідців з Буковини з публікацією відповідних матеріалів. Серед них винятково плідну діяльність із вивчення історії Буковини розгорнув ще з 50-х років Рудольф Вагнер (1911 р. народження), який своє дитинство і юність провів у 1918 — 1934 рр. на Буковині. Його перу належить понад 100 праць з буковинської тематики, у т. ч. й солідних монографій, збірників документів. Крім того, під його керівництвом вийшло ряд колективних праць, написаних буковинознавцями, у т.ч. й вихідцями з Буковини чи їхніми нащадками. Враховуючи заслуги Р. Вагнера перед його ко-

Рудольф Вагнер.

лишньою батьківщиною — Буковиною, учена рада Чернівецького університету присудила йому у 1997 р. ступінь почесного доктора права цього вузу. Диплом було вручено йому в урочистій обстановці при численній участі науковців Чернівців та делегації з німецького округу Швабії (земля Баварія), що співпрацює з Буковиною з 1995 р. на основі укладеної угоди. Р. Вагнер виступив з науковою доповіддю перед вченою радою вузу, мав також зустріч із викладачами і студентами історичного факультету університету. Серед членів німецької делегації були і нащадки буковинських німців.

У Чернівецькому музеї буковинської діаспори на честь Р. Вагнера було розгорнуто спеціальну експозицію.

Величезну копітку працю здійснює протягом десятиліть колишній буковинець (виїхав у 1940 р. у 10-річному віці) відомий бібліограф Еріх Бек. Він видав у Мюнхені, Дортмунді три томи бібліографії з краєзнавства та культури Буковини, що включають кілька тисяч найменувань праць, опублікованих у різних країнах і в різний час. Це — найповніше в світі бібліографічне видання з буковинознавчої тематики. Є в Німеччині і любитель бібуковинського краєзнавства. Зокрема, у Мюнхені проживає колишній уродженець Чернівців (з 1918 р.) Едуард Карл Каспарідес — найвидатніший у Європі колекціонер старих поштових карток із краєвидами Чернівців. Разом із буковинським земляком Р. Лангом з Гамбурга він у 1996 р. почав публікацію цих поштівків у вигляді настінного календаря (12 стор.) під назвою «Краєвиди старих Чернівців». Крім того, цими ж авторами і товариством «Католицькі чернівецькі учні» протягом 1995 — 1997 рр. видано 5 томів «Чернівецьких малих листів» з 49 краєвидами Чернівців австрійського періоду.

Плідно працювали чи працюють у Німеччині у різних галузях наук вихідці з Буковини чи буковинських сімей професори університетів та інших вузів Еміль Турчинський (Бохум), Райн (Мюнхен), Неметчек (Гейдельберг), Барта (Гісен), Яворський (Кіль), Р. Ланг, Скрегунець-Гілленбранд та ін. Окремі з них час від часу приїжджають на Буковину на наукові зібрання. У Нью-Йорку (США) проживає уродженець Чернівців (з 1905 р.) Ервін Чаргофф — видатний біохімік. За наукове відкриття у галузі нуклідних кислот одне з правил у біохімії дістало назву «правило Чаргоффа».

Серед представників буковинської німецької діаспори чимало письменників, композиторів, джерелом натхнення яких була Буковина. Серед — них Оскар Шефер. Його батьки жили у передмісті Чернівців Роші і ще малим у 1940 р. вивезли в Німеччину. Та їхні розповіді про чарівний буковий край глибоко запали в душу малого Оскара, стали джерелом натхнення як композитору, музиканту, співаку, поету і прозаїку, відомому нині далеко за межами Дармштадта і Німеччини. Він створив великий цикл прекрасних пісень «Привіт Батьківщині» (йдеться про батьківщину його походження — Буковину) і записав їх на платівках-гігантах і лазерних дисках у власному виконанні та інтерпретації таких сучасних німецьких співаків, як Карл Моїк, Вальтер Штольд, Уші Бауер, Гензель Кранауер. Ці виконавці, які здебільшого і не були на Буковині, несуть по світу пісню про «наймилішу серцю країну буків». Оскар Шефер створив ансамбль «Буковина-інтернаціональ», керує хором, виступав у Бразилії на святі «Буковинські галушки». У різних країнах світу він виступає зі своїми численими піснями, у т. ч. такими, як «Це було на Буковині», «Буковинська полька», «Привіт Батьківщині» (тобто Буковині), «Прощай, мій рідний край» та ін. У 1996 та 1997 роках Оскар Шефер з успіхом виступав у Чернівцях, зокрема у залі Товариства австро-німецької культури.

Як письменник Оскар Шефер опублікував кілька романів, у т. ч. 1995 р. — «Переселення: війна і втеча», присвячений подіям переселення німців з Буковини у 1940 р. та їхній подальшій долі. Фактично це частка історії Буковини.

Буковинська тематика знайшла певне відображення і у творчості іншого уродженця (1914 р.) Чернівців, вихідця з німецької сім'ї — Грегора фон Реддори д'Ареццо — нині видатного письменника європейського масштабу (проживає в Італії).

Зазначимо, що німецька буковинська діаспора, усвідомлюючи ті труднощі, які переживає батьківщина її предків, разом з іншими громадянами Німеччини й Австрії прилучилася до благородної справи — гуманітарної допомоги тим буковинцям, які її потребують. Так, у 1990 р. за ініціативою активістки благодійного товариства «Кнайп-Ферайн» у м. Шлюхтерн (земля Гессен) Андріани Бауер (її родовід з Чернівців) виникла група «Акція допомоги Чернівцям». Її мета — гуманітарна допомога чернівецьким дітям, ураженим алопецією, а також з малоімущих сімей, малоімущим мешканцям, дитячим будинкам, лікарням, Червоному Хресту, релігійним общинам, німецькій громаді тощо. Відповідно у Чернівцях виникла громадська організація «Гільфе» («Допомога»), яка почала займатися справедливим розподілом цієї допомоги, що надходить приблизно два рази у рік.

У 1990 р. у м. Берхтесгаден засновано австро-німецьке товариство «Гуманітарна допомога Буковині в Україні» на чолі з Дітмаром Вальхом, яке кілька разів на рік доставляє аналогічну допомогу в буковинський край, а його член австрієць буковинського походження Вільгельм Штадельбауер — у колишнє своє село Дойч-Тереблешти (нині — Порубне), з якого виїхав з батьками у 1940 р. у 12-річному віці. До осені 1995 р. звітти було організовано 13 транспортів медикаментів, медичного обладнання, одягу, взуття та ін. на загальну суму 5 млн. німецьких марок.

Систематично надходить гуманітарна допомога і з Австрії, зокрема від благодійної організації «Народна допомога», яка доставляє з міст Альтгайм, Аспах, Вільденау та ін. медичне обладнання, медикаменти Дитячому фонду, обласній дитячій лікарні та іншим медичним закладам. При прибутті транспортів з гуманітарною допомогою німецькі та австрійські громадяни, що доставляють їх з чималими труднощами, здирствами митників України, бюрократизмом чиновників, зустрічаються з багатьма малоімущими мешканцями — одержувачами адресної допомоги, з керівниками лікарень, дитбудинків, шкіл, громад, товариств, фондів тощо, а у відновленому Німецькому домі у Чернівцях — з членами місцевого товариства австро-німецької культури (майже 200 осіб, голова Ф. А. Келлер), з викладачами факультету романо-германської філології університету, учителями і учнями 7-ї школи (нині — 1-ої гімназії) з поглибленим вивченням німецької мови та ін.

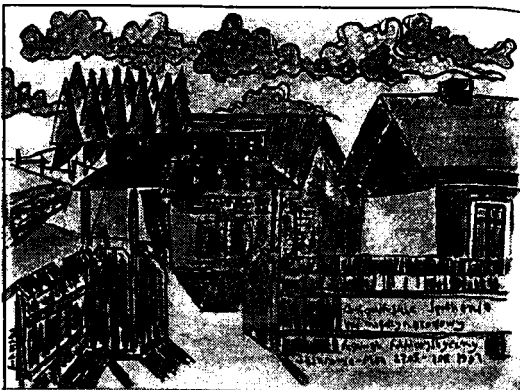
Порівняно меншою є буковинська польська діаспора, що проживає нині у Польщі. Буковинські поляки, особливо із Сторожинецького р-ну опинилися у Польщі внаслідок відомої сталінської політики депортації народів уже в повоєнний час. Тривалий період зв'язки з ними були обмежені. Лише з кінця 80 — початку 90-х років вони стали безперешкодними і здійснюються як на родинному рівні, так і у формі різних масових заходів. Найбільш яскравими і змістовними серед них є щорічні міжнародні фольклорно-мистецькі фестивалі в західнопольському м. Ястров'є «Польські спотканя» («Польські зустрічі»). Їхня мета — налагодження і підтримка всебічних зв'язків між колишніми буковинцями чи їхніми нащадками польської та інших національностей, розкиданих по всьому світу. Ініціатором цих зустрічей з 1989 р. став один із нащадків переселенців з Буковини Збігнев Ковальський. Саме завдяки його нетомним зусиллям, незгасаючому ентузіазму, умілим організаторським здібностям, широким зв'язкам з численими спонсорами вдається щороку організовувати такі масштабні (і досить дорогі для організаторів), змістовні і корисні зустрічі людей буковинської діаспори, які на загал служать також і поліпшенню стосунків між Польщею та Україною. Беруть у них участь і

польські мешканці з Чернівецької обл., а також представники інших національностей, мистецькі колективи і виконавці, художня самодіяльність, науковці, діячі культури, представники громадських організацій — всього до 200 і більше осіб. Так, у 1997 р. у цьому фестивалі взяли участь 25 художніх колективів з 8 країн, у т.ч. й з України. Особливо високий мистецький рівень виявили сім творчих колективів із Чернівецької області (м. Чернівці, сіл Лужани, Порубне, Нижні Петрівці та ін.), яким публіка влаштувала справжні овації. У відповідь на Буковину теж приїжджають числені делегації поляків (у 1993 р. — 138 осіб), відвідують прабатьківську землю, спілкуються з родичами і знайомими (особливо у Нижніх Петрівцях Сторожинецького р-ну), влаштовують виступи художньої самодіяльності.

Колишні буковинські поляки чи їхні нащадки-науковці (К.Фелешко, Ю.Бушко та ін.) час від часу беруть участь у наукових конференціях у Чернівцях. Зустрічаються вони (нинішні жителі Польщі, Німеччини, Австрії, Румунії, Угорщини та інших країн) в останні роки і під час наукових семінарів у Польщі та на Буковині під час роботи фундації «Пограниччя».

Певну роль у підтриманні контактів з буковинською діаспорою, особливо українською, відіграє обласне відділення товариства «Україна» (голова проф. Ю.І. Макар). В останні роки воно стало дійовим осередком значної координаційної, посередницької діяльності, спрямованої на широкі зв'язки громадян українського походження в різних країнах з краєм своїх предків. Позитивно впливають у цьому напрямку і чернівецькі відділення товариств «Україна — Канада», (голова проф. С.С. Костишин), «Україна — США» (голова доц. В.В. Михайленко), «Україна — Австрія» (голова доц. В.І. Кушнерик).

На Буковині (вперше в Україні) започатковано таку форму зв'язків з вихідцями із рідного краю і їх нащадками у різних країнах, як Музей буковинської діаспори, відкритий у Чернівцях у 1992 р. В музеї концентруються різноманітні матеріали про причини, етапи еміграції, країни розселення буковинських емігрантів, їх життя та їхніх нащадків протягом 100 років. Усе це висвітлюється у відповідних експозиціях,

"Буковинські зустрічі", 1997 р.

використовується у науковій роботі. Зокрема, тут розгорнуті експозиції, присвячені Джону Рамону Гнатишину і Миколі Суховерському з Канади, подружжю Колотилів з Австрії, репродукції картин В. Курилика та ін. Музей служить важливою і благородною справою єднання буковинців кількох поколінь на землі своїх предків.

Налагоджувалися зв'язки області з діаспорою і по церковній лінії. Ще у 60 -70-ті роки 5 разів приїздив сюди виходець із буковинської сім'ї активіст релігійної громади Микола Лютик, 2 рази — Микола Ільчук і т. д. Серед найбільш помітних подій у цій сфері життя в останні роки стало відвідання Буковини (як і Києва, окремих областей України) у травні 1993 р. главою Української православної церкви Канади блаженнішим митрополитом Василієм (Федаком). Високий гість у супроводі керівників УПЦ-КП відвідав ряд церков у Чернівцях і області, обласну державну адміністрацію, буковинських православних владик Данила (Київський патріархат) і Онуфрія (Московський патріархат), намагався внести примирення між ними і сприяти об'єднанню розколотої православної церкви на Буковині (як і в усій Україні). Він побував також у рідному селі Кадубівцях, у церкві, де був охрещений в дитинстві, на цвинтарі, де поховані його родичі. Скрізь його приймали з великою шанобою і повагою. Ціково відзначити, що станом на 1997 р. в ієрархії Української православної церкви в Канаді три визначні посади займали духовні особи буковинського походження. Так, Східну єпархію Канади і Торонто очолював єпископ Юрій, мати якого родом з с. Комарівці Сторожинецького р-ну, а батько — із Ковеля (познайомилися під час війни у німецьких концтаборах), Середню єпархію — згадуваний вище митрополит Василій, Західну — єпископ Іван, мати якого — уродженка одного із буковинських сіл. У липні 1993 р. численна американська місія християн-євангелістів побувала у своїх братів по вірі у молитовних будинках Чернівців і області, влаштувала спільні моління, проповіді, охрещення молодих віруючих.

Слід, однак, вказати на деяку однобічність у всіх згаданих вище зв'язках представників буковинської діаспори зі своїми рідними, знайомими, громадськими організаціями в колишньому рідному краї: приїжджають громадяни різних країн в основному на Буковину, у той час як більшість буковинців, які мають родичів у західних країнах, через зубожіння не може здійснювати такі поїздки за кордон.

Відзначаючи певний прогрес у зв'язках буковинської діаспори із землею своїх предків, не слід замовчувати того факту, що ця діаспора, на жаль, поповнюється в останні роки представниками нової, уже четвертої хвилі еміграції, пов'язаної із сучасним економічним спадом у краї, зупиненням багатьох підприємств чи скороченням обсягів виробництва, безробіттям, інфляцією, ростом цін, зниженням життєвого рівня, невпевненістю у завтрашньому дні та бажанням забезпечити сім'ї більш надійне майбутнє. Щоправда, склад і напрямки сучасної еміграції суттєво відрізняються від першої хвилі. Так, з усіх 4702 виїжджаючих з області

на постійне місце проживання у 1990 р. 4508 осіб (95, 9 %) виїхали в Ізраїль (в абсолютній більшості єврейське населення), 103 (2,2 %) — в США (теж в основному євреї), 33 (0,7 %) — в Канаду, 27 (0,6 %) — в Австралію (переважно українці), 15 (0,3 %) — у ФРН (здебільшого німці і євреї), по 1 — в Аргентину, Марокко і Швецію, 13 (0,3 %) — в колишні соцкраїни.

У 1992 р. у країни далекого зарубіжжя (крім колишніх республік СРСР) виїхало на постійно 1458 осіб. У 1993 р. їх число становило 1310 осіб, у т.ч. 56,9 % — євреї, 26 % — українці, 9,4 % — росіяни, 2,4 % — молдовани, решта — інші національності. З них відбули у США — 44 %, Ізраїль — 33,7 %, Німеччину — 16,5 %.

У 1994 р. в далеке зарубіжжя виїхало на постійно 1288 осіб (у країни ближнього зарубіжжя — 2585), з них 55 % — євреї, 21,5 % — українці, 12,1 % — росіяни, 6,6 % — румуни, 1,7 % — молдовани, решта — інші національності. 40,2 % з них виїхали до Ізраїлю, 37,9 % — до США, 15,8 % — в Німеччину, 2,6 % — в Канаду, решта — в інші країни (Австрію, Болгарію, Угорщину, Грецію, Італію, Польщу, Румунію, Австралію). Серед вибулих у Канаду — 35,5% — українці, 23,5% — росіяни. Серед вибулих у США — 38,9 % євреї, 25 % — українці, 13,7 % — росіяни. Серед вибулих до Ізраїлю — 75,1 % — євреї, 13,9 % — українці, 7,3% — росіяни. Більше половини з тих, що виїжджають з області, — люди працездатного віку. У 1996 р. мінусове міграційне сальдо для області становило 2100 осіб, з них 35 % виїхали у далеке зарубіжжя. Крім того, понад 10 тис. буковинців їдуть щороку на тимчасові заробітки у Польщу, Чехію, Грецію, Росію, Туреччину, Німеччину, США, Канаду та інші країни. Очевидно, ці потоки новітньої вимушеної заробіткової еміграції з метою виживання у цей важкий перехідний період будуть більш-менш помітним явищем до тих пір, поки не буде створено належних умов для масової зайнятості населення у своєму краї в Україні. В останні роки буковинська діаспора (у першу чергу українська) поповнюється в різних країнах Європи, США і Канади жінками, які у зв'язку з економічними труднощами виїжджають з краю по численні шлюбних оголошеннях.

Таким чином, в умовах національно-державного відродження буковинського краю, як і всієї України, створилися більш сприятливі умови для широких зв'язків громадян області з багатонаціональною буковинською діаспорою в світі. Ці мости людського єднання стають все більш помітним чинником у прилученні краю, а отже, і всієї України, до світових досягнень у галузі економічного і духовного життя, вони вносять і свою частку у важливу справу зміцнення міжнародного авторитету нашої держави, сприяють тому, щоб вона зайняла гідне місце у співдружності держав світу.

9. КУЛЬТУРА

Радянська влада, принесена на Північну Буковину і Хотинщину у 1940 р., розглядала всю систему освіти, науки і культури як важливе знаряддя духовного впливу на населення приєднаного краю, особливо молоде покоління з метою прищеплення йому комуністичної ідеології, а тим самим — виховання з нього покірних громадян, лояльних до нової тоталітарної системи.

Найбільш дієвим засобом переконання населення у «перевагах» і «демократичності» цієї системи порівняно з недавньою зненавидженою українцями румунізаторською системою мало послужити переведення владних структур, закладів освіти і культури на українську мову у місцях компактного проживання українців при залишенні румунської (молдавської) мови як дозволеної для вживання у подібних закладах з компактним проживанням носіїв цієї мови.

Слід зазначити, що на перших порах ця політика, зокрема українізації в українських населених пунктах, була сприйнята багатьма прихильно. Лише згодом ставало все більш зрозумілим, що рідна мова використовується насамперед для радянської свідомості, мислення, всього способу життя мешканців краю, для знівелювання їх з відповідним уже «збільшовиченим» в основному рівнем свідомості населення у східних областях України.

Помітною стає також поява російських шкіл, яких раніше не було зовсім, причому не тільки в кількох (4) селах російських старообрядців, але особливо у містах, які з прибуттям все більшої кількості росіян почали русифікуватися.

У вересні 1940 р. в школах краю навчалося майже 150 тис. учнів, що на 47 тис. більше, ніж їх навчалося в румунський період. Функціонувало 536 шкіл, з яких 373 початкові (4-річні), 136 — неповносередні (7-річні) і 27 середніх (10-річні). Із 536 шкіл у 406 навчання велося українською мовою, в 111 — молдавською, в 10 — російською, у 9 — іншими мовами, зокрема, румунською, польською та єврейською. В цілому по області існуюча мережа шкіл забезпечувала навчання дітей шкільного віку рідною мовою. При школах створено 187 бібліотек з фондом понад 33 тис. книг (зрозуміло, тільки радянських видавництв і просякнутих здебільшого більшовицькою ідеологією).

У 1940 р. в Чернівцях відкрито обласний Інститут удосконалення кваліфікації вчителів, при якому працювали курси перепідготовки вчителів, на яких до 1 січня 1941 р. пройшли перепідготовку понад 1200 вчителів. У Чернівцях і Хотині почали функціонувати педагогічні училища, які готували вчителів для початкових класів. Зі східних областей України направлено сюди 1180 вчителів. Всього в 1940—1941 н.р. в школах краю працювало 3063 вчителі, з них 2353 — вихідці з місцевого населення.

Тяжкою спадщиною минулого в краї була значна неписьменність і малописьменність дорослого населення. На початок 1941 р. тут було 164 тис. неписьменних і 78 тис. малописьменних, що становило майже 70% дорослого населення. Цим питанням займалися спеціальні комісії, створені в усіх районах області. Для навчання неписьменних і малописьменних було організовано 380 шкіл, виділено понад 600 учителів та письменних активістів. Всі, хто відвідував школи і гуртки для неписьменних, забезпечувалися за рахунок держави підручниками, зошитами й іншими навчальними посібниками. Крім шкіл ліквідації неписьменності і малописьменності, були створені середні й неповносередні школи для дорослих, вечірні школи робітничої і сільської молоді. Восени 1940 р. в області школами ліквідації неписьменності було охоплено близько 31 тис. неписьменних і 22 тис. малописьменних.

Великої шкоди було завдано освітнім закладам області в роки її окупації румуно-німецькими загарбниками у 1941—1944 рр. У перші повоєнні роки школи відчували значні труднощі. Не вистачало підручників, зошитів, різного необхідного навчального приладдя. У першому повоєнному році в області потрібно було 2,5 тис. учителів, а було фактично 1824. У 1944—1945 н.р. в області відновила роботу 481 школа, серед них 18 середніх, 113 семирічних і 350 початкових. Навчанням було охоплено 94,5% дітей шкільного віку. Держава не забезпечувала централізовано школи всім необхідним, тому місцеві органи влади вживали заходи, щоб виділити для дітей продукти харчування, одяг тощо. Багато шкіл працювало у дві зміни. Продовжувалася робота з ліквідації неписьменності. На 1 січня 1945 р. в області налічувалося понад 250 тис. неписьменних і малописьменних, у зв'язку з чим було організовано їх навчання у різних формах. У 1944—1945 н.р. навчалася 60873 осіб. Протягом 1944—1951 рр. ліквідували неписьменність і малописьменність близько 191 тис. осіб, у т. ч. понад 122 тис. жінок. На кінець 1960 р. цю роботу було в основному завершено.

Значна увага приділялася підготовці молодих робітничих кадрів. Система державної професійно-технічної освіти в області бере свій початок з 1940 р., коли почалася організація технічних училищ в Чернівцях. У 1944 р. створено обласне управління трудових резервів, відкрито 4 ремісничих училища, в яких навчалася понад 400 юнаків і дівчат. У 1945-1947 рр. функціонувало 8 ремісничих училищ; у 1945 р. створено Чернівецьке міжобласне управління трудових резервів. Училища області були укомплектовані викладацькими кадрами. Серед викладачів працювало 13 інженерів, 43 техніки і 35 учителів, які мали вищу освіту. Зміцніла навчально-матеріальна база училищ. Учні були забезпечені

штатними робочими місцями на базових підприємствах. У грудні 1958 р. прийнято закон, згідно з яким всі типи ремісничих навчальних закладів, які тоді функціонували, були перетворені у міські та сільські професійно-технічні училища з терміном навчання від 1 до 3 років.

У 1949—1950 н.р. школи області перейшли на кабінетну форму навчання. Держава збільшувала асигнування на придбання необхідного приладдя. З переходом в кінці 40-х років до обов'язкового семирічного навчання в області зростала кількість середніх шкіл, у 1954—1955 н.р. вже нараховувалося 98 середніх шкіл, 1965—1966 н.р. — 111.

За урядовими розпорядженнями з середини 60-х років почалося укрупнення шкіл, що привело до їх скорочення: якщо у 1959—1960 н.р. їх нараховувалося в області 766, то у 1969—1970 н.р. — 564, 1980—1981 н.р. — 459, 1989—1990 н.р. — 449. При цьому були допущені помилки. У багатьох селах закривалися початкові школи. Це призвело до того, що деякі сіл (у 1990 р. — 89) залишилися без будь-яких освітніх закладів.

З середини 60-х років почалося також і скорочення числа учнів: з 166 тис. у 1965—1966 н.р. до 154,3 тис. у 1970—1971 н.р., 153 тис. у 1980—1981 н.р., 142 тис. у 1989—1990 н.р. Це пояснювалося відповідними демографічними змінами: зниженням народжуваності населення, урбанізацією, а також впливом частини учнів у професійно-технічні училища. У багатьох сільських школах число учнів в останні роки різко скоротилося, а наповнюваність класів стала мінімальною.

Розвиток шкільного будівництва (у 1946—1985 рр. побудовано шкіл в області на 125,5 тис. учнівських місць) сприяв зменшенню кількості шкіл, в яких навчання здійснювалося у дві зміни. В 1990 р. в одну зміну навчалося 90% учнів, а 10% (12,7 тис. у 80 школах) вчилися у другу зміну. У 1969 р. в Чернівцях створено видавництво підручників для молдавсько-румунських шкіл.

Під приводом так званої «інтернаціоналізації» у 70-х роках в Чернівцях різко збільшилася кількість шкіл з російською мовою навчання, що мало своїм наслідком русифікацію городян. Тут при двох третинах українців і шостій частині росіян у 1987 р. в українських школах навчалося тільки 33,5% дітей, в той же час у російських — 64%. У другій половині 80-х років появились сприятливіші умови для розвитку національних шкіл, була розроблена програма для зміни їх мовної мережі. Особливо актуальним це було для чернівецьких шкіл.

З проголошенням незалежності України по більшості з навчальних предметів (особливо гуманітарних) докорінно змінився зміст та ідейна спрямованість навчально-виховного процесу. Школа позбулася диктату тоталітарної системи з її закостенілими відірваними від життя комуністичними догмами, воявничим атеїзмом, класовою нечужавістю до десятків розвинутих цивілізованих країн т. зв. «імперіалістичного табо-

ру». Ці зміни закріплено у нових шкільних програмах і підручниках. В основу навчально-виховного процесу покладено об'єктивність знань та загальнолюдські моральні цінності, зокрема ідеї свободи, демократії, української державності, національної свідомості і патріотизму, правдивості, совісності, доброти, людинолюбства. Батьки мають право на релігійне виховання своїх дітей.

Оновлення системи шкільної освіти в області не є безпроблемним. Бракує коштів на підтримання і розвиток навчальної матеріальної бази, на зарплату учителям, на підручники і харчування учнів, на шкільне будівництво та ін. І все ж завдяки зусиллям держави, місцевих органів самоврядування, суб'єктів господарювання, батьківської громадськості школа живе і діє. За 1991—1996 рр. збудовано 11 шкіл на 4978 учнівських місць. Після проголошення незалежності України поліпшилися умови для культурно-національного розвитку різних етносів Буковини, кращого задоволення національних запитів у освіті. Так, у 1993—1994 н.р. в області діяло 433 школи, з яких 299 українських, 66 румунських, 20 молдавських, 9 російських та 1 єврейська, 28 українсько-російських, 6 українсько-румунських, 2 російсько-румунських та 2 українсько-російсько-румунських. У школах області 69,6% дітей навчалось українською мовою (українці становили у 1989 р. — 70,8%), румунсько-молдавською — 16,4% (румунсько-молдавське населення — 19,7%), російською — близько 14% (російське населення — 6,7%), єврейською і польською — менше 1%. Це свідчило про необхідність продовження роботи для створення оптимальної мережі навчальних закладів в інтересах населення різних національностей краю. Впродовж наступних років це завдання було вирішено. Так, у 1997—1998 н.р. 79,3% учнів навчалось українською мовою, 16,7% — румунською, 4% — російською. З усіх 433 загальноосвітніх шкіл (135800 учнів) у 327 навчання велося українською мовою, у 85 — румунською, у 21 — українською і російською, у 6 — українською і румунською, в 1 — українською, румунською і російською. Діяли школи з польською мовою навчання, одна — з єврейською.

З метою більш повного врахування нахилів і здібностей учнів і відповідного задоволення їх профорієнтаційних запитів у 90-х роках створено нові типи середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Зокрема, у 1997—1998 н.р. в області діяло 11 гімназій, 8 ліцеїв, один колегіум, у яких навчалось понад 5 тис. учнів. Для обдарованої учнівської молоді у 1996 р. при Чернівецькому держуніверситеті створено Буковинську малу академію, яку відвідувало близько 800 учнів.

Розширення шкільної мережі потребувало підготовки чималого числа учителів. У післявоєнні роки було налагоджено підготовку педагогічних кадрів через систему курсів у навчальних закладах області як денної, так і заочної форм навчання. Крім того, за 1946—1950 рр. в школи області

було направлено 2097 випускників вузів східних областей України. Цим самим власті мали намір здійснювати крім чисто освітніх цілей ще й певні ідеологічні завдання по радянзації суспільної свідомості як підростаючого молодого покоління, так і дорослого населення (прищеплення комуністичних, атеїстичних поглядів, відданості і покірності більшовицькому режиму). У 1949—1950 н.р. тут працювало 4148 вчителів. У наступні роки їх число зростало і відповідно становило: в 1960 р. — 6,4 тис. (з них вищу освіту мали 1904 особи), 1970 р. — 9,4 тис., 1975 р. — 10,2 тис. Після 1975 р. число учителів скорочується і відповідно становить: 1980 р. — 10 тис., на початок 90-х років — понад 8 тис., з них близько 98% мали вищу освіту. Скорочення числа учителів пов'язане із зменшенням учнівського контингенту, а також їх переходом в інші сфери діяльності у зв'язку з економічною кризою, яку переживає країна.

В останні роки виникла потреба підготовки вчительських кадрів для новоутворених національних шкіл, зокрема єврейської і польської. Зусилля колективів шкіл Буковини спрямовані на те, щоб дати учням глибокі і різнобічні наукові знання. Це завдання нерозривно пов'язується з виховними заходами з метою всебічного розвитку особистості, підготовки активних і свідомих громадян молодії Української держави.

У 1989 р. заклади професійно-технічної освіти ввійшли до складу управління народної освіти. Станом на 1994 р. в області діяло 20 професійно-технічних училищ, які вели підготовку кадрів у чотирьох напрямках: сільське господарство, електронна промисловість, будівництво і легка промисловість на основі угод з підприємствами, яким потрібні ті чи інші спеціалісти. В училищах створені умови для участі молоді в гуртках художньої самодіяльності, спортивних секціях та ін.

За роки функціонування професійно-технічні училища області підготували для народного господарства десятки тисяч спеціалістів (понад 70 спеціальностей), чимало з яких згодом закінчили середні спеціальні та вищі навчальні заклади. У 1970 р. було випущено, наприклад, 4,2 тис. кваліфікованих робітників, у 1980 р. — 5,7 тис., 1989 р. — 6,8 тис. Однак значна частина (а в останні роки — переважна) цих випускників не працювала за одержаною спеціальністю. Внаслідок об'єднання почалося скорочення училищ (у 1996 р. до 16) і контингенту учнів.

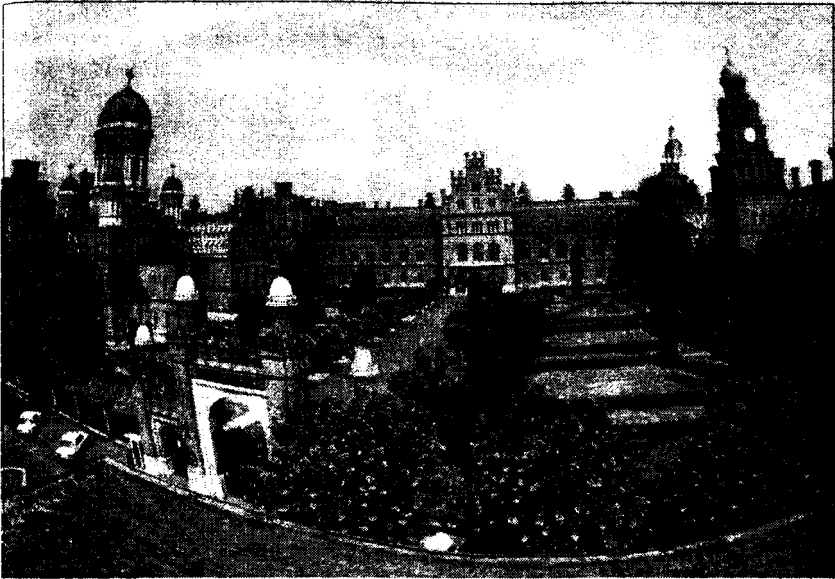
В області сформувалася мережа середніх спеціальних навчальних закладів, кількість яких досягла 19. Зокрема, у Чернівцях діяли технікуми — будівельний, залізничного транспорту, індустріальний, комерційний, кооперативний, механіко-технологічний, політехнічний, фінансовий, училища — культури, медичне, музичне, педагогічне, решта — в містах: Вапківці, Вижниця, Кіцмань, Новоселиця, Сторожинець, Хотин. Число

учнів у них зростало: з 9,6 тис. у 1960 р. до 15,4 тис. у 1968 р. Однак в останні роки їх число постійно знижується — до 14,3 тис. у 1990 р.

Дістала певний розвиток в краї і вища освіта. Постановою уряду Радянської України від 13 серпня 1940 р. колишній румунський університет у Чернівцях був реорганізований у державний університет з українською мовою викладання у складі 6 факультетів: історичного, філологічного (з відділеннями української, російської та західноєвропейських мов і літератур), фізико-математичного, геолого-географічного, біологічного та хімічного. Були відкриті також німецький, французький та англійський відділи. На перший курс університету прийнято 420 студентів. У цьому ж році в Чернівцях відкрито 2-річний учительський інститут, в якому навчалось 263 студенти і який готував в основному вчителів для семирічних шкіл.

У 1944 р. після вигнання німецько-румунських окупантів університет і учительський інститут поновили свою роботу. В 1952 р. учительський інститут був реорганізований в педагогічний інститут, який в 1955 р. злився з університетом. Чернівецький державний університет, що з 1989 року носить ім'я Юрія Федьковича, незважаючи на труднощі, значно розширився, зміцнів. Якщо у 1945—1946 н.р. у ньому навчалось 1,5 тис. студентів, то у кінці 50-х років — 4,8, у кінці 60-х рр. — 6,6, у 70-80-х років — 10, у 1994—95 н.р. — 10,2 тис. студентів, функціонувало 13 факультетів, 56 кафедр і 27 наукових лабораторій. Навчально-наукову роботу здійснювало майже 700 викладачів, серед яких 70 докторів наук, професорів і 470 кандидатів наук, доцентів. За 50 років університет закінчило майже 50 тис. висококваліфікованих спеціалістів. За досягнення в галузі наукових досліджень і підготовки спеціалістів університет у 1993 р. атестований найвищим рівнем державної акредитації.

Університет став важливим центром наукових досліджень в краї, особливо у галузі фізики, хімії, біології, філології, історії, географії та інших наук. У різний час тут працювали чи працюють і нині відомі вчені: фізики А. Г. Самойлович, В. М. Ніцович, К. Д. Товстюк, Л. І. Анатичук, біологи К. М. Леутський, Г. Х. Молотковський, хіміки А. В. Памфілов, Г. Т. Пилюгін, Д. П. Білоцький, О. І. Лопушанська, географи А. С. Снявський, К. Г. Геренчук, М. О. Куниця, Я. І. Жупанський, філологи Р. М. Волков, В. М. Лесин, Д. М. Білецький, О. С. Романець, Н. Д. Бабич та ін. Зокрема, вагомих наукових успіхів домоглися співробітники кафедр: теоретичної фізики (зав. кафедрою проф. М.В.Ткач), фізики твердого тіла (проф. М. Д. Раранський), фізичної електроніки (проф. М.П.Гавалешко), напівпровідникової мікроелектроніки (проф.

Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича.

І.М.Раренко), неорганічної хімії (проф. О.Е.Панчук), біохімії (ректор університету проф. С.С.Костишин), диференціальних рівнянь (проф. М.І.Матійчук), оптики і електроніки (Б.М.Ніцович), загальної фізики (проф. Р.Д. Венгринович) та ін. За 1944—1994 рр. науковцями університету опубліковано 191 монографію, 264 підручники, 9240 наукових статей.

У жовтні 1944 р. згідно з рішенням уряду України 2-й Київський медичний інститут з лікувальним факультетом був передислокований у Чернівці. За 50-річне функціонування інститут перетворився в один з визначних навчальних закладів України. З 1993 р. інститут перейшов на новий навчальний план, який передбачає скорочення навчання до 5 років, але збільшується термін післядипломної підготовки в інтернатурі до 2-3 років, тобто в цілому період підготовки лікаря-спеціаліста становить 7-8 років. За час існування постійно поповнювався професорсько-викладацький склад інституту. Тут працювали у минулі десятиліття чи трудяться й понині такі відомі буковинські медики, організатори медичної науки, як М. М. Ковальов, Б. Б. Роднянський, Я. Д. Кіршенблат, Б. Л. Радзіховський, Н. Б. Щупак, Г. А. Троян, О. І. Самсон, О. О. Волошук, С. М. Савенко, П. С. Драчук, І. К. Владковський, Ф. В. Лапшин, І. І. Федоров, О. Є. Мангейм, П. М. Гудзенко, Д. С. Ловля, О. Д. Юхимець,

В. К. Патратій, В. П. Пішак, В. М. Круцяк, Г. Є. Дутко, Г. І. Кожошук, О. І. Волошин, Р. В. Сенютювич та ін. В останні роки під керівництвом проф. Л.О.Безрукова група науковців вузу на основі пріоритетного асигнування з боку МОЗ України вивчала імунний стан дітей, що перенесли хімічну екзогенну інтоксикацію. На цій підставі розроблені нові підходи до реабілітації малих пацієнтів.

Важливі дослідження проводили колективи кафедр під керівництвом професорів Б.О.Мількова, Ф.Г.Кулачека, О.В.Алексєєнка по лікуванню перитонітів в умовах радіонуклідного забруднення. Кафедра травматології (проф. І.М.Рубленик) займалася питаннями підвищення ефективності лікування кісткових хвороб у осіб похилого віку.

Колективи кафедр медичної хімії та мікробіології медінституту та університету вели пошук нових хімпрепаратів, що мають антимікробні властивості. До речі, розроблений препарат етоній в 1992 р. Міністерством охорони здоров'я України дозволено застосовувати для лікування виразкової хвороби.

За роки існування Чернівецький медичний інститут випустив понад 15 тис. спеціалістів-медиків, які працювали і працюють як в Україні, так і за її межами. У 1997 р. інститут дістав статус Буковинської державної медичної академії, де працювало 312 викладачів, у т.ч. 40 докторів і 200 кандидатів наук.

У Чернівцях діють філіали Київського торгово-економічного університету, Харківського політехнічного інституту. З кінця 1996 р. отримав ліцензію Чернівецький економіко-правовий інститут. На основі Закону України про освіту у 1996—1997 рр. проведено певну відомчу реорганізацію середньої спеціальної і вищої освіти. Середні спеціальні навчальні заклади перетворено у вищі навчальні заклади I—II рівнів акредитації, а університет, інститути та діючі філіали — у вузи III—IV рівнів акредитації. На базі ліквідованих медичних училищ створені училища Буковинської державної медичної академії. На базі ліквідованого педагогічного училища ім. О. Маковея створено училище Чернівецького держуніверситету ім. Ю. Федьковича. На базі музичного училища і ліквідованого училища культури (раніше — культосвітнього) створено училище мистецтв ім. С. Воробкевича.

В результаті на початок 1997—1998 н.р. в області діяло 20 вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, в яких навчалось 27,3 тис. студентів. Зокрема, у 17 вузах I—II рівнів акредитації (10 технікумах, 5 училищах, 2 коледжах) навчалось 12,7 тис. осіб (у т.ч. 9,9 тис. — на денних відділеннях). У вузах III—IV рівнів акредитації (Чернівецькому держуніверситеті, Буковинській державній медичній академії, Чернівецькому економіко-правовому інституті) здобувало освіту 14,5 тис. студентів, з яких 9,7 тис. — на денних, 4,5 тис. — на заочних, 0,3 тис. — на вечірніх відділеннях.

У 1996 —1997 н.р. вузами I—II рівнів акредитації випущено 3745 спеціалістів, у т.ч. вперше 44 бакалаври, вузами III-IV рівнів акредитації — 2512, у т. ч. 104 бакалаври і вперше — 10 магістрів.

Чернівці стали осередком і академічної науки. Тут діють Інститут термоелектрики, а також 9 філіалів і відділів провідних науково-дослідних інститутів НАН України, серед них відділ Інституту світової економіки та міжнародних відносин, відділення Інституту матеріалознавства, 3 н.-д. станції, кілька проектно-конструкторських організацій.

У краї набрав певного розвитку літературний процес: будучи невід'ємною частиною загальноукраїнського, він мав і певні особливості, пов'язані передусім зі своєрідністю історичного розвитку краю. Основними літературними напрямками стала поезія, проза і драматургія, перекладацька діяльність та літературознавство. Книги буковинських письменників виходили не лише в Україні, а й за її межами, про них публікувалися відгуки в журналах та збірниках, згадувалося в довідниках, енциклопедіях та підручниках.

П.Амбросій.

М.Івасюк.

М.Ткач.

Набули популярності у свій час твори старшого покоління буковинських письменників П. Амбросій, З. Прокопенка, Г. Мізюна, В. Бабляка, В. Зубаря, С. Снігура, Х. Меламуда, В. Левицького, М. Бурбака, М. Палагути, М.Івасюка, а також тих, що нині продовжують плідну письменницьку працю: Й. Бурга, Б. Мельничука, П. Палія, В. Колодія, В. Фольварочного, В. Косяченка, В. Демченка, В. Дячкова, Г. Бостана, М. Лютика, І. Зегрі, А. Крима, Г. Тарасюк, Т. Севернюк, М. Лазарука, М. Матіос, В. Китайгородської, М. Бучка, Б. Бунчука, В. Вознюка, О. Сенчика та ін. 1958 р. створено обласну організацію Спільки письменників України на чолі з відомим поетом, уродженцем с. Лукачани на Кельменеччині М. Ткачем, майбутнім лауреатом Державної премії ім. Т. Г. Шевченка. Вона чисельно зростала, і у 1980 р. досягла 20 членів, у

1998 році — 34 (голова В. Колодій), які писали українською, молдавською (румунською), російською і єврейською мовами. У жорсткі часи тоталітаризму їхні твори все ж виховували у читача любов до рідного краю, підтримували і зберігали рідну українську мову, бодай формально протистояли наступу русифікації.

Проголошення незалежності України відкрило нові горизонти перед буковинськими літераторами: звільнило їх творчість від нав'язуваних радянсько-комуністичною системою ідеологічних штампів і відірваних від життя ідеалів, створило більш сприятливі безцензурні умови творчості, сприяло глибшому проникненню у складні суперечливі явища життя минулого та сьогодення і об'єктивному їх відображенню художніми засобами.

Розширенню можливостей для публікації нових художніх творів сприяло заснування ряду нових періодичних видань: з 1991 р. — «Буковинського журналу», з 1993 р. — журналів «Дністер» і «Ластівка», з 1997 р. — газети «Літературно-мистецька Буковина» та ін., поява нових видавництв «Прут», «Зелена Буковина», «Рута», «Місто» та ін., спонсорство з боку господарських і банківських структур, фондів та окремих жертвовних добродіїв.

Значного розвитку набуло в краї мистецтво, зокрема театральне. За рішенням уряду України в Чернівці у 1940 р. переїхав на постійну роботу Харківський український театр, який дістав статус Чернівецького музично-драматичного театру ім. Ольги Кобилянської. 14 січня 1941 р. виставою «Лісова пісня» за твором Лесі Українки театр розпочав свою діяльність. До репертуару театру ввійшли п'єси за творами О. Кобилянської «Земля», «У неділю рано зілля копала», згодом — «Вовчиха», а також за творами Ю. Федьковича, С. Воробкевича, С. Яричевського та інших місцевих авторів.

Усього за роки своєї активної творчої діяльності у Чернівцях театр здійснив за творами українських (у т.ч. й буковинських) та зарубіжних авторів 410 вистав, що йшли як на чернівецькій сцені, в області, так і в сотнях великих і малих міст, селищ і сіл України та за її межами, їх переглянули мільйони глядачів. Заслужену славу театру створили його визначні режисери народні артисти України В. Василько, Б. Борін, Є. Золотова, В. Грипич, А. Литвинчук та ін., талановиті актори, народні артисти України В. Сокирко, Ю. Величко, Г. Янушевич, П. Міхневич, Ю. Козаковський, О. Ананьєв, М. Шутько, О. Рудницька, П. Нікітін, заслужені артисти України В. Безпальотова, В. Зимня, В. Жихарський, Є. Кисельова, О. Савка, Н. Фіалко, А. Пономаренко, К. Артеменко, Р. Раїсова, В. Нечипоренко, О. Львіна, Л. Лісний, М. Сіренко, А. Шеремет, Б. Яроцький, К. Ципа, Є. Луганська, Т. Артеменко, В. Лещик, артисти Т. Рідуш, Л. Мілінчук, Л. Скрипка, М. Наталушко, А. Піддубний, Е. Цісельський, К. Чумакова, В. Сова, Л. Журавльова, Л. Мірошніченко,

В.Василько.

Г. Григорійчук, І. Паламарюк, Л. Жук та ін., режисери В. Селезінка, Р. Валько, художники заслужені діячі мистецтв України Д. Нарбут, О. Плаксій, В. Лассан, Я. Січкар. Помітний вклад в організацію діяльності театру, популяризацію театральної творчості буковинських митців внесли заслужені діячі культури України Т. Сулятицький, А. Добрянський та ін.

Театр прагнув утверджувати зі сцени ідеї загальнолюдських цінностей: добра і справедливості, людяності і чесності, жертвності і співчуття до скривджених, немічних, пошани до старших, любові до

ближніх і до рідної землі, злагоди і миру.

Зрозуміло, що театр як важливий чинник ідейного впливу на маси в часи тоталітаризму був під постійним жорстким контролем партійних органів та спецслужб. Будь-які спроби пропаганди української національної ідеї суворо переслідувалися і навіть каралися в кримінальному порядку.

Сцена з вистави "Вовчиха". Павло Жмут — В. Жихарський, Зоя Жмут — Г. Явушевич, Юрій — Л. Лісний, Яків — А. Піддубний, Санда — В. Зимня.

Так, у 1944 р. під приводом пропаганди ідей «українського буржуазного націоналізму» були заарештовані і засуджені безпідставно на 10 років артисти І. Дудич, С. Дубінович, Х. Кудринський, О. Тимінська, які ніколи більше не змогли повернутися до театральної діяльності.

Та попри всі складності і суперечності в розвитку театального життя в недалекому минулому театр ім. О. Кобилянської творчими зусиллями своїх митців сприяв і сприяє піднесенню культури буковинського краю. В його репертуарі нині понад 10 вистав, його склад (майже 100 осіб) і керівництво (П. Колісник) — у нових творчих і організаційних пошуках. У червні 1997 р. на його базі та лялькового театру створено обласне театральне об'єднання.

Згаданий ляльковий театр почав діяти у Чернівцях з 1981 р. За час свого існування він показав для малюків та школярів міста й області більше 20 вистав, виховуючи в них такі позитивні риси характеру і поведінки, як доброта, справедливість, чесність, відвага і мужність, повага до старших, бережливе ставлення до природи тощо.

В останні роки в Чернівцях виникли і деякі новітні театральні заклади: театр-студія «Гердан», театр-кафе «Голос», молодіжно-театральна студія «Дзвін».

Театральні митці Буковини причетні і до кіномистецтва, особливо до екранізації творів своєї славетної землячки письменниці О. Кобилянської. Зокрема, провідні актори Чернівецького облмуздрамтеатру ім. О. Кобилянської В. Сокирко, С. Фещенко, П. Грубник, Т. Алексєєва, В. Безпальотова, О. Кисельова, П. Міхневич, дебютантка Н. Наум ввійшли в основний склад творців фільму-спектаклю «Земля» — основного твору письменниці про життя буковинських селян в кінці XIX — на початку XX ст. Натурні кадри фільму знімалися кінематографістами Київської кіностудії у 1953 р. в Чернівецькій області, прем'єра фільму відбулася 20 вересня 1954 р. у Чернівцях, а незабаром він з успіхом обійшов екрани всієї країни. У 1967 р. знані актори цього ж театру Г. Янушевич, В. Зимня та П. Нікітін взяли участь в екранізації оповідання О. Кобилянської «Вовчиха». Основною формою його втілення студією «Укртелефільм» стала підготовлена чернівчанами відповідна театральна вистава. 1990 р. кіностудією ім. О. Довженка знято фільм за твором О. Кобилянської «Меланхолійний вальс». Натурні його зйомки проводилися в Чернівцях і області з участю буковинців у масових сценах, головою його консультантом (і виконавцем однієї з ролей) був директор музею О. Кобилянської поет В. Вознюк. Впродовж 1993-1994 рр. за сценарієм буковинського журналіста В. Довгого студією «Укртелефільм» створено телевізійний серіал за твором О. Кобилянської «Царівна». У його натурних зйомках сцен з життя гуцулів взяли участь мешканці Вижниччини.

У ряді інших фільмів знімалися й такі актори Чернівецького театру (крім названих), як Ю. Козаковський, Ю. Величко, М. Шутько, Г. Григорійчук, М. Наталушко.

І. Миколайчук.

З буковинського села Чорторія вийшов один з найбільш відомих в Україні кіноакторів і кінорежисерів, сценарист, заслужений артист України, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка (посмертно) І. Миколайчук. Вихованець Чернівецького облмуздрамтеатру і Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, він блискуче зіграв ряд кіноролей у фільмах, створених ним чи його однодумцями-режисерами і присвячених актуальним питанням з життя українського народу, особливо галичан і буковинців («Тіні забутих предків», «Сон», «Білий птах з чорною ознакою», «Анничка», «Така пізня,

така тепла осінь», «Вавилон-XX» та ін.).

Чернівецькі вулиці і площі, Буковинські Карпати, славнозвісна Хотинська фортеця, с. Димка Глибочького р-ну, вітряки в Недобоївцях Хотинського р-ну та інші об'єкти області десятки разів ставали знімальними майданчиками з видами «Берліна», «Мадрида», «Владивостока», «Москви» та інших міст у фільмах різних кіностудій і режисерів (Ю. Ільєнка, І. Полякова, В. Городька, В. Дербеньова, В. Івченка, Е. Лотяну, В. Трегубовича, М. Орлова, Л. Гайдая, С. Тарасова, Б. Савченка та ін.) з участю багатьох відомих кіноакторів (Б. Чиркова, П. Глебова, І. Переверзева, Н. Мишкова, Р. Бикова, О. Табакова, Л. Куравльова, К. Степанкова, Д. Баніоніса, О. Кочеткова та ін.). Зокрема, у театрі ім. О. Кобилянської у Чернівцях у 1993 р. режисером С. Маслобойщиком знімався оригінальний фільм «Співачка Жозефіна і мишачий народ» за твором австрійського письменника-експресіоніста Ф. Кафки. У 1996 р. у Чернівцях київським режисером, уродженцем Чернівців В. Домбровським знято фільм з життя євреїв «Юденкрайс, або «Вічне колесо». Консультантами режисера виступали знані в краї діячі єврейської культури Й. Бург і С. Ціделковський. Фільм демонструвався не тільки на Буковині, в Україні, але і в ряді міст Болгарії, Польщі, Чехії, Італії, Англії, Росії.

Знімалися на Буковині і документальні, музично-пісенні стрічки. Так, у різні роки з участю визначного буковинського співака Н. Яремчука та

інших місцевих виконавців знято музичні фільми «Червона рута», «Співає «Смерічка», «Стартує пісня», «Ти плюс я — весна», «Через 10 років». У 1992 р. за сценарієм поета, буковинця за походженням, Т. Унгуряна, головного редактора київського творчого об'єднання «Криниця» створено фільм «Володимир Івасюк. Мелодія», значна частина кадрів якого відзнята на Буковині. У 1993 р. завершено зйомки іншого документального фільму про цього ж композитора під назвою: «Володимир Івасюк. Життя і смерть». Створили його київські кіномитці — режисер О. Шкуратов, автор сценарію колишній буковинський журналіст В. Краснодемський, львівський оператор В. Ляшко при науковому консультуванні професора Чернівецького держуніверситету історика В. Холєвчука. В основу фільму лягли спогади про В. Івасюка друзів, рідних: буковинських письменників Г. Тарасюк і А. Крима, сестри Галини, місцевої ворожки М. Волошин, а також пісні і музика відомого чернівецького дуєту «Писанка» (О. Савчук та І. Кавацюк).

Буковина по праву вважається однією з музично-пісенних «республік» України, бо дала країні не одного визначного композитора і співака. Цьому сприяли як традиційна співучість мешканців буковинського краю, багатство усної пісенної творчості, так і створення певної матеріальної бази культури. У 1940 р. у Чернівцях створено обласну філармонію, відкрито обласний Будинок народної творчості, музучилище, дитячу музичну школу, які по війні відновили свою діяльність. У повоєнний час тут засновано культосвітнє училище, відкрито музичне відділення при педучилищі, Палац культури працівників легкої промисловості (з 1954 р., нині — Центральний палац культури), Будинок учителя (з 1955 р.), Будинок залізничників, Палац піонерів (нині Палац школярів та юнацтва), Літній театр, а в населених пунктах області — сотні клубів і Будинків культури. В останні роки створено обласний центр школярів і молоді «Юність Буковини», відкрито окремі клуби і театри, кафедру музики на педагогічному факультеті держуніверситету, зал органної музики (1992 р.) та ін.

У листопаді 1944 р. при обласній філармонії створено Буковинський ансамбль пісні і танцю, у складі якого сформувалися хорові і танцювальні групи та оркестр народних інструментів. Художніми керівниками ансамблю в різний час були Г. Шевчук, В. Мінько, П. Лисоконь, Г. Реутський, С. Трофимов, П. Окрушко, А. Серебрі, П. Ємець, які сприяли постійному його творчому зростанню. З 1962 р. ансамбль очолив випускник Львівської консерваторії, талановитий диригент і композитор, нині народний артист України, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка та літературно-мистецької премії ім. С. Воробкевича, член Спілки композиторів і член-кореспондент Академії мистецтв України, завідувач першої

Д.Гнатюк і А.Кушніренко.

в українських університетах кафедри музики при Чернівецькому університеті проф. Андрій Кушніренко. У 1969 р. колективу присвоєно почесне звання «Заслужений ансамбль України».

Високий імідж ансамблю забезпечували протягом десятиліть своїми творчими зусиллями самовіддані,

закохані в українську пісню митці, заслужені артисти України Д. Ластівка, Ю. Січковський, М. Мельничук, М. Поляков, С. Попова, Я. Солтис, І. Дерда, Л. Мошевич, К. Холодовський (заслужений артист

Виступає заслужений Буковинський ансамбль пісні і танцю.

Татарії); заслужені працівники культури України І. Міський, Ю. Блещук, М. Поморянський, М. Ємець; талановиті співаки, танцюристи і музиканти М. Бакай (поет-пісняр), Л. Руснак, М. Гунько, М. Ребойчук, Н. Семенкова, Д. Козьмак, П. Гаврилюк, М. Заокіпна, В. Пиндик, Л. Карабута, Т. Рєпіна, Д. Дранчук, С. Книгницька, П. Гонтар, Б. Драбик, Л. Бойкінюк, С. Сабат, Я. Мураховський, Н. Котляревська, В. Солодкий, В. Андропова, Г. Соф'яник, Ф. Козачок, А. Фірман, І. Чебікін, А. Гришук, С. Шибіш, Я. Радіш, С. Котирло, Л. Фалеса, Л. Бабій, Г. Жученко, Г. Богомолів, К. Боцура, О. Агафонова, В. Тимошенко, С. Королук, Г. Агратіна (тепер народний артист України) та ін. (всього в останні роки в ансамблі майже 80 артистів). За час свого існування ансамбль з успіхом виступав з численними концертами та театралізованими музично-хореографічними композиціями не тільки у Чернівцях, але і у багатьох містах і селах в Україні та за її межами, несучи людям радість високого мистецтва.

При обласній філармонії у перші повоєнні роки діяли якийсь час хорова капела «Буковина», симфонічний оркестр, пропагуючи класичну та народну музику, згодом — камерний оркестр (з 1976 р., художній керівник — заслужений працівник культури України Ю. Гіна), різні вокально-інструментальні ансамблі: «Червона рута» (1971-1975 рр.), «Смерічка» (з 1973 р.), «Жива вода», «Черемош», дует «Писанка» (з 1990 р.), творчо примикає до філармонії самостійний музичний ансамбль «Консонанс». У 1992 р. при філармонії створено симфонічний оркестр (понад 70 музикантів) під керівництвом нині заслуженого діяча мистецтв України чернівчанина Віктора Кострижа. У його репертуарі твори української і європейської класичної музики, виконавська майстерність колективу з року в рік зростала і принесла йому заслужене визнання.

За високий рівень виконавської майстерності звання заслужених артистів України присвоєно солістам-вокалістам філармонії (крім вищезазначених) Сіді Таль (1912-1983 рр.), О. Добрянській, Н. Каплієнко, О. Савчук, дуету скрипалів П. Чоботову і Л. Шапко, солісту-інструменталісту І. Кавацюку, концертмейстеру В. Ломанцю, самодіяльному композитору і виконавцю М. Гаденку.

Особливо визначне місце серед буковинських виконавців займав Назарій Яремчук (1951-1995 рр., уродженець села Рівня на Вижниччині) — видатний український естрадний співак, народний артист України, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка (посмертно). Цей чудовий

Н. Яремчук.

артист приємної сценічної зовнішності, життєрадісності, безпосередності, з широю юнацькою посмішкою на устах, з прекрасним голосовим тембром чверть століття чарував своїми піснями зі сцени, з екранів телевізорів, а також по радіо мільйони шанувальників його таланту в Україні, у всіх колишніх союзних республіках, в зарубіжних країнах (Румунії, Чехословаччині, Німеччині, Монголії, Лаосі, Афганістані, Бразилії, Парагваї, Канаді, США), відкриваючи для останніх своєю піснею Україну. Тричі виступав він і у зоні відчуження ЧАЕС перед

ліквідаторами аварії у найнебезпечніший час. Особливо полюбився людям у його виконанні пісні «Незрівнянний світ краси», «Кохана», «Горянка», «Червона рута», «Водограй», «У Карпатах ходить осінь», «Мила моя», «Полісяночка», «Земле, радій», «Дай, Боже, радості», «Козаченьки», «Стрілецький романс», «Запорозькі козаки», «Родина» та ін. композиторів О. Злотника, Л. Дутківського, В. Івасюка, І. Поклада та інших і поетів-піснярів В. Крищенко, А. Демиденка, Г. Татарченка, С. Галябарди, І. Корнілович, М. Негоди, О. Гавриша та ін. Як щирий патріот України Назарій Яремчук самовіддано служив українському пісенному мистецтву, займав активну громадянську позицію, палким словом з естради закликав український народ до єдності, до зміцнення незалежної України.

Одним з найбільш талановитих оперних співаків останніх років став соліст Чернівецької філармонії, він же і соліст Лодзинської, а згодом Варшавської опер Андрій Шкурган (баритон). Він переможець багатьох європейських конкурсів вокалістів, володар 11 лауреатських звань. У його репертуарі 22 оперні партії, понад 100 арій та романсів різними мовами світу, велика кількість народних пісень. Він виступає як представник України на найпрестижніших сценах багатьох країн Європи і Америки, радує інколи своїм високим мистецтвом і співвітчизників, зокрема киян, чернівчан.

На Буковині творчо зросли і пішли у велике мистецтво України такі визначні виконавці, як народні артисти України Д. Гнатюк, С. Ротару, І. Бобул, Л. Сандулеса, П. Ончул, художній керівник академічної капели «Думка» Є. Савчук, сучасна молода обдарована естрадна співачка Ані Лорак (Кароліна Куєк) та ін.

Великий вклад у розвиток музично-пісенного мистецтва Буковини внесли композитори краю. Творчо освоюючи багатющий пласт народних пісень, вони створили ряд визначних музичних творів, що

Виступ С.Ротару в супровіді вижницького танцювального ансамблю "Смеречина" (Москва, 1991 р.).

стали надбанням усєї української музичної культури. Зокрема, тут плідно працював у 40-х — на початку 50-х років композитор Богдан Крижанівський (1894-1955 рр.), який написав чимало пісень, музику до 33 вистав Чернівецького облмуздрамтеатру, до кінофільмів, у т.ч. до фільму «Земля» за твором О. Кобилянської.

З перших повоєнних років розпочав діяльність самодіяльний композитор і диригент Григорій Шевчук (уродженець с. Дністрівка на Кельменеччині), невтомний збирач народних пісень. Він написав майже 100 музичних творів («Гей піду я на Черемош», «Зелен край наш Буковина» та ін.), музику до вистав Чернівецького облмуздрамтеатру «Дністрові кручі», «Леся» та ін.

Майже 80 естрадних та інших музичних творів написав композитор, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв України Леонід Затуловський: симфонічну п'єсу «Буковина», «Буковинські рапсодії» № 1-3 для симфонічного оркестру, кантату «Пам'ять», ряд п'єс для різних оркестрів, сюїту «Блукаючі зорі» та ін.

Понад 35 років служить музично-пісенному мистецтву Буковини, України згадуваний уже Андрій Кушніренко. У його обробці в репертуар керованого ним ансамблю ввійшли такі пісні, як «А коник чорненський», «Глибока кирниця», «На камені стою», «Ой з-за гори, з-за крутої»,

«Подоляночка», «Чом, земле моя», «Садок вишневий біля хати» (на слова Т. Г. Шевченка), а також такі оригінальні твори, як одноактна народна опера «Буковинська весна» (лібретто А. Добрянського), кантата «Молюсь за тебе, Україно», «Дума про Сагайдачного» (слова власні), «Ранок Верховини», «У вінок Федьковичу», «Я щаслива з роду», «Запалали очі зорями», «Гімн Чернівецького державного університету», «У космосі Україна» (присвячена космонавту Л. Каденюку), ряд вокально-хореографічних композицій: «Щедрий вечір, добрий вечір», «Весна красна», «Обжинки», весільний обряд «Стелися, барвінку» та ін. А. Кушніренко займається і музикознавчою та фольклористичною діяльністю. З цієї тематики ним написано ряд наукових праць, зроблено численні записи народних пісень, підготовлено і видано 9 пісенних збірників з творів буковинських композиторів, у т.ч. «Хорові твори С. Воробкевича».

В. Івасюк.

Одним з основоположників сучасної української естрадної пісні став знаний у музичному світі композитор Володимир Івасюк (1949-1979 рр., уродженець м. Кіцмань, син відомого письменника М. Івасюка). За свої 30 літ, які відвела йому доля, він написав більше 100 пісень, які полюбилися мільйонам шанувальників його таланту в Україні і поза її межами — від Японії до Канади. Серед них — «Червона рута», «Водограй», «Два перстені», «Я піду в далекі гори», «Я — твоє крило», «Пісня буде поміж нас», «Мелодія», «Миля моя», «Балада про дві скрипки», «Літо пізніх жоржин» та інші на слова українських поетів Р. Братуня, Р. Кудлика, Д. Луценка, Д. Павличка, Ю. Рибчинського, М. Ткача, М. Івасюка (батька), В. Бабуха, В. Вознюка, Б. Гури та ін., а також на

власні слова. Він зібрав і обробив десятки народних мелодій («Ой, упала гонта», «Злетів голуб, злетів», «Чом дуб не зелений» та ін.), що поповнили музичну скарбницю нашого народу.

Почесне місце в естрадній музиці зайняв композитор, віднедавна (1997 р.) народний артист України, засновник у 1966 р. (разом з В. Івасюком і Н. Яремчуком) славнозвісного вижницького вокально-інструментального ансамблю «Смерічка» Левко Дутківський. Нев'янучі мелодії численних його пісень («Сніжинки падають», «Жива вода», «Черешневий гай», «Зоряна ніч», «Єдина», «Незрівнянний світ краси», «Якщо мине любов», «Якщо любиш — кохай», «У Карпатах ходить осінь», «Матіола», «Яворова сопілка», рок-композиція «Черемоше сивий», кантата «Діва Марія» та ін.) полюбилися мільйонам слухачів України і зарубіжжя як зразок високої музичної досконалості.

Гідним продовжувачем справи В. Івасюка став з 1977 р. його пісенний побратим, уродженець села Ленківці Кельменецького р-ну Павло Дворський — обдарований композитор і чудовий виконавець, народний артист України. Він — автор таких популярних нині пісень, як «Весільний розмай», «Плотогони», «Смерекова хата», «Батьківська криниця», «Стожари», «Місячна дорога», «Мама Марія», «Чарівна горянка», «Рідна мова», «Товариство моє», «На відстані сльози», «Мамині долони», «Дзвони Софії», «Балада про Крути», «Будуймо Храм», «Горнись до тебе, Україно» та інші на слова свого земляка М. Ткача, М. Бакая, Т. Севернюк, М. Луківа, Г. Калужної, В. Крищенко, Р. Братуня та інших, а також на власні слова.

Цей справжній лицар української естрадної пісні глибоко розуміє теперішні запити цінителів музики, наполегливо шукає нові ритми, щоб пісня звучала по-сучасному. Він відзначається не тільки композиторським обдаруванням, але й вокально-артистичною майстерністю. Щира любов до України знайшла своє відображення в його пісенній творчості. Записи його пісень розійшлися по всій Україні, у багатьох країнах світу, а у листопаді 1997 р. побували навіть у космосі разом з першим українським космонавтом Л. Каденюком.

Певною популярністю користувалася і користується нині музично-пісенна творчість й інших буковинських композиторів: І. Миського, («Анничка», «На кичері», рапсодії для оркестру народних інструментів), С. Сабадаша (пісні «Марічка», «Пісня з полонини», «Очі волошкові» та ін.), В. Михайлюка («Черемшина», «Стежечка», «Смерічка», «Реквієм Назарію Яремчуку»), Ю. Гіни (рапсодія «Рідне наше, найдорожче», «Святова хора», пісня «Вітер надії» та ін.), М. Новицького (кантата «Слава Україні», пісні «Намалой мені маму», «Рута м'ята» та ін.), В. Фокшука, М. Мафтуляка, В. Давиденка, В. Городенського, М. Гаденка, М. Мозгового, Й. Ельгісера, А. Плішки, О. Чмута, Б. Бібікова, В. Рурака, М. Романка, М. Плешкана, Я. Келермана та ін.

Успіх пісенної творчості буковинських композиторів багато в чому залежав від міцного зв'язку з народною піснею, її творчим переосмислен-

Вокально-інструментальний ансамбль "Смерічка"
(за електроорганом — керівник ВІА Л. Дутківський).

ням, збереженням в основі традиційної мелодики, народної мудрості, задушевності і оптимізму.

Поряд з професійним музичним мистецтвом значного поширення в краї набула художня самодіяльність: якщо у 1945 р. тут існувало 262 самодіяльні гуртки з 3 тис. учасників, то на початку 80-х років — 4,4 тис. колективів і 73 тис. учасників. Під керівництвом багатьох самовідданих, закоханих у пісню, музику художніх керівників (В. Васькова, В. Фоку-

ка, М. Мафтуляка, К. Саїнчука, В. Стефанюка, Ф. Каптаря, Ю. Блищука, В. Мельницького, В. Мошака, М. Рожка, І. Федорюка та ін.) в області виникли десятки вокально-інструментальних, танцювальних ансамблів, хорів, окремі з яких наближалися до професійних. Зокрема, у різний час у Чернівцях і області діяли художні колективи: «Смерічка» (Вижниця), «Веселка» (Заставна), «Водограй» (університет), «Трембіта» (медінститут), «Дністер» (Хотин), згодом — «Бессараб'янка» (Новоселиця), «Калина» (Новодністровськ), «Гомін Буковини» (музучилище), «Ізворап», «Мерцішор», «Мугурел», «Барбу Леутару», «Кайор», «Вянечек» (Чернівці) та ін. Особливої слави зажив самобутній вижницький ансамбль «Смерічка» (1966-1973 рр.) — один з перших в Україні вокально-інструментальних ансамблів, новатор музичного стилю. Він дав крила безсмертним творам В. Івасюка «Червона рута», «Водограй» та іншим, вивів на широку мистецьку дорогу таких визначних виконавців, як Н. Яремчук, В. Зінкевич та ін. Хор «Гомін Буковини» (художній керівник С. Мельничук) зродився на хвилі національно-державного відродження України (1990 р.) і своїми піснями «Ще не вмерла Україна», «Ой, у лузі червона калина», «Не пора», «Розрита могила» та іншими пробуджував у краян національну свідомість, патріотизм, закликав їх до підтримки і утвердження незалежної України.

Активізації концертної діяльності як професійних, так і самодіяльних колективів сприяли у свій час різні конкурси, огляди, фестивалі, зокрема, «Буковинська весна». В умовах національно-культурного і державного відродження України з кінця 80-х — початку 90-х років у Чернівцях започатковується ряд нових за змістом обласних, всеукраїнських і міжнародних музично-пісенних фестивалів і конкурсів. Чи не найпомітнішим серед них був I Всеукраїнський фестиваль сучасної української естрадної пісні і популярної музики в Чернівцях у вересні 1989 р. під назвою «Червона рута» (від назви однієї з найбільш популярних пісень В. Івасюка і в його пам'ять). Він сприяв не тільки поживаленню української музично-пісенної творчості молоді, але й пробудженню та зміцненню національної самосвідомості багатьох українців, виходу музично-пісенного мистецтва з-під впливу комуністичної ідеології. Саме на цьому фестивалі вперше у Чернівцях на стадіоні, де він проходив, всупереч забороні масово було піднято національні синьо-жовті прапори. Це було справді явище в молодій українській естраді і в суспільно-політичному житті не тільки Буковини, але й України.

З метою активізації українського пісенного мистецтва у зрусіфікованих східних та південно-східних областях України наступні фестивалі «Червоної рuti» проводилися в інших містах (Запоріжжі, Донецьку, Севастополі, Харкові). Однак фестиваль при цьому помітно втрачав український дух, український характер.

З 1992 р. у Чернівцях започатковано Міжнародний фестиваль «Доля» (від назви популярної пісні М. Гаденка, директора фестивалю, місцевого

самодіяльного композитора і виконавця), з 1993 р. — Міжнародний конкурс молодих виконавців української естрадної пісні імені Володимира Івасюка (як певна компенсація за «відпущений» з Буковини фестиваль «Червона рута»), обласні фестивалі «Візерунки Буковини», «Первоцвіт», з 1995 р. — пісенний конкурс «Соловейко доли» Міжнародного фестивалю творчості дітей та молоді «Колиска миру», з 1996 р. — фестиваль української естрадної пісні імені Назарія Яремчука (у Вижниці). Там же, у Вижниці, з 1992 р. проводяться міжнародні фестивалі гуцульського пісенного мистецтва.

Під час зазначених фестивалів як у минулому, так і особливо в 90-ті роки буковинці мали можливість послухати і подивитися виступи як багатьох видатних професійних виконавців, художніх колективів, так і численні виступи представників художньої самодіяльності. Водночас чернівецькі фестивалі і конкурси давали можливість обдарованим виконавцям проявити себе творчими особистостями і зайняти гідне місце серед пісенних побратимів. Саме після цих фестивалів і конкурсів вийшли на широку мистецьку дорогу такі естрадні знаменитості в Україні, як Т. Повалій, О. Пономарьов, Ані Лорак, О. Тищенко, О.Пекун та ін.

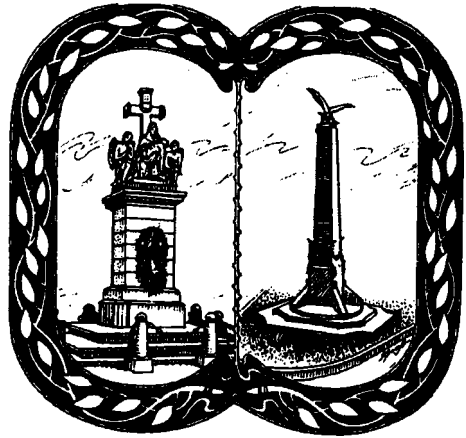
Група провідних митців Буковини.

Сидять: О.Савчук, Н.Каплієнко, В.Китайгородська, К.Міщенко.
Стоять: В.Ломанець, І.Дерда, П.Дворський, І.Кавацок, А.Добрянський,
В.Місевич, М.Вакай, В.Вознюк, О.Савчук.

Звичайно, розвиваючись у попередні десятиліття в умовах тоталітаризму, музично-пісенне мистецтво Буковини, його творці і носії постійно перебували під строгим ідеологічним контролем компартійних органів та недремним оком КДБ. Відхилення за визначені ідеологічні рамки, явна чи сфальсифікована причетність до українського національно-визвольного руху мали своїм наслідком морально-психологічну «обробку» чи адміністративне переслідування. Зокрема, зазнавали такого «впливу» співаки Буковинського ансамблю пісні і танцю політ'язень сталінських таборів П. Гонтар і М. Книгницький, композитори Б. Крижанівський і В. Івасюк, мистецтвознавець А. Добрянський. Трагічно-загадкова смерть вразливого В. Івасюка позбавила нас можливості дожити до розквіту його таланту у повну силу, убила цілу гілку музичної культури України. Робилися спроби ідеологічного тиску і на організаторів та окремих учасників згаданого уже I Всеукраїнського фестивалю 1989 р., а на носіїв на стадіоні синьо-жовтих прапорів міліція «впливала» фізично.

В умовах незалежної України всі види мистецтв дістали необмежені творчі можливості для свого вільного розвитку. Та виникли проблеми іншого порядку: фінансова скрута, безгрошів'я мають своїм наслідком згортання діяльності деяких закладів культури, відхід людей від культурної сфери, особливо від художньої самодіяльності. Українське музично-пісенне мистецтво не захищене від експансії російської естради (нерідко низькопробної), яка «глушить» українське мистецтво фінансово, сприяє дальшій русифікації населення, часто-густо підриває своїм деструктивним скепсисом саму ідею української державності.

Певного розвитку набуло на Буковині образотворче мистецтво. В краї і за його межами відомі твори художників І. Холоменюка, І. Беклемішевої, Г. Гараса, Я. Пасічанського, А. Скиби, І. Ісарика, К. Держика, О. Плаксія, О. Криворучка, О. Любківського, О. Приходнюка, Б. Курликова та ін., скульпторів О. Шевчукевича, М. Ісопенка, В. Гамалія, М. Лисаківського, І. Салевича, А. Присяжнюка та ін. Їхні твори регулярно виставлялися для огляду в Чернівецькому художньому музеї. У Чернівцях успішно діють Будинки художника, дитяча художня школа.

Пам'ятник Чесного Хреста і монумент полеглим воїнам 41-го піхотного полку (знесені в часи тоталітаризму).

Мал. О.Криворучка.

У різний час у краї було встановлено пам'ятники на увічнення визначних подій чи видатних людей, зокрема українському гетьману П. Сагайдачному (у Хотині), молдавському літописцю І. Некулче (с. Бояни Новоселицького р-ну), селянському ватажку Л. Кобилиці (с. Сергії Путьільського р-ну), румунському письменнику Г. Асакі (м. Герца), великому Кобзареві Т. Г. Шевченку (м. Вижиця), учасникам Хотинського повстання 1919 р. проти румунських окупантів (м. Хотин), буюківським письменникам Ю. Федь-

Відкриття пам'ятника П. Сагайдачному.

кунському письменнику Г. Асакі (м. Герца), великому Кобзареві Т. Г. Шевченку (м. Вижиця), учасникам Хотинського повстання 1919 р. проти румунських окупантів (м. Хотин), буюківським письменникам Ю. Федь-

Пам'ятник Л. Кобилиці
у с. Сергії Путьільського р-ну..

Пам'ятник Перемоги у Чернівцях.

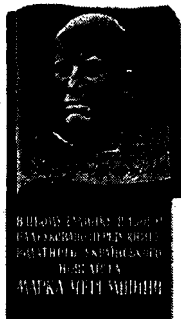
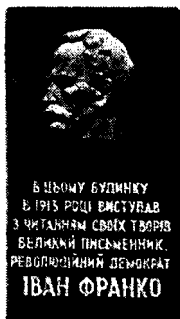
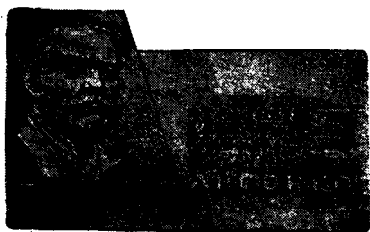
ковичу, С. Воробкевичу і О. Кобилянській (м. Чернівці), воїнам, загиблим у Другій світовій війні (у Чернівцях і багатьох населених пунктах краю), українському кіноактору і кінорежисеру І. Миколайчуку (с. Чорторія), встановлюється пам'ятник композитору В. Івасюку (м. Кіцмань) та ін. На увічнення пам'яті багатьох діячів культури встановлено десятки пам'ятних і меморіальних дощок.

Творчим інтелектом і майстерністю працюючих рук народних умільців Буковини (Г. Гарас, Т. Герцюк, О. Гасюк, Я. Гафійчук, А. Завадюк, М. Клим, К. Колотило (проживає в Австрії), П. Клим, О. Курик, Р. Стратійчук, В. Шевчук та ін.) створено самобутні високохудожні зразки ужиткового мистецтва: вишивки, різьба та інкрустація по дереву, художнє ткацтво і кераміка, писанки, металева орнаментика та інші вироби, що не раз милували око відвідувачів на численних виставках у краї і поза його межами. Важливе значення у підготовці кадрів художньо-прикладного мистецтва мають Чернівецьке вище професійно-художнє училище № 5, Вижицький коледж прикладного мистецтва ім. В. Ю. Шкрібляка.

Помітного розвитку набрала в краї музейна справа. У Чернівцях функціонують обласний краєзнавчий музей, літературно-меморіальний музей О. Кобилянської, літературний музей Ю. Федьковича, музей буковинської діаспори, художній музей, музей народної архітектури і побуту, а в області діють десятки народних музеїв та музейних кімнат.

Музей О.Кобилянської в с.Димка Глибоцького р-ну.

Їхні імена пов'язані з Чернівцями.

інформування громадян про найважливіші події в області, Україні, світі, а також спеціальними програмами з різних сфер життя краю вони формують у своїх слухачів і телеглядачів об'єктивну громадську думку, підвищують їхню політичну культуру, національну свідомість, державницьке розуміння корінних проблем сучасного розвитку нашого суспільства. Плідно у цьому напрямку працюють радіожурналісти М. Палійчук, Л. Драюк, Л. Паранюк, Ж. Макаренко, М. Христенко, М. Цвірінько, Н. Милашенко, М. Брозинський, Т. Смолдирева, А. Томків та інші, тележурналісти Л. Соколов, В. Довгий, П. Голопапа, О. Свінціцький, Ю. Максим'юк, І. Савчин, Л. Єгорова, В. Боднар та ін.

Аналогічну роль відіграє і преса — більше 30 газет обласного («Буковина», «Буковинське віче», «Зоріле Буковиней», «Молодий буковинець», «Нова буковинська газета», «Посеред тижня», «Час» та інші) і районного рівнів («Вільне життя» (Кіцмань), «Рідний край» (Сторожинець), «Рідне слово» (Кельменці), «Слово правди» (Новоселиця) та ін.), а також м. Чернівці («Чернівці», «Чернівці-Сіті плюс» та ін.), які виходять українською, румунською (молдавською), російською мовами.

В області сформувалася мережа культурно-освітніх закладів, розрахована на культурне обслуговування мешканців краю. Якщо на весну 1941 р. тут функціонувало 14 районних Будинків культури, 217 сільських клубів і 76 хат-читалень, то на початку 90-х років — понад 500 Будинків культури і клубів, 570 бібліотек. Проте в останній час їх кількість дещо скорочується. У Чернівцях працює телецентр, який охоплює телебаченням не тільки Чернівецьку, але й сусідні області. Усі населені пункти радіофіковані. Теле- і радіопередачі ведуться українською, румунською, єврейською і російською мовами, відіграючи важливу роль у громадсько-політичному, культурно-національному, духовному житті краю. Своїм систематичним

За роки, що минули після проголошення незалежності України, проведено кардинальну перебудову змісту, ідеології і форм діяльності усіх освітніх та культурних закладів області. Вони звільнилися від нав'язуваних їм десятиліттями примарних монопольних комуністичних догм, культивування класової непримиренності, недовіри, підозрілості і ворожості щодо країн і народів т.зв. «капіталістичного світу», войовничого атеїзму. В основу своєї діяльності ці заклади поклали загальнолюдські моральні цінності, гуманізм, сприяння національно-культурному відродженню краю, патріотизм, громадянськість, вірне служіння своїй єдиній демократичній Вітчизні — Україні.

Висновки

Український народ і його Вітчизна — Україна формувалися протягом багатьох століть на широких просторах Східно-Європейської рівнини, охоплюючи території давніх поселень слов'ян, які в різний час дістали свої назви як історичні області. До таких областей належить і Буковина. Тут сліди слов'янства простежуються ще з V ст. н.е. У X ст. ця територія ввійшла у склад Київської Русі, а після розпаду останньої стала складовою частиною Галицько-Волинської держави. Зазнав край і татаро-монгольського іга.

Після розпаду Золотої Орди українські землі були захоплені сусідніми державами: Литвою, Польщею, Угорщиною. Буковина з другої половини XIV ст. ввійшла у склад Молдавського князівства, після чого почалося більш інтенсивне розселення в краї, особливо у південній його частині, східно-романського (волоського) населення. Русинське (українське) населення, що переважало у північній половині краю, як і волоське, освоювало нові території під землеробство, розвивало ремесла, торгівлю.

З кінця 30-х років XVI ст. Буковина і її мешканці, як і вся Молдова, підпали під турецьке поневолення, не раз зазнавали жахливих руйнувань і спустошень. З 1774 р. більша частина Буковини приєднана до Австрії, східна частина (Хотинщина) 30 років ще залишалася під Туреччиною, а з 1812 р. ввійшла у склад Російської імперії.

140-річний мирний період сприяв більш швидкому зростанню населення краю, у т.ч. й прибуттю сюди представників різних національностей з інших австрійських провінцій та країн, внаслідок чого Буковина стала поліетнічною (9 націй) провінцією. Найчисленнішими етносами залишилися українці і молдавани (з середини XIX ст. — румуни).

У складі більш розвинутої Австрії (порівняно з Туреччиною) у мирних умовах склалися сприятливіші умови для розвитку сільського

господарства, ремесла, торгівлі, міст. Значно інтенсивніше розвивалися народне господарство і культура після 1848 р., коли було покінчено з атрибутами віджилої феодальної епохи. Виникло ряд галузей промисловості, залізниця з'єднала край з іншими провінціями і державами, великих масштабів набула внутрішня і зовнішня торгівля, розбудовувалося крайове місто Чернівці та інші міста і містечка. Склалася певна система освіти, деякі зрушення були у соціальній сфері, у галузі національних культур, почалося українське і румунське національне відродження.

Край дістав місцеве самоврядування (крайовий сейм, громадські ради), представництво у парламенті. У політичному житті склалася багатопартійна система, закріпилися деякі демократичні свободи, конституційні засади.

В умовах поліетнічності краю його мешканці виробили норми загалом толерантних міжнаціональних і міжконфесійних стосунків.

Хоч було зроблено немало, зараз достеменно відомо, що можна було зробити набагато більше і в промисловому розвитку, і у вирішенні аграрно-селянського питання (абсолютним було переважання малоземельних і безземельних селян, звідси — масова еміграція), і у піднесенні національної середньої (а отже, і вищої) освіти для корінних жителів краю, якби австрійські власті в центрі (та й на місцях) не потурали так безоглядно егоїстичним устремлінням панівної, насамперед німецької, еліти та місцевим земельним магнатам. Останні, побоюючись конкуренції та прагнучи мати під рукою дешеву робочу силу, не йшли назустріч життєвим потребам місцевого населення, промисловцям або зволікали з вирішенням назрілих питань протягом років і десятиліть. Власне, це стосувалося й інших провінцій і породжувало відцентрові сили, які, зрештою, і були однією з причин краху Австро-Угорської імперії.

До того ж з посиленням процесу національного відродження, формування націй, зокрема роз'єднаних кордонами різних держав, все більш виразним ставав потяг цих відчужених національних гілок до свого родового дерева, до об'єднання в рамках своїх національних самостійних держав.

Це особливо яскраво проявилось на Буковині восени 1918 р., коли внаслідок воєнних поразок у Першій світовій війні розпалася Австро-Угорщина, і буковинські українці (як і інші народи зникаючої імперії) 3 листопада на багатотисячному предстваницькому Буковинському народному вічі прийняли історичне справедливе рішення про своє національне самовизначення на своїй споконвічній етнічній території, у північній половині краю, про відокремлення добровільним конституційним мирним шляхом від південної частини Буковини, заселеної переважно румунами, про те, що Північна Буковина є складовою частиною Західноукраїнської держави і прагне приєднатися до України. На корот-

кий час у північній українській частині Буковини мирним цивілізованим шляхом було встановлено українську державну владу з центром у Львові. Почався практичний процес державотворення. Отже, розважливі буковинські українці більше як за два десятиліття до горезвісного пакту Ріббентропа — Молотова самостійно на етнічній основі здійснили національне розмежування краю, не порушуючи нічиїх національних прав.

Однак окупація краю військами королівської Румунії перервала тут процес творення української державності. Румунія, таким чином, виступила тоді співучасницею придушення на цій території молоді незалежної Української держави.

Окупація краю була здійснена проти волі населення Північної Буковини і Хотинщини. Тому переважна його частина вважала цю акцію незаконною, насильницькою і чинила опір (Хотинське повстання, повстання 113-го полку у Чернівцях та ін.).

Придушення в Україні військами Радянської Росії і білогвардійцями української національно-визвольної революції і включення території ліквідованої УНР у склад Росії (під назвою СРСР) дещо притупили потяг найбільш свідомої частини українського населення Північної Буковини до об'єднання зі Східною Україною, особливо у зв'язку з тамтешніми масовими репресіями, колективізацією, голодоморами. Однак певна частина мешканців краю, не маючи про це достатньої інформації, продовжувала виступати за возз'єднання зі своєю Вітчизною, хай і поневоленою більшовицьким режимом, вважаючи, що гірше, ніж в Румунії, бути не може.

Ці возз'єднавчі настрої (цілком закономірні) підступно використало сталінське керівництво СРСР, яке з метою дальшого просування в Європу і в руслі радянсько-німецьких домовленостей 1939 р. висунуло у червні 1940 р. вимогу про повернення Радянському Союзу Бессарабії і передачу йому Північної Буковини, заселеної переважно українцями. Румунія була змушена вивести з краю свої окупаційні війська і адміністрацію. Багато мешканців краю зустрічали частини Червоної армії як визволителів, раділи включенню Північної Буковини і Хотинщини у склад України і створенню у серпні 1940 р. Чернівецької області. Однак наступні дії нових володарів краю (націоналізація, експропріація власності, колективізація, депортації населення) все більше переконували буковинців і бессарабів у антинародному характері більшовицького режиму, у тому, що для останнього головною була не стільки справедлива справа возз'єднання українського народу, скільки, з одного боку, територіальне розширення цього режиму і вихід СРСР на більш вигідні стратегічні рубежі, а з другого, — розгром останніх осередків українського

національного життя, що ще жевріли на суміжних територіях і «шкідливо» впливали на уже зрадянзовану Україну.

Тому антигуманна, цинічна німецько-радянська змова щодо сфер впливу і розподілу територій без відома населення, що там проживало, піддана згодом загальному осуду європейської і світової громадськості, у т.ч. й української.

Справедлива справа возз'єднання українського народу, до якої прилучилися у 1918 р. і буковинські українці, тоталітарним режимом була спотворена. Замість возз'єднання, якому у 1918 р. перешкодила Румунія, у 1940 р. відбулося насильницьке приєднання краю, причому з деякими відступами від етнічних меж, визначених у 1918 р. Однак історію не можна ні «поліпшити», ні «переграти», вона відбулася так, як відбулася. Відмежовуючись від методів грубої сили, якими послуговувалося керівництво СРСР у 1940 р., слід все ж визнати, що сам по собі факт об'єднання автохтонного українського населення Буковини і Хотинщини з основною частиною українського народу в суміжній Східній Україні (поки що радянській) був неминучим і в головному (потягу до об'єднання) відповідав їх споконвічним прагненням, в історичній перспективі вів до консолідації буковинських українців зі своїми східними братами в одну українську націю, а території Північної Буковини і Хотинщини — в одне державно-територіальне утворення у формі УРСР, а згодом — в одну Соборну Українську державу.

Великих людських і матеріальних втрат зазнала область у роки Другої світової війни. Тут знову було відновлено окупаційний режим королівської Румунії. З вигнанням румунсько-німецьких окупаційних військ з області чимало буковинців і бессарабів з весни 1944 р. взяли участь у розгромі фашизму в різних країнах Європи.

По закінченні війни в результаті укладення мирного договору ряду країн антигітлерівської коаліції з Румунією у 1947 р. (його підписала і Україна) між Україною (у складі СРСР) і Румунією підтверджено кордони 1940 р.

Однак звільнення рідної землі від фашизму мало своїм наслідком і відродження та зміцнення тоталітарної системи: майже повне позбавлення людей власності і перетворення більшості з хазяїв у наймитів радянської держави. Це викликало збройний опір частини українського населення, що гуртувалося в загонах УПА.

Зміцнення командно-адміністративної системи, мілітаризація значної частини промислового виробництва, секретність і закритість суспільства призвели до тривалої ізоляції краю (як і України, СРСР в цілому) від зовнішнього світу, позбавили підприємства можливості використовувати передові технології, не сприяли зацікавленості трудівників у результатах своєї праці. Погіршувалася екологія.

Тому навіть наявність багатих природних ресурсів, спорудження значної кількості промислових підприємств, організація великих сільських колективних господарств та й старанна праця багатьох трудівників краю не забезпечували більшості населення області належного достатку, значна його частина жила від зарплати до зарплати. Жодне підприємство не було гарантоване від вилучення його коштів у будь-який час у державний бюджет. Люди не мали права створювати власні виробничі чи торговельні заклади. Тому, не маючи перспективи вигідного вкладання якихось своїх заощаджень, чимало трудівників їх пропивали. Алкоголізм все більше поширювався.

Значними були позитивні зрушення у галузі житлового будівництва, народної освіти, охорони здоров'я.

Радянські представницькі органи залучали чимало краян до місцевого урядування, де вирішувалося й немало корисних справ (благоустрій, охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення та ін.). Однак ради були під цілковитим диктатом комуністичних партійних структур, їх слухняним знаряддям. Панування тоталітарної системи у суспільно-політичному житті мало своїм наслідком обмеження демократії, переслідування інакомислячих, порушення прав людини, сковування політичної думки, що вело до розкладу самої політичної системи, яка сама себе прирікала на небуття.

Працівники культурної сфери області немало зробили у піднесенні освітнього і культурного рівня громадян, розвитку літературно-мистецького життя, наукових досліджень (особливо у галузі фізики, медицини та ін.). Та засилля комуністичної ідеології у всьому духовному житті, особливо у гуманітарних науках, художньо-мистецькій творчості неминуче породжувало відповідну ідеологічну зашореність, тенденційність, однобокість у душі відомої теорії так званого «соціалістичного реалізму».

Всі ці та інші вади існуючої системи призвели у другій половині 80-х — на початку 90-х років до кризових явищ у всіх сферах життя, вибуху невдоволення, зламу старої тоталітарної системи, розвалу Радянського Союзу і проголошення незалежної держави України. Помітну участь у цій боротьбі взяли і демократичні сили Буковини.

Разом з усім українським народом буковинці долають нині труднощі кризових явищ перехідного періоду, працюють заради забезпечення кращої долі своєму краю, усій своїй Вітчизні — Україні.

Область має порівняно багаті природні, виробничі і людські ресурси, а також культурні надбання, створені поколіннями мешканців краю. Та в сучасних умовах значних змін суспільних відносин, переходу від тоталітарної, командно-адміністративної системи до посткомуністичного суспільства, заснованого на ринкових засадах, мешканці краю, як і всієї України, переживають значні труднощі перехідного періоду. Вони дола-

ються в області (разом зі всією державою) шляхом здійснення ряду перспективних заходів.

У промисловості вони зводяться до: зміни структури виробництва, конверсії, переорієнтації переважно на випуск конкурентоздатних товарів народного споживання; інтенсифікації, реконструкції виробництва; застосування передових технологій, економного витрачання ресурсів і на цій основі — значного підвищення продуктивності праці; раціоналізації кооперованих зв'язків, у т.ч. й із зарубіжними постачальниками; зміни форм власності на основі законів України про роздержавлення і приватизацію; сприятливих зарубіжних інвестицій; підвищення кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників; створення відповідного сприятливого законодавства, у т.ч. й гарантування іноземних інвестицій, упорядкування зовнішньоекономічних зв'язків та ін.

У галузі сільського господарства удосконалення і поліпшення стану справ здійснюються таким шляхом: проведення земельної реформи, розвитку усіх форм власності, запровадження науково обгрунтованих систем землеробства; поліпшення племінних якостей тварин; зміцнення кормової бази; використання більш досконалої техніки і розширення її асортименту; підвищення енергозабезпеченості сільськогосподарського виробництва; розвитку інфраструктури; комплексної меліорації земель, науково обгрунтованої хімізації; поліпшення стану збереження і промислової переробки сільськогосподарської продукції; підвищення рівня економіки господарювання; державної підтримки села, відповідного аграрного законодавства; використання кращого зарубіжного досвіду.

У сфері міжрегіональних та зовнішньоекономічних зв'язків вживаються заходи з метою розширення діяльності спільних з інофірмами підприємств і створення нових; налагодження діяльності місцевих філій банків у сфері валютних операцій з метою забезпечення валютними ресурсами регіону; розширення пропускнуої спроможності прикордонних контрольно-пропускних пунктів, автомобільних шляхів; активізації співробітництва з регіонами окремих країн на основі укладених угод; посилення зв'язків з українською, румунською, єврейською, польською, німецькою діаспорою, пов'язаною з Україною, зокрема з Північною Буковиною та Північною Бессарабією.

В усій цій масштабній діяльності першорядне значення має, безумовно, наполеглива праця самих трудівників краю, підвищення їх економічного інтересу, перспектива поліпшення їх матеріального і духовного буття, цілеспрямована політика сприяння держави і місцевих органів самоврядування, раціональні взаємовигідні зв'язки з іншими регіонами України та зарубіжними країнами.

БІБЛІОГРАФІЯ *

Розділ І. БУКОВИНА З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIV ст.

- Археология Прикарпатья, Вольныи и Закарпатья. — К.: Наук. думка, 1990. — 192 с.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений с. Рашков). — К.: Наук. думка, 1988. — 160 с.
- Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К.: Наук. думка, 1977. — 142 с.
- Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. — Ужгород: Карпати, 1977. — 111 с.
- Возний І. Сліди давньоруської цивілізації // Буковинський журнал. — 1993. — Ч. 3-4. — С. 137-147.
- Возний І., Гайдичук Я. Життя XII-XIV ст. на території Північної Буковини // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії (Зб. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 4. — С. 32-43.
- Грушевський М. Історія України - Руси. В 11 т., 12 кн. - К.: Наук. думка, 1991-1993. - Т. I-III.
- Жуковский А. История Буковины. — Чернівці: Час, 1991. — Ч. 1. — 120 с.
- Історія України. — Львів: Світ, 1996. — 488 с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. — К.: УРЕ, 1969. — 704 с.
- Історія України: Нове бачення. У 2 т. — К.: Україна, 1995 — Т. 1. — 350 с.
- Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища // Буковинський журнал. — 1994. — Ч. 1-2. — С. 17 — 21.
- Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. — К.: Наук. думка, 1973. — 238 с.
- Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. — Чернівці, 1992. — 62 с.
- Кишич Ю. Румунське питання у світлі "Повісті минулих літ" // Буковинський журнал. — 1995. — Ч. 3-4. — С. 97-119.
- Кожоляно Г.К. Еволюція типів планування буковинського народного житла віднайдавніших часів до середини XX ст. // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії (Зб. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 4. — С. 99-107.
- Кожоляно Г.К. Населення Буковини: Короткий етнографічний нарис // З історичного минулого Буковини (Зб. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 3-16.
- Масан О.М. Твердиня на Дністрі (Про час і умови виникнення Хотина) // Матер. III Міжнарод. істор.-краєзн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 173-178.
- Масан О.М. Б.О. Тимошук — визначний дослідник археологічних пам'яток Буковини // З історич. минулого Буковини. Зб. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 237-246.
- Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. — Чернівці: Рута, 1997. — 144 с.
- Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С.24-44.
- Михайлина Л.П., Возний І.П. Формування приватного землеволодіння на південній околиці Галицько-Волинського князівства // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 5-15.
- Михайлина Л.П., Возний І.П. Язичницька і християнська символіка Чорнівського городища XII-XIII ст. // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії (Зб. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 2. — С. 28-39.
- Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — 340 с.
- Населення Пруцько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в др. пол. I - на поч. II тисячоліть н. е. // Тези доп. та повід. Міжнарод. істор.-археологіч. семінару. — Чернівці: ЧДУ, 1994. — 72 с.
- Пасек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. - М.: Наука, 1961. — 228 с.
- Пивоваров С.В. Пізньоантична монета в старожитностях Буковини // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії (Зб. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 2. — С. 11-22.
- Пивоваров С.В. Про походження хотинського скарбу брактатів // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 4. — С. 13-19.
- Рідуб Б. Культіві печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці, 1996. — Вип. 1. — С. 3-10.
- Рідуб Б. Печерні монастирі Буковини // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії (Зб. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 3. — С. 108-111.

* У "Бібліографію" включено лише основні публікації XIX-XX ст. та новітні праці вітчизняних і окремих зарубіжних авторів за розділами у такому порядку: спочатку опубліковані джерела, потім - науково-дослідницькі праці.

- Русанова І.П., Тимошук Б.А. Кодын - славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. — М.: Наука, 1984. — 87 с.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. - Изд. 2-е. — М.: Наука, 1994. — 607 с.
- Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. — М.: Наука, 1976. — 152 с.
- Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — 510 с.
- Тимошук Б.О. Шипинська земля за археологічними даними // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С. 21-26.
- Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. — К.: Наук. думка, 1976. — 178 с.
- Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. — 1977. — Вип. 22. — С. 29-39.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. — К.: Наук. думка, 1982. — 206 с.
- Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. — М.: Наука, 1990. — 188 с.
- Тимошук Б.О. Василів — місто Галицької Русі. — Чернівці: Прут, 1992. — 30 с.
- Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — 261 с.
- Черныш А.П. Ранний и средний палеолит Поднестровья. — М.: Наука, 1965. — 127 с.
- Черныш А.П. Палеолит и мезолит Поднестровья. — М.: Наука, 1973. — 137 с.
- Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я за доби мезоліту. — К.: Наук. думка, 1975. — 167 с.
- Чеховський І.Г. Культ Анни на Буковині і його зв'язок із міфологією // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії (36. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ. — Вип. 3. — С. 92-108.

Розділ II. БУКОВИНА У СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (1359-1774 рр.)

- Величко С. Літопис. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1. — 373 с.; Т. 2. — 642 с.
- История Молдавии. Документы и материалы. — Кишинев, 1957-1964. — Т. 2-5.
- История Хотинского похода Якова Собесского, 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вип. II (Я. Собеский).
- Кантемир Д. Описание Молдавии. — Кишинев: Картя молдов., 1973. — 222 с.
- Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. — 1992. — № 10-11. — С. 97-110; № 12. — С. 107-122.
- Некулче И. О саме до кувинте. Летописецул Цэрий Молдовой. — Кишинев: Картя молдов., 1974. — 506 п.
- Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. — М.: Наука, 1976. — 152 с.
- Споконвічна українська земля. 36. док. і мат. — Ужгород: Карпати, 1990. — 470 с.
- Хотинська війна (1621р.) // Граб'янка Г., Величко С., Мюллер Й. та ін. — К.: Центр пам'яткознавства, 1991. — 240 с.
- Челеби Э. Книга путешествия. — М., 1961. — Вип. 1: Земли Молдавии и Украины. — 338 с.
- Balan T. Documente Bucovinene. — Cernăuți, 1933-1937. — Vol. 1-3.
- Costin M. Opere. — București: Editura de stat pentru literatura și artă, 1958. — 534 p.
- Documente lui Ștefan cel Mare / Publ. de I. Bogdan. — București, 1913. — Vol. 1. — XLVI, 518 p.; Vol. 2. — XXI, 611 p.
- Documente moldoveneghe înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. — Jasi, 1931. — Vol. 1. — XXXV, 557 p.; 1932. — Vol. 2. — 954 p.
- Dyulafi L. G. Föfjegyosszi 1565-1605 // Monumenta Hungariae Historica. — Budapest, 1881. — Vol. 3.
- Ureche G. Letopiseșii Țării Moldovei. — București: Editura de stat pentru literatura și artă, 1955. — 242 p.
- Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI - первой половине XVII веков. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1951. — 271 с.
- Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957. — 123 с.
- Бырня П.П. Сельские поселения Молдавии XV-XVII вв. — Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1969. — 220 с.
- Гончарук П.С., Михайлина П.В., Романиць О.С. До питання про Хотинську битву (1621 р.) та її історичне значення // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С. 7-12.
- Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII-XIX століть. Історичний нарис. — Львів: Вища школа, 1982. — 152 с.
- Грабовецький В.В. Олекса Довбуш (1700-1745). — Львів: Саїт, 1994. — 272 с.
- Грабовецький В.В. Олекса Довбуш на Буковині // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С. 32-36.
- Грабовецький В.В. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490-1492 років. (З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії). — Львів: Вища школа, 1979. — 124 с.
- Грушевський М. Історія України — Руси. В. 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1993-1996. — Т. IV-IX(1).
- Дмитрич Л.Г. Народонаселение Молдавии. — Кишинев: Штинца, 1973. — 155 с.
- До витоків назви краю "Буковина" (600-річчя першої писемної згадки) // Тези доп. та повід. II Буковинської істор.-красн. конф. Чернівці, 2-3 жов. 1992 р. - Чернівці: ЧДУ, 1992. - 155 с.
- Драгнев Д.М. Сельское хозяйство феодальной Молдавии (конец 17 - нач. 19 вв.). — Кишинев: Штинца, 1975. — 286 с.
- Жуковский А. Історія Буковини. — Чернівці: Час, 1991. — Ч. 1. — 120 с.

- Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. — К.: УРЕ, 1969. — 704 с.
- Історія України. — Львів: Світ, 1996. — 488 с.
- Історія України: нове бачення. У 2 т. - К.: Україна, 1995. - Т. 1. - 350 с.
- Масан О. Ім'я зродилося у шумі лісу. Коли і як з'явилася назва нашого краю // Буковинський журнал. — 1992. — №1. — С. 107-115.
- Масан О. Шипинська земля: передісторія, устрій та статус // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 24-35.
- Масан О. Петро Могила і наш край // Буковинський журнал. — 1996. — Ч. 3-4. — С. 121-134.
- Михайлина П.В. Висвітлення історії Північної Буковини XV-XVI ст. на сторінках слов'яно-молдавських літописів // Архіви України. — 1969. — №4. — С. 81-84.
- Михайлина П.В. Відомості з історії Північної Буковини XV - першої половини XVII ст. в молдавських літописах // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка. — 1972. — Вип. 1. — С. 13-18.
- Молдова ын эпоха феодализмулуй (Молдавия в эпоху феодализма). — Кишинев: Штинца, 1961. — Т. 1. — 454 п.; 1978. — Т. 2. — 447 п.; 1961. — Т. 4. — 364 п.; 1961. — Т. 5. — 326 п.; 1992. — Т. 6. — 293 с.
- Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев: Карта молдов., 1964. — 440 с.
- Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — 340 с.
- Осіп'ян О. Виникнення вірменських колоній на Буковині та демографічні процеси в них протягом XIV-XVII ст. / Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії (Зб. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1997 — Вип. 4. — С. 69-77.
- Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV - начало XIX в.) / Под ред. Д.М. Драгнев. - Кишинев: Штинца, 1987. - 464 с.
- Павло Васильович Михайлина. Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження) / Вступна стаття і впорядкування Маса О.М. - Чернівці, 1998. - 34 с.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Отв. ред. Г.Н. Логвин. - К.: Будівельник, 1986. — Т. 4. - 375 с.
- Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки середньовіччя на території Північної Буковини // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології й етнографії. (Зб. наук. стат.). — Чернівці: Рута, 1996. — Вип. 1. — С. 11-20.
- Пивоваров С.В. Чеховський І.Г. Садгірський монетний двір XVIII ст. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 13-24.
- Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. — Кишинев: Штинца, 1963. — 224 с.
- Романець О.С. Хотинська битва в українській народно-поетичній творчості та літературі // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С. 12-17.
- Сайко М.М. Раби на Буковині та їх визволення (XV-XVII ст.) // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 35-48.
- Сплєні Г. фон. Опис Буковини/ Пер. з нім., передмова і коментар О.Д. Огуя, М.М. Сайка. — Чернівці: Рута, 1995. — 110 с.
- Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — 510 с.
- 370 років Хотинської війни // Тези допов. Міжнарод. наук. конф. Чернівці, 27-28 вер. 1991 р. — Чернівці: ЧДУ, 1991. — 138 с.
- Чередарек М. Бої поблизу Бояна на Буковині (1685 р.) // Буковинський журнал. — 1993. — Ч. 2. — С. 155-159.
- Iorga N. Neamul românesc în Bucovina. — București, 1905.
- Iorga N. Românișmul în Bucovina. — București, 1903. — 245 p.
- Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. — Czernowitz, 1888. — 1. Abschnitt, 1895. — 2. Abschnitt.
- Nistor I. Istoria Bucovinei. — București: Humanitas, 1991. — 454 p.
- Onciul D. Din trecutul Bucovinei. — București, 1915.
- Polek I. Ortschaftsverzeichnis der Bukowina a.d. Jahre 1775 // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. — Czernowitz, 1893. — № 1.
- Wickenhauser F.A. Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina. — Czernowitz, 1881, 1885, 1896.
- Розділ III. БУКОВИНА У СКЛАДІ АВСТРІЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) (1774-1918 рр.). ХОТИНЩИНА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1812-1918 рр.)
- Афанасьєв-Чужбинський О. Нариси Дністра // Буковинське віче. — 1991-1992.
- Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. — СПб., 1892. — 177 с.
- Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, литературный и справочный сборник / Под ред. П.А. Крушевана. — М., 1903. — 520 с.
- Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX-на початку XX ст. (Зб. док. і мат.). — Ужгород: Карпати, 1979. — 286 с.

- Василько Н. Посольська діяльність (1900-1903). — Чернівці, 1904.
- Василько Н. Справозданье посла Николая рыцаря Василька о его деятельности в Державной Думе и в краевом сейме в роках 1898 до конца 1900. — Чернівці, 1902. — 275 с.
- Воробкевич С. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1987. — 357 с.
- Воробкевич С. Твори. — Львів, 1909-1911. — Т. 1-3.
- Галіп Т. З моїх споминів // Буковинський журнал. — 1994. — Ч. 1-2. — С. 152-179.
- "З нового краю": Листи українських емігрантів з Канади. Зібрав і упорядкував, написав передмову О.І. Сич. — Едмонтон: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій. Альбертський ун-т, 1991. — 66 с.
- Ілюстрована хроніка товариства "Український Народний Дім" у Чернівцях 1884-1934. — Чернівці, 1934. — 202 с.
- Кобилянська О. Твори. У 9 т. — Харків, 1927-1929. — Т. 1-9.
- Кобилянська О. Твори. У 2 т. — К.: Дніпро, 1983. — Т. 1. - 494 с.; Т. 2. — 570 с.
- Костецький К. Хроніка парохії гр.-кат. у Чернівцях від її основи аж до часу біжучого // Буковинський журнал. — 1996. — Ч. 3-4. — С. 97-113; 1997. — Ч. 1. — С. 76-82; Ч. 2. — С. 142-157.
- Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — 392 с.
- Маковей О. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1979. - 262 с.
- Обозрение Восточной Галиции и Буковины. — СПб., 1902. — С.10-261.
- Під колоніальним гнітом. Північна Буковина у др. пол. XIX - на поч. XX ст. Док. і мат. — Ужгород: Карпати, 1986. — 208 с.
- Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Зб. док. / Упорядкував та передмову написав к. і. н. Ф. Шевченко. — К.: Держполітвидав, 1949. — 300 с.
- Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 1. — 588 с.; 1997. — Т. 2. — 422 с.
- Федькович Ю. Твори. У 2 т. — К.: Дніпро, 1984. — Т. 1. — 464 с.; Т. 2. — 426 с.
- Анцупов И.А. Промышленное предпринимательство в частновладельческих хозяйствах Бессарабии (70-90 годы XIX в.) // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. — Кишинев: Штинца, 1972. — С. 171-202.
- Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. — Кишинев: Штинца, 1981. — 250 с.
- Бабилюнга Н.В. Промышленность Бессарабии в конце XIX - нач. XX вв. - Кишинев: Штинца, 1985. — 151 с.
- Бабишин О. Ольга Кобилянська. — Львів, 1963. - 192 с.
- Баладыженко К. Буковина ["Зелена Русь"] и ее прошлое: Историко-географический очерк. — Петроград, 1915. — 50 с.
- Берг Л.С. Бессарабия: Страна — Люди — Хозяйство. — Петроград: Огни, 1918. — 242 с.
- Білек В., Криворучко О., Масан О., Чеховський І. Вітання з Чернівців (Мандрівка містом за колекцією старих поштівок). — Чернівці: Час, 1994. — 111 с.
- Білінська М.Л. Сидір Воробкевич. — К.: Муз. Україна, 1982. — 46 с.
- Бостан Г. Румунська література на Буковині (до 1918 р.) // Буковинський журнал. — 1992. — Ч. 2-3. — С. 214-219.
- Ботушанський В.М. О культурных взаимосвязях Северной Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной в 70-90-е годы XIX в. // Вопросы истории СССР. Республ. междувед. науч. сб. — Харьков: Основа, 1990. — Вып. 35. - С. 111-119.
- Ботушанський В.М. Національний склад населення Північної Буковини (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вып. 2. - Ч. 1. — С. 45-54.
- Ботушанський В.М. Роки лихоліття (Голад на Буковині 1865-1866 рр.) // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вып. 1. — С. 71-78.
- Ботушанський В.М. Митна політика Австро-Угорщини і Буковина (80-ті роки XIX - поч. XX ст.). // Питання історії нового та новітнього часу (Зб. наук. ст.). — Чернівці: ЧДУ, 1994. — Вып.3. — С. 93-104.
- Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918-1920 рр.) // Народне віче Буковини. 1918-1993. Док. і мат. обласної наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 лист. 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994. — С. 41-62.
- Ботушанський В.М. Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (II пол. XIX - поч. XX ст.) // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 11-17.
- Ботушанський В.М. Банк рустикальний // Буковинський журнал. — 1996. — Ч. 3-4. — С. 86-96.
- Ботушанський В.М. Виникнення і діяльність українських сільських читальень на Буковині (80-ті рр. XIX-поч. XX ст.) // Історичного минулого Буковини. Зб. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 96-109.
- Ботушанський В.М. Ви рішення сервітутного питання на Буковині (др. пол. XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці, 1996. — Вып. 6-7. — С. 50-66.

- Ботушанський В.М. "Ми — браття заморські..." (З історії церковно-релігійних стосунків буковинських емігрантів першої хвилі у Канаді з Буковинською православною консисторією) // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції. Матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Ч. 1. — С. 100-107.
- Ботушанський В. Події лютьневої (березневої) революції 1917 р. у Чернівцях // Буковинський журнал. — 1997. — Ч. 1. — С. 89-101.
- Ботушанський В.М. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки XIX - поч. XX ст.) // Питання історії України. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 1. — С. 94-105.
- Ботушанський В.М., Ботушанська Г.В., Скорейко Г.М. Національний і релігійний склад населення Чернівців за урядовими переписами другої половини XIX - початку XX ст. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип.1. — С. 116-130.
- Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Скасування панщини та індемнізація (випук землі) на Буковині (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. ст.). — Чернівці: Прут, 1997. — Вип. 5. — С. 8-17.
- Ботушанський В.М., Макар Ю.І. Чернівецький трамвай (До 100-річчя виникнення електротранспорту в Чернівцях) // Питання історії України. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 1. — С. 129-136.
- Ботушанський В.М., Сайко М.М. Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині (кінець XVIII - поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 27-53.
- Будак И.Г. Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период. - Кишинев: Карта молдов., 1959. — 412 с.
- Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д. Квітковського, А.Жуковського, Т. Бриндзана. — Париж-Філадельфія-Детроит: Зелена Буковина, 1956. — 965 с.
- Буковинське народне віче 3 листопада 1918 року. — Чернівці: Оберіг, 1990. — 46 с.
- Вагнер Р. "Франціско-Йозефіна" — заклад германізації? // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер. - 1 жов. 1995 р., Чернівці. - Чернівці: Рута, 1995. - С. 201-207.
- Гарас М. Ілюстрована історія товариства "Українська школа" в Чернівцях. — Чернівці, 1937. - 147 с.
- Гнатичин І.М. Буковинське народне віче — важливий акт у процесі національно-державного визначення конституційним шляхом української частини Буковини // Народне віче Буковини. 1918-1993. Док. і мат. обласної наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 лист. 1918 р. - Чернівці: Прут, 1994. - С. 7-26.
- Григорішин С.І. Політика Румунії по відношенню до Північної Буковини в роки Першої світової війни // Там само. — С. 62-75.
- Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX - на початку XX ст. — Львів: Вища школа, 1980. — 168 с.
- Гросул Я., Будак И. Крестьянская реформа 60-70 гг. XIX в. в Бессарабии. — Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. — 272 с.
- Гуцульщина. — К.: Наук. думка, 1987. — 471 с.
- Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. — Київ-Чернівці: Відродження, 1996. — 232 с.
- Демочко К.М. Мистецька Буковина. — К.: Мистецтво, 1968. — 175 с.
- Демочко К. М. Музична Буковина: Сторінки історії. - К.: Музична Україна, 1990. — 136 с.
- Дмитрів Є. Ілюстрована історія просвітнього товариства "Руська Бесіда" в Чернівцях. — Чернівці, 1909. — 125 с.
- Добржанский А.В. "Буковинизм" как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX - начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М.: ИСБ РАН, 1997. — С. 74-83.
- Добржанський О.В. Українські народовські партії на Буковині у 1905-1914 рр. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип. 1. - С. 132-143.
- Добржанський О.В. "Вільнодумний союз" у Буковинському ландтазі 1903-1905 рр. // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 2. — Ч. 1. - С. 65-76.
- Добржанський О.В. Зовнішня орієнтація буковинського москвофільства др. пол. XIX - на поч. XX ст. // Проблеми історії міжнародних відносин. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — С. 89-104.
- Добржанський О.В. Культурно-освітня робота українських товариств на Буковині у др. пол. XIX - на поч. XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. ст.). — Чернівці: ЧДУ, 1994. — Вип. 3. — С. 25-34.
- Добржанський О. До питання про ідейну спрямованість українського національного руху на Буковині на поч. XX ст. // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер. - 1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 30-36.
- Добржанський О. "Союз Січей" на Буковині у 1905-1914 рр. // Завальська "Січ" — початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. Матер. наук. - теор. конф. 25 бер. 1995 р., с. Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. — Снятин: над Прутом, 1995. — С. 58-65.

- Добржанський О.В. Українська радикальна партія Буковини (поч. XX ст.). // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С. 96-104.
- Добржанський О.В. Українські культурні товариства на Буковині наприкінці XIX - на почат. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36. наук. стат. - К., 1996. — Вип. 2. — С.191-199.
- Добржанський О.В. До питання про облік чисельності українського і румунського населення Буковини (1775-1918 рр.) // Питання історії України. 36. наук. ст. - Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 1. — С. 65-77.
- Добржанський О.В. Політична боротьба навколо реорганізації Буковинського сейму на початку XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. ст.). — Чернівці: Прут, 1997. — Вип. 5. — С. 17-26.
- Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Початки українського національного відродження на Буковині (60-ті рр. XIX ст.) // II Міжнар. конгресу україністів. Доп. і повід. Історія. Львів, 22-28 серпня 1993 р. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 228-233.
- Добржанський О.В., Філіпчук В.В. "Руска Рада" - перше українське політичне товариство на Буковині // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 107-116.
- Добржанський О.В., Холєвчук В.М. Українські народні школи на Буковині (др. пол. XIX-поч. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип.6-7. — С. 66-72.
- Доманицький В. Про Буковину та життя буковинських українців. — К., 1910. — 54 с.
- Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Український історичний журнал. — 1992. — № 7-8. — С. 140-147.
- Дутчак В. Про новий устав громадський для Буковини. — Чернівці, 1908. — 34 с.
- Жалоба І.В. Пристосування рік та потоків Буковини для потреб лісосплаву в XIX - на початку XX століть // Вісник центру буковинознавства. Серія історична — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип.1. — С. 48-58.
- Жалоба І.В. Міжнародно-економічні аспекти лісної торгівлі Дністром наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. // Проблеми історії міжнародних відносин: 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — С. 105-121.
- Жалоба І. Пароплави на Дністрі // Буковинський журнал. - 1994. - Ч. 3-4. - С.103-107.
- Жалоба І.В. Буковинський сплав леса Прутом и его притоками в XIX - начале XX ст. // Anuarul muzeului național de istorie a Moldovei: II, an 1992. - Chișineu, 1995. - P. 255-262.
- Жалоба І.В. Дністровське судноплавання в кінці XVIII - I пол. XIX ст. // Матер. III Міжнарод. істор.-краєзн. наук. конф., присвяченій 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер. - 1 жов. 1995 р. Чернівці. - Чернівці: Рута, 1995. - С.59-64.
- Жалоба І.В. Спорудження перших місцевих залізниць Буковини у 80-х роках XIX ст. та їх експлуатаційне підпорядкування // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С. 73-81.
- Жуков В.И. Города Бессарабии 1812-1861. — Кишинев: Картя молдов., 1964. — 252 с.
- Жуков В.И. Города Бессарабии (1861-1900 гг.). — Кишинев: Штинца, 1975. — 291 с.
- Жуковский А. История Буковины. — Чернівці: Час, 1994. - Ч. 2. — 224 с.
- Задорожний В.Е. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. — Львів: Вища школа, 1989. — 149 с.
- Засенко О.Е. Осип Маковей (Життя і творчість). — К: Дніпро, 1968. — 220 с.
- Історія України. — Львів: Світ, 1996. — 488 с.
- Історія України: нове бачення. У 2 т. — К.: Україна, 1996. — Т. 2. — 494 с.
- Карбулицький І. Розвіл народного шкільництва на Буковині. — Вашківці, 1905. — 148 с.
- Когут Л. Хліборобські спілки на Буковині. — Львів, 1908. — 20 с.
- Кожолянко Г.К. Агрокультура Буковини 70-х р. XVII - 30 р. XX ст. // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології і етнографії (36. наук. стат.). — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 2. — С.107-114.
- Кожолянко Г.К. Громадський побут буковинського села кінця XVIII - поч. XX ст. // Питання стародав. та середньовіч. історії, археології і етнографії (36. наук. стат.). — Чернівці: Рута. — 1996. — Вип. 1. — С. 80-88.
- Кожолянко Г.К. Матеріальна культура населення Північної Буковини в кінці XVIII - на поч. XX ст. — К., 1989.
- Кожолянко Г.К. Поселення та житло українців Івано-Франківщини та Буковини // Historic Sites and Archives Service. — March 1992. — Alberta. — 99 с.
- Козубовський Д.О. Вишнівський коледж прикладного мистецтва ім. В.Ю. Шкрібляка. — Чернівці: Митець, 1997. — 118 с.
- Кокырла П.С. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII - начале XIX в. — Кишинев: Штинца, 1989. — 151 с.
- Коло tilted В. Чернівецький університет і буковинські українці // Буковинський журнал. — 1995. — Ч. 1-2. — С. 97-116.
- Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. — Чернівці, 1906. - 87 с.
- Кордуба М. Переворот на Буковині (з особистих споминів) // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1923. - Кн. X. - С.135-141; Кн. XI. - С. 229-239; Кн. XII. - С. 321-331.

- Костишин С.С. Чернівецький державний університет — науковий і культурний центр Буковини // Народне віче Буковини. 1918-1993. Док. і мат. обласної наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 лист. 1918 р. - Чернівці: Прут, 1994. - С. 82-97.
- Котціан О. Значення університету для "чернівецького міфу" // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер. - 1 жов. 1995 р., Чернівці. - Чернівці: Рута, 1995. — С. 192-200.
- Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. — Львів: ЛДУ, 1964. — 239 с.
- Кубійович В. Пастушество Буковини. — Львів: НТШ, 1932. — Ч. 1. — 203 с.
- Кукурудзак М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX - на початку XX століття. — Львів: Вища школа, 1982. — 128 с.
- Маковой О. Життєпис Осипа-Юрія Гординського-Федьковича. — Львів, 1911. - 591 с.
- Марусик Т.В. Театральне та музичне життя Північної Буковини (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 136-147.
- Масан О. Європейські символи Чернівців // Буковинський журнал. - 1992. - Ч. 4-5. - С. 167-174.
- Масан О. Перші буковинські "Січі" // Завальська "Січ" — початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. Матер. наук.-теор. конф. 25 бер. 1995 р., с. Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. — Снятин: над Прутом, 1995. — С. 35-43.
- Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки. 1-3 лист. 1993 р. Матеріали. — Івано-Франківськ, 1993. - 135 с.
- Мордвинов В. Православная Церковь в Буковине (в Австрии). - СПб., 1874. - 139 с.
- Мунтян М.П. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. — Кишинев, 1971.
- Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 лист. 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994. — 144 с.
- Нечиталюк М. Буковинський Кобзар. - Львів: Кн.-журн. вид., 1963. - 95 с.
- Новосіський І.М. Нарис історії права Буковини і Бессарабії. - Нью-Йорк, 1986.
- Новосіський І.М. Українська державна влада на Буковині в 1918 р. - Нью-Йорк, 1964.
- Очерки политической истории Румынии. 1859-1944. - Кишинев: Штиинца, 1985. - 480 с.
- Пержун В.В. Соціально-економічне становище Хотинщини в дореформний період (1812-1867 рр.) // Вісник центру буковиназнавства. Серія Історична. - Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 58-71.
- Пилипчук Р. Український театр на Буковині: підсумки і перспективи вивчення // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер. - 1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 96-101.
- Пивоваров С. Міські гроші Чернівців // Буковинський журнал. - 1995. - Ч. 1-2. - С. 125-132.
- Писання Осипа Юрія Федьковича. — Львів, 1902-1910. — Т. 1-4.
- Ліддубний Г. Буковина: її минуле і сучасне. — Харків, 1928. — 257 с.
- Попик С.Д. Біженці з Галичини та Буковини в Австрії. З історії австрійської політики в українському питанні (1914-1918 рр.) // Питання історії нового та новітнього часу (36. наук. ст.). — Чернівці: Прут, 1992. — Вип. 5. — С. 26-39.
- Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. — 1992. — №1. — С. 123-151; Ч. 2-3. — С. 166-197.
- Романець О.С. Джерела братерства: Богдан П. Хашдеу і східноромансько-українські взаємини. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту., 1971. — 192 с.
- Сайко М.М. Зростання панщини на Буковині у кінці XVIII - на початку XX ст. // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 27-37.
- Сеньків І. Гуцульська спадщина. Праці з життя і творчості гуцулів. — К.: Українознавство, 1995. — 512 с.
- Сич О.І. Буковинська еміграція до Канади в документах Державного архіву Чернівецької області // Вісник центру буковиназнавства. Серія Історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 92-102.
- Сімович В. Українське шкільництво на Буковині. — Чернівці, 1930.
- Скорейко Г.М. Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XVIII - поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 54-61.
- Скорейко Г.М. Православ'я на Буковині: фактор єдності чи розриву (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С. 81-95.
- Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь // Зелена Буковина. - 1996. - №3-4. - 1997. - №1. - С. 19-159.
- Струтинський В.Є., Яценюк Т.С. Поляки на Буковині у XIX - на поч. XX ст. // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. - Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 62-73.
- Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — 510 с.
- Томашук Н.О. Ольга Кобилянська. — К.: Дніпро, 1969. — 237 с.
- Троян С.С. З історії культурного життя буковинських німців (др. пол. XIX - поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 92-95.

- Турчинський Е. Значення Чернівців для православної теології у Південно-Східній Європі // Буковинський журнал. — 1996. — Ч. 1-2. — С. 73-78; Ч. 3-4. — С. 70-85.
- Фелешко К. "Буковина — мініатюрна Європа" // Матер. III Міжнарод. істор.-краєд. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер. - 1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 179-187.
- Фісанов В. П. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 143-154.
- Фісанов В. На перехрестях думок і дій. Буковина у роки світового конфлікту 1914-1918 // Буковинський журнал. — 1994. — Ч. 1-2. — С. 190-195.
- Франко І. Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX ст. — Львів: ЗНТШ, 1902. — Т. 49. — С. 1-40.
- Чернівецький університет. 1875-1995: сторінки історії / Боролюк В.К., Бостан Г.К., Богушанський В.М. та ін. — Чернівці: Рута, 1995. — 208 с.
- Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 205 с.
- Юрійчук М.І., Івашкевич З.А. Юрій Федькович. Семінарії. — К.: Вища школа, 1981. — 232 с.
- Яценюк Т., Добржанський О. "Січ" в Глибокій // Завальська "Січ" - початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. Матер. наук.-теор. конф. 25 бер. 1995 р., с. Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. — Снятин: над Прутом, 1995. — С. 66-71.
- Bericht des Bukowinaer Landesausschusses über dessen Gesamthätigkeit... — Czernowitz, 1863. — 42 S.; 1866. — 26 S.; 1870. — 58 S.
- Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer in Czernowitz. — Czernowitz, 1878-1913.
- Bihl W., Jung P., Lukan W., Regius B. Regius A. Czernowitz im Ersten Weltkrieg // Österreichische Osthefte. Sonderdruck. — Wien, 1985. — 214 s.
- Gemeindelexikon der Bukowina. — Wien, 1907.
- Hauptbericht der Handels- und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina mit Schluss des Jahres 1861. — Czernowitz, 1862. — 286 S.
- Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. — Lemberg, 1872. — 422 S.
- Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. — Czernowitz, 1892-1913. — H. 1-17.
- Österreichische Statistik. — Wien, 1908. — Bd. 83. — H. 1. — S. 3-56; Taf. 1-37.
- Österreichisches statistisches Handbuch... — Wien, 1882-1912.
- Österreichische Statistik. Neue Folge. — Wien, 1916. — Bd. 3. - H. 10. — S. 5-155.
- Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. — Czernowitz, 1901. - 298 S.
- Sammlung der Bukowinaer Volksschul-Gesetze und Verordnungen. — Czernowitz, 1899. — 580 S.
- Sammlung der Landesgesetze für das Herzogtum Bukowina. - Czernowitz, 1870 - Bd.1. - 170 S.; 1872. - Bd.2. - 141 S.; 1873. - Bd. 4. - 172 S.; 1876. - Bd. 5. - 165 S.; 1879. - Bd. 6. - 106 S.; 1883. - Bd. 7. - 84 S.; 1889. - Bd. 8. - 237 S.
- Schematismus der griechisch-orientalen Bukowinaer Diocese... — Czernowitz, 1844-1911.
- Schematismus und Statistik des Grossgrundbesitzes im Königreiche Galizien und im Herzogtume Bukowina. — Prag, 1913. — S. 1275-1342.
- Statistisches Jahrbuch des k.-k. Ackerbau-Ministeriums... - Wien, 1877-1914.
- Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages... - Czernowitz, 1862-1913.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie... - Wien, 1849-1858.
- Balan T. Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina. 1914-1918. - Cernăuți, 1923.
- Beck E. Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. - München, 1966; Dortmund, 1985.
- Beck E. Bukowina — Land zwischen Orient und Okzident. - Pannonia-Verlag, 1963.
- Biedrzycki E. Historia polaków na Bukowinie. - Kraków, 1973.
- Biderman H.I. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. 1775-1875. — Lemberg, 1876. — 86 S.
- Bohdanowicz K. Kilka słów o Bukowinie. — Lwów, 1910. — 20 s.
- Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina. - München, 1961.
- Budinski J. Die Bukowina zur Anfang des Jahres 1783. - Czernowitz, 1894. — 83 S.
- Bukowina: Heimat von Gestern. — Karlsruhe, 1956. — 350 S.
- Bukowina: Wspólnota kultur i języków. — Warszawa, 1992. — 79 s.
- Burger H. Mehrsprachigkeit und Unterrichtswesen in der Bukowina 1869-1918 // Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. v. I. Slawinski I. und J. Strelka. - Bern etc., 1995. - S. 93-127.
- Caro L. Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. — Leipzig, 1909.
- Chotomski B. Opis Bukowiny. — Poznań, 1880. — 54 s.
- Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit. — München - Stuttgart, 1988. - 209 S.
- Deneschczuk W. Rechtliche Stellung der Ukrainer (Ruthenen) in der Bukowina von 1774-1918. — Innsbruck, 1972. — 115 S.
- Dobrzanski O. Der politische Kampf in der Bukowina um die Landesreformen am Anfang des 20. Jahrhunderts // Südostdeutsches Archiv. Sonderdruck. — München, 1995/96. — 38/39. Bd. — S. 117-132.

- Les Documents les plus importants de la République Ukrainienne de l'Oest. II. (La Bukowine). — Vienne, 1919. — 18 p.
Die Entwicklung der Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrie in Herzogtum Bukowina seit dem Jahre 1848. — Wien, 1901. — 297 S.
- Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). — Wien, 1875. — 21 S.
Fischer E. Krieg ohne Heer. — Wien, 1935. — 214 S.
Geschichte der Juden in der Bukowina. — Tel-Aviv, 1958. — Bd. 1; 1962. — Bd. 2.
Die Geschichte der Wanderungen. — Wien, 1927. — 508 S.
Grămădă N. Sateții și stăpânii în Bucovina între 1775 și 1848. — Cernăuți, 1934.
Grigorovici R. Studiu critic al recensământului austriac din 1880 cu privire la populația Bucovinei // *Analele Bucovinei*. — 1995. — Tom II, 2. — P. 339-356.
Grigorovița M. Invăzământul în Nordul Bucovinei 1775-1944. — București, 1993. — 175 p.
Gronich I. Album von Czernowitz. — Czernowitz, 1925. — 42 S.
Himka D.-P. Galicia and Bukovina. A Research Handbook about Western Ukraine, late 19 th-20 th Centuries. — Alberta, 1990. — 215 p.
150 Jahre schwäbische Kolonisten in der Bukowina. 1787-1932. — Czernowitz, 1937. — 24 S.
Iacobescu M. Din istoria Bucovinei. Vol. I (1774-1862): De la administrația militară la autonomia provincială. — București: Ed. AR, 1993. — 550 p.
Kaindl R.F. Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849. — Wien, 1900. — 67 S.
Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. — Czernowitz, 1898. — 3. Abchn. — 80 S.
Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz. — Czernowitz, 1908. — 224 S.
Kaindl R.F. Die Huzulen. — Wien, 1894. — 129 S.
Kaindl R.F., Manastyrski A. Die Ruthenen in der Bukowina. — Czernowitz, 1889-1890. — Bd. 1-2.
Kassner S. Die Juden in der Bukowina. — Wien-Berlin, 1917. — 60 S.
Kozak E., Fischer E. Heimatkunde der Bukowina. — Czernowitz, 1900. — 112 S.
Lupu O. Bemerkungen zur Lage der Rumänen in der Bukowina während der Habsburgischen Herrschaft. — Roma, 1980. — 47 S.
Massan O. Der Austroslavismus bei den Ukrainer Galiziens und der Bukowina // *Der Austroslavismus*. Ein verführtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas. — Wien - Köln - Weimar: Böhlau, 1996. — S. 55-67.
Morariu A. Bucovina (1774-1914). — București, 1917. — 145 p.
Nistor I. Istoria Bucovinei. — București: Humanitas, 1991. — 454 p.
Nistor I. Der nationale Kampf in der Bukowina. — Bukarest, 1918. — 227 p.
Norst A. Alma mater Francisco Iosephina. — Czernowitz, 1900. — 134 S.
Nowosiwsky I.M. Bukowinian Ukrainians. A Historical Background and their Selfdetermination in 1918. — New York, 1970.
Olaru M. Activitatea politică a lui Aurel Onciul, 1904-1918 // *Analele Bucovinei*. — 1995. — Tom II, 2. — P. 275-289.
Olaru M., Purici Ș. "Bucovinism" și "Homo bucovinensis" // *Analele Bucovinei*. — 1996. — An III, 1. — P. 5-11.
Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. — Wien, 1899. — 532 S.
Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801. — Czernowitz, 1908.
Polek J. Die Erwerbung der Bukowina durch Österreich. — Czernowitz, 1889. — 55 S.
Prokopowitsch E. Das Ende der österreichischen Herrschaft in der Bukowina. — München, 1959.
Prokopowitsch E. Die Entwicklung des Pressewesens in der Bukowina. — Wien, 1962.
Prokopowitsch E. Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus. — Graz-Köln: Böhlau, 1965. — 192 S.
Purici Ș. Emigrarea populației bucovinene în Moldova (1775-1848) // *Glasul Bucovinei*. — Cernăuți-București. — 1994. — №3. — P. 5-11.
Romstorfer C., Wiglitzky H. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina. — Wien, 1887. — 50 S.
Rychlo P. Iuriy' Fed'kovyč im Kreise der deutschsprachigen Dichter der Bukowina // *Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart* / Hrsg. v. I.Slawinski und J.Strelka. — Bern etc., 1995. — S.243-260.
Sonevickij L. Bukowina in the Diplomatic Negotiations of 1914. — New York, 1960.
Steinbach L. Das österreichische Postwesen in beiden Galizien und in der Bukowina in den Jahren 1772-1820. — Lemberg, 1944. — Bd. 1-2.
Sternberg H. Zur Geschichte der Juden in Czernowitz. — Tel-Aviv, 1962.
Stourzh G. Der nationale Ausgleich in der Bukowina 1909/1910 // *Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart* / Hrsg. v. I.Slawinski und J.Strelka. — Bern etc., 1995. — S. 35-52.
Thill A. Die Heimarbeit in der Bukowina. — Czernowitz, 1901. — 380 S.
Strelka J. Die österreichische Literatur in der Bukowina von 1849 bis zur Gegenwart // *Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart* / Hrsg. v. I.Slawinski und J.Strelka. — Bern etc., 1995. — S. 215-241.
Toroușiu I.E. Poporașă și clasele sociale din Bucovina. — București, 1916. — 145 p.
Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft. — Wiesbaden: Harrasowitz Verl., 1993. — XI, 260 S.
Wagner R. Alma mater Francisco Josephina. — München, 1975. — 428 S.
Wagner R. Die Bukowina und ihre Deutschen. — Wien, 1979.

- Wagner R. Deutsches Kulturenleben in der Bukowina. — Wien, 1981. — 79 S.
- Wagner R. Vom Halbmond zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina und der Czernowitzer Universität "Francisco Josephina". — Meitingen-Erlingen, 1996. — 535 S.
- Wagner R. Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina. — München, 1985-1986. — Bd. 1-2.
- Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. — München, 1984. — 272 S.
- Wickenhauser F.A. Bochtin oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. — Wien, 1874. — 120 S.
- Worobkiewicz E. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina. — Lemberg, 1893. — 116 S.
- Wyhnan Z. Die Ukrainistik in der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz // Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. v. I. Stawinski und J. Streika. - Bern etc., 1995. — S. 129-134.
- Zayachkowski G. Mamornitz. A History of a Ukrainian Pioneer Community in Saskatchewan, 1890-1995. — Ottawa, 1995. — 123 p.
- Ziffer E.A. Die Lokalbahnen in Galizien und der Bukowina. - Wien, 1891. - T.1; 1908. - T.2.
- Ziglauser F. Der Zustand der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation. - Czernowitz, 1888.
- Zur Grundsteuerregulierung in der Bukowina. — Wien, 1880. — 62 S.
- Zukowski O.M. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym. — Czerniowce — Lwów, 1914. — S.3-42.

Розділ ІV. ПІВНІЧНА БУКОВИНА І ХОТИНЩИНА У СКЛАДІ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ (1918-1940 рр.)

- Борьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР (1917-1941). Документи і матеріали. - Чернівці: Облвидав, 1958. - 450 с.
- Хотинское восстание (Сборник док. и мат.). — Кишинев: Штинца, 1976. — 442 с.
- Жуковський А. Етапи розвитку українського націоналізму на Буковині // Матер. III Міжнарод. істор.-краєзн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер. - 1 жов. 1995 р., Чернівці. - Чернівці: Рута, 1995. - С. 24-30.
- Історія України. - Львів: Світ, 1996. - 488 с.
- Історія України: нове бачення. У 2 т. - К.: Україна, 1996. - Т. 2. - 494 с.
- Канюк С.І. Буковина в румунській неволі. - Харків, 1930. - 136 с.
- Карпенко О.Ю. Окупація Північної Буковини Румунією і боротьба трудящих мас проти окупаційного режиму (1918-1919) // Український історичний журнал. - 1966. - №10. - С. 56-62.
- Кобилляцький С.Д. З історії проведення аграрної реформи на Північній Буковині під час окупації краю буржуазно-поміщицькою Румунією // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1972. — Вип. 1. — С. 40-51.
- Куріло В.М. У боротьбі за визволення. 1922-1940. — Львів: Вища школа, 1977. - 180 с.
- Макар Ю. Євген Коновалець та розвиток українського націоналістичного руху на Буковині // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип.1. — С. 154-164.
- Масан О. "Біймо у великий дзвін на тривогу!" (Голодомор 1932-1933 рр. і українці Буковини) // Буковинський журнал - 1993. - Ч. 3-4. - С.87-99.
- Масан О.М. Голодомор 1932-1933 рр. і українська громадськість Буковини // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матер. наук. конф. (Чернівці, 24 версія 1993 р.). — Чернівці: Рута, 1994. — С.45-56.
- Наши достижения. Обзор деятельности национал-либеральной партии в Хотинском уезде за 4 года управления 1933-1937. - Хотин, 1937. - 75 с.
- Піддубний І.А. Діяльність буковинської соціал-демократичної організації в перші повесні роки // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 194-203.
- Піддубний І.А. Політичне життя Буковини в період королівської диктатури (1938-1940 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С.104-113.
- Піддубний І.А. Проблема захисту прав українців Буковини в діяльності політичних організацій краю в 1918-1928 рр. // Питання історії України. 36. наук. ст. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 1. — С. 210-217.
- Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини 1918-1940 рр. - Львів: Фенікс, 1996. - 195 с.
- Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — 510 с.
- Хофбауэр Х., Роман В. Буковина, Бессарабия, Молдавия: Забытая земля между Западной Европой, Россией и Турцией. — Черновцы: Прут, 1996. — 168 с.
- Чернівецький університет. 1875-1995: сторінки історії / Борюлюк В.К., Бостан Г.К., Ботушанський В.М. та ін. — Чернівці: Рута, 1995. — 208 с.
- Danilewicz A. Ormianie z prawego brzegu Czeremoszu. W okresie międzywojennym i nieco wcześniej — Kraków: Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne, 1994. — 67 s.
- Dima N. Bessarabia and Bukovina: Soviet-Romanian Territorial Dispute. — New York, 1982.
- Grigorovici M. Universitatea din Cernăuți în perioada interbelică // Glasul Bucovinei. — Cernăuți — București. —1995. — № 2. — P. 120-130; № 3. — P.68-78; № 4. — P.105-119.
- Liveanu V. 1918. Din istoria luptelor revolutionare din Romania. — București, 1960. — 610 p.
- Nandris G. Bessarabia and Bucovina. — London, 1968.

- Nistor I. Unirea Bucovinei: Studii și documente. — București, 1928. — 153 p.
 Nistor I. Zece ani de la Unirea Bucovinei. — București, 1928. — 56 p.
 Pintescu F. Concepții politice la Iancu Flondor și Jon Nistor // *Codrul Cosminului. Analele științifice de istorie. Serie nouă.* — 1995. — № 1. — P. 252-258.
 Trebici V. Constantin Brătrescu, profesor la Universitatea din Cernăuți // *Analele Bucovinei.* — 1996. — An III, 1. — P. 13-15.
 Trebici V. Sextil Pușcariu și Bucovina // *Glasul Bucovinei.* — Cernăuți — București. — 1994. — № 3. — P. 28-33.
 Turczynski E. Kontinuität und Wandel: Die Universität Czernowitz, ihre Professoren und Studenten in der Zwischenkriegszeit // *Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart* / Hrsg. v. I. Slawinski und J. Strelka. - Bern etc., 1995. — S. 135-154.

Розділ V. ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ УРСР (1940-1991 рр.), УКРАЇНИ (1991-1997 рр.)

- Битва за Буковину. — Ужгород: Карпати, 1969.
 Буковина. Рік 1991. — Чернівці: Прут, 1993. — 200 с.
 В боях за Карпати. — Ужгород: Карпати, 1975. — 384 с.
 До стабілізації ще далеко: Економіка області у 1994 році // *Буковинське віче.* — 1995. — 11 лют.
 Економіка області в 1993 році // *Буковинське віче.* — 1994. — 9 лют.
 Книга пам'яті України. Чернівецька область. — Чернівці: Прут, 1994. — Кн. 1. — 734 с.; 1995. — Кн. 2. — 718 с.
 Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939-1953: Документи і матеріали. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 1.
 Народне господарство Чернівецької області. Стат. зб. — Чернівці, 1959. — 172 с.
 Народне господарство Чернівецької області. Стат. зб. — К.: Статистика, 1973. — 188 с.
 Пакт Молотова-Ріббентропа і його наслідки для Бессарабії. — Кишинев: Университате, 1991. — 124 с.
 Про соціальний та економічний розвиток Чернівецької області за 1994 рік. — Чернівці: Чернів. обл. упр. статистики, 1995. — 108 с.
 Радянська Буковина. 1940-1945 рр. Док. і мат. — К.: Наук. думка, 1967. — 492 с.
 Радянська Буковина. 1946-1970. Док. і мат. — Ужгород: Карпати, 1980. — 272 с.
 Соціально-економічне становище області в 1996 році // *Буковинське віче.* - 1997. - 5 лют.
 Спад уповільнився — криза триває: Економіка Чернівецької області за 1992 рік // *Буковинське віче.* - 1993. — 11 лют.
 Сухов'єрський М. Мої спогади. — К.: Смолоскип, 1997. - 218 с.
 Білас І.Г. Репресивно-каральна система на Україні, 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. — К.: Львів — Військо України, 1994.
 Брицький П., Яровий В. "Повернення Бессарабії і передача Північної Буковини"... // *Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету.* 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 53-59.
 Буковина — невід'ємна частина України // *Матер. Третьої наук.-практ. конф. з циклу "Гуцули буковинського краю: реалії, проблеми, перспективи розвитку"*. — Вишніця: Просвіта, 1997. — 223 с.
 Буковина — мій рідний край // *Матер. II істор.-красн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців.* — Чернівці, 1997. - 130 с.
 Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці, 1996. - Вип. 1. — 74 с.
 Буркут І. Пробудження (До нариса громадсько-політичного життя Буковини 80-90 рр.) // *Буковинський журнал.* — 1992. — Ч. 2-3. — С. 140-153.
 Буркут І. УПА: звітні дії і трагічні уроки // *Буковинський журнал.* — 1992. — Ч. 4-5. — С. 128-166.
 Буркут І.Г., Курко Я.С. Нові громадсько-політичні організації та національно-культурні товариства Чернівецької області. — Чернівці: Знання, 1991. — 116 с.
 Гакман С.М. Проблема Бессарабії та Буковини в міжнародних відносинах (березень-листопад 1940 р.). Дипломатичний аспект // *Питання історії нового та новітнього часу.* — Чернівці: Прут, 1997. — Вип. 5. — С. 111-122.
 Галиць Г. Демократія і влада. Про помилки та уроки націонал-демократів // *Буковинський журнал.* -1993. - Ч. 2. - С.146-152.
 Гасюк П.П. Міжнаціональні взаємини основних етносів Чернівецької області // *Народне віче Буковини. 1918-1933.* Док. і мат. обласної наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 — С. 75-82.
 Гнатиниш І.М. Зовнішньоекономічна діяльність як підсистема територіального комплексу. — Чернівці, 1995. — 55 с.
 Гнатиниш І.М., Половець П.С. Зовнішньоекономічні відносини: регіональний аспект. — Чернівці: Прут, 1992. — 54 с.
 Голод в Україні 1946-1947. Документи і матеріали. — Київ-Нью Йорк: М.П. Коць, 1996. — 376 с.
 Гріор П. Становище румунського та молдавського населення Чернівецької області періоду незалежної України // *Матер. III міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету.* 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 156-160.
 Губар О., Дігтяр С., Романець О., Чернець Л. Літературна Буковина. — К.: Дніпро, 1966. — 228 с.

- Дуда А. Репресії проти української інтелігенції Буковини (1944-1951 рр.) // Буковинський журнал. - 1996. - Ч. 1-2. - С.123-133.
- Дуда А., Старик В. Буковинський курінь у боях за українську державність. 1918-1941-1944. — Київ-Чернівці, 1995. — 272 с.
- Засоби масової інформації Чернівецької області: Довідник. - Чернівці, 1996. - 95 с.
- З аудиторії — за колючі дроти: Спогади студентів Чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. — Чернівці: Рута, 1995. — 164 с.
- Історія України. — Львів: Світ, 1996. — 488 с.
- Історія України: нове бачення. У 2 т. - К.: Україна, 1996. - Т. 2 - 494 с.
- Козубовський Д.О. Вишинський коледж прикладного мистецтва ім. В.Ю. Шкрібляка. — Чернівці: Митець, 1997. — 118 с.
- Комарницький С.І. Вони наближали перемогу (Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.). — Чернівці: Знання, 1995. — 64 с.
- Косташ В.М. Матеріали колишнього Чернівецького облпартархіву про голод 1947 року в Чернівецькій області // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. (Матер. наук. конф., Чернівці, 29 вер. 1993 р.). — Чернівці: Рута, 1994. — С. 87-96.
- Костишин С.С. Шлях за 120 років // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 3-10.
- Коцур А.П., Білецький Б.Ф. Історіографія питань історії Чернівецької області (1940-1996 рр.) // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 229-236.
- Коцур А.П., Білецький Б.Ф. Проблеми вивчення історії Чернівецької області (1940-1993 рр.) // Вісник центру буковиназнавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип.1. — С. 185-190.
- Круглашов А.М. Міжнародні стосунки в Чернівецькій області: традиції, реалії, перспективи // Матер. III Міжнарод.істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 145-152.
- Марусик Т.В. Репресії серед студентської молоді: Чернівці у 40-х роках ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - Вип. 6-7. — С. 113-120.
- Марусик Т. Репресоване студентство // Буковинський журнал. — 1995. — Ч. 1-2. — С. 117-124.
- Розквіт народної освіти в західних областях України. — К.: Рад. школа, 1978. — 192 с.
- Сирота Н.Й. Розвиток культури Радянської Буковини. — Станіслав, 1961. — 119 с.
- Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — 510 с.
- Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії: — К.: Либідь, 1997. — 350 с.
- Федорук О. Вчений європейського рівня [Про А. Жуковського] // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С. 4-12.
- Фостій І.П. Репресії комуністичного режиму проти буковинців у 1930-1960 рр. // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С.78-83.
- Холевич В.М., Бережан Л.В. З історії ліквідації неписьменності та малописьменності на Буковині (1940-1960 рр.) // Там само. — С.141-144.
- Холодницький В.Ф. Репатріаційна політика радянської влади на території Чернівецької області у 1944-1953 роках // Вісник центру буковиназнавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 172-183.
- Холодницький В.Ф. Голодомор 1946-1947 рр. на території Чернівецької області // Пам'яті жертв радянських голодоморів. Матер. наук. конф. (Чернівці, 24 вер. 1993 р.). — Чернівці: Рута, 1994. — С. 76-87.
- Холодницький В.Ф. Вплив політичних процесів на демографічні втрати народонаселення Чернівецької області в 1940-1950 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С. 169-176.
- Холодницький В.Ф. До питання суспільно-політичних відносин та соціального становища населення Чернівецької області у др. пол. 40-х років ХХ ст. // З історичного минулого Буковини. 36. наук. стат. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 215-228.
- Холодницький В.Ф., Загайний М.В., Білецький Б.Ф. Репресивні акції радянської влади на території Чернівецької області в 1940-1941 роках // Питання історії України. 36. наук. стат. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Вип. 1. — С. 217-223.
- Чернівецький університет. 1875-1995: сторінки історії / Боролюк В.К., Бостан Г.К., Ботушанський В.М. та ін. — Чернівці: Рута, 1995. — 208 с.
- Яківчук А.Ф. Народне декоративно-прикладне мистецтво Буковини // Матер. III Міжнарод. істор.-красн. наук. конф., присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29 вер.-1 жов. 1995 р., Чернівці. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 130-134.
- Hampel I., Kotzian O. Das Bukowina-Institut in Augsburg. — Augsburg, 1990. — 112 S.
- Veber H. Die Bukowina im Zweiten Weltkrieg. — Hamburg-Frankfurt-Berlin, 1972.

R E Z U M A T

Bucovina, în special cea de Nord - în prezent parte componentă și indivizibilă a Ucrainei -, are o istorie îndelungată, complexă, dar și interesantă.

Popularea acestui ținut a început încă în timpuri imemorabile. Ca și în alte regiuni limitrofe, aici a avut loc un proces evolutiv de schimbare a diverselor epoci, civilizații, triburi. Istoria a înregistrat popularea relativ timpurie (secolul V d.H.) a acestui teritoriul de către slavi (protourainenii), constituirea - împreună cu alte triburi ale slavilor de est - a puternicului stat feudal timpuriu Rusia Kieveană și a Statului Halici-Volânia (secolul al X-lea - prima jumătate a secolului al XIV-lea).

În timpul aflării ținutului în componența Principatului Moldovei (1359-1774), aici continuau să se constituie relațiile feudale, s-a intensificat aflul etniei est-romanice în partea de sud a acestei zone. Situația locuitorilor se înrăutățea în urma năvălirilor sistematice ale cuceritorilor turco-tatari, a numeroaselor războaie purtate între Moldova și Polonia, Polonia și Turcia, Turcia și Rusia, evenimente care treceau ca niște uragane și pe teritoriul Bucovinei.

În timpul aflării Bucovinei în componența Austriei (1774-1918), în condițiile unei îndelungate evoluții lipsite de conflicte armate, aici s-au constituit condiții mai favorabile pentru creșterea numerică atât a etniilor autohtone, cât și a etniilor colonizatoare, precum și pentru dezvoltarea forțelor de producție. Concomitent s-a intensificat și exploatarea feudală. După revoluția de la 1848, desființarea boierescului, reformele din anii '60, au fost puse bazele regimului constituțional. Alături de organismele birocratice tradiționale ale puterii centrale au început să funcționeze organe reprezentative de autogovernare. S-au creat condiții mai favorabile pentru dezvoltarea economiei, pentru viața politică și publică, pentru renașterea națională a ucrainenilor și a altor etnii, pentru dezvoltarea culturii multinaționale. Dar pauperizarea unei însemnate părți a populației rurale și urbane a generat o emigrare masivă din ținut. Anumite mutații demografice și economice pozitive au avut loc și în partea de est a Bucovinei - ținutul Hotinului, aflat în componența Rusiei (1812-1918). Însă asupra vieții politice și național-culturale de aici domina o garnitură de interdicții și restricții severe impusă de autocrația țaristă, norme ce purtau amprentele sovietismului rusesc.

După calamitățile Primului război mondial și a dezmembrării imperiilor Austro-Ungar și Rus, pentru ucrainenii din Bucovina și Basarabia de Nord s-a profilat o perspectivă reală de renaștere național-statală în componența Statului Ucrainean democratic unitar. Pretențiile anexioniste ale Regatului Român vecin au împiedicat traducerea în viață a acestei perspective.

În timpul aflării în cadrele Regatului Român a Bucovinei de Nord și a ținutului Hotin (1918-1940), în această zonă a fost instituit un regim de ocupație sever, s-a aplicat o politică de românizare forțată a ucrainenilor. Economia a cunoscut o evoluție neuniformă: ascensiunile alternau cu descreșterile (1929-1933, 1937). Viața politică, socială și culturală evolua în condițiile unei democrații limitate (aceasta era aplicată mai ales față de ucrainenii și, parțial, față de alte etnii neromânești).

Conducerea stalinistă, realizând planurile sale geopolitice privitoare la «înaintarea socialismului spre vest» și exploatănd, în acest context, vechile aspirații firești de unire ale ucrainenilor de vest cu întreg poporul ucrainean de peste Nipru, a alipit, în anul 1940, la R.S.S.U., aflată în componența U.R.S.S., Bucovina de Nord și ținutul Hotinului, ocupate de Regatul Român, în anul 1918. Pe baza lor a fost formată Regiunea Cernăuți. Sovietizarea ținutului a fost însoțită de naționalizarea majorității mijloacelor de producție, deportarea în masă a persoanelor indezirabile noului regim, colectivizarea forțată, foametea, încălcarea fără scrupule a drepturilor omului. Numai din a doua jumătate a anilor '50 s-a profilat o relativă umanizare a regimului. Economia ținutului a fost introdusă în complexul economic unitar al U.R.S.S. Un anumit progres au cunoscut ramurile tradiționale și unele noi ale industriei (în special cele legate de industria militară), construcțiile, transporturile, agricultura. Pe această bază a fost înregistrată o anumită creștere a nivelului de trai, a culturii. Însă caracterul extensiv al economiei, militarizarea acesteia, izolarea de tehnologiile mondiale avansate, amplificarea deficitului și a fenomenelor de criză, pe de o parte, și conservarea sistemului totalitar falimentar, fie și într-o formă modernizată, pe de altă parte, au condus la prăbușirea regimului în ținut (ca și în întreaga Uniune Sovietică) și la proclamarea independenței Ucrainei. Un rol semnificativ în lichidarea vechiului sistem l-au jucat numeroși bucovinenii. Bucuria libertății, emancipării național-statale, edificării Ucrainei suverane sunt, în același timp, umbrite de numeroase fenomene negative, scăderea nivelului de trai al populației. Totuși, bucovinenii depășesc, împreună cu întreg poporul ucrainean, aceste greutăți ale perioadei de tranziție.

SUMMARY

Bucovina, especially its Northern part being a component and an integral part of Ukraine has a long, complicated and rather interesting history. Its peopling goes back to the ancient time. In the fifth century A.D. the Slavs (proukrainians) settled on this territory. Later on in X-XIII centuries they took part in formation and strengthening of the Galician-Volyn state. In 1359-1744 the whole region was a part of Moldavia. The Turkish-Tatar and other invaders systematically assaulted and struck terror into the people.

When Bucovina became a part of Austria (1774-1918) and wars were stopped the essential increasing of local and colonial population was observed. The reform of 1848 and of the sixties brought about great changes: corvee was abolished, basis for constitutional law and institutions of local government were established. The favourable conditions for development of economy, social-political and national-cultural life of different ethnic groups were founded. But poor living conditions made many people to emigrate. After the first World War which was destructive for the region and decay of Austro-Hungarian Empire Ukrainian (northern) part of Bucovina in accordance with the will of its citizens became a part of the West - Ukrainian state with the purpose of joining the Ukrainian Republic. But neighbouring royal Romania joined by force the Northern Bucovina and Khotin region and on its territory the severe regime of occupation (1918-1940) was established. In 1940 the Soviet Government included these territories into the UkSSR which was a part of the USSR and founded the Chernivtsy region. The population of the region was subjected to repressions of the totalitarian regime. During the last decade the Bucovinians made a great contribution to the development of economy, culture and improving living conditions of the people of Ukraine. Since 1991 the citizens of the region have been taking part in the difficult and important process of building sovereign Ukrainian State.

RESÜMEE

Die Bukowina, insbesondere die Nördliche, ist heute ein untrennbarer Bestandteil der Ukraine - hat eine lange nicht einfache, aber sehr interessante Geschichte. Ihre Besiedlung reichte in die uralten Zeiten zurück. Seit dem fünften Jahrhundert unserer Zeitrechnung (u. z.) bewohnen die Slawen (Ukrainer) diese Gegend, die später in den 10-13. Jahrhunderten der Gründung und Festigung der Kyiwer Russ und des Galizien-Wolyner Staates teilgenommen haben. 1359-1774 war das Land ein Bestandteil der Moldau, indem es unter den systematischen Angriffen von türkisch-tatarischen Eroberern schwer gelitten hatte.

Während sich die Region unter Österreich befand (1774-1918) und den Kriegen ein Ende gemacht wurde, wuchs die Zahl der ortsansässigen und kolonialisatorischen Bevölkerung recht intensiv. Nach 1848, den Reformen der sechziger Jahre wurde die Leibeigenschaft abgeschafft, und damit wurde die Grundlage für eine konstitutionelle Ordnung, mit eigener Selbstverwaltung gebildet, wurden auch günstige Voraussetzungen für die Entwicklung der Wirtschaft, für das gesellschaftlich-politische und national-kulturelle Leben verschiedener Ethnogruppen geschaffen. Not und Elend zwangen aber einen großen Teil der Bevölkerung zum Emigrieren. Nach dem für die Region zerstörenden Ersten Weltkrieg und Zerfall des österreichisch-ungarischen Reiches ging der ukrainische (nördliche) Teil der Bukowina in den Bestandteil des Westukrainischen Staates mit der Voraussetzung der Wiedervereinigung mit der Ukraine ein. Das nachbarliche königliche Rumänien hat doch die Nördliche Bukowina und den Hotyn-Bezirk angegliedert, wo 1918-1940 ein grausames Eroberungsregime herrschte. 1940 wurde durch die Sowjetregierung diese Region zu der UdSSR im Bestand der UdSSR angegliedert, und auf dieser Grundlage wurde das Gebiet Tchernivtzi gegründet. Die Bevölkerung litt schwer unter den Repressalien des totalitären Systems. In den letzten Jahrzehnten erreichte die Bukowina dank den Bemühungen der Bukowiner eine bestimmte Entwicklungsstufe auf dem Gebiet der Wirtschaft, Kultur und bei der Erhöhung des Wohlstandes der Bevölkerung. Seit 1991 nehmen die Bürger der Region zusammen mit der Bevölkerung der ganzen Ukraine an dem schweren und komplizierten Prozeß des Ausbaus des Ukrainischen souveränen Staates teil.

З М І С Т

Вступ	3
Розділ I. Буковина з найдавніших часів до середини XIV ст.	
1. Кам'яний вік на території краю	13
2. Доба міді-бронзи	15
3. Епоха раннього заліза	18
4. Давньоукраїнські археологічні пам'ятки	21
Розділ II. У складі Молдавського князівства друга половина XIV-третья чверть XVIII ст.)	
1. Становище краю у другій половині XIV - середині XVI ст. .	25
2. Буковина під гнітом турецьких завойовників та їх ставлеників (друга половина XVI - початок XVIII ст.) . . .	36
3. Кризові явища та реформи XVIII ст. (до 1774 р.)	55
4. Культура	66
Розділ III. Буковина в складі Австрії (Австро-Угорщини) (1774-1918 рр.). Хотинщина в складі Російської імперії (1812- -1918 рр.)	
1. Адміністративно-територіальний устрій	69
2. Населення	74
3. Сільське господарство	85
4. Розвиток домашніх промислів, ремесла і промисловості . .	111
5. Торгівля. Міста	149
6. Суспільно-політичний та національний рух буковинських українців (XIX - поч. XX ст.)	166
7. Культура	183
8. Буковина і Хотинщина в роки Першої світової війни і боротьби за українську державність	199
Розділ IV. Північна Буковина і Хотинщина в складі королівської Румунії (1918-1940 рр.)	
1. Окупаційний режим	223
2. Економічний стан краю	231
3. Суспільно-політичне життя	235
4. Стан культури	243
Розділ V. Чернівецька область УРСР (1940—1991 рр.), України (1991— 1997 рр.)	
1. Включення Північної Буковини і Хотинщини до складу Української РСР	251

2. У роки Другої світової війни	259
3. Післявоєнна відбудова і розвиток	264
4. Чернівецька область у другій половині 50-х - першій половині 80-х років	279
5. Край у період національно-державного відродження України	296
6. Проблеми і перспективи соціально-економічного розвитку . .	307
7. Зовнішньоекономічні зв'язки області	326
8. Зв'язки з буковинською діаспорою	340
9. Культура	367
Висновки	395
Бібліографія	401
Rezumat, Summary, Resümee	413

БУКОВИНА: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Головний редактор А.Т. Квасецький
Технічні редактори І.І.Семенюк, Н.В.Фрацивір
Коректори М.Д.Палій, Г.М.Ніколаєва

Здано до набору 3.10.97. Підписано до друку 19.03.98.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 24,3 Тираж 3000 прим. Замовлення 890

Редакція журналу "Зелена Буковина",
274012 м.Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.

Віддруковано з оригінал-макету видавця у Сторожинецькій районній друкарні,
275400 м.Сторожинець, вул. Кобилянської, 2.

